

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.КАРАЗІНА

№ 861

Серія: „Питання політології”

Випуск 15

Заснований у 1993 році

**Харків
2009**

УДК 32(05)
ББК 66.0

Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
„Питання політології”. – 2009. – № 861. – 247 с.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Протокол № 10 від 25 вересня 2009 р.

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Редакційна колегія: **Сазонов М.І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний редактор);
Мамалуй О.О. – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна;
Куць О.М. – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна;
Калініченко В.В. – докт. іст. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна;
Кравченко В.В. – докт. іст. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна;
Півнева Л.М. – докт. політ. наук, професор ХНПУ імені Г.С.Сковороди;
Дмитришин А.Д. – канд. філос. наук, доцент ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:
61077, Харків, пл. Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.
E-mail – visnikpolitic.kh@mail.ru

Статті прорецензовано

Друкується за підтримки Управління зі справ сім'ї та молоді
Харківської міської ради

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825 – 696 ПР від 04.10.2006 р.

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2009

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Крисенко О. В. Перспективи розвитку понятійно-категоріального інструментарію політичної антропології	6
Палас Н. Р. Проблеми концептуального визначення поняття „демократія” в процесі суспільно-політичного розвитку	13
Вінникова Н. А. Питання демократичної легітимності в сучасному європейському теоретичному дискурсі	18
Рубанов В.В. Політичний аналітик і політичний експерт: методологічні засади функціонально-рольових особливостей професійної діяльності	28
Підгорний К.В. Теорії модернізації: проблеми ефективної типологізації	35
Авксентьєва Т.Г., Чорна Н.В. Тоталітаризм як соціокультурний феномен: проблеми розуміння та нові виклики в інформаційну епоху	43
Пунченко О. П. Глобалізація – основа формування нового інформаційного порядку та модернізації соціальної політики	49
Осін В. В. До питання про ігрову основу політичної науки	54
Романюк О.І. Свобода vs стабільність: дилема посткомуністичного розвитку	64
Луцишин Г.І. Специфіка виникнення та функціонування політичної нації у поліетнічній країні.....	72
Сотнікова К.В. Конфліктогенність інтеграційних процесів у контексті національної безпеки України (методологічні аспекти дослідження)	77
Турчин Я.Б. Обґрунтування політико-правових передумов української державності та основних етапів її становлення в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана	81
Бабічев Є.Р. Актуальні проблеми викладання політології в сільськогосподарському вищому навчальному закладі	88

Політичні інститути та процеси

Черниш О.М. Україна в системі сучасних світових цивілізацій	94
Шаповаленко М.В. Політична система України у контексті геополітичних викликів	101
Довбня О.М. „Революція зверху” і проблеми громадянської активності в українському суспільстві	108

Чабан О. О. Реалії громадянського суспільства в Україні	115
Станкевич Б.В. Проблеми державного управління інформаційними ресурсами: політико – правові аспекти українського законодавства	121
Стогова О.В. Реформування місцевих органів влади та місцевого самоврядування в Україні: проблеми та перспективи	127
Матета О.А., Ткаченко К.А. Місцеве самоврядування як функціональна складова діалогу влади та громадянського суспільства	133
Панченко Т.В. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору	140
Фоломєєв М.А. Патерналістські політичні традиції в системі відносин української держави та суспільства	148
Шуляк С. В. Невдача демократизації в арабському світі: нормативність теорій vs реалій політики	156
Пояркова Т.К. Роль політичної еліти у виникненні політичної кризи	162
Івасечко О.Я. Р. Лашенко про причини поразки національно-визвольних змагань в Україні в 1917-1920 рр.	168
Бучин М.А. Реалізація демократичних принципів виборів у конституційних проектах доби визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні	175

Політична культура та ідеологія

Куц Г.М. Конституційні бар’єри української демократії: ліберальний підтекст	180
Воронянський О.В. Національна ідея як елемент політичної системи суспільства.....	186
Вауліна Ф. В. Мовний аспект утворення національної ідеї	192
Здорик М.В. Концептуалізація термінів „праві”/„ліві” у політико-партійному дискурсі	196
Поліщук І.О. Поняття та структура політичної культури	202
Гарник Л.П. Особливості формування близькосхідної політичної еліти.....	210

Геополітика та міжнародні відносини

Бірюкова О.О. Сучасні Балкани: внутрішньополітичні проблеми та зовнішньополітичні перспективи	218
Оніщук О.Р. Політико-правові особливості Румунії щодо набуття членства в Європейському Союзі	227
Целуйко В.О. Політика Європейського Союзу у війсьній сфері: європейські збройні сили та можливе місце в них України	232
Федорчак Т. П. Становлення і політичний розвиток Першої республіки в Чехословаччині	237

УДК 323.1:572.027]

Крисенко О.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО
ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

У статті аналізується понятійно-категоріальний інструментарій політичної антропології як інституціолізованого напрямку політичних студій. Досліджуються межі застосування традиційних понятійних інструментів в антропологічному аналізі незахідних політичних форм, технік та механізмів владного контролю. Розглядається особливість незахідного політичного процесу як простору застосування антропологічного методу дослідження. Робляться висновки щодо перспектив розвитку понятійного інструментарію політичної антропології.

Ключові слова: політична антропологія, понятійно-категоріальний апарат, традиційне суспільство, перехідне суспільство, влада, традиційна політична культура, традиційне володарювання, антропологічний метод.

Крысенко О.В.

**ПЕРСПЕКТИВЫ РОЗВИТИЯ ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИАЛЬНОГО
ИНСТРУМЕНТАРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ**

В статье анализируется понятийно-категориальный инструментарий политической антропологии как институционализованного направления политических студий. Исследуются пределы применения традиционных понятийных инструментов в антропологическом анализе незападных политических форм, техник и механизмов властного контроля. Рассматривается особенность незападного политического процесса как пространства применения антропологического метода исследований. Делаются выводы относительно перспектив развития понятийного инструментария политической антропологии.

Ключевые слова: политическая антропология, понятийно-категориальный аппарат, традиционное общество, переходное общество, власть, традиционная политическая культура, традиционное господство, антропологический метод.

Krisenko A.

**THE PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF CONCEPTUAL-CATEGORICAL
INSTRUMENTS OF POLITICAL ANTHROPOLOGY**

The conceptual-categorical instruments of political anthropology as institutional way of political studies are analyzed in the article. The limits of applying of traditional conceptual instruments in anthropological analyze of non-western political forms, techniques and mechanisms of power control are studied. The character of the non-western political process as the space of applying of anthropological method of researches is considered. The conclusions about perspectives of development of the conceptual-categorical instruments of political anthropology are made.

Key words: political anthropology, conceptual-categorical instruments, traditional society, transition society, power, traditional political culture, traditional domination, anthropological method.

Актуалізація антропологічних досліджень пострадянського політичного простору, що знаходиться у перехідному стані, значним чином пов'язана із появою нетипових для

„європейського погляду” на суспільну модернізацію політичних режимів [1,2,3]. Традиційні уявлення про структуру сучасного політичного процесу, на протязі новітньої історії, формували та відтворювали стійкі дискурсивні форми щодо універсальності алгоритму модернізаційних перетворень [4]. Відповідно до даних дискурсивних побудов політична модернізація або демократичний транзит (що уособлює собою перехід до демократії шляхом лінійного розвитку) є процес/процеси побудови демократичної політичної системи. Цілком логічно, що створювати сучасну політичну систему повинні були *демократи*, шляхом запровадження відповідного політичного режиму. Контекстом для створення демократичної політичної системи мали виступати економіка, що функціонує за ринковими принципами, національна правова держава, що виступає контекстом демократичного процесу та інститути громадянського суспільства. Залишивши за дужками питання про існування демократів взагалі зауважимо лише, що якщо демократів в перехідних суспільствах не існує, за законом дискурсу їх потрібно вигадати, уявити або призначити. В першу чергу це пов’язано з тим, що якщо логічно припустити наступний факт: еліти що керують західними демократіями не можуть бути недемократичними (інакше це вже не демократії) то й їхні контрагенти в „незахідному політичному просторі” повинні бути демократичними (або найдемократичнішими серед автократичних). В іншому разі західним елітам неможливо пояснити своїм виборцям-демократам, чому вони мають справу з місцевими автократами, в той час мають існувати „місцеві демократи” (відповідно до існування дискурсу про універсальність цінностей пов’язаних із сучасністю як цивілізацією).

Відповідно до проблем, що виникають у контексті аналітичного апарату політичних досліджень, предметом даного дослідження виступив аналіз понятійно-категоріального інструментарію політичної науки та межі його застосування у дослідженнях незахідного політичного процесу (*non-western political process*). Причому слід зробити наголос, що ми не ставимо під сумнів понятійно-категоріальний апарат політичної науки як такий, адже немає жодних сумнівів щодо його адекватності. Цілком зрозумілою та авторитетною є методологічна верифікація результатів дослідження політичних процесів та явищ, котра відтворюється за допомогою категоріальних інструментів, аналітичних схем, що будуються на термінологічних конструкціях. Разом з тим, базовою гіпотезою нашого дослідження є припущення, що дослідження незахідного політичного процесу та політичних феноменів, що отримали власний інституціональний дизайн саме в просторі незахідного політичного процесу, потребує нових понятійно-категоріальних інструментів. Мова йде не про заміну традиційних понять та категорій політичної науки, а про розширення набору понятійно-категоріального інструментарію, залучення нових термінологічних винаходів, формалізацію нових уявлень про структуру незахідних політичних практик.

Окремого розгляду потребує термінологізація понятійно-категоріального апарату сучасних політичних досліджень. Адже відповідно до лат. *terminus* – межа, кордон – термінологізація є процесом аксіоматичного визначення та термінологічного окреслення поняття, форматизації меж його застосування та сприйняття як наукової категорії. Ефективність термінологічного окреслення поняття, конвенціалізація його сенсу є основною запорукою адекватності аналітичної категоризації поняття, його інструментарної спроможності. Головним завданням, призначенням терміну є прозоре, стійке та зрозуміле відображення поняття, фактично термін є есенцією поняття, винаходом, що не стільки звужує понятійний сенс, скільки обмежує його об’єктивність найбільш характерними предметними рисами. У спрощеному вигляді термінологізація це обмеження множини розуміння окремого феномену (а іноді й уявлення його окремоті) конкретними рамками, тобто створення термінів поняття – меж поняття. Як наслідок з’являються наукові терміни, що є цілісними, неподільними одиницями та інструментами

аналізу й у свою чергу набувають нового сенсу – *понятійно-категоріального інструментарію* конкретного дослідження. В нашому випадку мова йде про формування сталого набору понятійних інструментів західної політичної науки, що останні декілька десятиліть перетворився на універсальний набір інструментів політичних розвідок, дискурсивний модус західної політичної науки. В першу чергу це поняття, з якими є нероздільно пов’язаною політична історія та сучасні політичні процеси західного світу: політична партія, політична система, політичний режим, форма правління, виборчий процес, ідеологія, публічна влада, національна держава, громадянське суспільство, ринкова політекономія, демократія та ін. Не в останню чергу мова йде й про певні принципи, що відтворюються відповідно до вищеназваних понять: типологізація політичних систем (наприклад, розподіл на примітивні, традиційні та сучасні); типологізація політичних режимів (наприклад, розподіл на демократичні, авторитарні та тоталітарні); розподіл влади на 3 гілки – законодавчу, виконавчу та судову; національна та правова держава як взірцевий результат національного та державного будівництва; партійна системи, що забезпечує необхідний рівень представництва громадян у системі владних інститутів та ін.

Окремим важливим питанням є відповідність різних філологічно-семантичних традицій застосування та використання понятійно-концептуальних інструментів. Так, авторитетний російський вчений Михайло Ільїн звертав увагу політичних дослідників на „...складну та проблематичну ситуацію, що виникає при співставленні певних автохтонних російських понять, наприклад, свобода, влада, справедливість, держава та ін. з їх європейськими версіями, що мають відмінні когнітивно-метаморфічні витoki, семантичне наповнення та історію. Виникає проблема еквівалентності понять, що аж ніяк не набуває суто академічного характеру. Дійсно, коли заходить мова про принцип верховенства права в правовій державі, то дуже важливо чітко усвідомлювати, що саме розуміється під правом, що – під державою, а що під верховенством. Через те, що формальна згода із даним принципом росіянина та англійця, німця та литовця, італійця та грузина зовсім не означає, що вони згодні по суті. А суть пов’язана з тією практикою, що виявилася узагальненою в розумінні (*в поняттях* авт. прим.) та стала закріпленою в мовній формі з одного боку, а з іншого – оформилася у відповідні політичні інститути” [5, с.38].

Отже, відповідно до класичного наративу політичної теорії, центральною категорією політичної науки є політична система суспільства. В той же час, ключовим питанням формування демократичної політичної системи є її наповнення, тобто універсальний набір системних елементів і механізмів їх взаємодії, що роблять її демократичною. Звісно, питання є доволі опрацьованим і класичні концепти Д. Істона, Г. Алмонда, У. Ростоу, Р. Арона та ін. авторитетних дослідників доволі чітко фіксують рамку роздумів навколо політичної системи взагалі та її інтерпретації як демократичної зокрема [6, с. 299; 7]. Але разом із очевидною концептуальною ясністю такої категорії політичної науки як політична система суспільства, що, безумовно, являє собою винятковий рівень абстракції та уявлень про політичне, її аналітично-понятійний рівень залишається доволі дискусійним. На нашу думку, нові дискусії щодо аналітичної перспективи даного поняття як політичної категорії вочевидь впливають із її „неуніверсального дослідницького статусу”. Мова йде в першу чергу про наслідки застосування даного понятійного рішення в антропологічних дослідженнях незахідного політичного процесу, в дослідженні незахідних політичних явищ, що імітують або симулюють сучасні західні політичні інститути та структури, а часто-густо вступають із ними в запеклу боротьбу за життєвий простір та еволюційну перспективу [8].

Окремим випадком понятійно-категоріальної дилеми є питання щодо інституту президента як категорії, що потребує свого розширення. Політичні трансформації

незахідного світу відкрили нову хвилю переходів до авторитарно-демократичних синтезів [3; 9]. Одним із таких синтезів є автократична форма „патронажного президентства”, що знаходить своє вираження в інституціональних модифікаціях пострадянських держав. Наскільки в даному разі патронажне президентство є відображенням вертикально мобілізованої системи інститутів президентської форми правління, питання суто риторичне. Адже формування патронажно-клієнтальних відносин та відтворення традиційних інститутів влади [1] це одна політична феноменологія, а президентська форма правління це результат іншої *інституціональної історії*. Патронажне президентство є невід’ємним результатом від функціонування інституціональної подушки, що стимулює олігархічні тенденції у „перехідних суспільствах”, звужує канали доступу суспільства до економічних та адміністративних ресурсів, гальмує динаміку „вертикальних ліфтів” у структурах соціально-політичної стратифікації. В той час як інститут президентства в сучасних західних демократіях є найбільш дієвим запобіжником проти олігархічних тенденцій, стимулює розвиток інститутів публічної влади, гарантує ефективне функціонування державно-публічної інфраструктури [10], створює режим плебісцитарної демократії. Тобто феноменологічна різниця між понятійними категоріями „президентське правління” та „патронажне президентство” доволі суттєва, адже якщо перша виступає контуром розвитку публічних інститутів влади то інша, навпаки, їх гальмує, руйнує, сприймає публічну систему як агресивне середовище для патрона-президента.

Представництво інтересів (політичних, економічних, соціальних та ін.), що реалізується за допомогою представницької моделі влади в західній політико-правовій традиції не збігається з моделлю реалізації інтересів, що досягається за допомогою інститутів покровительства в незахідній політичній традиції [1; 11]. Пострадянські політичні приклади, коли приватне політичне покровительство використовується „бізнес-клієнтами” задля втечі від оподаткування, задля перерозподілу фінансових потоків та нейтралізації фіскальної політики уряду демонструють другорядність представницьких механізмів влади та виключну життєздатність неформальних інститутів та практик влади. Правоохоронні органи влади також займають свою нішу в неформальній політекономії патронажу, перетворившись в органи „силові” та такі, що вільно використовують власне право на силове підприємство [12]. Окремого розгляду потребує класична західна концепція розподілу інститутів державної влади на три відокремлені гілки. Західна аксіоматика демократичного розвитку вимагає розподілу влади на три автономні складові: законодавчу, виконавчу та судову, цілком логічно на досвіді західного політичного процесу демонструючи ефективність такого поділу. Відповідно до західної політичної традиції цей принцип є категоріальним індикатором рівня демократичності політичної системи. Водночас слід зважати на той факт, що слаба гілка влади в перехідному суспільстві є „спокусою” до експансії з боку інших гілок влади, тобто слабка судова влада в країні стимулює перманенту боротьбу між законодавчими та виконавчими інститутами влади за „право” адмініструвати правову систему, тим самим розхитуючи державний апарат, знищуючи один одного. Наскільки адекватність західної концепції розподілу влади є універсальною, чи є вказана концепція незамінним маркером у побудові сучасного демократичного державного апарату? Чи слід ставити на терези можливу ефективність незахідної політичної системи з одного боку та реалізацію сталих демократичних принципів західної політичної культури з іншого? Питання, що навряд чи отримують просту та швидку відповідь.

Окремим випадком досліджень є становлення та формування партійних систем на незахідному політичному просторі [13] та пострадянському просторі. Адже мова йде про існування структур (клани, трайби та ін.), що отримують політичне оформлення, але не стають політичними партіями за своєю суттю. В першу чергу слід виокремити роботу

американського вченого Генрі Хейла. За допомогою оригінальної концептуально-теоретичної рамки, варіації методів: від статистичних до антропологічних, дослідник зміг продемонструвати те, що будівництво російської партійної системи було зупинене появою на противагу політичним партіям (political parties) альтернативних, неформальних партійно-політичних інститутів (party substitutes). У першу чергу мова йде про формування таких заміників політичних партій, як *політичні штаби* (political machines) місцевих губернаторів та *неідеологічні партії*, що спонсорувалися центральними й регіональними бізнес-лідерами (oligarchs) [14]. Головною перевагою вказаного дослідження наразі є постановка питання про співвідношення на політичному ринку двох видів інститутів: з одного боку, формалізованих західною політичною теорією – політичних партій, а з іншого – їх неформалізованої альтернативи, що є типовою для незахідного політичного процесу – політичних штабів та неідеологічних партій - субститутів та заміників основних агентів політичного представництва в сучасній політичній системі. Політичні штаби та партійно-політичні сурогати, чия діяльність продукувалася впливовими фінансово-промисловими групами, „олігархічними структурами”, змогли витіснити політичні партії з електорального ринку, з ринку конкурентної боротьби за голоси виборців в маргінальну (позаелекторальну) сферу політичного простору. Фактично мова йде про те, що політичні партії позбавлені можливості участі в політичному процесі, в той час як партійно-політичні сурогати продукують „монополію на електоральному ринку” та створюють ефект „закриття політичного ринку”. Однією з причин сучасних проблем демократичного розвитку Росії Г. Хейл називає слабкість російського електорального ринку, що впливає з наступних факторів: недовіра пострадянських виборців до „ідеї партії”; радянський режим зруйнував соціальну інфраструктуру, що формувала соціальні кліважі, які в свою чергу являли собою підґрунтя партійного будівництва; російські політичні інститути не надсилали вірних сигналів щодо розбудови партійної системи; російські керманічі, губернатори зберігали партійні структури „слабкими” задля використання їх у власних цілях та задля запобігання можливої конкуренції з їхнього боку; потенціальні партійні активісти не були економічно забезпеченими та соціально захищеними, отже, часто-густо мали обирати або залишити основну роботу або покинути партійну діяльність; особисте зневажливе ставлення Президента Росії Б.Єльцина до політичних партій та ін. [14, р. 4-5].

Отже, зробивши наголос на обмеженості застосування традиційного набору понятійно-категоріального інструментарію в антропологічних студіях (політична система, режим, політичні партії, інститут президента та ін.), зауважимо, що окремим евристичним ресурсом, на думку сучасних авторитетних дослідників [15; 16], є концепція ринків, а саме ідея розгляду політичного процесу в категоріях ринку, маркетизації інститутів державної влади та розгляду окремого політичного простору як замкненого політичного ринку. Відповідно до даної концепції, ринок являє собою інституціонально оформлений простір, в якому елементи „структурованих позицій” доповнюються локальними порядками та аренами взаємодії акторів, в яких відтворюються інститути: правила та способи розподілу ресурсів, методи здобуття ресурсів, права власності, структури управління та правила обміну. За даними правилами криються владні відносини. Ведучі учасники ринку (incumbents) використовують свої владні ресурси та специфічні соціальні навички, щоб стабілізувати або змінити існуючі правила та культурні схеми, що дозволяють інтерпретувати ситуацію. Вони вибудовують статусні ієрархії, що дають їм можливість відтворювати власні переваги на політичному ринку [17; 16].

Як загальний висновок слід зазначити наступне: нетиповість політичних явищ, що є відображенням або складовими незахідного політичного процесу здебільшого є побічним результатом застосування „універсального набору” понятійно-категоріальних інструментів політичного аналізу. Тобто мова йде не лише про межі застосування

традиційних для західної політичної сфери теорій та концепцій, але й про обмеженість універсальних категорій західної політичної науки в дослідженні незахідного політичного простору. Вочевидь необхідність або розширення категоріального набору політичної науки за рахунок нових категорій, або створення нових методологічних інструментів дослідження, що дозволять працювати із універсальним набором понятійно-категоріальних інструментів. Окремим явищем залишається проблема чіткої типологізації політичних явищ та продуктів політичних процесів. На нашу думку, епоха типологізації закінчується разом з епохою Модерна, постмодерна реальність викликає до життя нову політичну діалектику з її ресурсом синтезу: нові суспільства створюватимуть нові інституціональні реальності, з'являтимуться як політичні організми з модифікованою фізіологією, так і політичні структури, що відтворюватимуть архаїчні інститути та правила. Одне залишиться незмінним: політична реальність потребуватиме адекватного набору інструментів її дослідження, нової більш ефективної теоретико-методологічної рамки, а, отже, перманентно підсилюватиметься актуальність понятійно-категоріальної площини політичного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России: [2-е изд. доп.] / М.Н. Афанасьев. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.
2. Куртов А. „Ханский круг”: система власти в Центральной Азии / Аждар Куртов // Прогнозис. – 2007. - №1(9). – С. 316–331
3. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монография] / А.А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэль Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
5. Ильин М.В. Слова и смыслы: опыт описания ключевых политических понятий / М.В.Ильин. – М. : „Российская политическая энциклопедия”, 1997. – 432 с.
6. Политология: [научное издание / сост. и ред. Н.И. Сазонов]. – Х. : Фолио. – 2001. – 831 с.
7. Дегтярев А.А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А.А. Дегтярев. – Режим доступа : http://polbu.ru/degyarev_polittheory
8. Frank A.G. On „Feudal” Modes, Models and Methods of Escaping Capitalist Reality / A.G.Frank // Economic and political weekly. – 1973. – Vol. 8. – №1. – P.36–37.
9. Эйзенштадт Ш. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор / Шмуэль Эйзенштадт, Вольфганг Шлюхтер // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 1. – Харьков: Константа, 2003. – 189–202 с.
10. Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн Парсонс. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 549 с.
11. Брусина О.И. Социально-правовые системы новых среднеазиатских государств в контексте теории правового плюрализма [Электронный ресурс] / О.И. Бусина. Волков В.В. Силовое предпринимательство: экономико-социологический анализ / В.В. Волков. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ , 2005. – 350 с.
12. Косухин Н.Д. Особенности партийного строительства и партийной системы в государствах Тропической Африки / Н.Д. Косухин // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология. – 2004. – № 1 (5). – С. 107–118.
13. Hale Н. Е. Why not Parties in Russia? Democracy, Federalism, and the State / Н. Е. Hale. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 276 p.
14. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е.Г. Морозова. – М. : „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 247 с.

15. Радаев В.В. Социология рынков: к формированию нового направления / В.В. Радаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 328 с.
16. Рынок как механизм воспроизводства власти /Антон Олейник // Pro et Contra. – март-июнь 2008. – С. 88–106.

© Крисенко О. В., 2009.

УДК 327.3:321.7

Палас Н. Р.

Національний університет „Львівська політехніка”

ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ „ДЕМОКРАТІЯ” В ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглядається поняття „демократія” в контексті політичного та суспільного розвитку, а саме демократія як влада народу, як форма держави, як політичний режим, як політичний світогляд і політична цінність. Через призму поглядів видатних політичних мислителів формується загальна конструкція розуміння поняття у ХХ столітті.

Ключові слова: демократія, принципи, форми та функції демократії

Палас Н.Р.

ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ „ДЕМОКРАТИЯ” В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Рассматривается понятие „демократия” в контексте политического и общественного развития, а именно демократия как власть народа, как форма государства, как политический режим, как политическое мировоззрение и политическая ценность. Сквозь взгляды выдающихся политических мыслителей формируется общая конструкция понимания понятия в ХХ веке.

Ключевые слова: демократия, принципы, формы и функции демократии.

Palas N.

PROBLEMS OF DETERMINATION OF THE CONCEPT „DEMOCRACY” IN THE CONTEXT OF POLITICAL AND PUBLIC DEVELOPMENT

A concept is examined „democracy” in the context of political and public development, namely democracy as power of people, as a form of the state, as a political mode, as a political world view and political value. Through the prism of looks of prominent political thinkers the general construction of understanding of concept is formed in a XX age.

Key words: democracy, principles, forms and functions of democracy.

Поняття „демократія” як смислова категорія протягом тривалого періоду розвитку суспільної історії отримала сутнісні значення відштовхуючись від ряду факторів, котрі визначали характер його практичного застосування. Розгляд синонімічних категорій демократії надасть нам можливість з’ясувати суть терміну та площину його застосування

у ХХ столітті, а також на їх основі адекватно сконструювати модель демократії глобального контексту.

При опитуванні громадської та наукової думки дана наукова категорія матиме надзвичайно багато визначень, що забезпечене, перш за все, свободою вільномудства, яке вважається одним із найпріоритетніших принципів демократії поряд з принципом більшості, плюралізму, рівності, поділу влади, виборності, гласності та контролю. Без теоретичного концепту суті поняття практично не можливо встановити логічну парадигму розуміння сучасного значення демократії та процесу демократизації в світі. Саме тому необхідно проаналізувати наукові надбання у галузі вивчення демократичних процесів, щоб зрозуміти сучасні моделі трансформації демократії.

Метою дослідження є потреба осмислення проблеми концептуального визначення поняття „демократія”, її практичне і теоретичне застосування сьогодні, а також аналіз джерельної бази щодо даної тематики. Кількість науковців, що займаються даною проблемою настільки велика, що навіть важко уявити скільки наукової новизни вводять дослідники в науково-політичний обіг в процесі написання праць, присвячених демократичній проблематиці. Основними зарубіжними дослідниками є Й. Шумпетер, Р. Даль, З. Бжезінський, Л. Даймонд і М. Ф. Платнер, Е. Мак-Грю, А. Лійпхард, С. Хантінгтон, І. Шапіто та багато інших. Російські вчені займаються переважно концепціями та моделями демократії. Зокрема, А. Мадатов, Ю. Бегунов, А. Лукашев, А. Поніделко розглядають теорії, концепції та образи демократії. Проблему співвідношення демократії та глобалізації намагається розв’язати А. Філіпов. До фундаторів української демократичної бібліотеки можна віднести А. Колодій, С. Давимуку, Ю. Кужелюка, В. Марченка, які пишуть про шляхи демократичних трансформацій у перехідних режимах сучасності. Величезним надбанням можна вважати Антологію демократії, котру вміло впорядкував О. Проценко, зібравши при цьому статті зарубіжних дослідників для передачі їх досвіду на українські терени. Крім того не можна ігнорувати статті М. Катеринчука, В. Кременя, Г. Світи, А. Романюка, Л. Угрин, Ю. Мацієвського, О. Кіндратець, С. Марчука та В. Бебика, які висвітлюють окремі аспекти проблеми із власних, оригінальних точок зору, передаючи свій досвід майбутнім поколінням поціновувачів демократії.

Не зважаючи на важливість та актуальність демократії і наявність великої кількості публікацій, в історіографічному плані вона розроблена недостатньо в плані саме української наукової літератури. Здійснені спроби проаналізувати літературу, присвячену українській демократії, не дають відповідей на корінні питання щодо стану і повноти дослідження теми.

Так, у сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Зокрема, видатний американський економіст Й. Шумпетер у праці „Капіталізм, соціалізм та демократія” (1942 р.) називає демократію методом інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага” [1, с. 36]. На думку французького політолога Ж. Бурдо, при розгляді концепції походження держави та методів утворення елітарної влади, демократія фігурує як певна філософія, спосіб життя, релігія, а форма правління при цьому є лише похідним явищем. Італійський конституціоналіст Дж. Мараніні вбачає в ній кінцеву мету, найвищу цінність будь-якої влади. Сучасні дослідники перехідних суспільств К. Оффе і У. Пройсс цілком слушно зауважують у власних статтях, що поняття „демократія” використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами управління і політичної участі.

Джерельною базою сучасної демократії вважаються напрацювання американського політолога Р. Даля, котрий у роботі „Про демократію” розглядає поліархію як генетично сталу форму розвитку політичних інститутів та процесів. Ш. Ейзенштадт – один із засновників теорії модернізації, причинами нестабільності демократичного режиму

вважає відкритість політичного процесу. Польський геополітолог З. Бжезінський на колоквиумі у Кастельгандольфі стверджує, що поняття „демократії” слід розглядати в рамках процесів глобалізації, оскільки варто враховувати соціальний рівень, на який вона виходить сьогодні [2, с. 41]. Його думку поділяють засновники Міжнародного форуму демократичних студій Л. Даймонд і Марк Ф. Платтнер у праці „Глобальне відродження демократії”. У контексті такого співвідношення з’являється поняття транснаціональної моделі демократії Е. Мак–Грю; консолідовані, проміжні та псевдodemократії А. Лійпхарда, „хвилі демократії” А. Тоффлера.

Кількість науковців, що займаються даною проблемою настільки велика, що опрацювати всю літературу фізично не можливо, навіть важко уявити скільки наукової новизни вводять дослідники в науково-політичний обіг в процесі написання праць, присвячених демократичній проблематиці. Особливу увагу привертає робота американського фінансиста Дж. Сороса „Утвердження демократії” та праця Ж.-Ф. Ревеля „Відживлення демократії”, які намагаються пояснити якою є і мала б бути демократія як форма самоврядування та політична цінність. До їх когорти приєднується французький політолог А. Турен, що пише про демократію як модель політичного розвитку із глибокими посиланнями на значення сучасної демократії у статті „Що означає демократія сьогодні?” [3, с. 60]. В рамках демократичного транзиту слід звернути увагу на напрацювання американських вчених Ф. Шміттера, Т. Карла, для яких демократія – консолідація в рамках розвитку громадянського суспільства. До даних досліджень приєднуються К. Поппер та А. де Токвіль.

Таким чином, поняття „демократія” звучить на устах у всіх сучасних дослідників – одні її возвеличують, трансформують до сучасних умов, а інші критикують і намагаються відкоригувати, але незважаючи на теоретичні розбіжності будь-які концепти мають право на існування, оскільки саме в цьому аспекті на перший план виходить свобода того ж таки вільнодумства, що є найвищою цінністю сучасної науки і не лише політичної.

Існує багато підходів до тлумачення самого змісту демократії. Головне значення пов’язане з етимологією поняття, тобто з походженням цього терміну. Демократія як народовладдя та інші похідні від цього визначення є нормативними, оскільки базуються на класичному підході до даного феномену. Лише в окремих випадках це поняття пов’язують із свободою і рівністю громадян. Вона має ґрунтується на владі, яка цілком належала народу, а народ здійснює її безпосередньо, завдяки прямій участі у вирішенні держаних і громадських справ, формами вираження якої є референдуми, плебісцити, демонстрації, мітинги, народні збори, громадські ініціативи або через обраних ними представників, депутатів в органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але і їх всебічне забезпечення. Формула „народ є джерелом влади” стає не просто фікцією, а й виражається практично.

Таким чином, таке розуміння демократії є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього, демократію можна визначити як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Однак суто етимологічне тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. Ми погоджуємося з ними, оскільки воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократію античну або афінську, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси та була формою безпосередньої участі всіх громадян у політичному житті.

Реальне народовладдя недосягне з багатьох причин. Перш за все, нерівність – це природна властивість людського суспільства. Тому особи, які посідають в суспільстві привілейоване становище завдяки статусу, завжди шукатимуть засоби розширити

горизонти своєї влади. Водночас ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому випадку – в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, щонайменше, нерозумно. Через це поступово під гаслами демократії у суспільну свідомість починають впроваджуватися положення, які мають вельми відносну приналежність до демократії. Так, американський президент Т. Джефферсон в інавгураційній промові заявив, що „всім потрібно пам’ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною і розумно” [4, с. 71]. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися, але і на думку меншості безумовно потрібно зважати.

Обґрунтовуючи неможливість реалізації класичної демократії Р. Даль вважав, що „ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати стабільністю, доходами, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага” [5, с. 73-74].

Критикує класичну демократію італійський мислитель Г. Моска, стверджуючи, що кожне суспільство формує правлячий клас, всебічний контроль якого з боку народу практично неможливий. Демократичні доктрини та конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найслабшими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість в будь-якому випадку не правитиме, доктрини і процедури такого роду делегують необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. На класичне визначення демократії, що засноване на принципах влади більшості, народному суверенітету і політичній рівності громадян, що складає її сутність, американський функціоналіст Е. Шилз ставить ярлик „популістської демократії” [6, с. 237].

В політико-правовій теорії визначення поняття демократії має кілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки. Англійський філософ Т. Гоббс у праці „Левіафан” трактує демократію як одну з трьох „державних форм” – разом з монархією та аристократією. Для нього „демократія – це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку” [7, с. 147]. Ш. Монтеск’є, розрізняючи три способи правління – республіканський, монархічний і деспотичний – вважав: „якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією” [7, с. 149]. Демократія для мислителя тотожна народному суверенітету, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ делегує свою владу уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. Таким чином, сьогодні ідея Ш. Монтеск’є про демократію як народний суверенітет залишається життєздатною.

В одній зі своїх ранніх праць німецький дослідник К. Маркс приходиться до висновку, що демократія – це державний лад. Він вважав демократію „наріжним каменем, ознакою певної форми держави” [7, с. 157]. Його точка зору відтворює європейську традицію XVIII ст. і в цілому не суперечить висновкам сучасної політичної науки. Французький соціолог А. Турен пише, що „ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною

моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму” [3, с. 62]. Російський вчений А. Вітченко пов’язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє автору підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми.

Дефініція демократії ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи. При цьому слід мати на увазі, що форми політичного режиму рухливіші і різноманітніші у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Можна розглядати демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все – ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про „зворотне відображення” цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів [8, с. 31]. Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї та принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм, виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства – інститутом демократії. Досить навести хрестоматійну промову Перікла при похованні воїнів або клятву афінян для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск’є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав, що головною цінністю демократії те, що при ній „народ створює закони, він же їх і виконує” [1, с. 67]. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Ж.-Ж. Руссо – від ідей народного суверенітету та народного представництва до „демократичної теократії”, натхненої християнською вірою. Для А. де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Німецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав. Отже, не виникає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Все більше дослідників звертається до проблеми демократії як політичного процесу, елементу політичної динаміки. При цьому найчастіше цей аспект пов’язується з демократичною процедурою. Значний внесок в розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес прийняття обов’язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв:

- рівне право голосу;
- активна участь;
- чітке розуміння;
- кінцевий контроль з боку народу.

Він вважав, що демократичний процес повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують його точку зору [5, с. 113].

Таким чином, проаналізувавши демократію як народовладдя, форму держави, форму і принципи організації політичних партій і громадських об'єднань, політичний режим, політичний світогляд і політичну цінність, політичний процес дає нам можливість скласти досить повне уявлення про весь спектр дефініцій демократії, що впливають з її природи і відображають той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший прояв на практиці.

По суті, лише політична думка початку ХХ століття найбільш адекватно підійшла до сучасного розуміння суті поняття „демократія”, але досягнувши значного порозуміння, прийшла до висновку, що демократія привела не до ясного і прямого шляху, а до концептуально-теоретичного роздоріжжя. Замість того, щоб бути вирішенням суспільних проблем, вона сама стала найголовнішою проблемою.

Демократія — явище, що постійно розвивається. А осмислення поняття демократія, її органічних ознак дає можливість оцінити напрям розвитку певної політичної системи, її відповідність демократичним ідеалам і цінностям. В політичній літературі неодноразово висловлювалась думка, що розвиток державних форм неодмінно і закономірно приведе людське суспільство до демократії. Пізніше, ряд впливових політологів підтримували цю думку в процесі суспільного розвитку. Вони уявляли демократію як природній стан, який неодмінно наступить в цілковитій незалежності впливу і протидії окремих індивідів чи груп людей на нього. А у ХІ столітті слово „демократія” є, мабуть, найбільш популярним, особливо в нових незалежних державах. Сьогодні немає жодного політичного руху чи політичної партії, які не претендували би на здійснення і поширення демократії або не використовували цей термін у своїх цілях.

Отже, демократія не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як науковцями, так і політиками-практиками. Демократія – явище загальноцивілізаційне і його можна трактувати як: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу. Для нас демократія – це перш-за-все найвища загальнолюдська цінність і благо. Останнє формується тільки тоді, коли демократія виростає знизу, а не нав'язується зверху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії / Олена Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2006. – №6 (21). – С. 63–73.
2. Бжезінський З. Демократія перед лицем глобалізації. Виступ на колоквиумі / Збігнев Бжезінський. – Кастельгандольф, 1998. – 88с.
3. Турен А. Что означает демократия сегодня? / Ален Турен // Международный журнал социальных наук. – 1991. – №1. – С. 56–70.
4. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость / Шмуэль Эйзенштадт // Полис. – 2002. – №2. – С. 67 – 81.
5. Даль Р. О демократии / Роберт Даль. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – 184с.
6. Демократія: антологія / [упорядник Проценко О., В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ+1108с.

7. Бегунов Ю. К. 13 теории демократии // Ю. К. Бегунов, А.В. Лукашев, А.В. Пониделко. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 223с.
8. Мадатов А. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы / А. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – 1991. – №1. – С. 27– 44.

© Палас Н. Р., 2009.

УДК 342.36]061.1

Вінникова Н.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПИТАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ В СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЕОРЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена дослідженню питань легітимності прийняття політичних рішень в структурі глобального управління. У фокусі аналізу - процедурні аспекти в Європейському Союзі. Розглядаються науково-теоретичні інтерпретації проблеми т.зв. „дефіциту демократії” в загальноєвропейському контексті. Представлена спроба виявити чинники легітимізації політичних рішень в Європейському Союзі.

Ключові слова: Європейський Союз, легітимність, демократичний дефіцит, громадянство.

Винникова Н.А.

ВОПРОСЫ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ЕВРОПЕЙСКОМ ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена исследованию вопросов легитимности принятия политических решений в структуре глобального управления. Фокусом анализа выступают процедурные аспекты формирования политических решений в Европейском Союзе. Рассматриваются научно-теоретические интерпретации проблемы т.н. „дефицита демократии” в общеевропейском контексте. Представлена попытка выявить факторы легитимации политических решений в Европейском Союзе.

Ключевые слова: Европейский Союз, легитимность, демократический дефицит, гражданство.

Vinnikova N.

THE ISSUE OF DEMOCRATIC LEGITIMACY IN MODERN EUROPEAN THEORETICAL DISCOURSE

The article examines the issue of legitimacy of decision-making in the framework of global governance. The research focuses on procedure aspects of policy-making in the European Union. Theoretical interpretations of „democratic deficit” are considered in the context related to European Union policy making. It is presented an attempt to recognize factors of legitimization the EU policy decision-making process.

Key words: European Union, legitimacy, „democratic deficit”, citizenship.

Одним з головних недоліків політико-інституційної системи Європейського Союзу вважають „демократичний дефіцит”, який підриває його легітимність. Дебати щодо онтологічних та епістемологічних аспектів легітимності політичних процедур в ЄС об’єднують у кластер експертів з різних дисциплінарних напрямків. З часів Французької революції дихотомія між прямою та репрезентативною демократіями конституювали європейський дискурс навколо ідеальної політичної системи. Багато років Європейському Союзу закидали „демократичний дефіцит” процедури прийняття рішень. Згідно з цим міцно вкорінених звинувачень в політичній свідомості „непрозора технократична й пихата Європа ухиляється від поширення канонів демократії” [1, с.167]. Опитування громадської думки демонструють, що велика кількість громадян вважають ЄС менш задовільним, ніж їх власну державу, коли мова йде про функціонування демократії. Свідченням цього є посилення тенденції утримування від участі в голосуваннях у випадку вирішення загальноєвропейських питань або виборів до Європейського Парламенту. Показово, що під час виборів до Європарламенту в 2009 р. було побито черговий антирекорд: до виборчих дільниць прийшли лише 43,1% громадян країн ЄС, які мали право голосу. Причини такої ситуації пов’язують із незначною роллю Європарламенту та скептицизмом серед значної частини жителів ЄС стосовно євроінституцій як таких. Незважаючи на поступове підвищення ролі Європарламенту, його повноваження залишаються незначними порівняно з національними парламентами. Тому й інтерес європейців до цих виборів закономірно низький. Особливо це стосується деяких країн-нових членів, для яких практика виборів євродепутатів усе ще є новою. Дійсно, комплекс багаторівневої структури ЄС чинить перепони односторонньому спрямованому потоку політичної влади від громадян до уряду крізь обраних представників, що є базовим концептом парламентської демократії.

Наукові теоретизування навколо питань легітимності політико-інституціональних процесів в ЄС можна розподілити на умовній вісі в залежності від оціночної позиції автора стосовно наявності проблеми „демократичного дефіциту” в Європі: від обґрунтувань про те, що Європейський Союз є недемократичним за своєю інституційною природою (Р. Даль, Г. Кьохлер, Дж. Логхланд, У. Хедельгофт) до тверджень, що „демократичний дефіцит” – це „міф який виник через захоплення європейців абстрактними концепціями” [2, с.605] (П. Магнет, Е. Моравчик). Автори досліджують процеси, які стосуються проблем легітимності в контексті кореляції категорій „влада”, „громадянство”, „глобальне управління” для того, щоб з’ясувати якою мірою політичні установи ЄС можуть розвиватись і консолідуватись у майбутньому.

Як зазначає австрійський дослідник Г. Кьохлер: „Переносячи межі за державу, заснування європейського громадянства безумовно створює концептуальну революцію в термінах порівняльної теорії конституційного закону й розуміння громадянських і політичних прав у Європі” [3, с. 147]. У той час як розроблений комплекс правил і процедур регулює участь громадян в кожній європейській державі, можливості участі в процесі вироблення рішень на транснаціональному європейському рівні все ще дуже обмежені. Вчений вважає, що в Європейському Союзі тільки непряма участь громадян є можливою в умовах встановленої законодавством процедури. „У реаліях європейської політики ми є свідками домінування репрезентативної моделі прийняття рішень, яка часто виключає пряму участь громадян в суспільних справах. Незалежно від цього факту політичних реалій, оригінальна парадигма демократії є прямою або демократією учасництва, до якої всі інші форми виконання політичного рішення відносяться в тому ступені, в якому вони тяжіють до демократичної легітимності” [3, с. 148].

Більш того, демократія складається з ідеального громадянства та рівності політичних умов. Р. Даль, один з найшановніших теоретиків демократії останніх десятиріч, нагадує нам базове підґрунтя демократичної політики і на цьому підґрунті він ставить під сумнів

якість демократичності ЄС: „На практиці, делегування має бути настільки широким, щоб просунути політичну систему за демократичну точку відліку”, додаючи, що „міжнародна організація не є і можливо не може бути демократичною” [4, с.19]. Згідно Далю демократія потребує політичних інститутів, які забезпечують громадян можливостями політичної участі, впливу та контролю, і це, в свою чергу, припускає, що громадяни мають бути зацікавленими та інформованими про політичні рішення, і що політична еліта має бути включена у громадські дебати та обговорення альтернативних шляхів. З цієї точки зору, Європейський Союз не є демократичним, оскільки залишається в межах дії інституційних акторів, і не буде до тих пір, поки вони позбавлені міжнародного еквіваленту національній міжнародній конкурентності між партіями й політичними лідерами.

З іншого боку, висловлюються думки про певну міфологізацію „демократичного дефіциту” в ЄС. На користь цієї тези висувуються такі аргументи. По-перше, Євросоюз не стягує податки, і його здатність впливати на розподіл добробуту є дуже обмеженою. І, головне, – оскільки за державами зберігається контроль над їхньою зовнішньою та оборонною політикою, ЄС позбавлений примусової влади. Його політична система не потребує того ж ступеня легітимності, що й держава, чия фіскальна, соціальна, оборонна політика суттєво впливає на життя громадян. Очевидно, що цей факт не варто перебільшувати. У деяких аспектах суспільного життя вплив інституцій ЄС є значно більшим. Заяви про „демократичний дефіцит” виникають через відчуття громадянами ЄС, що вибір, який вони роблять на національному рівні зіштовхується з іншими орієнтаціями й пріоритетами на загальноєвропейському рівні. Більш того, вони не бачать, як формуються останні, та яким чином вони можуть модифікувати їх. Ю. Хабермас стверджує, що „ЄС міг бути більш легітимізованим, якби політики ЄС забезпечували його „нормативними цілями”, і якби він адаптував конституційні принципи федералізму і парламентаризму таким чином, щоб контролювати політики” [5, с.20]. З цієї точки зору, ЄС віддалений від легітимності, оскільки його режим задуманий таким чином, що політичні питання є фрагментованими, а його рішення – компромісами, які ґрунтуються на флуктуації коаліцій інтересів меншості. Це побічно пояснює, чому громадяни мають дуже обмежене сприйняття європейських питань, і їм пропонується занадто мале захоплення щоб бути зацікавленими у ньому. Відчуття відсутності права втручання в політичний процес, чії ідеологічні тенденції та шлях, яким вони формуються не є достатньо прозорими, як наслідок виявляють „демократичний дефіцит”.

Другий аргумент відносно певної міфологізації „демократичного дефіциту” в ЄС базується на інституційному аналізі. Зазначається, що політичні інституції Європейського Союзу є найбільш контрольованими у світі. Полюси системи прийняття рішень – Рада міністрів ЄС, Європейська Комісія і Європейський Парламент не є автономними органами, очолюваними лідерами без державної приналежності. Це – площина переговорів між міністрами, держслужбовцями, делегованими державами. Національні уряди, представлені у сфері вироблення рішень ЄС, та їхні права захищені чіткими процедурами голосування, залишають за собою достатньо велике поле контролю і впливу на інституції ЄС. У нормативно-інституційній площині Євросоюз гарантує рівність голосів між державами у вертикальному й горизонтальному вимірах, а також довготривалу конкурентність між гілками влади на загальноєвропейському рівні. Цей подвійний поділ влади створений з метою запобігання одночасної „тиранії більшості” та „фракційного управління” в ЄС. Враховуючи все вищезазначене, не можна вважати „демократичний дефіцит” виключно уявною проблемою, яка зникне у разі розробки й адаптації переконливого критерію оцінювання демократичного правління.

Попередній розгляд теоретичної дискусії навколо т.зв. проблеми „демократичного дефіциту” у сфері вироблення рішень в ЄС демонструє достатньо широкий спектр

підходів до оцінювання заявленої теми, а головне – виявляє свою актуальність у науковому дискурсі. У зв'язку з цим, в нашому дослідженні доцільним вбачається звернення до аналізу інституційних механізмів формування політики ЄС з акцентом на вивченні ролі головних інституцій Європейського Союзу у процедурі формування політичних рішень. *Мета* такого аналізу полягає у виявленні чинників, які впливають на легітимацію процедури прийняття рішень в ЄС, а також визначенні інституційних механізмів, які забезпечують легітимність процедурних аспектів творення політик в Європейському Союзі. Враховуючи різні погляди й думки щодо „демократичного дефіциту” в ЄС, очевидним видається те, що цієї проблеми не можна ігнорувати, оскільки брак суспільної легітимності послаблює здібність ЄС до дій і впровадження реформ. Необхідним також вбачається розгляд поточних пропозицій щодо оригінальної форми демократичного управління, яка б підходила до режиму ЄС, визначення й аналіз потенціалу таких моделей та їх обмежень.

За енциклопедичним визначенням легітимність (від лат. *legitimus*, законний, правомірний, належний справедливий) – це „здатність того чи іншого політичного режиму досягнути суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади” [6, с.304]. У системі глобального управління класичне веберівське визначення раціональної легітимності набуває нової модальності, а саме акцентуації на суспільному визнанні інституційно-процедурного виміру розробки і прийняття політичних рішень. Інакше кажучи, демократична легітимність системи управління залежить від того, якою мірою громадяни держав-членів можуть впливати на вироблення рішень на рівні ЄС. При цьому необхідно враховувати, що своєрідний двоїстий характер глобалізації, який визначається терміном „фрагмеграція”, веде до більш наочного розподілу влади на чотирьох і навіть на п'яти рівнях (а не на трьох, як в умовах націодержави): місцевому, регіональному, національному й міжнародному. Важливо, що цей процес проходить за рахунок головного – третього рівня, тобто певного зменшення обсягу центрального правління націодержави [7]. У нашому аналізі ми будемо виходити з того, що основними шляхами легітимації процедури прийняття рішень в ЄС є опосередкований вплив через дії національних урядів і обрання Європарламенту, і прямий контакт з євроінституціями. Необхідно також враховувати можливість репрезентації інтересів громадян через представників регіонів ЄС. Розглянемо кожен формат більш детально.

Розподіл повноважень між державами-членами та ЄС

Процеси легітимації прийняття рішень у площині ЄС – *держави-члени* визначаються особливостями розподілу повноважень між ЄС і державами-членами. Формування ЄС не дало розвитку широкому федеративному адмініструванню. Жодна з країн-засновниць не мала наміру замінити централізоване адміністрування ЄС своїми національними службами. Однак кожна була стурбована тим, що інші в такій децентралізованій системі намагатимуться усунути від виконання обов'язків. У Європейському Союзі існують дві групи механізмів, які мають розв'язувати потенційні вертикальні конфлікти в інституційному вимірі ЄС – *держави-члени*. По-перше, в участі процедури прийняття рішень державам потрібні гарантії, що кожна з них буде почута на рівні ЄС. Як ми побачимо далі в нашому аналізі, структура європейських інституцій забезпечує держави можливістю втручатися на всіх процедурних етапах для того, щоб захистити свої інтереси. ЄС не тільки інтенсифікував цей класичний федеральний механізм, а й доповнив доктриною субсидіарності, пропонуючи державам-членам можливість контролювати ініціативи інституцій ЄС. За відсутності превентивного механізму запобігання всередині ЄС розробив таку техніку вирішення вертикальних конфліктів, які виникають після прийняття рішення. Держави-члени намагаються контролювати дії євроінституцій для того, щоб запобігти втручанням з їхнього боку у внутрішні національні справи. На початку

становлення ЄС принцип розподілу повноважень був простим. Установчі договори, адаптовані угодою з кожною державою-членом, визначили певне коло сфер для спільних дій і закріпили роль євроінституцій у їхній конфігурації. Усе, що формально не відноситься до сфер діяльності євроінституцій, у принципі, повинно бути прерогативою держав-членів. Крім того, легальні механізми дозволяють державам-членам анулювати рішення ЄС, коли вони порушують їхні прерогативи. Однак більш детальний аналіз виявляє неоднозначність кореляції повноважень між ЄС і державами-членами. Звернімося до Установчих договорів, які визначають функції Євросоюзу в різних сферах. У Ст. 2 Договору про ЄС визначені принципи та цілі, яким має слідувати ЄС: „гармонійний, збалансований розвиток економіки, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність між чоловіками і жінками, стабільне і безінфляційне зростання, високий ступень конкурентності й конвергенція економічного представництва, високий рівень захисту і удосконалення якості навколишнього середовища, зростання стандартів якості життя, економічної соціальної інтеграції та солідарності між державами-членами.

Оскільки зовнішня роль також є у фокусі уваги, передбачається, що ЄС має оберігати спільні цінності, фундаментальні інтереси, незалежність та інтеграцію Союзу у відповідності до принципів Статуту ООН, для того, щоб посилити безпеку Союзу, всіма шляхами зберегти мир і посилити міжнародну безпеку...сприяти міжнародному співробітництву, розвивати й консолідувати демократію і верховенство закону, прав людини і фундаментальних свобод” [8].

Звернімо увагу, що загальні принципи та цілі інституту держави мало чим відрізняються від вищеназваних. Ці принципи та цілі не ініціюють здатність ЄС до дій, однак вони мають не виключно декларативний характер. У разі застосування Європейською Комісією вони можуть використані як виправдання нової пропозиції до дій. Водночас Європейський Суд може звернутися до них для того, щоб чітко визначити вплив повноважень ЄС у конкретних справах. У деяких випадках, прогрес інтеграції видалив контроль держав-членів. Побоювання щодо поступової централізації влади в Брюсселі супроводжують увесь процес євробудівництва. „У ХХ ст. суверенітет і демократія стали тісно взаємопов’язаними у таких аспектах, як процес демократичних виборів, формування громадської думки, публічних дебатів, конституційних прав, відповідальності й громадської підтримки, які забезпечували суверене правління в європейських національних державах з широкою легітимністю. – пише Ульф Хедетофт. – Однак унікальні структури перманентного співробітництва в ЄС значно змінили картину. Яким би шляхом не рухався ЄС – від міждержавного, міжнародного співробітництва до наднаціональних або федеративних форм, постійно з’являлися побоювання стосовно браку демократії в ЄС, які супроводжувалися скаргами з приводу ерозії національної держав з передачею суверенітету інституціям що не є демократично обраними та не можуть бути відповідальними за свою політику і дії” [9, с. 32]. На підтвердження цієї думки можна привести факт зарегульованості впровадження євростандартів на продукти й послуги. „Не дивлячись на широкий консенсус з приводу завдань створення єдиного ринку, ця інтенсивна регуляторна діяльність породила серед європейської громадськості занепокоєння стосовно небезпеки з боку європейського законодавства, яке поступово могло вийти з під контролю держав-членів. Усе частіше фермери, виробники, покупці заявляли протести проти регуляторних санкцій Єврокомісії, які встановлювали стандарти від маркування коробок взуття і розміру полуниці до визначення довжини цибулі та умов проживання тварин у зоопарках” [1, с. 52].

Розв’язати проблему концентрації владних повноважень в євроінституціях, покликаний принцип субсидіарності, адже згідно з Маастрихтською угодою, цей принцип є базовим для ЄС.

Однак Договір не визначає розподілу повноважень між різними рівнями влади. Фактично, в Договорі використовуються два тлумачення субсидіарності. Первинне визначення згідно із статтею А Маастрихтського Договору полягає в тому, що рішення повинні „прийматися якомога ближче до громадянина” [8]. Більш конкретне тлумачення розкриває зміст принципу субсидіарності таким чином: „У сферах, які не входять до окремої юрисдикції Співтовариства, воно згідно принципу субсидіарності починає свою діяльність лише в тому випадку, коли буде неможливо достатньою мірою досягнути цілей визначених заходів на рівні держав-членів, і тому в силу їх масштабу чи дієздатності вони можуть бути здійснені ефективніше на рівні Співтовариства” (Ст. 3 (б)) [8]. Це положення – політичний сигнал того, що голоси держав-членів і громадськості почують на загальноєвропейському рівні. Оскільки інтерпретація цього критерію залишається широко відкритою, справи, які держави-члени одностайно вважають транснаціональними за своєю природою, зустрічаються рідко. Важко дати однозначну оцінку впливу, який чинить ЄС на цей вимір взаємовідносин між державами-членами та євроінституціями. Існує багато свідомств того, що уряди діють в Раді, чітко дотримуючись цих принципів. Щорічне зменшення кількості пропозицій Єврокомісії відносно стандартів демонструє намір зменшити кількість законодавчих актів легального примусу на держави. Крім того, Європейська Комісія регулярно наголошує на своєму бажанні сприяти гнучким методам координації, ніж обмежувати гармонізацію технік. Таким шляхом, наприклад, Єврокомісія підтримує договори, укладені з виробництвами у сфері охорони навколишнього середовища. Єврокомісія займається переговорами між роботодавцями і профспілками та частіше захищає координаційні підходи, ніж шукає шляхи узгодження національних законодавств і включається до рекомендацій ніж до конкретних пропозицій для нормативних актів. Як бачимо, всі ініціативи рухалися в одному і тому ж напрямку: Євросоюз має відділити пріоритетні сфери діяльності, де спільні стандарти є необхідними, від політик, в які він входить субординаційно, і де гнучкі техніки координації є більш прийнятними.

Баланс між рівнями влади можна аналізувати не тільки шляхом, яким держави-члени наглядають за діями Євросоюзу. Він також передається крізь контроль, який здійснюють євроінституції над главами держав-членів. Цей вимір вертикальних відносин є не менш важливим. За рідким виключенням спільні політики ЄС імплементують національні керівництва. Європейські закони мають бути впроваджені законодавцями, імплементація здійснюється органами виконавчої влади, а національні структури судочинства звіряють із законами Європейського Союзу. Виконавча влада держав-членів зобов’язана інформувати Єврокомісію про шляхи, якими вони впроваджують європейські стандарти. Більше того, Європейська Комісія отримує скарги від окремих громадян, у яких вони звинувачують уряди в саботуванні регуляторних норм ЄС, і може проводити власне розслідування.

Серед інших форм прямих контактів громадян з Євроінституціями варто відзначити Саміти громадян Євросоюзу. Наприклад, на останньому Саміті громадян 150 делегатів з усіх країн ЄС зустрілися з вищими посадовцями Союзу і передали їм рекомендації щодо подолання нинішніх економічних та соціальних викликів, перед якими стоїть Європа. Саміт став завершенням першої фази відповідних консультацій з громадянами країн ЄС. До них було залучено близько 250 тис. користувачів Інтернету та 1600 осіб, які взяли участь у дебатах, проведених національними секціями. Консультації співфінансуються Єврокомісією в рамках її програми „Європейські дебати” [10, с.23].

Репрезентативний і законодавчий потенціал Європейського Парламенту

На основі поняття громадянина як джерела суверенітету і легітимності будь-якого політичного утворення, різноманіття інституційних процедур в Європейському Союзі було сформовано таким чином, щоб відповідати вимогам демократії. Форми репрезентації

через парламент і прямі демократичні процедури такі, як референдум, є базовими організаційними інструментами, за якими громадяни беруть участь в суспільному житті на рівні націодержави. Аналіз діяльності Європейського Парламенту як каналу легітимації рішень в ЄС виявляє доволі неоднозначну оцінку його статусу і ролі. По-перше, зазначимо, що Європейський Парламент не є точною копією національних законодавчих органів і, на перший погляд, за своєю структурою уявляється „некерованою асамблеєю” [1, с.111]. Євродепутати обираються в межах національних конституцій згідно національних партійних списків, і під час виборних кампаній євротематика не завжди посідає пріоритетні пункти виборних програм. Громадяни мають обмежене уявлення про принципи функціонування ЄС, і їх вибір більшою мірою опосередкований внутрішньополітичними преференціями, ніж загальноєвропейськими політичними стратегіями. Обрані на національній основі, члени Європейського Парламенту повільно включаються в логіку загальноєвропейських політик. До того ж ефективність діяльності Європарламенту знижує інтенсивна ротація кандидатів у евродепутати: від одних виборів до інших склад ЄП змінюється на 60%.

По-друге, повноваження Європарламенту як представницького органу є доволі обмеженими порівняно із національними парламентами. Європейський Парламент дає свою згоду на укладання договорів про приєднання, асоціацію, співробітництво. Укладання інших міжнародних угод Спільноти передбачає отримання рекомендаційних висновків Європейського Парламенту. У межах другого стовпа Європарламенту надається лише право на інформування та консультації.

Відзначимо таку функцію Європарламенту як розгляд звернень. Такі звернення може сформулювати будь-який громадянин ЄС і будь-яка фізична або юридична особа, яка живе або належно зареєстрована в державі-члені. Звернення може бути сформульовано індивідуально або разом з іншими громадянами чи особами з питань, що належать до сфери діяльності Співтовариства і водночас безпосередньо стосуються цих громадян.

І хоча місії Європейського Парламенту покривають цілу низку функцій національних парламентів, між ЄС і парламентськими демократичними режимами все ще залишається суттєва відмінність. У той час, як всередині держав-членів зіткнення інтересів відбувається у вимірі політичного життя, що персоніфікує і спрощує сприйняття суперечностей, в Європейському Союзі конфлікти як потенційні, так і навіть наявні не є такими очевидними для пересічних громадян. Ми бачимо формальний парламентський режим, позбавлений соціального базису для того, щоб побудувати субстрат парламентаризму. Парламентська більшість і партійна ротація передбачає, що актори і громадяни приймають те, що вони можуть бути у меншості або можуть опинитися в опозиції, що, в свою чергу, потребує сильнішого почуття спільності. В сучасному режимі ЄС норми, які захищають і консоліднують державну ідентичність, є в опозиції до цієї мажоритарної еволюції та зобов'язують шукати іншу форму політичної структури.

Моделювання демократичних форм управління в Європейському Союзі

Поза інституційним аналізом, зосередженим на формальних вимірах „демократичного дефіциту”, інші наукові підходи намагаються сприяти висвітленню оригінальних структур Євросоюзу і шукають форми його демократизації. Зокрема йдеться про інноваційну концепцію, засновану на понятті „демократичного управління”. Цей підхід базується на твердженні про те, що ЄС не має потенціалу стати державою, зокрема через різноманітність спільнот, з яких він складається. Громадяни визначаються за національною ідентичністю, і ЄС не має ані амбіцій, ані засобів щоб сформувати єдину європейську націю. За цих умов, використання інституційного аналізу не можна вважати повноцінно комплексним. Ключовою ідеєю цього підходу є забезпечення таких механізмів і процедур вироблення політичного рішення, які не передбачають попередню наявність спільної громадянської ідентичності. Більш того, багато експертів наголошують

на різниці в природі між місіями, які здійснює ЄС і тими, що покладені на державу. Вони стверджують, що загальноєвропейські політики за своєю сутністю належать до логіки ринкового регулювання, в яких національні суспільні справи зосереджені на дистрибутивних політиках [11]. Дійсно, норми регулювання в Європейському Союзі відрізняються від національних законодавств. У таких сферах як охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, захист споживачів, або визначення робочих умов, вони відносяться більшою мірою до гнучкого регулювання, ніж до прямої законодавчої дії. Для того, щоб адаптувати цей контекст необхідно сконструювати більш комплексні та більш гнучкі форми управління ніж ті, що закладені у „демократичному врядуванні”, заснованому на урядовій ініціативі та парламентських дебатах.

Досліджуючи дилеми демократії, з якими зіштовхується сучасна Європа, Л. Зидентоп стверджує, що „сучасна ідея демократії небезпечна для Європи своєю подвійністю. Соціальна і політична організація якого масштабу адекватна демократії? З одного боку, демократичні свободи і незалежність особистості передбачають масштабну соціальну організацію, оскільки ринковий обмін і посиленій суспільний поділ праці з усією очевидністю розширюють можливості вибору й дозволяють людям жити за своїм розумінням. З іншого боку, демократичне громадянство передбачає, що „мале є прекрасним”, оскільки такий порядок сприяє участі громадян в політичному житті і вихованню громадянських чеснот. Якщо ми будемо одночасно дотримуватися цих суперечливих поглядів на масштаби необхідної для демократії організації, чи зможемо ми знайти соціальні й політичні ролі, вести суспільне і приватне життя, сумісні одне з одним?” [12, с.59].

Виходячи з цього подвійного погляду (регуляторної природи рішень ЄС і відсутності європейської нації), автори розходяться щодо майбутнього демократизації ЄС. Згідно першого напряму думок, управління ЄС має бути створено з експертних агентств. Завдяки технічній компетентності, ці нові агентства були б здібні забезпечити об'єктивний аналіз ситуації та застосовувати відповідні заходи, водночас враховуючи контекстуальну динаміку та довгострокові потреби [11]. Інші автори намагаються сформулювати ще більш радикальний варіант „демократичного врядування”, заснований на активній участі „зацікавлених партій” у процедурі розробки рішень [13]. Ці дві форми урядування можуть бути скомбіновані: адаптація стандартів відносно умов роботи може включати участь експертів одночасно з профспілками і роботодавцями; рішення, що стосуються сфери охорони здоров'я можуть бути результатом дискусії між експертами і місцевими органами представництва.

Спрощення структури колективних органів, принципів і порядку їхньої роботи закладено у Лісабонському договорі [14]. З одного боку, Договір закріплює баланс між цілями та інтересами країн-членів і Європейського Союзу, та чи посилює він механізми демократичної легітимзації прийняття рішень?

Розглянемо ключові зміни, які вносить Лісабонський договір у функціонування політичної системи ЄС. Згідно з Договором, Європейський Союз стає правосуб'єктом. Це означає, що ЄС отримує право заключати міжнародні договори в усіх сферах його компетенції. За державам-членами зберігається право заключати міжнародний договір у разі, якщо він не суперечить угодам, укладеним ЄС і не відноситься до сфери компетенції Союзу. Лісабонський договір чітко розподіляє сфери компетенції між Союзом і національними урядами. У питаннях, що не відносяться до „виключної компетенції” ЄС, „Союз буде брати участь тільки тоді й тією мірою, коли цілі не можуть бути досягнуті кожною державою самостійно на федеральному або місцевому рівнях, але можуть бути досягнуті в межах усього Союзу, беручи до уваги масштаби й наслідки передбачуваних дій” [14]. ЄС володіє виключною компетенцією у питаннях визначення і проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки”, визначення дій для „підтримки

координації або доповнення дій, які здійснюють держави-члени, однак без обмежування їх компетенції у цих областях”. ЄС також отримує право визначати моделі координації економічної політики держав-членів євросони. Звернімо увагу на те, що функціонування митного союзу, внутрішнього ринку; монетарної політики держав-членів; спільної комерційної політики і укладання міжнародних договорів у низці випадків також відносяться до компетенції ЄС.

До сфер спільної компетенції Договір відносить економічну, соціальну і територіальну політику згуртованості, сільське господарство й рибальство, проблеми навколишнього середовища, захист споживачів, транспорт, енергетику, простір свободи, безпеки і правопорядку, загальні проблеми охорони здоров'я населення, наукові дослідження, технологічний розвиток, космічний простір, розвиток співробітництва й гуманітарної допомоги. У таких сферах, як промисловість, культура, туризм, освіта, молодіжна політика і спорт, ЄС надає підтримку державам-членам.

Такі нововведення як заснування посади президента ЄС, котрий буде обиратися європейськими лідерами терміном на 2,5 роки, надання Європейській Раді статусу повноцінної інституції Союзу і наділення Європарламенту більшою владою у законодавчій сфері наближають ЄС до рис інституційного устрою держави, що, на нашу думку, може вплинути на сприйняття пересічними громадянами політичних процедур та їх легітимацію на загальноєвропейському рівні. Показовим в цьому сенсі є те, що вага Європейського Парламенту як законодавчого органу згідно Договору дорівнює повноваженням Ради міністрів. Він також отримує рівний статус із Радою відносно питань бюджету. Європарламенту доручено обрання голови Єврокомісії, до цього він мав тільки право узгодження кандидатури.

Положення щодо партиципаторної демократії визначають важливу роль участі громадян і громадських організацій у процесі розробки політичного курсу. Громадяни ЄС отримують право виступати з пропозицією Європарламенту або Ради щодо змін у законодавстві. Для цього необхідно заручитися підтримкою цієї ініціативи з боку мільйону громадян. Єврокомісія, однак, зберігає за собою право вирішувати питання щодо застосування дій відносно цього запиту. Також необхідно врахувати проблеми реалізації принципу „подвійної більшості”, яка прийде на зміну одноголосності. Згідно цього принципу, найважливіші рішення в житті Союзу мають прийматися не менш ніж 55% країн, які представляють не менш ніж 65% населення ЄС.

Іншим важливим кроком у процесі зростання демократичності ЄС має стати посилення міжурядової співпраці між країнами об'єднання, зокрема у питаннях безпеки, правосуддя та внутрішніх справ. Можна припустити, що демократична легітимність зросте, коли процедура залучення Європейського Парламенту перейде від консультацій до злагодженої постійної участі. Залишається сподіватись, що це формальне право перейде в політичну реальність, тобто встановить баланс сил між Радою, Європейською Комісією і Європейським Парламентом і це, таким чином, вплине на процес легітимації прийняття рішень в Європейському Союзі.

Таким чином, виходячи з нашого аналізу, можна визначити декілька шляхів легітимації формування і прийняття рішень в Євросоюзі з урахуванням, того, що участь громадян у цьому процесі може бути прямою і опосередкованою:

- легітимація у форматі ЄС – держави-члени (участь громадян опосередкована національними урядами);
- легітимація через представництво в Європейському Парламенті (участь громадян опосередкована діяльністю євродепутатів);
- легітимація через національний референдум (прямий вплив громадян на прийняття загальноєвропейських рішень);

- легітимація через прямий контакт із Євроінституціями (участь громадян у саммітах громадян ЄС);
- легітимація за принципом субсидіарності (представництво інтересів місцевих і регіональних громад на рівні ЄС).

Наше дослідження продемонструвало, що серед чинників, які впливають на легітимацію процедури прийняття рішень в ЄС, суттєву роль відіграє наявний мультикультуралізм, що ускладнює розробку універсального процедурного режиму прийняття рішень, заснованому на консолідованій підтримці з боку громадян ЄС. Крім цього, інституційний устрій Європейського Союзу суттєво відрізняється у вертикальній і горизонтальній площині від комплексу атрибутів держави, особливо в частині, яка стосується функціонування парламентаризму. Європейський Парламент не є тотожним національним законодавчим органам і має недостатньо вагомі повноваження порівняно з іншими інституціями ЄС. Відсутність монокультурного соціального базису, комплексність і, в певному сенсі, нетрадиційність (для масової політичної свідомості) інституційної системи ЄС є чинниками, що знижують легітимність механізмів прийняття рішень на загальноєвропейському рівні.

Лісабонський договір, посилюючи повноваження ЄС у багатьох сферах політики, одночасно передбачає активне використання нових засобів партиципаторної демократії. Такі заходи, із зростанням ваги Європейського Парламенту, мають потенціал до нейтралізації т.зв. „недоліків” демократичної легітимації нормотворчих процесів у Європейському Союзі. Однак питання щодо оптимальної моделі демократичного урядування ЄС залишається, і, можливо, в оглядному майбутньому залишатиметься відкритим. У першу чергу, через державоцентризм, який міцно вкорінений в нашому уявленні про природу суспільно-політичного існування й до цих пір, певним чином, обмежує науковців і політичних діячів у спробах вийти на новий рівень осмислення процесів, що відбуваються в ЄС. Сучасний теоретичний європейський дискурс потребує нової експлантаційної парадигми, здатної впровадити відповідний категоріальний апарат і закласти основи нового розуміння політико-інституційних форм життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Magnet P. What is the European Union? : Nature and Prospects / P. Magnet. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2005. – 229 p.
2. Moravcsik A. In Defence of the “Democratic Deficit”: Reassessing Legitimacy in the European Union / A. Moravcsik // *Journal of Common Market Studies*. – 2002. – № 40 (4) – P. 603 – 624.
3. Köchler H. Decision-making procedures of the European institutions and democratic legitimacy. How can democratic citizenship be exercised at transnational level? / H. Köchler // *Concepts of democratic citizenship*. Council of Europe, 2000. – P. 147 – 162.
4. Dahl R. Can International Organizations be Democratic? A Sceptic’s View / R. Dahl // Shapiro I. and Hacker-Cordon C. *Democracy’s Edges*. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1999. – P. 19 – 36.
5. Habermas J. Why Europe Needs a Constitution? *New Left Review* / J. Habermas. – 2001. – № 11. – P. 5 – 26.
6. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
7. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. Ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 576 с.
8. Treaty of Maastricht // *Official Journal* [Електронний ресурс]– 1992. – 7 February – Режим доступу: <http://www.eurotreaties.com/maastrichttext.html> – Загол. з екрана.
9. Hedetoft U. The State of Sovereignty in Europe: Political Concept or Cultural Self-Image / U.Hedetoft // Zetterholm S. (eds). *National Cultures and European Integration. Exploratory Essays*

- on Cultural Diversity and Common Policies. – Berg Publishers Oxford/Providens, USA. – P. 13–48 – 175 p.
10. Євробюлетень. Інформаційне видання Представництва Європейської Комісії в Україні. – № 6. – 2009. – С. 23.
 11. Majone G. Nonmajoritarian Institutions and Limits of Democratic Governance: a Political Transaction-Cost Approach / G. Majone // Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2001. – № 157(1). – P. 57 – 58.
 12. Зидентоп Л. Демократія в Європі / Ларри Зидентоп. – М.: Логос, 2001.– 360 с.
 13. Cohen J. Directly Deliberative Polyarchie / Cohen J., Sabel C. // European Law Journal, December 1997. – Vol. 3 – №. 4. – P. 313 – 42.
 14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community CIG 14/07 Brussels, 3 December 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/cg00014.en07.pdf> – Загол. з екрана.

© Вінникова Н. А., 2009.

УДК 316.614.5 : 321.74

Рубанов В.В.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІТИК І ПОЛІТИЧНИЙ ЕКСПЕРТ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНАЛЬНО - РОЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснена спроба обґрунтувати методологічні засади функціонально-рольових особливостей професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта як окремих суб'єктів аналітичного процесу підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень та програм. Особлива увага звертається на актуальність інституціоналізації професій політичного аналітика і політичного експерта як самостійних суб'єктів аналітичного процесу.

Ключові слова: політичний аналітик, політичний експерт, раціональні та експертні методи й процедури, процедурно-функціональна роль в аналітичному процесі.

Рубанов В.В.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИТИК И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЭКСПЕРТ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО-РОЛЕВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье осуществлена попытка обосновать методологические основания функционально-ролевых особенностей профессиональной деятельности политического аналитика и политического эксперта как отдельных субъектов аналитического процесса подготовки, принятия и реализации публичных политических решений и программ. Особое внимание обращается на актуальность институционализации профессий политического аналитика и политического эксперта как самостоятельных субъектов аналитического процесса.

Ключевые слова: политический аналитик, политический эксперт, рациональные и экспертные методы и процедуры, процедурно-функциональная роль в аналитическом процессе.

Rubanov V.

**POLITICAL ANALYST AND POLITICAL EXPERT: METHODOLOGICAL
GROUNDS OF THE FUNCTIONAL-ROLE FEATURES OF PROFESSIONAL
ACTIVITY**

In the article the attempt to prove the methodological grounds of the functional-role features of professional activity of political analyst and political expert as separate subjects of the analytical process of preparation, decision-making and realization of public political decisions and programs is made. The special attention is given to the relevance of the institutionalization of the professions of political analyst and political experts as independent subjects of the analytical process.

Key words: *political analyst, political expert, rational and expert methods and procedures, procedure-functional role in the analytical process.*

Актуальність дослідження функціонально-рольових особливостей професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта зумовлена, по-перше, гострою необхідністю остаточно затвердити в правах, або інакше кажучи, інституціоналізувати ці самостійні професії у системі соціально-економічних відносин України, а, по-друге, що не менш важливо, слабкою розробленістю самої проблеми розмежування та ідентифікації цих окремих способів і видів аналітичної професійної діяльності як в зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. У більшості випадків, дослідники взагалі не помічають існуючу реальну функціонально-рольову специфіку професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта як самодостатніх суб'єктів аналітичного процесу, а тому, як правило, не розділяють їх на окремі види і способи аналітичної професійної діяльності, а якщо і розділяють, то не самі ці професії як такі, а лише визначають їх поняття. При цьому самі ці поняття розділяються виключно для того, щоб перебороти деяку, на їх погляд, тавтологію у назві наукової дисципліни – „Політичний аналіз” і відповідної професії – „Політичний аналітик”.

Так, російський дослідник К.Симонов у підручнику „Політичний аналіз” пише, що коли ми визначаємо в якості суб'єктів політичного аналізу представників певної професії – політичних аналітиків, то дане визначення несе в собі деяку тавтологію, і тому краще називати їх політичними експертами, яких можна окреслити як осіб, які мають необхідні знання з деякого кола політичних проблем і здатних використовувати їх для рішення конкретних завдань [1, с. 65]. Але у такому разі закономірно виникає питання: а наскільки коректна така, на перший погляд, проста „заміна назв”, професій, з точки зору методології здійснення самого аналітичного процесу, особливо якщо враховувати самий факт визнання світовою управлінською та науковою спільнотою (а мимовільно, як ми вже переконалися, і самим К.Симоновим) статусу політичного аналітика як *реального суб'єкта* аналітичного процесу? А не простіше було б, не нівелюючи взагалі його функціональну роль в аналітичному процесі, (а вона - очевидна), називати, його, наприклад, „спеціалістом-аналітиком”, або просто „аналітиком”, якщо йдеться лише про переборювання деякої тавтології у назві наукової дисципліни і професії? Відповіді на ці запитання в проаналізованій роботі ми не знаходимо. З іншого боку, не можна не погодитися з К.Симоновим відносно характеристики головних рис професії політичного експерта як суб'єкта політичного аналізу. На наш погляд, учений цілком справедливо зауважує, що політичний експерт володіє двома головними рисами – це наявністю відповідних *унікальних* знань і *здатністю використовувати їх оптимальним чином* [Там само]. (Виділено нами - авт.). Отже, як не парадоксально, але навіть із цієї короткої характеристики, зробленої самим же К.Симоновим, можна зробити висновок, що політичний аналітик і політичний експерт – це все ж таки дві різні професії. І причина

такого положення справ – саме в унікальності знань політичного експерта та його здатності використовувати їх оптимальним чином: тобто володінням такими професійними якостями, які тією чи іншою мірою не притаманні представникам інших професій, в тому числі й політичного аналітика. Але в чому конкретно, на відміну від політичного аналітика, проявляється унікальність професійної діяльності політичного експерта, і чим ця відмінність обумовлена, в цьому підручнику не пояснюється, хоча саме цього жадають від автора його безпосередні читачі – студенти-політологи вищих навчальних закладів – майбутні представники вказаних професій. Проте, не зважаючи на відзначену нами методологічну неспроможність аналізованого підходу, в цьому ж ключі працює і другий дослідник – український учений Ю.Г.Кальниш, який тепер уже не в підручнику, а в монографічному дослідженні, слідом за К.Симоновим пише: „Політичного аналітика, який здійснює аналітичний супровід державної політики та процесів державного управління скоріше варто називати політичним консультантом або експертом, адже суть його професійної діяльності власне й полягає в консультуванні органів державної влади та політичній експертизі державних політичних і управлінських рішень», [2, с. 159]. І для більшої впевненості в правильності обраної, тепер уже власної, авторської позиції, Ю.Г.Кальниш підкреслює: „Поняття „консультант” та „експерт” не належать винятково до сфери політики – у кожній галузі знань є свої фахівці, що є експертами в тій або іншій галузі та здійснюють фахові консультації [Там само]. Безумовно, важко не погодитися з цими загальновідомими для суспільствознавців положеннями. Але, як і в першому, вже розглянутому нами випадку, вони не дають відповіді на найголовніше питання: а саме в чому конкретно полягає експертна специфіка подібних консультацій і чому у цій ролі не може виступати політичний аналітик, а отже, хто, окрім політичного експерта, з усіх учасників аналітичного процесу конкретно може претендувати на статус самодостатнього його суб’єкта?

Саме тому, метою статті є формулювання науково обґрунтованих характеристик функціонально-рольової специфіки професійної діяльності не тільки політичного експерта, а й незаслужено нівельованої дослідниками професії політичного аналітика, а відтак, розмежувати ці професії, довести, що це окремі і самодостатні суб’єкти аналітичної діяльності з підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень і програм. І це тим більше буде реальним, якщо враховувати ті конструктивні напрацювання, які вже є з цієї проблеми в наукових публікаціях, і окремо – в курсі лекцій з політичного аналізу С.Г. Туронка [3, с. 206]. Надаючи характеристику всім суб’єктам аналітичного процесу, він особливо підкреслює, що варто ясно розуміти розходження в трьох основних рольових позиціях: особу, що приймає політичне рішення, політичного аналітика й політичного експерта. На його думку, це диктується, по-перше, тим, що ми обґрунтовано не можемо очікувати від особи, що приймає рішення, професійного знання всіх проблем, з якими йому доводиться мати справу відповідно до займаної посади, суспільного становища та ін. Та й часовий ресурс, відпущений на рішення важливих питань, нерідко виявляється обмеженим. По-друге, що є не менш важливим, подібне розмежування функціонально-рольових особливостей суб’єктів політичного аналізу диктується тим, що й політичні аналітики (які за штатом повинні готувати такі рішення), також не можуть бути фахівцями в усіх або хоча б більшості проблем, що виникають. Їхнє основне завдання, як справедливо вказує С. Туронко, організувати експертизу, залучити експертів – висококваліфікованих фахівців у сфері прийняття рішення й забезпечити професійний рівень її проведення, максимальну вірогідність результатів експертизи [3, с. 207].

Беручи до уваги ці важливі, з огляду на досліджувану проблему, рекомендації вченого, разом з тим, відзначимо, що виявлені ним організаційні й тимчасові фактори, що впливають на функціонально-рольові позиції суб’єктів політичного аналізу, далеко не

вичерпують всі характеристики сутності та особливостей їхньої професійної діяльності, а швидше тільки актуалізують необхідність подальшого пошуку інших об'єктивних факторів, які можна було б використовувати як основні критерії, що визначають не тільки те загальне, що властиве всім суб'єктам аналітичного процесу, але й ті функціонально-рольові особливості професійної діяльності, які притаманні політичному аналітику і політичному експерту як самодостатнім суб'єктам аналітичного процесу. На нашу думку, таким об'єктивним фактором, що безпосередньо визначають специфіку професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта як суб'єктів аналітичного процесу є, насамперед, певна система методів, що використовуються ними в аналітичній роботі, які різняться між собою своєю *природою* – загальними й особливими функціями в процедурному відношенні. „Очевидним є той факт, – писав ще в 70-ті роки минулого сторіччя англійський дослідник Еріх Янч з приводу найбільш ефективних способів прийняття управлінських рішень, що в минулому покладали (і усе ще продовжують покладати) великі надії на інтуїтивне мислення як на засоби здійснення дослідницького технологічного прогнозування. Це, очевидно, принципово невірна орієнтація. Інформоване судження, що спирається на використання систематичного мислення, звичайно перевершує інтуїтивні методи в тих випадках, коли наслідки причинних зв'язків проектує у майбутнє” [4, с. 207]. У дещо іншій аспектній і оцінювальній інтерпретації, але по суті розглянутої проблеми, ця думка про двоїстий характер природи методів, використовуваних в аналітичному процесі підготовки й прийняття управлінських рішень, одержала свій розвиток у роботах і інших учених, у тому числі й дослідженнях Х. Рейні, що одним із перших конкретизував цей факт на прикладі характеристики аналітичного процесу підготовки, прийняття й реалізації саме політичних рішень і програм. Аналізуючи, зокрема, систему методів, застосовуваних у процесі формулювання мети політичних рішень, він доходить висновку, що *раціональні*, і пов'язані з ними *математичні методи*, оптимальні при вирішенні завдань *рутинного* (вид. авт.) характеру. І навпаки – у випадку *невизначеності й наростання динамічності ситуації*, управлінські процедури неминуче ускладнюються, а тому вимагають аналізу численних альтернатив, і відповідно, - застосування *інтуїтивних процедур*, заснованих на *досвіді* (вид. авт.), що замінюють раціональні методи [5, с.155].

Аналогічну оцінку функціонально-рольової значимості природи методів, використовуваних в аналітичному процесі, але вже у ході виявлення й генерування варіантів політичних рішень ми знаходимо й у таких визнаних авторитетів у сфері аналітики, як Г. Саймон і Й. Дрор. Причому, якщо перший дослідник розглядає генерування варіантів політичних рішень усього лише як діяльність, що вимагає *творчого*, а не механічного раціонального мислення, то другий вже прямо стверджує, що „...оскільки ми змушені відшукувати щонайновітніші альтернативи, *раціоналізм* може відігравати тільки *обмежену* (виділено нами - авт), хоча й важливу роль” [6, с.242-243]. Ці цінні, з погляду методології, здійснення аналітичного процесу, зауваження вчених, у подальшому були не тільки враховані, але й дозволили британським дослідникам Б. Гогвуду й Л. Гану зробити два головних висновки. Перший: підхід з позицій „чистого раціоналізму” означає генерування всіх реальних варіантів дій і докладний розгляд кожного з них, а це очевидно є *неможливим і безнадійним* у більшості практичних ситуацій [6, с.242]. Другий: *найперспективніші способи* вдосконалювання творчої роботи – це залучення до неї особистостей, здатних *оригінально мислити й створювати в організації клімат, що не знижує, а підтримує подібне мислення* (вид. авт.) [Тамо ж, с. 243].

На наш погляд, зазначений механізм використання в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм різних за своєю природою методів, стає, у міру формування їх процедурно-функціональної системної

цілісності – закономірністю, що проявляє себе на всіх фазах цього циклічного процесу, а особливо рельєфно – на фазі прогнозування. Не випадково, більшість фахівців-прогностиків єдині в тому, що всю систему методів, використовуваних у політичному прогнозуванні, можна розділити на два основних види: 1) формалізовані й 2) експертні (І. Бестужев-Лада, Г. Наместнікова) [7, с.55, 63], або 1) інтуїтивні (інтуїтивно-логічні) і 2) математико-статистичні (Е. Янч) [4, с.207], А. Кокошин [8, с.49]. Причому примітним є те, що незважаючи на відмічений фахівцями стрімкий розвиток в останні роки саме математико-статистичних методів і відповідно їхнє застосування в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень, у практиці соціально-політичного прогнозування, як і раніше, превалюють експертні методи, означені різними авторами по-різному: інтуїтивними, евристичними або суб'єктивними. У зв'язку з цим, закономірно виникає питання: а чим же конкретно, зумовлена переважаюча роль саме експертних методів і процедур, на відміну від раціональних, в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм? На нашу думку, саме конкретизація відповіді на це питання дозволить більш-менш точно визначити реальні загальні й специфічні особливості професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта як самодостатніх суб'єктів аналітичного процесу.

А тому, характеризуючи переважаючу роль саме експертних методів в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм, особливо відзначимо, що по-перше, як ми вже переконалися на прикладі аналізу положень і висновків Х. Рейні, Г. Саймона, І. Дрора, а також Б. Гогвуда й Л. Гана – на відміну від раціональних способів аналізу, експертні методи, в силу самої їхньої природної сутності дозволяють більш оперативно здійснювати не тільки прогнозування, але й ефективно виробляти оптимальні варіанти публічних політичних рішень. Це підтверджується нехай і невеликим, але досвідом пострадянської школи політичного аналізу, і зокрема, спеціально виробленими критеріям, що пред'являються до сучасних методів забезпечення аналітичної основи прийняття політичних рішень. Успішність застосування тих або інших способів відображення ситуації в політичному аналізі, зазначають дослідники [9, с. 441; 10, с. 80], багато в чому залежить від їхньої здатності зберігати оперативність і інноваційність, пропонувати порівняно прості дії, що не виключають значних тимчасових, організаційних та інших витрат; бути досить гнучкими, легко адаптованими до різних проблемних ситуацій, поєднувати переваги неформальної якісної аргументації з перевагами формалізованих кількісних викладень. Таким чином, саме через оперативність і інноваційність їхнього використання експертні методи виступають переважаючими в аналітичному процесі, а традиційний лінійно-раціональний підхід у підготовці й прийнятті публічних політичних рішень, у ряді випадків, представляється практично неможливим без їхнього використання.

По-друге, на відміну від традиційних раціональних аналітичних методів, експертні методи не тільки більш інноваційні й оперативні, але й більш результативні в силу об'єктивних, процедурно-функціональних умов їхнього безпосереднього застосування в аналітичному процесі. Якщо раціональними методами в аналітичному процесі користується лише один їхній носій – політичний аналітик, то безпосередньо експертними методами – відразу два суб'єкти експертної діяльності – особи, що приймають рішення, й професійні експерти. Це зумовлено тим, що особа, котра приймає рішення, є не тільки реальним суб'єктом управління, а й також і своєрідним, безпосереднім експертом, здатним самостійно робити кваліфіковані висновки з тієї або іншої проблеми, особливо в тій, конкретній області управління, з якою пов'язана його професійна діяльність. До того ж у процесі підготовки й прийняття важливих публічних політичних рішень політичні аналітики змушені залучати до цієї роботи не тільки осіб, що приймають рішення, як безпосередніх експертів, але також і кваліфікованих незалежних експертів, що володіють

необхідним досвідом і знаннями в тій сфері, у якій управлінське рішення повинне бути прийняте. Завдяки цьому, як правило, у процесі спільної професійної діяльності експертів-керівників і незалежних експертів створюється, креативний експертний тандем і відповідна особлива, творча атмосфера осмислення складних, особливо малодосліджених проблем і застарілих стереотипів їхнього сприйняття. Все це, безсумнівно, підвищує не тільки інноваційність і оперативність, але й результативність їхньої спільної роботи, оскільки процес розробки тієї або іншої проблеми (особливо процесу прогнозування й розробки варіантів публічного політичного рішення), здійснюється винятково у свідомості експертів, і як правило, без застосування формалізованих процедур аналізу вихідної інформації – це вже прерогатива політичного аналітика. І нарешті, по-третє, переважаючи роль експертних методів, а отже, й відповідної професійної діяльності в аналітичному процесі, забезпечується тим, що на відміну від політичного аналітика-спостерігача, реєстратора й дослідника, політичний експерт виступає в цьому процесі не тільки як безпосередній учасник, але і як досвідчений фахівець, що володіє специфічними способами й процедурами аналізу, що відрізняють його від аналітика. Це проявляється в тім, що експерт хоча й формулює свої положення й висновки в термінах опису досліджуваних аспектів політичної дійсності, так само як і аналітик, однак робить він це на підставі аналізу не самої дійсності, а існуючих думок про неї. І особливість його професійної праці виявляється насамперед у здійсненні специфічного, творчого виду аналітичної діяльності – синтезу тієї первинної інформації, що була вироблена політичним аналітиком. Саме тому можна погодитися з тими дослідниками, які відзначають, що експертному виду аналітичної діяльності „можна навчатися, але не можна навчитися, оскільки це можливо лише за наявності здібностей та виключно шляхом тренінгів (проблемою залишається самоосвіта як самовдосконалення)” [11, с.20]. Принаймні, політичному експертові, на відміну від політичного аналітика, необхідно, на думку фахівців, не менше десяти років задля формування в нього тісно пов’язаних між собою бази знань і когнітивних схем, а для оцінки рівня його професійної підготовки вченими пропонується навіть спеціальне поняття „інтелектуальний поріг”, що означає необхідність наявності мінімального рівня розвитку інтелекту, що дозволяє йому виконувати професійні завдання [12, с. 232].

Разом з тим, говорячи про переваги саме експертних методів і їх превалюванні над раціональними методами, необхідно мати на увазі, що не варто перебільшувати їхню процедурно-функціональну роль і значення, як і не слід применшувати роль і значення раціональних методів, тому що в реальній практиці підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень ці різні способи й види аналітичної діяльності органічно взаємозалежні й взаємообумовлені. Це зумовлено, по-перше, самою специфікою експертного знання – жодне з означених у її руслі суджень *не є*, на думку політичних аналітиків [13, с. 111], суто *науковим* поясненням або пророкуванням, реєстрацією спостережень або *нейтральним* узагальненням (виділено нами – авт.). А, по-друге, як це вже зазначалося, політичний експерт виконує в системі спільної з політичним аналітиком роботі вельми специфічну функціональну роль – усього лише роль імпортера із системи науки відповідних суджень про політичну реальність, а вихідні базові наукові знання дає політичний аналітик.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти таких висновків.

По-перше, політичний аналітик – це самодостатній суб’єкт аналітичного процесу, якій дає початкові, базові наукові знання про підготовку, прийняття та реалізацію публічних політичних рішень і програм, і без його функціонально-рольової участі, в принципі, неможливо здійснити якісний аналітичний процес.

По-друге, на відмінність від політичного аналітика – спостерігача, реєстратора й дослідника, політичний експерт виступає в аналітичному процесі не тільки як

безпосередній учасник, але і як досвідчений фахівець, що володіє специфічними способами й процедурами аналізу, що відрізняють його від аналітика. Це проявляється в тому, що експерт хоча й формулює свої положення в термінах опису досліджуваних аспектів політичної дійсності, так само як і аналітик, однак робить це на підставі аналізу не самої дійсності, а існуючих думок про неї. І особливість його професійної діяльності як самодостатнього суб'єкта аналітичного процесу проявляється насамперед у здійсненні специфічного, творчого виду аналітичної роботи – синтезу тієї первинної наукової інформації, що була вироблена політичним аналітиком.

Саме тому, по-третє, актуальність демаркації та інституціоналізації професій політичного аналітика і політичного експерта як окремих, самодостатніх суб'єктів аналітичного процесу є науково обґрунтованою необхідністю: перетинаючись на загальному для них проблемному полі – підготовці, прийнятті й реалізації публічних політичних рішень і програм, вони не тільки взаємодіють у цьому процесі, але й одночасно претендують на самостійне професійне дослідження як загальних, так і окремих специфічних його сторін, фаз і аспектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Симонов К.В. Политический анализ: Учебное пособие / К.В. Симонов. – М.: Логос, 2002. – 152с.
2. Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: Монографія / Ю.Г. Кальниш. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 272с.
3. Туронок С.Г. Политический анализ. Курс лекций / С.Г. Туронок, А.В. Сурин. – М.: Дело, 2005. – 360с.
4. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса / [пер. с англ. Общая ред. и предисл. Д.М.Гвишиани]. – М.: Прогресс, 1970 – 568с.
5. Рейни Х. Анализ и управление в государственных организациях / Х.Рейни. – М., 2004.- 568 с.
6. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б.Гогвуд, Л.Ган / [Пер. з англ. А. Оліїник; Наук. ред. пер.В.Тертичка]. – К., 2004. – 396 с.
7. Бестужев–Лада И.В. Социальное прогнозирование. Курс лекций. / И.В. Бестужев–Лада, Г.А. Наместникова. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 211с.
8. Кокошин А.А. Прогнозирование и политика. (Методология, организация и использование прогнозирования международных отношений во внешней политике США) / [под ред. Г.А.Трофименко]. – М.: Международные отношения. – 1975. – 176с.
9. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учеб. для студ. вузов / А.И.Соловьев. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 559с.
10. Шубін С.П. Політичний маркетинговий аналіз: метод, теорія, практика: Монографія / С.П.Шубін. – К.: Генеза, 2007. – 112с.
11. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В.Тертичка // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С. 3–22.
12. Моторин Д.И. Политическое прогнозирование как предмет психологического исследования (постановка проблемы) / Д.И. Моторин // Вестник Санкт Петербургского университета. – Сер. 6. – 2006. – Вып. 4. – С. 227–234.
13. Филиппов А. Советники суверена / А. Филиппов // Апология. – 2005. – № 1 – С.102–111.

УДК 303.01:330.12

Підгорний К.Ю.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу формування теоретичного загалу модернізаційного дискурсу та виокремлення теорій суспільно-політичної модернізації. Центральним фокусом статті виступає проблема типологізації модернізаційних теорій, потреба побудови ефективної типології даних теорій. Продукуються висновки щодо можливості ефективної типологізації теорій суспільно-політичної модернізації, пропонується авторська схема типологізації вказаних теорій.

Ключові слова: сучасність, модернізація, теорії модернізації, типологізація, теорії конвергенції, анти/контрмодернізація, постмодернізація.

Подгорный К.Ю.

ТЕОРИИ МОДЕРНИЗАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОЙ ТИПОЛОГИЗАЦИИ

Статья посвящена анализу формирования теоретического массива модернизационного дискурса и выделения теорий общественно-политической модернизации. Центральным фокусом статьи выступает проблема типологизации модернизационных теорий, потребность построения эффективной типологии данных теорий. Производятся выводы о возможности эффективной типологизации теорий общественно-политической модернизации, предлагается авторская схема типологизации указанных теорий.

Ключевые слова: современность, модернизация, теории модернизации, типологизация, теории конвергенции, анти/контрмодернизация, постмодернизация.

Pidgorny K.

THE THEORIES OF MODERNIZATION: PROBLEMS OF THE EFFECTIVE TYPOLOGIZATION

The article is devoted to analysis of the forming of theoretical body of the discourse of modernization and separation of the theories of social and political modernization. The central point of the article is the problem of typologization of the theories of modernization as well as the need of construction of the effective typology of such theories. The conclusions about the possibility of effective typologization of the theories of social and political modernization are produced, the author scheme of typologization of the given theories is offered.

Key words: contemporaneity, modernization, theories of modernization, typologization, theories of convergence, anti-/countermodernization, postmodernization.

Предметом даного дослідження є аналіз процесу утворення модернізаційної теорії як метадискурсу та перспектива типологізації окремих теорій модернізації. Метою дослідження є вивчення інтелектуального контексту розвитку модернізаційного дискурсу. Головним завданням дослідження виступає необхідність реалізації ефективної моделі типологізації модернізаційних теорій та окремих модернізаційних концептуальних побудов. Робочою гіпотезою дослідження виступає авторське припущення щодо існування окремої дискурсивної історії модернізаційної метатеорії, здатної бути типологізованою.

Теоретична та гносеологічна історія модернізації фактично є центральною темою розвитку сучасного суспільствознавства і не може бути розглянутою без занурення у

концептуальний контекст дискусій (та підходів ними сформованих) навколо визначення контенту *ідеї* модернізації. Саме визначення *ідеї* модернізації часто-густо є тим критерієм верифікації, за допомогою якого є можливість одну концептуальну схему аналізу модернізації відокремити від іншої, в той час як в іншому випадку його застосування надає можливість стверджувати про теоретичну наступність чи концептуальну дистанцію.

На думку видатного соціолога сучасності Петра Штомпки дослідницька рефлексія навколо модернізації можлива в трьох ключових вимірах розуміння даного феномену. По-перше, в самому загальному сенсі модернізація це синонім усіх прогресивних соціальних змін, у тих випадках, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали індикаторів покращення життя. Таке розуміння є справедливим у застосуванні до будь-якого періоду історичного часу. Адже винайдення колеса, випадок застосування парусу чи політ у космос являють собою яскраві приклади модернізації, але слід зауважити, що подібне розуміння модернізації не є перспективним, через відсутність у ньому певної специфіки (крім того історично задля опису подібних процесів залучалися інші іноді схожі терміни).

Другий сенс, що знаходить своє уособлення в *ідеї* модернізації є тотожним „сучасності”, тобто мається на увазі весь комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVI ст. й досягли своєї кульмінації в XIX-XX ст. Сюди відносяться процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, розповсюдження індивідуалізму, мотивації успіху, ствердження розуму та науки й багато інших. Модернізація у даному сенсі розуміється як досягнення сучасності, процес перетворення традиційного, до індустріального, до технологічного суспільства в суспільство для якого є характерними машинні технології, раціональні й секулярні відносини, а також високий ступінь диференціації соціальних структур (наприклад, влада є не лише розділеною на окремі її незалежні гілки, але є й відділеною від бізнесу та публічної сфери). Відповідно до даного напрямку належать класичні теорії модернізації (ранні теорії модернізації), що належать О. Конту, Г. Спенсеру, К. Марксу, М. Веберу, Е. Дюркгейму, Ф. Тьоннісу та ін. дослідникам-авторам теорій соціальних змін.

Нарешті третій сенс, що уособлює собою *ідею* модернізації - відноситься до онтології існування відсталих та слаборозвинених суспільств (незахідних суспільств) й формується навколо їхніх зусиль, направлених на те, щоб наздогнати найбільш розвинуті країни (модернові країни), що співіснують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального (всесвітнього) суспільства. Іншими словами, в такому випадку «модернізація» демонструється на прикладах рухів від периферії до центру сучасного суспільства. Ряд теоретичних підходів, що сформувалися на підґрунті класичних теорій соціальних змін, що розроблялися на попередньому етапі модернізаційного теоретизування, ті відомі як теорії модернізації, неомодернізації та конвергенції, використовують термін „модернізація” саме в такому вузькому сенсі [1, с.170].

Теорії сучасної модернізації та конвергенції в своєму гносеологічному сенсі є відлунням повоєнної доби, фактично являючись концепціями, автори яких поставили собі на меті пояснити розподіл тогочасного світу на три окремі політичні реальності: „перший світ”, до якого відносилися розвинені індустріальні країни Заходу та його напівпериферія, «другий світ» уособлював собою Радянський Союз та соціалістичне співтовариство, що лише почало вибудовуватися на ту пору та „третій світ”, що становив собою постколоніальну реальність Півдня та Сходу, фактично слабо або до індустріалізовані соціально-політичні та економічні системи. Бажання пояснити різницю між „першим” та „третім” світами, призвели появу та інституціоналізацію досліджень, що потім сформувалася під назвою модернізації (В даному випадку особливу роль зіграли дослідження Т. Парсонса, Н. Смелзера, Д. Аптера, Ш. Ейзенштадта та ін.). В той час як

бажання зосередитися на проблематиці різниці/відмінності „першого” та „другого” світів призвело до інституціоналізації *теорії конвергенції* (особливо відомими у даному разі напрямком є концептуалізації „демократичних переходів” та пов’язані в першу чергу з такими дослідниками як Р. Арон С. Хантінгтон, У. Ростоу, Р. Даль та ін.)

Особливим маркером даних теорій (модернізації та конвергенції) є їхня методологічна особливість, а саме зосередження на еволюційних схемах інтерпретації соціальних процесів та безапеляційній вірі у „ідею модернізаційного прогресу” (ідеалом вважалася утопічна практика – побудова дійсного демократичного суспільства, нормативним взірцем якого розумілися реально існуючі розвинуті країни західного капіталістичного світу). Фактично дані теорії ретранслявали застарілу євроцентричну парадигму XIX ст. Доволі влучно з цього приводу зазначив П. Штомпка: „Не дивлячись на нову термінологію, підхід теоретиків модернізації до вивчення соціальних змін в незахідних суспільствах глибоко вкоренився в теорії розвитку, що зайняла стале місце в соціальних науках задовго до кінця XIX ст.” [1, с.171]. Разом з цим, заради справедливості слід відмітити, що пізні теорії конвергенції (демократичної трансформації) вже не нагадували стале транслювання еволюціоністських ідей, радше навпаки, під дією щільної критики змінювали вектори власного методологічного розвитку, в першу чергу у напрямку технологічного детермінізму (мається на увазі сукупність концептуальних гіпотез, що досліджують залежність між домінуючими технологіями в суспільстві та появою „синдрому сучасності”. На підтвердження такої гіпотезу доволі адекватно звучать роздуми Дж. Голдторпа: „по мірі того, як індустріалізм просувається вперед та поступово стає світовим явищем, діапазон життєздатних інституціональних структур та стільки ж життєздатних систем цінностей та вірувань неминуче скорочується” [1, с.177].

Наступним (умовно) другим етапом розвитку теорії модернізації став етап істотного переосмислення підданих критиці євроцентричних еволюційних схем (особливу роль в даному разі відіграли політичні події кінця 60-х та початку 70-х років). Російський дослідник Борис Капустін зазначає, що хвилю критики теорій модернізації (що умовно відносяться до першого етапу розвитку даної парадигми) можна розподілити за двома напрямками:

- радикальна критика модернізації, що здійснювалася в основному представниками країн, що розвиваються, а також лівого руху 60-х в Західній Європі. На її думку, теорія модернізації схвалювала колонізацію. Вони виступали проти західної експансії, за антимодернізацію (проти модернізації за західним взірцем).

- критика модернізації, що розвивалася в рамках „теорії відсталості”, представниками якої були в основному ліві радикали західних і деяких країн, що розвиваються. Вони критикували теорію модернізації за спрощення картини розвитку, за те, що дана теорія недостатньо враховувала специфіку суспільств, що розглядаються особливості культури і не пояснювала механізм гальмування нових інститутів та відносин, що насаджувалися й т.п. Ці дослідники вважали, що модернізація за західним взірцем призводить до консервації відсталості, залежності, порушенню економічної структури, руйнуванню екологічного середовища та соціальним конфліктам [2].

Вочевидь, що саме даний масив претензій сформульований критиками ранніх теорій модернізації призвів до формування нового мультипарадигмального напрямку в дослідженні незахідного світу та розбудові модернізаційних концепцій. На новому етапі інтерпретації процесів модернізації визначалися більшою вираженістю, відходом від євроцентризму, особливу актуальність отримують дослідження ефективності демократизаційних процесів на поставторитарних просторах Південної Європи та латинської Америки, а також в постколоніальних країнах Африки та Азії. Переважна кількість дослідників того часу зробили акцент на вивченні алгоритмів, що здатні

„стабілізувати” політичний розвиток та зорієнтувати окрему країну на шлях соціально-економічного прогресу.

Подібно до першого (раннього) етапу розвитку теорій модернізації, другий етап також умовно має два напрями: „консервативний” та „ліберальний”. Б. Капустін таким чином розподіляє дані напрями досліджень теорії модернізації: „Представники „консервативного” напрямку (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон, Х. Лінц та ін.) вважали, що головною проблемою модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його включенням в політичне життя та інституціоналізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикуляції й агрегування їх інтересів. В той же час непідготовленість мас до управління, невміння використовувати інститути влади, а відповідно, й нездійсненність їх очікувань від включення в політику сприяють дестабілізації політичного режиму” [2].

У свою чергу альтернативне крило концептуалізаторів – „прибічники „ліберального” напрямку (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай та ін.) під основним змістом модернізації розуміли формування відкритої соціальної й політичної системи шляхом інтенсифікації соціальної мобільності й інтеграції населення у політичне співтовариство. Головним критерієм політичної модернізації вони вважали ступінь залучення населення в систему політичного представництва: характер і динаміка модернізації залежать від відкритої конкуренції вільних еліт й ступеню залучення пересічних громадян в політичний процес. Умовою успішної модернізації, на їх думку, було забезпечення стабільності й порядку (за допомогою діалогу між елітою та населенням) й політичної мобілізації мас” [2].

Побудова більш гнучких концепцій та вироблення більш глибоких поглядів на природу та процеси модернізації під час розвитку теорій на „другому етапі” теоретичної історії даних концепцій фактично підвела даний рефлекторний процес до його нового етапу – „третьому етапу”. Даний етап. На думку дослідників характеризувався в першу чергу однозначне протиставлення сучасності та традиційності в суспільному розвитку. Переважна кількість авторів погоджувалася, що технологічний прогрес, впровадження «західних інститутів» та норм все ж таки виступають не просто у другорядній якості, але й процес їх впровадження є певною функцією від соціальних відносин та соціокультурних цінностей, що панують в тому чи іншому незахідному суспільстві.

Як зазначають дослідники історії теорій модернізації часовий рубіж: кінець 80-х – початок 90-х рр., що виступає одночасно початком третього етапу розвитку модернізаційної парадигми продемонстрував запит на концепції, що умовно можна визначити лозунгом „модернізації в обхід модерніти” („modernization without modernity”). Головним наповненням даного напрямку теоретизування стали концепції соціально-політичного та економічного розвитку, що формувалися на переконаннях можливості сталого розвитку, оснований на збереженні соціокультурних традицій без нав’язування чужих „західних” взірців (А. Абдель-Малек, А. Турен, С. Хантінгтон, Ш. Ейзенштадт та ін.). Теоретики даних концепцій не намагалися наповнити новим змістом феноменологію modernity, не закидали власну критику у бік універсальності суспільного та політичного розвитку. Але фактично стверджували, що „сам по собі принцип універсалізму онтологічно поєднується із партикуляризмом, а їх органічний синтез розглядається як запорука успіху модернізаційних процесів” [2].

У рамках даного напрямку щодо уявлення перспектив модернізації французький соціолог-постструктураліст Ален Турен, формулює категоріальні історичні феномени „контрмодернізація” та „антимодернізація”. Контрмодернізація як поняття фактично повертало дослідницький фокус на простори історичної емпірики повоєнного періоду та післявоєнного періоду, пов’язувався даний термін із прикладами успішної індустріалізації як в Радянському Союзі та Нацистській Німеччині так і в комуністичному Китаї та ін. Пов’язувалася контрмодернізація з альтернативними західній моделі модернізації (вестернізації-європеїзації). Антимодернізація навпаки проілюстрована активними

протидіями процесу модернізації, такими історичними випадками можна рахувати: Камбоджа за часів Полпота, Лівійська народна джамахірія М. Каддафі, Іранська республіка після ісламської революції та ін. На думку А. Турена ці обидва варіанти демонструють та реалізують головну тенденцію розвитку світу в кінці ХХ ст. – утрату віри в принцип універсальності.

Авторитетна казахська дослідниця Єрмаханова, спираючись на історіографічні студії модернізації П. Штомпки, доволі вірно на наш погляд, зазначає, що розпад Радянського Союзу і комуністичного блоку та перехід на початку 90-х років минулого століття переважної кількості країн «другого світу» на капіталістичний шлях розвитку вніс різко підсилили соціальний, політичний та науковий запит на дещо „застарілу” теорію модернізації. „У відповідь на призив відродити дослідження модернізації (Ш. Ейзенштадт, М. Леві) були висунуті:

- „теорії неомодернізації” (Е. Тирикьян);
- „теорії постмодернізації” (Дж. Александер);
- „теорії екологічної модернізації” (Е. Гідденс, У. Бек).

Реанімована та переглянута теорія модернізації врахувала досвід посткомуністичного світу й дійсно видозмінила, зм’якшила свої ключові поняття” [3].

Доволі схожу типологізацію розвитку теорій модернізації пропонує російський дослідник Дмитро Іванов. Відмежовуючи теорії модернізації від загального масиву теорій суспільного розвитку та теорій суспільних змін він вимальовує наступну теоретичну структуру теорії соціального розвитку:

- техноцентристські концепції (М. Леві, П. Бергер та ін);
- культуроцентристські концепції (С. Блек, Ш. Ейзенштадт та ін);
- раціоцентристські концепції (У. Бек, Е. Гідденс та ін.) [4].

Оригінальну спробу систематизації концептуального загалу теорій модернізації робить відома російська дослідниця сучасної соціологічної теорії Ірина Дев’ятко. Так у свої книзі „Соціологічні теорії діяльності та практичної раціональності» вона весь перший розділ присвячує даному питанню. Визначивши теорії модернізації, як концептуальне продовження раціональної теорії, в самому широкому сенсі, вона згрупувала їх у єдиний теоретично-парадигмальний континуум за двома напрямками: I - *Інтерпретативні теорії діяльності* та II - *Теорії практичної раціональності*.

До першого напрямку Г. Дев’ятко віднесла:

- 1) „класичні” інтерпретаційні теорії діяльності (концепція соціальної дії М. Вебера, загальна теорія дії Г. Зіммеля);
- 2) „модерністські” теорії діяльності (теорія загальної системи дії Т. Парсонса, концепція типології дій Ю. Хабермаса, дослідницька програма символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда, феноменологічна теорія соціальної дії А. Шюца, конструктивістська версія інтерпретативної програми П. Бергера та Т. Лукмана);
- 3) сучасні інтерпретативні теорії діяльності (концепція драматургічної соціології І. Гофмана, програма етнометодологічного дослідження Х. Гарфинкеля, теорія структурації Е. Гідденса, реляційна соціологія соціологія М. Емірбайєра).

Другий напрямок дослідниця наповнила наступними теоретичними побудовами. „Класичні” теорії практичної (інструментальної) раціональності (концептуальні ідеї навколо „філософського утилітаризму” І. Бентама та Дж. С. Мілля, теорії класичної політекономії: політекономічна доктрина А. Маршала, теорія маржиналістської економіки Л. Вальєраса, концепція колективної раціональності В. Паретто).

„Модерністські” теорії практичної раціональності (біхевіористська теорія Б. Скіннера, теорія соціального обміну Дж. Хоманса, теорія обмінів П. Блау, теорія ефективності Г. Емерсона).

„Постмодерністські” теорії практичної раціональності (теорія колективних рішень Дж. С. Коулмена, концепція імітаційного моделювання еволюції поведінкових стратегій, теорія норм та колективної дії Дж. Елстера) [5].

Фактично даною типологізацією Г. Дев'ятко реалізувала намагання дослідника-соціолога схематично зобразити „теорію інтелектуальних змін в парадигмі раціоналізації”, що за своїм генетичним походженням є методологічною матрицею мегатеорії модернізації. Зображуючи концептуальну історію „соціології розвитку” Г. Дев'ятко не ставила собі на меті вписати в дану типологізацію політологічні теоретичні „продукти”, адже інтелектуальний процес групування теоретичних напрямків впроваджувався нею за „соціологічним сценарієм”. Отже, з огляду на політологічний предмет нашого пошуку: проблеми ефективної типологізації концептуальних схем модернізації, зазначимо, що реалізована Г. Дев'ятко модель типологізацією є соціологічно детермінованою, тобто головний критерій даної типологізації це відповідність конкретної теорії/концепції соціологічному предмету дослідження.

Доволі цікавою пропозицією і вельми перспективним на наш погляд дослідницьким кроком є запропонована відомим вітчизняним дослідником Олександром Фісуном схема типологізації теорій модернізацій відповідно до запропонованих дослідниками типологій модернізаційних процесів. Зазначаючи, що найбільш авторитетними є структурно-функціональні та історично-генетичні класифікації модернізаційних процесів О. Фісун концептуалізує дані підходи: „...перший (структурно-функціональний, авт. прим.) робить акцент на „синхронний” аналіз особливостей перетворення структури модернізаційних суспільств, інституціональні аспекти впроваджуваних трансформацій (Т. Парсонс, С. Хантінгтон, Ш. Ейзенштадт та ін.). Другий акцентує увагу історичній динаміці модернізації, „діахронному” аналізі подій, що відбуваються (В. Цапф, В.А. Красильщиков, В.Г. Хорос та ін.). Обидві класифікації є вельми важливими і в багато чому по суті доповнюють одна одну” [6, с. 87].

Заслугує на увагу й запропонована російським дослідником Борисом Капустінін типологізація теорій/концепцій модернізації (багато у чому є запозиченою у Чарльза Тейлора, на чому сам автор робить наголос), що на відміну від попередніх дослідників зазначає: „величезну кількість існуючих на Заході теорій Сучасності і модернізації доречно розподілити на дві великі групи. Їх можна типологізувати як „культурні” та акультурні теорії. До культурних теорій відносяться ті, що пояснюють виникнення та розвиток Сучасності в категоріях культури, тобто прослідковуючи зміни в розумінні того, що є таке благо, людина, природа, суспільство як означені сенсом принципи організації людського гуртожитку. „Акультурні” теорії – такі, що описують модернізацію та сучасність в поняттях, що є нейтральними по відношенню до культури, що розглядається. Вони відображають не її власні зміни із одного стану в інший, але здійснення деяких закономірностей, принципів чи формування визначених інститутів, що є універсальними, здатними трансформувати будь яке „традиційне” суспільство тими, що йдуть йому на зміну. Такими закономірностями, принципами та інститутами можуть бути „індустріалізація”, чи „секуляризація”, чи „демократизація”, чи „ствердження наукової раціональності”. Вони можуть також братися тими або іншими „акультурними” теоріями в різноманітних комбінаціях” [2].

Відзначимо, що авторитетний дослідник, пропонуючи таку універсальну схему типологізації теорій Сучасності та модернізації, фактично уникає її фактичного наповнення, даючи можливість активному інтерпритатору заповнити антагоністичні позиції. Разом з тим, відзначаючи, що „акультурні” теорії переважають над „культурними” в сучасних західних дослідженнях модернізації і Сучасності та уточнюючи картографію концептуального напруження дослідник пропонує 5 базових дихотомій. На думку Б. Капустіна за допомогою застосування даних бінарних опозицій

можна чітко розібратися у найбільш суттєвих відмінностях „акультурних” теорій Сучасності від „культурних теорій”:

- 1) „універсальність *проти* унікальності розвитку”;
- 2) „абстрактність *проти* конкретності в розумінні суспільства, що модернізується”;
- 3) „фіналізм (розвитку, прим. авт) *проти* відкритості модернізаційного процесу/процесів”;
- 4) „інтегрованість *проти* власної суперечливості Сучасності”;
- 5) „анонімність факторів та процесів *проти* суб’єктної визначеності сил, що діють” [2].

Доволі оригінальною, та такою, що заслуговує на увагу є запропонованою відомим німецьким дослідником Вольфгангом Цапфом типологізація шляхів теоретизації проблем соціально-економічної та політичної модернізації. Спираючись на класичні уявлення щодо різноманіття шляхів суспільного розвитку як культуралістські, так і „акультурні” теорії, дослідник виокремлює 4 мегашляхи модернізаційного теоретизування:

1. „*Теорія особливого шляху*” (на думку В.Цапфа, знову актуальна за деякими причинами). Концептуальні побудови даного напрямку відстоюють норматив, що країни Заходу це історичний континуум, структури та результати якого не можуть бути універсальними. Другий норматив даного напрямку полягає у тому, що політичні навантаження, проблеми національного розпаду, етнічних конфліктів, екологічні проблеми – фатальні бар’єри на шляху модернізації. Третій норматив даного напрямку полягає у розумінні „керованості” процесів модернізації та у тому, що країни, що намагаються наздогнати Захід вже втратили зиск від суперництва часів холодної війни. До Класичних апологетів даного теоретично-дискурсивного напрямку відносяться представники „школи залежності” (Dependencia), світ-системного аналізу, аналізу світових систем та ін.

2. „*Теорія перехрестя*” або модель шляхів, що розходяться. Концептуальні побудови даного напрямку відповідають уявленням щодо „*ситуацій фуркації*” суспільного розвитку в критичних (поворотних) точках процесу історичного розвитку. Теоретичні уявлення та концептуальні побудови даного підходу формулюються частіше за все в термінах стратегічних коаліцій, що утворюються в умовах кризи або підйому та на певний значний час визначають подальший розвиток. Класичним прикладом у модернізаційній теорії є концептуальні схеми У. Ростоу, Б. Мур, С. Роккан, К. Мюллер та ін.

3. „*Теорія різних шляхів розвитку*” (В. Цапф має на увазі різницю шляхів розвитку суто всередині специфічної групи суспільств). Теоретичні уявлення та концептуальні побудови даного напрямку спираються на генералізуюче розуміння про існування альтернативних політичних режимів, альтернативних видів політики, економіки та культури для аналогічних проблем по причинах відмінності вихідних позицій або/та комбінацій інакших умов. До розробників даного напрямку теорій можна віднести Г. Еспінг-Андерсона (теорія трьох шляхів розвитку західних модернізованих суспільств), В. Штрека (концепція комбінації шляхів розвитку), М. Бріє (концепція трьох шляхів розвитку посткомуністичних країн), О. Фісуна (концепція інверсій політичних трансформацій на пострадянському просторі) та ін.

4. „*Теорія наступності базових економічних інститутів*” (на думку В. Цапфа даний підхід є найбільш актуальним напрямом теоретизування в сучасній соціально-політичній теорії. Теоретичні уявлення та концептуальні побудови даного напрямку будуються на імперативі можливості зв’язати перспективу еволюційного відбору з перспективою інституціональної наступності. Важливим методологічним припущенням даного напрямку є ствердження, що задовільні методи та інституціональні регулятори продовжують ефективно діяти (принаймні виконувати функції) й за допомогою субоптимальних технік на субоптимальному рівні (рівні, що не є оптимальним з точки зору умов еволюції). До розробників даного напрямку теоретизування слід віднести Д. Норту (концепція „lock-in” або принцип залежності від шляху), У. Бек (концепція „рефлексивної модернізації”) [7].

Які теоретичні уроки та висновки можна винести із продемонстрованих вище різноманіття типологізаційних схем? На нашу думку, теорії модернізації являють собою колосальний дискурсивний масив, що містить у собі доволі оригінальні та інноваційні схеми, моделі, побудови, концепції, теорії. Іноді методологічна несумісність різних „теоретичних продуктів” ставить дослідника-систематизатора у глухий кут, а іноді їх теоретична та схожість та епістемологічна спорідненість склеює дані нарративи у єдину метатеорію, елементи якої, можливо, не виглядають окремими її сегментами.

Наша спроба ефективної типологізації теорій та концептуальних схем модернізації реалізована у авторській двовимірній класифікації. Перше розподілення даної типології сформульоване на підставі методологічного підґрунтя конкретних теорій модернізації: виокремлено три самостійних методологічних напрямків:

- традиційний еволюціонізм XIX-XX ст.;
- неоеволюціонізм;
- методологічний синтез та мультипарадигмалізм.

Друге розподілення фіксується етапами розвитку модернізаційної теорії, як мегатеорії:

- 1) Базовий етап (етап створення класичних еволюціоністських теорій XIX-поч. XX ст.);
- 2) Перший етап (1950-1960 рр. класичні теорії модернізації (ранні теорії);
- 3) Другий етап (1970-1990 рр. класичні теорії демократизації (ранні теорії);
- 4) Третій етап (1990 – now time, класичні теорії анти/контрмодернізації та постмодернізації (ранні теорії глобалізації).

Фактично, розвиток класичних методологічних настанов та підходів, що відбувся на протязі другої половини XIX – першої половини XX ст. реалізовувалися в процесі концептуалізації модернізаційних теорій, часто-густо будучи реакцією на критику опонентів, співпав, у нашому уявленні, з основними віхами або етапами розвитку даних теорій. Пропонуємо дану типологізацію як спробу ефективної систематизації модернізаційних теорій, не відкидаючи критичних зауважень щодо її певної вразливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штомпка П. Теории модернизации, старые и новые. Последние „воплощения” эволюционизма / Петр Штомпка; [пер. с англ. ; под ред. В.А.Ядова] / Социология социальных изменений. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 170–186.
2. Капустин Б.Г. Современность как предмет политической теории [Электронный ресурс] / Б.Г. Капустин. – Режим доступа. – <http://www.shulenina.narod.ru/Polit/kapustin/sovremennost/04.html>
3. Ермаханова С.А. Теория модернизации: история и современность [Электронный ресурс] / С.А. Ермаханова. – Режим доступа. – <http://www.econom.nsc.ru/ieie/SMU/conference/articles/Ермаханова.doc>
4. Иванов Д.В. Виртуализация общества / Д.В. Иванов. – СПб.: „Петербургское Востоковедение”, 2002. – 224 с.
5. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монография] / А.А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 352 с.
6. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / Вольфганг Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
7. Девятко И.Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И.Ф. Девятко – М.: „Аванти плюс”, 2003. – 336 с.

УДК 321.64:316.422

Авксентьєва Т.Г., Чорна Н.В.
Харківський національний технічний
університет радіоелектроніки**ТОТАЛІТАРИЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМА
РОЗУМІННЯ ТА НОВІ ВИКЛИКИ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ**

У статті розглядаються теоретико-методологічні проблеми розуміння тоталітаризму як соціокультурного феномену. Особлива увага приділяється диференціюванню категорій „тотальність” і „тоталітарність” у соціокультурному полі західноєвропейського та незахідного типів суспільств. Аналізуються не лише практичні форми тоталітарних режимів, а й їх можливі сучасні мутації, тоталітарні тенденції, пов’язані із становленням інформаційної цивілізації.

Ключові слова: *тотальність, тоталітарність, політичний режим, соціокультурний феномен, інформаційне суспільство.*

Авксентьєва Т.Г., Черная Н.В.

**ТОТАЛИТАРИЗМ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМА
ПОНИМАНИЯ И НОВЫЕ ВЫЗОВЫ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ**

В статье рассматриваются теоретико-методологические проблемы понимания тоталитаризма как социокультурного феномена. Особое внимание уделяется дифференцированию категорий „тотальность” и „тоталитарность” в социокультурном поле западноевропейского и незападного типов обществ. Анализируются не только практические формы тоталитарных режимов, но и их возможные современные мутации, тоталитарные тенденции, связанные со становлением информационной цивилизации.

Ключевые слова: *тотальность, тоталитарность, политический режим, социокультурный феномен, информационное общество.*

Avksent'eva T.G., Cherna N.V.

**TOTALITARIANISM AS SOCIO-CULTURAL PHENOMENON: PROBLEM OF
UNDERSTANDING AND NEW CHALLENGES IN INFORMATION EPOCH**

The theoretic-methodological problems of understanding of totalitarianism as socio-cultural phenomenon are considered in the article. The special attention is paid to differentiation of categories „totality” and „totalitarian” in socio-cultural field of West European and not western types of societies. Not only the practical forms of the totalitarian regimes are analyzed but also their possible modern mutations, totalitarian tendencies, connected to becoming of informative civilization.

Key words: *totality, totalitarian, political regime, socio-cultural phenomenon, information society.*

До числа найвизначніших подій світового політичного процесу ХХ ст. належить становлення й крах тоталітарних політичних режимів. Розпад радянської системи певною мірою деактуалізував тоталітарну тематику. Однак, як показує розвиток сучасного світу, подібний висновок є передчасним. На те є кілька причин. По-перше, історія українського суспільства (особливо її радянський період) ще й досі чинить вплив на сьогоднішній день. По-друге, аналіз тоталітарного феномену є вкрай важливим для розробки концепцій і моделей

переходу від тоталітаризму до демократії. По-третє, у світі ще зберігаються території, де діє тоталітарна політична модель. І нарешті, особливо слід виділити нові прояви тоталітарного феномену, які в епоху глобалізації та переходу більшості постіндустріальних країн до якості інформаційного суспільства виявляють досить високу ступінь адаптації та трансформації.

Тоталітарні ідеї про необхідність цілковитого підкорення частини цілому, індивіда державі сягають корінням глибокої давнини (від Геракліта Ефеського, Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Бабефа, Ж.-Ж. Руссо до Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше). Після Другої світової війни почалося фундаментальне наукове опрацювання теорій тоталітаризму як феномену й як реального політичного режиму (Х. Арндт, З. Бжезинський, К. Фридрих, Р. Арон, Ф. Хайек, К. Поппер, А. Безансон, Ч. Ендрейн, С. Серебряний, Ю. Ігрицький, В. Пугачев та інші). Проте теоретико-методологічні проблеми розуміння тоталітаризму як соціокультурного феномену в інформаційну епоху потребують свого більш глибокого осмислення і системного розгляду з боку філософів і політологів. Отже метою статті є з'ясування змісту поняття „тоталітаризму” саме в інформаційну епоху, розкриття кумулятивних можливостей самого феномену.

„Тотальність” як соціокультурний і психологічний феномен була розпорошена впродовж тисячоліть історії людства, відчувалась як природний стан людиною, насамперед, традиційних, архаїчних суспільств. У ХХ столітті „тотальність”, набуває своє „alter-ego” у „тоталітарності” політичних режимів. Прояви тотальності у попередні часи можуть здаватися нам безжальними, з точки зору, сучасної людини. Однак слід зауважити, що є очевидна різниця між „тотальністю” й „тоталітарністю”, оскільки остання саме як феномен ХХ століття є боротьбою системного політико-державного примусу із людиною, яка усвідомила своє „Я”, саморефлексує через погляд на себе з боку як на іншого. Така людина здатна на усвідомлений опір і намагання захистити автономію своєї особистості. Тоталітаризм, таким чином, видається нам зворотним („темним”) боком природного потягу людства до свободи. Практично-політичні та соціокультурні успіхи ліберального поштовху до захисту особистості від будь-якого свавілля обертаються поживним підґрунтям для становлення тоталітарного феномену. Перед тим, як надати на користь цього твердження кілька аргументів, вважаємо важливим згадати таке зауваження Р. Арона в „Есе про свободи”: „За іронією історії, чи не виявилась власне політична свобода уявною подобою такої, бо людина індустріального суспільства не знає більше, що означає свобода, яка нині пригноблена або раціональністю колективної ефективності, або владою комерції, що використовує у своїх інтересах загальне тяжіння до розваг та споживання?” [1, с.100]. По-перше, саме особистість, яка гостро переживає усіляке зазіхання цілого на свою свободу, на своє „Я”, на своє право бути не таким, як усі та здатна відринутися те, що пропонується їй традицією, ритуалом, звичаєм – актуалізує появу „тоталітарності” у своєму ментальному просторі.

Пригнічення – „тоталітарність” уже не є природним і тому, навіть за часів найлютіших намагань відповідних політичних режимів поневолити та перевернути свідомість людини, остання не втрачала розуміння певної штучності, неприродності взаємин держави із особистістю та із суспільством. Тобто наявність „антидоту” від тоталітаризму в особистості, що здатна на самоідентифікацію своєї свободи у суспільному просторі не дала повною мірою розчинити її. По-друге, „взаємозумовленість свободи та тоталітарності” доводить зростання витонченості методів і політико-системного оформлення поневолення в умовах становлення реальних тоталітаризмів. Неспроможність попередніх методів панування забезпечити повний контроль над людиною, для якої свобода є ознакою її „самості”, призводить до вдосконалення політико-державницьких технологій примусу із стратегічним завданням перевертання та понівечення самовизначеної свідомості. Як відомо, сутнісною рисою тоталітаризму є

втручання у ментальний простір не лише суспільства, а й окремої особистості: намагання створити людину-гвинтик. Отже, із особистістю, що вже усвідомила свою „самість” та цінність й веде боротьбу, тоталітарна машина системного поневолення.

Наше припущення є у тому, що розвиток вільної особистості вочевидь не заперечує зростання тоталітарних тенденцій. Особливо тоді, коли гарантії цієї свободи укорінюються не у вдосконалення соціоментальних засад існування людини, а вважаються залежними від політико-управлінських та інституційних складових суспільної організації. Історія розвитку західноєвропейського цивілізаційного проекту доводить істотність наступної тези – парадоксу: саме західноєвропейська особистість, яка в якості опозиції своєму цивілізованому „громадянському” стану сприймала „азіатчину” з усілякими її дійсними й вигаданими страхіттями як взірць „безособистісності” та розгублення перед пануванням – саме ця „вільна особистість” у ХХ столітті виявилась втягнутою у жахи тоталітаризму. Європейська особистість з її ейфорійними очікуваннями ширих та швидких дарунків ліберальної демократії (або будь-якої іншої, за визначенням демократії, однак не менш спроможної створити належні умови для розвитку цієї особистості) надала світові приклади глобальних проектів поневолення людини задля остаточної раціоналізації суспільних відносин. При цьому ентузіастів з тоталітарним мисленням, як зазначає С. Кара-Мурза, „вистачає під будь-якими прапорами, навіть найдемократичнішими. У своїй впевненості, нібито їм надано право викорінювати вади „відсталих” народів, вони легко скочуються до планів біологічної переробки „людського матеріалу” [2, с.15]. На відміну від європейської, поневолена державою „безособистісна” „східна”, „азійська” людина у жорстко-регламентованому просторі, не спромоглася очолити рух до тоталітаризму. Натомість європейський тоталітарний проект виявився ще й політико-агресивним для поширення, укорінення в інші ментально-просторові суспільства. Особливо плідною виявилась екстраполяція саме політико-управлінських та інституційних складових тоталітарних моделей на суспільства із наявністю високого потенціалу для поневолення суспільства владою.

Отже, розрізняючи „тотальність” та „тоталітарність”, ми можемо диференціювати тоталітарні режими за характеристиками, які здебільше визначають те, що свідчить про наявну специфікацію. На західноєвропейському ментально-політичному тлі, на нашу думку, реалізувалися різновиди субстанціонального (автохтонного) тоталітаризму. Саме його найчастіше розрізняють у якості класичної моделі не лише із певними компонентами, а й чітко визначеними наслідками для суспільства. Незахідні соціополітичні проекти, що характеризуються як тоталітарні, запозичили соціополітичні форми організації влади, політико-режимні складові (особливо формально-інституціонального типу). Однак алгоритм дії цих режимів дещо інший, а відтак і наслідки для суспільства трансформації, певно, також будуть підкорятися іншому алгоритмові. Тоталітарні проекти, таким чином, у незахідних суспільствах ми можемо визначити як екстраполяційні. Коли зразок західного суспільства уявляється завершеним, цілісним, таким, що охоплює першооснови соціального буття та з них і проростає, незахідні проекти реалізуються шляхом вдосконалення формально-політичних, інституційних компонентів державного управління.

Сьогодні модернізація здебільше сприймається як наближення розвитку різноманітних суспільств до певного, західноєвропейського взірця, причому з чітко визначеними вимогами стосовно економічної, політичної, соціальної, культурної сфер. Глобалізація та формування структур інформаційного суспільства значною мірою сприяють підтриманню саме цього вектору як ключового та доленосного у сучасному світі. Копіювання шляху розвитку може обернутися не лише локальними, регіональними, соціальними кризами і катастрофами, а й глобальними проблемами людства. Стосовно сучасних тоталітаризмів екстраполяційного типу можливо логічно вивести таку тезу:

намагання відтворити, скопіювати досвід модернізації призведе до появи типологічного клону особистості „западнестського типу” (за О. Зинов’євим) та відповідно до зрощування клону субстанціонального тоталітаризму із можливим його відповідним поваленням (ось чому і досі, наприклад, китайське суспільство тоталітарного типу показує достатній рівень стабільності). Звісно, що копія-клон не відповідатиме у цілому базовій моделі, тому й для дослідження тоталітаризмів незахідного типу необхідна розробка автентичного теоретико-методологічного підходу.

Мабуть, китайському політичному режимові ще доведеться стати тоталітарним у західноєвропейському розумінні. Наголосимо, що у визначенні тоталітарності головує саме західноєвропейський підхід, у якому організоване одержавлення усього є істотною ознакою тоталітарності. На нашу думку, східна (китайська) традиція є переважно одержавленням тотальності суспільства, яке за багатьма ознаками не позбулося традиційних ознак. Не лише китайський, а й кубинський досвід свідчить про те, що тоталітарність у європейському розумінні не дозволяє певною мірою розкрити специфіку соціокультурного розвитку цих країн.

Політико-управлінські риси сучасного тоталітаризму, здається, загальновідомі. Не дивлячись на найжорстокіші намагання перетворити та, мабуть, у дечому „перетравити” суспільства, уражені цією хворобою, у європейському соціокультурному просторі тоталітарні проекти були напрочуд легко та швидко зруйновані. Цей досвід демонструють італійське, німецьке і врешті решт радянське суспільство. Відмова від духовної несвободи, обтяженість її для людини були рушійною силою антитоталітарних проявів. Навіть, здавалося б пріоритетна роль зовнішнього впливу у поваленні режимів (особливо італійського та німецького), на нашу думку, не є істотною. Одним із суттєвих чинників, які сприяли поваленню відповідних політичних систем була неукоріненість їх у ментальному просторі. Вільна особистість, як підживлює тоталітарні політико-державницькі потенції, так і сама має у своїй структурі „антидот” проти тоталітаризму. Проблема полягає у тому, що руйнування політичних систем (тим більш ідентифікованих із певними політичними силами та їхніми лідерами) не означає повне викорінення тоталітарних імпульсів. Суспільства стабілізуються, пов’язуючи свої тоталітарні трагедії із персоніфікованим, конкретно визначеним злом. Однак, подолавши та поваливши ці моделі зла, вони не отримали запоруки від рецидивів.

Як уже було зазначено, китайська модель, мабуть, суспільного розвитку ще відчує вади тоталітарності. Сьогодні у Китаї спостерігається досить високий рівень внутрішньополітичної стабільності, хоча методологія реформування виявляє наявні протиріччя. З одного боку, порівняно ліберальна економіка з елементами ринкового господарства у поєднанні з директивним державним плануванням. З другого – тоталітарна політична система з обов’язковою державною ідеологією та керівною роллю однієї партії. Відповідно до етатистської конституційної моделі тоталітарних держав, у Китаї існує надмірне розширення предмету конституційного регулювання. За суттю виключається сама можливість існування відносин, що не організуються та не контролюються державою. Слід погодитись із російським дослідником В.Є.Чиркіним у тому, що зміни конституцій Китаю й навіть В’єтнаму наприкінці ХХ ст. не торкнулися їхнього соціального змісту – предмет конституційного регулювання залишився незмінним, типовим для вищезазначеної конституційної моделі [3, с.45].

Реформи початку 1980-х років лише надали поштовх процесам становлення у китайському суспільстві нової свідомості. Саме модернізація соціально-економічного гатунку закладає підґрунтя руйнації традиційної, неподільної з колективним ототожненням ідентифікації свого „Я” у світі. Модернізаційні процеси формують нове усвідомлення „Я” у світі – як особистості, що обтяжується як надмірною соціальною цілісністю, необхідністю беззаперечного дотримання свого соціального стану, традиції,

ритуалу, так і диктатом загального одержавлення. Отже, вочевидь китайська модель тоталітаризму тривалий час поєднувала соціоментальну тотальність традиційних засад суспільства та сучасний політико-державний механізм західноєвропейського тоталітарного зразка. Існування традиційного стану особистості, підсиленого та викривленого прискореною модернізацією, додало додатку стабільність політичному режимові екстраполяційного типу.

Для західноєвропейської моделі тоталітаризму є доречним твердження про те, що тоталітаризм являє собою специфічну спробу вирішення протиріччя (загострене переходом до індустріальної стадії) між ускладненою соціальною організацією та індивідуальною свободою. Прискорена модернізація на поч. ХХ ст. із пріоритетним завданням індустріалізації виявилась надзвичайним викликом суспільствам як Росії, так і Німеччини. Відбулася руйнація традиційних зв'язків. Перед людиною постало проблема порушення звичного порядку речей, підвищених вимог індивідуальної відповідальності за свою долю. Однак оточуюче середовище, перш за все соціально-економічного характеру, не сприяло відчуттю стабільності входження людини до соціуму. Ситуація „втечі від свободи” дуже рельєфно, як відомо, змальовано Е. Фроммом [4]. Пріоритет масовидного, колективного під гаслом одержавлення виявився непоборним викликом для індивідуальної свободи особистості, що ще не зміцніла. Традиційна соціальна структура віднайшла своє інше нове життя у професійно-виробничому розподіленні суспільства на розряди – солдати, лікарі, вчителі, робітники тощо. Це, вочевидь, сприяло перетворенню людини на гвинтик у єдиній тоталітарній державі-фабриці.

Незахідні, екстраполяційні тоталітарні політичні режими насамперед запозичили політико-державницький механізм управління суспільством, при цьому донедавна соціокультурні та соціоструктурні складові не набували прискореної трансформації. Показовими є приклади Куби та Північної Кореї. Ці режими, хоча й відносяться до одного й того самого тоталітарного типу, проте мають свої особливості. Стосовно Куби слід зауважити, що керівництво, уособлене Ф. Кастро, визначалося із політичними пріоритетами на підґрунті геополітичного розкладу сил впливу. Велике значення для остаточного рішення мала змістовна складова Кубинської революції. Сполучені Штати сприймалися суспільством як головна небезпека, як втілення поневолення народу, тому тотальність традиційного суспільства, не обтяжно для більшості набуло тоталітарних політико-державницьких рис. Цьому сприяло визначення геополітичної орієнтації на тоталітарного „великого брата” – Радянський Союз. Слід зазначити, що й сьогодні Куба є унікальним прикладом відкритої суспільної та непідробної підтримки політичного режиму, бо він втілює сподівання та настанови пересічних кубинців – є антиподом політики колоніалізму.

Навпаки, політичний режим Північної Кореї змушений час від часу шантажувати Сполучені Штати та світове співтовариство ядерною загрозою. Це, на наш погляд, – прояв „формального” політико-державного тоталітаризму на тлі жорсткої диктатури клану Кимів [5, с. 122]. Суспільство, що переживає традиційну тотальність, страждає від жорстоких заходів тоталітаризму, який як метод володарювання використовується правлячою елітою для зміцнення свого панування [6, с.353].

Інформаційна епоха, на нашу думку, не знімає проблему тоталітарних тенденцій, а навіть надає нових викликів. Це, так би мовити, новий виток вимог модернізації на більш високому рівні. Виникає питання, а чи не подібні умови модернізаційного виклику на межі тисячоліть тим, що були у Західній Європі у 1920-х роках та призвели до формування тоталітарних режимів? Чи впораються суспільства із новими викликами перед обличчям необхідності прискореної модернізації та адаптації до інформаційно-технологічних змін? Не меншу проблему, як видається, у плані підсилення тоталітарних інтенцій становить загроза своєрідної „безвідповідальності” суспільства, що не

підготовані до адекватного сприйняття та соціально-екологічного впровадження новітніх суперсучасних технологій, які можуть нести як благо, так і суцільне зло.

Інформаційне суспільство багато хто з дослідників пов'язує із зростанням можливостей для реалізації індивідуальної свободи, із захистом приватності. Наприклад, у роботі американського дослідника Дж. Нейсбіта підтримується позиція щодо поширення можливостей для особистості [7, с.228]. Однак є й досить критичні спостереження, які підсумовуються у роботі К. Мея [8]. Він зазначає, що немає достатніх ґрунтовних засад стверджувати про однозначне зростання умов для свободи особистості; про кризу та занепад держави як ключового інституту суспільного регулювання; і про успіхи демократичної форми правління та щодо ейфорійного захоплення ідеєю електронної демократії майбутнього [8, с. 196-200].

На нашу думку, загальновідомі тоталітарні проекти не обмежують поле вживляння тоталітарних тенденцій у суспільну тканину сучасного світу. Звісно, що тоталітарні складові у суспільному бутті ми можемо знайти не лише у незахідних суспільствах. Деякі прояви політико-режимних соціокультурних характеристик навіть сучасних стабільних демократій свідчать про невичерпність проблеми тоталітарності. Отже, й інформаційна епоха дає нам приклади життєздатності тоталітарних тенденцій у всіх сферах соціального буття. Так, О. Зинов'єв стверджував, що „інформаційна економіка не є додатком до індустріальної, а є новою „тканиною”, що пронизує всю економіку. При цьому соціально-економічний тип суспільства не змінюється. Більше того, він посилюється у своїй попередній якості, тобто розподіл благ й задоволення потреб у капіталістичному суспільстві залишається незмінним” [9, с. 388]. Іншими словами, „сучасне західне (западниське) суспільство з економічної точки зору, є суспільство грошового тоталітаризму” [9, с. 427]. У свою чергу Дж. Грей підкреслює процес відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами у всіх західних розвинених державах (включаючи Сполучені Штати Америки). Останні десятиліття довели, що колишні комуністичні країни, що обрали за зразок своєї трансформації ліберальні демократії, „не зможуть втілити неоліберальну утопію” [10, с. 80]. Більше того, наголошує він, крах ілюзій щодо Заходу, перш за все в Росії, викликав глибоку розгубленість серед прибічників лібералізму. Мабуть доцільно згадати тут сумне пророкування Л. Мізеса щодо переоцінки лібералами як інтелектуальних можливостей пересічної людини, так і здатності еліти залучати своїх співгромадян на бік здорового глузду, тобто завжди бути прихильниками свободи особистості й підтримання соціальної гармонії. Згідно з Мізесом, порушення системи правильно усвідомлених інтересів, спотворення міжнародної системи розподілу праці та ресурсів (яка працює сьогодні лише на користь багатих країн) може призвести в майбутньому до економічного колапсу та духовної кризи Західну Європу [11, с. 400, 456].

Таким чином, сьогодні є небезпека того, що тоталітарні потенції криються не тільки у суспільствах, які понад усе ставлять комфорт і соціальну стабільність, а й у глобалістських міжнародних тенденціях і з їх претензіями на впровадження універсалізму в межах усього світу. Велику загрозу становить розрив між розвитком сучасних технологій і ще багато в чому консервативним змістом суспільств, які опинилися у полі їх дії. Процес становлення інформаційних суспільств передбачає новий виток модернізації на більш високому рівні, а це в свою чергу несе нові загрози, пов'язані із необхідністю адекватної відповіді на ці (не завжди передбачувані) виклики. Є над чим замислитись і економістам, і філософам, і політологам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Ессе о свободах / Раймон Арон ; [пер. с франц. Н. А. Руткевич]. – М. : Праксис, 2005. – 208 с.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием /Сергій Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 688 с. – (Серия: История России. Современный взгляд).
3. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран /В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2003. – 622 с.
4. Фромм Э. Бегство от свободы/ Эрих Фромм; [пер. с англ.]. – Минск: ООО „Попури”, 1998.– 472 с.
5. Ендрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Эндрейн; [пер. с англ. И. Мюрберг]. – М.: Изд. Дом „ИНФРА-М”, Изд-во „Весь мир”, 2000. – 320 с.
6. История Кореи (Новое прочтение): [учебник / ред. Торкунов А.В.]. – М.: МГИМО, РОССПЭН, 2003. – 430 с.
7. Нейсбит Дж. Мегатренды / Джон Нейсбит; [пер. с англ.. М.Б. Левина]. – М.: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003. – 380 с.
8. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / Кристофер Мей; [пер. з англ. М. Войцицька]. – К.: К.І.С., 2004. – 220 с.
9. Зиновьев А. А. Запад / Александр Зиновьев. – М.: изд-во ЭКСМО, 2003. – 512 с.
10. Грей Джон. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности / Джон Грей; [пер. с англ. Л.Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др., под общ. ред. Г.В.Каменской]. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
11. Мизес Л. фон. Всемогущее правительство: тотальное государство и тотальная война / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. Б. С. Пинская, под ред. А. Куряева]. – Челябинск: Социум, 2006. – 466 с.

© Авксентьева Т. Г.,
Чорна Н. В., 2009.

УДК 316.322:304.2

Пунченко О.П.

Одеська національна академія зв'язку
ім. О.С. Попова

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – ОСНОВА ФОРМУВАННЯ НОВОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОРЯДКУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті аналізується сутність глобалізації як мегатренду сучасного суспільного розвитку. З'ясовується необхідність становлення нового інформаційного порядку, обумовленого переходом соціуму до нової інформаційної цивілізації. Розкриваються основні напрями модернізації соціальної політики суспільства: в економіці, політиці, соціальній структурі, в становленні глобального інформаційного простору.

Ключові слова: глобалізація, мегатренд, новий інформаційний порядок, інформаційна цивілізація, пріоритет, цінності, стратегія, модернізація.

Пунченко О.П.

ГЛОБАЛИЗАЦІЯ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПОРЯДКА И МОДЕРНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье анализируется сущность глобализации как мегатренда современного общественного развития. Объясняется необходимость становления нового информационного порядка, обусловленного переходом социума к новой информационной цивилизации. Раскрываются основные направления модернизации социальной политики, вызванные к жизни постоянно усиливающейся глобализацией.

Ключевые слова: глобализация, мегатренд, новый информационный порядок, информационная цивилизация, приоритет, ценности, стратегия, модернизация.

Punchenko O.

GLOBALIZATION – THE BASIS OF NEW INFORMATION ORDER FORMATION AND OF SOCIAL POLITICS MODERNIZATION

The content of globalization as a megatrend of modern social development is analysed in the article. The necessity of new information order formation conditioned by society transit to new information civilization is explained. Basic trends of social politics modernization caused by constanfly increasing globalization are shown.

Key words: globalization, megatrend, new information order, information civilization, priority, values, strategy, modernization

Сучасний етап суспільного розвитку – час стрімких змін, складних і суперечливих процесів. До початку ХХІ століття людство вступило в епоху глобалізації, що набула сьогодні характер мегатренду світового розвитку, все більш визначальне і сучасне обличчя світу й наступний цивілізаційний розвиток у прогнозованій перспективі. У переломні епохи, подібні сучасній, коли руйнуються багато з колишніх ідеалів, коли людство видимо відчуває свою фізичну й духовну незахищеність, коли справжня культура переживає глибоку кризу, зрозуміти в якому напрямку відбувається розвиток людини й соціуму, особливо важливо. В такі періоди виникає безліч ідей і концепцій, які не тільки намагаються ізоморфно відобразити прогресивні тенденції суспільного розвитку, але й контурно змалювати майбутнє людства.

Теоретичні конструкти глобалізації суспільства сьогодні мають під собою реальне підґрунтя. Сама логіка формування техногенної цивілізації призвела до того, що наприкінці ХХ століття відбулося корінне перетворення світового соціально-економічного й соціально-культурного простору в єдину тісно взаємопов'язану інтегральну систему, в якій безперешкодно переміщуються капітали, товари, послуги, інформаційні потоки, кардинально змінюється характер взаємодії людей, етносів, культур, інститутів. Глобалізація стала не просто мегатрендом, під яким Д. Нейсбіт розумів „основний напрямок рухів, які визначають обличчя і суть нашого суспільства” [1, с. 9], а ключовим смислоутворюючим мегатрендом суспільного розвитку, у фокусі якого ізоморфно відбивається буття соціуму, таким яким він є. Як мегатренд сучасної цивілізаційної динаміки глобалізація являє собою об'єктивну соціальну реальність, наповнену суперечливими тенденціями, багатолико виражену й зафіксовану філософською рефлексією.

Коли ми говоримо про глобалізацію як про об'єктивний мегатренд сучасного суспільного розвитку, то можна констатувати той факт, що ні у філософії, ні у політології (що замінила науковий комунізм) це поняття не досліджувалося.

Посилання М.І. Сазонова на роботу Х.Д. Маккіндера „Географічна вісь історії” (1904), який „одним із перших в історії, хоча і географічними термінами, фіксує переломний характер прийдешнього часу” [2, с. 53], натякаючи на європейську експансію в усі куточки світу, цікава в плані зародження глобалізації як соціального феномену. Проте, до 90-х років ХХ століття цей феномен не був експлікований ні однією наукою. Поняття глобалізації не було представлено як універсальне ні в енциклопедіях, ні в словниках, ні в спеціалізованих джерелах англо-французько-, німецько-, російсько-українських наукових дослідженнях. Воно не було експліковано навіть у спеціальній літературі 90-х років ХХ століття: ні в знаменитих загальних словниках англійської мови Вебстера й Логмана; ні в словнику наукової думки Фонтана (The Fontana Dictionary of Modern Thought. Ed. By Bullock A., Trombley S. Fontana Press, 1991); ні в Касселовському науковому словнику (The Cassel Dictionary of Science. Ed. By Harisson P. Waites G. Cassel, 1997); ні у вдало окреслюючим базовий рівень західної освіченості й культурної компетентності „Словнику культурної грамотності” (Hirsch E., Kett J. Thefil J. The Dictionary of Cultural, Literacy. 2-ds. Bostok, New-York, Houghton Mifflin Company, 1993).

Сьогодні ситуація з феноменом глобалізації різко змінилася. Потік інформації щодо його сутності став зростати експоненційно й сьогодні потрібно чимало зусиль, щоб чітко висвітлити його сутність.

Перше, що є позитивним у науковій літературі, що розділені поняття „глобалізм”, „глобалізація” і „глобалістика”. Проте в їхній зміст вкладається різне поняття. Так, В.М. Лукашевич пише, що „Глобалізм – загальнопланетарна реальність, єдиний економічний і соціокультурний простір, що формується на основі взаємозв’язків і взаємозалежності країн і народів, зростання обсягів і прискорення темпів обміну товарами й послугами, міжнародного переміщення капіталів і робочої сили, взаємопроникнення духовних цивілізаційних цінностей” [3, с. 14].

Однак зовсім інший підхід до поняття глобалізму виявляється у В.І. Чуєшова та Г.І. Касперовича, які стверджують, що „глобалізм (або моньдізм) являє собою нав’язувану соціальну модель світу політичного й економічного домінування західної цивілізації під егідою США. Політика й ідеологія глобалізму затверджує однополюсний світ і веде до розколу людства на „золотий мільярд” – авангард глобалізації й країни – нації аутсайтери як слабко інтегровані країни й країни третього світу” [4, с. 88].

Безсумнівно, різне поняття глобалізму веде й до різного поняття глобалізації. Глобалізація з’являється в різних іпостасях. У роботах І. Валлерстайна, Н. Лумана, Е. Гідденса вона з’являється не тільки як фундамент, але й перші поверхи будинку, що продовжує будуватися, який можна назвати сучасною філософією глобалізації. Своє розуміння глобалізації знаходимо у М. Четкова, М. Ільїна, В. Лукашевича, у авторів роботи „Соціальна політика”, – всі дефініції не тільки відрізняються одна від одної, але й мають те загальне, що глобалізація з’являється як багаторівневе утворення, що зачіпає всі області громадського життя, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, інформаційну й військову безпеку, культуру в єдності її матеріальних і духовних цінностей.

У той самий час, єдине в чому ідентичні погляди теоретиків глобальних проблем, так це в сутності глобалістики. В одному випадку вона з’являється як „міждисциплінарне дослідження сукупності сучасних глобальних проблем і нових умов коеволюції природи й суспільства, життя на планеті, пов’язаних із загальними тенденціями розвитку цивілізації” [4, с. 88], а в іншому – як „наука про глобалізм й глобалізацію, про їхній зміст, тенденції розвитку і їх наслідків, про прогнозування майбутнього людства, окремих регіонів і країн” [3, с. 17]. Але в кожному випадку глобалістика з’являється як конструктивне теоретичне обґрунтування сучасної цивілізаційної динаміки, в якій має місце превалювання інформаційних цінностей, а суспільне багатство асоціюється з володінням інформацією й

знаннями. У цих умовах, у суспільстві формується новий інформаційний порядок. Це випливає з того факту, що всі цивілізації займалися виробництвом, обробленням, зберіганням і передаванням інформації. Цивілізаційний розвиток соціуму завжди ґрунтувався на двох фундаментальних сутностях – взаємодії й інформації. Сучасний же етап суспільного розвитку пов’язаний з тим фактом, що інформація перетворилася в особливий предмет праці. „Це відноситься, – відзначають Д.І. Широканов і М.К. Буслова, – до різного роду теоретичних досліджень, до наукової винахідницької діяльності, де використовуються результати, причому матеріалізація цих результатів не обов’язкова. Сьогодні об’єктом застосування знання стали самі знання. Людина, що створює знання й уміє їх застосовувати, набуває статусу важливої фігури в сучасному виробництві й суспільстві” [5, с. 122].

Це вимагає формування нового інформаційного порядку, в якому має місце трансформація знань в інформаційні ресурси у вигляді інформаційних інновацій і нанотехнологій. Ці технології, ресурси й нова інфраструктура утворюють нове інформаційне середовище, що є технологічним базисом для формування єдиного інформаційного простору. Його формування припускає не тільки створення нових знань і технологій, але й те, щоб вони стали надбанням якомога більшої частини соціуму, якомога ефективніше здійснювалося функціонування цих ресурсів.

За цих умов складається нова інформаційна структура, під якою „розуміється об’єднання різних систем зв’язків, управління й інформаційних систем, що належать державі, а також недержавному сектору економіки, організаціям і будь-якому бажаному, що має для цього можливості” [5, с. 109].

За цих умов і складається новий інформаційний порядок, в якому, насамперед, здійснюється модернізація пріоритетів соціальної політики на базі нових технологій і інформаційної структури. Відбиття модернізації сучасного суспільства визначається його здатністю до постіндустріальних трансформацій, з урахуванням внутрішньої специфіки, на основі поєднання локального й універсального, зміцненням соціально-політичних і культурних особливостей, збереженням суверенітету, національної самобутності, духовних цінностей і позитивних змін в усіх сферах життєдіяльності суспільства на основі інформаційно-технологічних новацій. Вся стратегія модернізації суспільного устрою ізоморфно відбивається в сучасній цивілізаційній динаміці, ядро якої створює установа нового інформаційного порядку.

Що ж виступає як пріоритети змісту цього нового інформаційного порядку? До них можна віднести наступне:

- становлення глобального інформаційного простору, непідвласного волі й бажанням окремих держав і забезпечую чого швидкий зв’язок у реальному масштабі часу;
- посилення взаємозалежності країн і народів в усіх сферах людської діяльності, формування динамічного ринку послуг, робочої сили;
- інтернаціоналізація фінансової й банківської системи. Це відбиває той факт, що суттєві зміни економічної кон’юнктури в одній країні практично відразу відбиваються в економіці інших країн. Прикладом цьому є фінансова криза, що розгорнулася в другій половині 2008 р. фінансову кризу, що уразила економіку практично всіх країн світу;
- модернізація всіх сфер соціального буття людини й соціуму.

Під модернізацією у вузькому змісті розуміється промислова революція й індустріалізація, формування загальнонаціонального ринку й єдиної системи господарювання. У широкому ж значенні модернізацію необхідно розглядати як глобальне універсальне явище, що має свої специфічні особливості залежно від належності суспільства до певного цивілізаційного типу.

Модернізація, як процес розвитку соціуму, може бути детермінована або внутрішніми причинами (спадом основних показників матеріального й духовного

виробництва, наприклад, після розпаду Радянського Союзу в усіх колишніх республіках показники їхнього економічного зростання впали, а також і показники систем освіти, охорони здоров'я, зайнятості населення), або своєрідною відповіддю на виклик інших країн з більш потужною економічною системою. Якщо проаналізувати модернізаційні процеси в розвинених країнах Західної Європи й США, то в остаточному підсумку вони привели до формування індустріального суспільства, поступового переходу від корпоративної суспільної структури до індивідуалізованої суспільної системи, до демократичної, правової держави. На цьому шляху західна цивілізація набула рис інформаційної цивілізації. Сьогодні модернізація всієї сфери діяльності соціуму повинна вирішувати наступні завдання.

В економічній сфері необхідна індустріалізація, здатна виражати прогрес соціуму в умовах ринкових відносин. Завдяки цьому виникає самопідтримуюча економіка, що має внутрішні, власні стимули для розвитку.

Становлення нового інформаційного порядку пов'язано насамперед із установленням нового економічного порядку, безсумнівно основна роль у розвитку глобалізації належить соціально-економічним відносинам. І незважаючи на те положення, що новий економічний порядок припускає створення глобальної системи торгівлі, фінансів, ринку послуг і т.д., співробітництва на принципах рівноправності й взаємовигоди для усунення суттєвого відставання слабкорозвинених країн, суспільство зіштовхується з тією проблемою, що реальну допомогу цим країнам лідируючі економічно держави роблять украй малу. Це пояснюється небажанням поступатися забезпеченістю, до якої вже звикли жителі країн, що успішно розвиваються, навіть на користь тих, хто є таким же європейцем, як і вони самі. Наприклад, жителі Франції на недавньому голосуванні щодо прийняття Європейської конституції вибрали „французьку громадянськість”, тим самим підтвердивши, що вони історично завоювали право розпоряджатися своєю власною долею, яка не може направлятися розрахунками таких європейців, як, скажімо, поляки або чехи. Це підтверджує й той факт, що за останні 50 років світовий ВВП виріс у 10 разів, а число людей, які досягли середнього рівня добробуту, виросло всього на 10%. Ці цифри начебто „візитна картка” сучасного глобалізаційного економічного порядку. Звичайно ж, ефективність процесу переходу до нових соціально-економічних відносин значною мірою залежить від відповідності реалізовуваних заходів у системі цінностей і пріоритетів конкретного суспільства, воно не повинне розраховувати тільки допомогу, воно повинне саме прогресувати. Адже давно вже відомо, що немає слабкорозвиваючих країн, а є слабкорозвиваючі управління.

У політичній сфері – перехід до світської держави, введення принципу розподілу влади, включення населення в політичний процес, впровадження демократії. Такий устрій припускає плюралізм політичної поведінки. Демократія, забезпечуючи узгодження всіх рівнів суспільних інтересів (індивідуальних, групових і суспільних), являє собою механізм саморозвитку суспільства.

Процеси глобалізації, що розвиваються в політичній сфері, відрізняються від процесів в економічній сфері, тому що рівні єдності в першій значно нижчі, останнє розвивається повільно й гальмує економічне співробітництво, що відбиває одне із протиріч глобалізації. На складність політики, як соціального феномену вказував ще М. Вебер. Описуючи політику, він відзначає, що політика є не що інше, як сильне, повільне буріння твердих дощок, буріння із пристрастю, але одночасно з точним окоміром. Весь історичний досвід підтверджує, що можливого не досягали б, якби постійно не вторгалися у світ неможливого. Саме прикладом тому яскраво слугує прорив свідомості до розуміння взаємозалежності й цілісності світу. Прорив до ідеї глобалізації був би неможливий, якби сьогодні всю міжнародну ситуацію оцінювали б з позиції

стереотипів мислення навіть середини ХХ століття. Тому можна аксіоматично стверджувати, що в політиці немає й не може бути патентованих рецептів.

Сьогодні можна стверджувати, що держави значною мірою зберігають свою самостійність, а свідомість переважної більшості населення багатьох країн залишається переважно націоналістичним. Зовнішня політика держав не завжди послідовна, особливо, якщо мова йде про великі держави з глобальними інтересами. Суттєвий збиток міжнародному співробітництву наносить великодержавна політика. Вона і зробила політику „ринковою”: мнимий суверенітет купується за політичне співробітництво, і забезпечене життя націй – закон підтримки того, хто сприяв цій забезпеченості.

У соціальній сфері – спеціалізація громадян і державних інститутів за видами діяльності. За такого підходу положення людини в суспільстві залежить від її особистих якостей, освіти й професійної кваліфікації. Модернізація в цій сфері пов'язана з проблемами управління, освіти, охорони здоров'я, забезпеченням зайнятості населення, його перекваліфікації, що вимагає більших фінансових витрат. Ця політика в ряді країн, у тому числі й в Україні, реалізується вкрай повільно, що й становить основу їхнього відставання. Сьогодні Україна, за даними ЮНЕСКО, займає 80-те місце за рівнем соціально-економічного й культурного розвитку, а лідирує – Норвегія й Австралія. Це зайвий раз підтверджує факт необхідності перегляду всієї системи відносин до соціальної політики, успішне функціонування якої – запорука прогресивного розвитку соціуму.

Таким чином, у глобалізуючому сучасному світі детермінуючими виступає низка проблем соціально-економічного й соціально-політичного характеру, пов'язаних з переходом до інформаційної цивілізації, формуванню нового інформаційного порядку, розв'язання яких дозволить прискорити розвиток соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нейсбит Д. Мегатренди / Н. Нейсбит. – М.: АСТ, 2003. – 384 с.
2. Сазонов М.І. Глобалізація і влада / Сазонов М.І. // Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. С. Бакірова, М. І. Сазонова]. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 576 с. – С. 50–80.
3. Лукашевич В.М. Глобалістика / В.М. Лукашевич. – Львов: Новий світ – 2000, 2006. – 540 с.
4. Чуешов В.І. Соціально-політична філософія / В.І. Чуешов, Г.І. Касперович. – Мінск: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь. – Мінск: Белорусская книга, 2006. – 243 с.
5. Широканов Д.І. Информационные ценности в контексте процессов глобализации / Д.І. Широканов, М.К. Буслова // Грядущее информационное общество. – Мінск: Белорусская наука, 2006. – 392 с.

© Пунченко О. П., 2009.

УДК 321+005

Осін В. В.

Академія митної служби України

ДО ПИТАННЯ ПРО ІГРОВУ ОСНОВУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

У статті здійснюється спроба з'ясувати пояснювальний потенціал інтерпретації політичної науки як гри, для чого використовується концепція, що була запропонована видатним голландським дослідником Й. Гейзінгом в монографії «Ното ludens» (1938). Багато фактів з інституційного життя політичної науки розглянуто в ролі природних наслідків ігрової суті політичної науки.

Ключові слова: політична наука, гра, культурологічний підхід, концепція, Й. Гейзінга.

Осин В.В.

К ВОПРОСУ ОБ ИГРОВОЙ ОСНОВЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье предпринимается попытка выявить объяснительный потенциал интерпретации политической науки как игры, для чего используется концепция, предложенная известным голландским исследователем Й. Хейзингом в монографии «Homo ludens» (1938).. Многие факты институциональной жизни политологии оказываются рассмотренными в качестве естественных последствий игровой сущности политической науки.

Ключевые слова: политическая наука, игра, культурологический подход, концепция, Й. Хейзинга.

Osin V.

AS TO THE MATTER OF THE POLITICAL SCIENCE'S PLAY GROUNDS

The attempt to reveal the explaining potential for interpretation the political science as a play is made in the article. The theory (culturalological approach to play) of a famous Dutch scientist J. Huizinga (Homo ludens (1938)) is used. Many facts of the institutional life of this kind are considered as an integral part of political science's play nature.

Key words: political science, play-element, conception, culturalological approach, J. Huizinga.

Як не парадоксально це звучить, але політична наука *здавна* розглядається як одна з наймолодших соціальних наук. І так само, як багато юнаків і дівчат часто-густо не бачать у навколишніх подіях ніякого сенсу, значна кількість політологів, здається, також не відчуває задоволення від того, що робить. Якщо в ролі репрезентативної вибірки відповідної групи науковців узяти американських дослідників, то навіть у період „золотих шістдесятих” майже 55 % політологів не були щасливі від сучасного їм стану політичної науки, а на 10 % більше вчених вважали те, що нині цілком сходить за науку в американській політології, поверховим і тривіальним¹ [1, р. 13–14]. Мало що змінилося і в наступні періоди. Так, у середині 1980-х рр. Фонд Карнегі опитав близько 3 тисяч співробітників науково-дослідних установ (research-oriented colleges and universities) США на предмет з'ясування того, „чи відбуваються [зараз які-небудь] захопливі події” або ж „нові розробки в [їхній] галузі не дуже цікаві”. Серед 32 дисциплін і міждисциплінарних дослідних галузей, охоплених інтерв'юерами, політологи були „абсолютно останніми (dead last)” в ентузіазмі, що висловлювався ними щодо сучасних досягнень політичної науки і власної захопленості її проблемами [3, р. 474]. Приблизно в той самий час *American Council of Learned Societies* (ACLS) попросив представників семи гуманітарних і соціальних наук відповісти на питання, чи рідко вони зустрічають цікаві статті в головному журналі їх дисципліни. Політологи знову опинились „попереду”, що було забезпечено 43 % дослідників, котрі відповіли позитивно, що більш ніж удвічі перевищує

¹ І подібний стан скепсису і невдоволення поширюється буквально на всі етапи, що характеризують процес наукового виробництва політичного знання, починаючи від публікації статей, котрі являють собою, по суті, звіт про виконану роботу, і закінчуючи виникненням сталої (фахової) самооцінки. Що стосується статей, цієї найпоширенішої „заявки на наукову власність” [2, с. 343], то під час оцінки їх рівня більш ніж дворазова перевага була на боці тих, хто впевнено писав про більш високу якість сьогоденних статей порівняно з попередніми періодами (38,5 % vs. 16,1 %), але при цьому 45 % учених не змогли дати однозначну відповідь [1, р. 14]. Нарешті, понад 80 % підтримали твердження, що значна частина політологів насправді думають про себе як про вчених лише в (дуже) широкому і метафоричному сенсі [1, р. 15].

аналогічний відсоток лінгвістів (19 %) і майже вдвічі – антикознавців та філософів (по 23 %), які посіли останні три місця [3, р. 474].

На мій погляд, наведені дані такі разючі, якщо не шокуючі, і суперечать стільком усталеним переконанням, що сформулювати позначувану ними *проблему* не так уже й легко. У цілому, її можна спробувати визначити як таку, що виявляється на двох рівнях. Якщо міркувати в термінах, близьких до психологічних, то очевидно, що в даному разі й мови немає про політичну науку як про *Beruf*, нерозривний, як гадав М. Вебер [4, с. 708-715], симбіоз професії та покликання; і навіть вимог сучасної, дуже ослабленої версії цієї тези – „науки знають, а вчені сповідують” (цит. за [5, с. 31]) – також тут не дотримуються.

З погляду інституціонального, факт такої організації науки, де науковець – не особистість, а „імпресаріо тієї справи, якій він мав би присвятити себе” [4, с. 711], свідчить про відсутність зв'язку між політологами й потребами відповідного соціального інституту (політичної науки). Незважаючи на важливість функцій, виконуваних політологією, і не дивлячись на складність формулювання політичного знання *per se*, для величезної кількості сучасних, і не тільки, політологів їх професія, мабуть, не є хоч трохи серйозним, дотичним до всієї їхньої екзистенції заняттям.

Актуальність вивчення такого роду елементів, несумісних, здавалося б, із зобов'язанням, що покладаються на інститут політичної науки, з кожним роком все більше підкреслюється кількісним зростанням усіх його параметрів, котре *автоматично посилює розрив між потребами соціального інституту і здібностями та віддачею тих, хто їх задовольняє*². Тому потрібен інший погляд на політичну науку, який позбавляє багато подій її інституціонального життя серпанку буденності, наділяючи їх натомість унікальними рисами, що закономірно провокують подив і бажання зрозуміти.

Слід усвідомлювати, що зазначене раніше розщеплення *Beruf* засвідчує насправді безвідповідальне і навіть несерйозне ставлення, значною мірою притаманне і політичній науці, і зайнятим у її рамках науковцям. Виходячи з того, що подібні риси зазвичай асоціюються з таким явищем, як гра, своєю *метою* в цій статті, метою дещо провокативною, я ставлю обґрунтування самої можливості альтернативної інтерпретації інституту політичної науки як гри.

Просто спроба здійснити це, неминуче неповна і значною мірою незадовільна, хороша вже тим, що в перманентно конструйованому світі, де більшість (політичних) феноменів є „природною” лише завдяки мовчазній і рідко усвідомлюваній згоді, різновиду модної нині деконструкції буде піддано безпосереднє „середовище” політологів, їх підприємство з організованої орієнтації та імплементації колективних зусиль щодо вивчення політики, тривале в часі та обширне у просторі.

Огляд літератури одразу ж свідчить про те, що поняття „гри” вже давно стало частиною систематичного і вельми специфічного підходу до вивчення політичних феноменів. Цей підхід зазвичай називається теорією раціонального вибору і передбачає побудову складних формальних моделей, котрі, у свою чергу, ґрунтуються на досягненнях теорії ігор, розроблених Джоном фон Нейманом, Оскаром Моргенштерном і нобелівським лауреатом з економіки Джоном Нешем (внесок останнього визнається особливо важливим, оскільки саме він почав досліджувати найпоширеніший клас ігор у політиці – ігри з ненульовою сумою).

² Деяке уявлення про масштаби того, що відбувається, може дати увага хоча б до динаміки чисельності викладачів політології в Західній Європі: «Ми спостерігаємо зростання на 1100 фахових вакансій за останні п'ять років» [6, с. 22]. Наведені цифри означають подвоєння викладацького складу приблизно кожні п'ятнадцять років, що не тільки цілком відповідає тенденції експоненціального зростання сучасної науки в цілому [2], підтвердженої новітніми дослідженнями на матеріалі саме соціальних наук [7, р. 197], але також передбачає аналогічне зростання й інших показників наукового.

Проте література з теорії раціонального вибору така обширна, що навряд чи піддається простому переліченню; певне уявлення про поставлене завдання можна здобути, тримаючи на думці той „факт”, що в останніх номерах *American Political Science Review*, одного з найавторитетніших видань політичної науки, в 42 % статей використовується формальне моделювання, що виступає, як *правило*, надійною ознакою застосування теорії раціонального вибору [3, р. 469–470]. І це при тому, що ще в 1952 р. в „цьому провідному в даній галузі знань журналі (*American Political Science Review* – О. В.) такі розробки не простежуються”, а „чотири десятиліття по тому із сорока однієї опублікованої за рік статті означена концепція міститься в п’ятнадцяти” [8, с. 296]. Через цю обставину огляд літератури доцільно провести таким чином, щоб з’ясувати причини, згідно з якими робиться головний висновок, а саме: релевантна чи ні цілям моєї праці практика вивчення/застосування гри, що склалася в політичній науці.

Відштовхуючись від цього міркування, необхідно передусім зазначити *вихідний пункт теорії раціонального вибору*, який відсилає до наукової галузі, де відбулася інституціоналізація останньої, і, відповідно, „реальності”, що слугувала взірцем при її формулюванні. Іншими словами, будь-яка теорія від самого початку формується для пояснення *визначеної* сукупності фактів, з огляду на це найкраще вона працює стосовно початкового кола явищ. І щоб з’ясувати, чи підходить поняття „гри”, як воно використовується в теорії раціонального вибору для пояснення раніше зафіксованих фактів із життя інституту політичної науки, слід визначити область, що має, як сказав би Дж. Келлі, найбільший діапазон і фокус придатності.

Основні вихідні допущення теорії ігор стосовно до проблем політичної науки сформульовані кількома людьми, *переважна більшість яких – економісти*. І віддати пальму першості комусь із них практично неможливо, хоча б через те, що між датою публікації (звичайний і надійний критерій у такого роду справах) і визнанням у тій чи іншій галузі, яке супроводжується можливістю проводити відповідний тип досліджень і публікувати результати, немає одно-однозначної відповідності³. Не кажучи вже про те, що розробка достатньо складного математичного апарату і його застосування до вельми широкого кола політичних явищ навряд чи могло бути справою однієї людини.

Найпершим за хронологією був нобелівський лауреат з економіки Джеймс Б’юкенен, котрий у 1950 р. „сфокусував свою увагу на управлінській діяльності урядових інститутів” [10, с. 269]. Разом з юристом Г. Галлоком „вони заклали основу суспільного або раціонального вибору”. Згодом вони дослідили, „наскільки ефективно функціонують урядові інститути, які виробляють індивідуальні переваги стосовно товарів і послуг для суспільного споживання, а також політичного курсу” [10, с. 269]. Серед інших основоположних праць такого напрямку називають книгу ще одного нобелівського лауреата з економіки Кеннета Ерроу *Колективний вибір та індивідуальні цінності* (1951) [11], працю економіста Менкура Олсона *Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп* (1965) [12], а також монографії Ентоні Даунса *Економічна теорія демократії* (1957) та Вільяма Райкера *Теорія коаліцій* (1962).

Маючи за „хрещених батьків” фактично одних економістів, теорія раціонального вибору найбільше поширення закономірно набула тільки в декількох галузях політичної науки, тих, де економічні обставини мають найбільшу значущість, яка обумовлює і відповідні уявлення про людську поведінку. Суть останньої повністю відповідає часто тавтологічному характерові самого цього підходу і ґрунтується на припущенні про раціональність людей, що переслідують (тільки) свої егоїстичні інтереси [13, р. 236–238],

³ За приклад, один з багатьох і тією самою мірою типовий, можна навести долю А. Бентлі, який сто- годні визнається засновником політологічного вивчення груп тиску, хоча його класичний *Процес управління* (1908) «пройшов непоміченим сучасниками» [9, с. 11].

для чого їх „поведінка *мусить* відповідати приписам теорії ігор або правилу максимальної очікуваної корисності; у противному разі актор програє” [14, с. 64].

Серед субдисциплін політичної науки, найчутливіших до цих міркувань, зазначу насамперед політичну економію, де, судячи з огляду Дж. І. Альта і А. Алезіна, який рясніє нібито нейтральними оцінками власних моделей як тих, що „в цілому... надзвичайно успішно працюють” [15, с. 646], єдину проблему „становить широкий спектр витратних транзакцій” [15, с. 652]. Крім того, вивчення міжнародних відносин може розглядатися як галузь, де застосовність вихідних припущень виправдовується хоча б масштабністю ставок і необхідністю вибору відповідних (читай: раціональних) стратегій. Тому такою переконливою визнається аналогія К. Волтса між теорією балансу сил і теорією ідеальної конкуренції [16, с. 411–412], з якої й почалась трансформація „традиційного реалізму” в „неореалізм” або „структурну теорію” [16, с. 411].

Однак, будучи скоріше „похідною” (від економіки) галуззю, сфера міжнародних відносин залишається ще вразливішою для критиків, які звинувачують її, зокрема, „в нездатності... дати переконливий аналіз поняття „інтересів” і розтлумачити поняття „структурних обмежень” [16, с. 413–424]. Опосередкованим визнанням меншої, порівняно з політичною економією, адекватності створюваних у цій галузі моделей можна вважати ремствування нобелівського лауреата з економіки Т. Шеллінга в 1980 р. з приводу впливу своєї книги *Стратегія конфлікту* (1960), присвяченої застосуванню теорії ігор до державних взаємовідносин: „Та ж галузь, котра, як я тоді сподівався, незабаром сформується, продовжувала розвиватись, але не вибуховим чином, навіть не здобувши власної назви”⁴ [17, с. 10].

Інші галузі, все більш віддалені від економіки і від постулатів, які формулюються під впливом цієї сфери життя суспільства, все ще зберігають значну частку резистентності стосовно до експансії теорії раціонального вибору. Хоча навіть у такій традиційно „м’якій”, з методологічного погляду, субдисципліні, як політична теорія, одна з її класичних на сьогодні праць, *Теорія справедливості* Дж. Ролза, рясніє посиланнями на теорію ігор. Меншою мірою це стосується ігрової інтерпретації соціальних союзів [18, с. 712–713] і більшою, коли мовиться про „вибір між двома принципами справедливості й принципом середньої корисності” (наприклад, [18, с. 213–274], особливо [18, с. 269–270]).

Слід визнати, що критиці теорії раціонального вибору присвячено чимало праць, кількість яких, напевно, лише трохи поступається тій кількості, що продукується в межах самого підходу. Серед найбільш, з моєї точки зору, вдалих робіт критичної спрямованості треба згадати Г. Алмонда [19], Д. П. Гріна та І. Шапіро [8], Н. Фроліха і Дж. Оппенгеймера [13]. Останні взагалі вважають хибними всі базові припущення даного підходу, які стосуються поведінкового аспекту людей, не кажучи вже про те, що переважна більшість теорій в рамках цієї перспективи являє собою апроксимацію, надто приблизну, щоб сприйматися всерйоз. Звідси, на думку авторів, справжня теорія раціонального вибору ще навіть і не починала будуватися [13, р. 258]. Схожої думки дотримуються Д. П. Грін та І. Шапіро, які прагнули показати, що „емпіричні застосування теорії раціонального вибору в політичній науці з 1960-х рр. були позначені синдромом методологічних вад” [8, с. 320], внаслідок чого „прихильниками концепції раціонального вибору досі не розроблено емпірично вірогідної універсальної теорії” [8, с. 321]. Г. Алмонд у своїх оцінках більш стриманий, він гадає, що існує безліч прикладів, які свідчать про велику продуктивність теорії раціонального вибору, а сферою, де

⁴ Задля справедливості все ж потрібно сказати, що сьогодні стан справ дещо змінився (хоча згадувана галузь власної назви все ще не отримала). Так, в *American Political Science Review* за останні два десятиліття (дані на 2006 р.) в 45 % статей, присвячених міжнародним відносинам, представлено формальний аналіз [2, р. 470]. Проте складно вирішити, з чим саме це пов’язано *більшою мірою*: з поліпшенням моделей чи з полегшенням процесу моделювання у зв’язку з поширенням відповідних технічних засобів.

(найбільше) виявляється її слабкість, вважає, слідом за А. Віддавські, Л. Пайєм та Р. Інглхарт, сферу цінностей і культури [19, р. 134].

Підбиваючи проміжні підсумки огляду літератури, слід зазначити, що теорія раціонального вибору, як бачимо, в її сучасному варіанті незастосовна для пояснення важливих „фактів” *соціального інституту* політичної науки, перш за все – невідповідності між потребами останнього і спроможностями людей, що їх задовольняють, неекзистенціальним ставленням дослідників до зобов’язань, покладених належністю до даного інституту. За допомогою теорії раціонального вибору можна, як усі вважають, пояснити, „чому зберігаються основні зразки колективних дій” [20, с. 172], однак ця ж сама позиція „не дає змоги шукати витoki спільних дій в культурних, соціальних чи політичних традиціях”⁵ [20, с. 172].

Оскільки рекрутування й утримання численної групи людей, котрі продукують мало кому цікаві результати, які не спонукають, – а ймовірно, і не передбачають цього, – до подальшого пошуку, очевидно не є зразком раціональної поведінки, спрямованої на максимізацію (суспільної) вигоди при мінімізації відповідних витрат, то причини вже не раз зазначеного розриву між потребами і спроможностями треба шукати, за логікою від протилежного, якраз „в культурних, соціальних чи політичних традиціях”.

І ще одна обставина, *last but not least*. Як видно з цього вимушено короткого огляду, на відміну від буденних конотацій несерйозності поняття „гра”, що від самого початку і було імпульсом моєї спроби зрозуміти політологію як різновид гри, розуміння гри в теорії раціонального вибору зовсім інше, з акцентом на правилах, стратегіях тощо. Відсутність будь-якої несерйозності в подібному трактуванні автоматично знижує імовірність адекватного розуміння інституту політичної науки через використання усталеної та формалізованої теорії ігор⁶.

Після огляду літератури під загрозою на якусь мить опиняється весь хід попередніх міркувань, оскільки здається неможливим виявлення концепції гри, яка поєднувала б у собі парадоксальні або навіть протиприродні риси, несерйозність у (ви)явленій діяльності і значущість колективних зусиль, в основах своїх, цілком можливо, грайливих. На мій погляд, шуканою теорією, здатною дати *іншу* перспективу бачення, є підхід до людської культури, запропонований видатним голландським дослідником Й. Гейзінгою *Homo ludens* (1938). У заключній частині цієї статті я намагатимусь передати дух культурологічного підходу Й. Гейзінги, а потім за потребою коротко обґрунтувати релевантність останнього у справі поліпшення нашого розуміння інституту політичної науки.

Ключове поняття „гри” протягом усієї книги визначається не раз, до того ж залежно від контексту увага акцентується на якійсь одній рисі досліджуваного явища; але найбільш чітко формулювання прозвучало двічі, один раз із застереженням, „формальні ознаки” [22, с. 20], а другий – із зазначенням про переважно лінгвістичний базис пропонованої „формули” [22, с. 36]. Остаточний підсумок етимологічних пошуків автора такий: „Гра є добровільна дія чи заняття, що здійснюється в певних часових і просторових межах за вільно прийнятими, але абсолютно обов’язковими правилами, маючи обмежену

⁵ Межі ігрового підходу, який розуміється так, що гра – це перш за все сукупність обов’язкових до виконання правил, демонструє В. Гірші, котрий „свого часу трактував мертонівський набір імперативів як „правила гри”, які встановлює наука для тих, хто обрав собі цю сферу за діяльність. Завжди знаходяться „гравці”, що намагаються не дотримувати цих правил, проте на достатньо довгій дистанції порушники виявляються відстороненими від ігри, а правила діють, як і раніше” [21, с. 50].

⁶ Цьому також відповідає й вживання в англійській мові двох різних слів, що позначають явище гри. „Play”, тобто розвага, змагання, вправа або інший вид діяльності, мета якого полягає у отриманні насолоди/задоволення. Інший термін, „game”, акцентує увагу на змагальності відповідно до певних правил, де кінцевий результат визначається майстерністю, силою або удачею. Саме останнє поняття є частиною назви зазначеної вище теорії ігор („game theory”).

власними рамками мету і супроводяться почуттями напруги й радості, а також усвідомленням перебування в „іншому бутті”, відмінному від „повсякденного життя” [22, с. 36].

Визначена гранично широко і певною мірою універсально, гра є основним фактором творення людської цивілізації. Щодо цього Й. Гейзінга був категоричним: „Отже саме в грі від самого початку дається антитетична й агоністична основа для розвитку культури, оскільки гра старша й первинніша за культуру”⁷ [22, с. 90]. Цей висновок про завжди-ігровий характер культури в подальшому неодноразово уточнюється, не змінюючи при цьому своєї суті: „Культура в її найдавніших фазах „розігрується”. Вона не виходить із гри, як живий плід, відділяється від материнського лона, – ні, вона постає у грі і як гра, ніколи з нею не розлучаючись” [22, с. 197].

Обґрунтовуючи свою тезу, Й. Гейзінга виявляє незвичайну широту знань, що, вкупі з винятковою проникливістю, дозволяє йому в нагромадженні малоцікавих і вельми специфічних „фактів” розгледіти ігрову основу культури. І якщо зв’язок гри з поезією, музикою і танцем досить очевидний, то його „тройка класифікація” суду (як азартної гри, змагання і словесного двобою) [22, с. 93–105], встановлення агональної суті війни [22, с. 106–122] та оригінальна демонстрація того, як у грі (священна гра в загадки) виникає мудрість і філософія [22, с. 123–137], не можуть не вражати.

На думку Й. Гейзінга, висловлену не один раз, сучасна цивілізація стає все більш серйозною, поступово втрачаючи точки дотику з грою [22, с. 138, 154]. Стосовно науки, зокрема, стверджується буквально таке: „Сучасна наука... менше улягає небезпеці впасти в гру, як ми її визначили, аніж це було в давніші часи аж до епохи Відродження, коли наукова думка й метод виказували безперечні ознаки гри” [22, с. 231]. Цей висновок міг би поставити під сумнів усе це дослідження, якби був правильним; на мою думку, вихідні припущення й основна лінія міркувань Й. Гейзінга дозволяє сподіватися на цілком успішний вихід і за окреслені ним же межі, враховуючи поставлене у статті завдання, аж до *іншого* розуміння сучасної політичної науки.

Таким чином, потрібно перелічити аргументи, що обґрунтовують висловлену думку, і це фактично означатиме досягнення поставленої у цій праці мети. Ступаючи на практично незнайому територію, бажано мати щось на зразок страхового поліса, і його роль у даному разі виконуватиме концепція Й. Гейзінга. Тобто у своєму обґрунтуванні я зосереджуся спершу на тих елементах, котрі за визнанням автора, усе ще зберігаються, хоч і слабшають, у сучасній науці [22, с. 230–231]. Тільки там, де Й. Гейзінга бачив виродження первинного зв’язку, що передує культурі, я, навпаки, спостерігаю її поверхову трансформацію, котра не змінює суті явища. І в цьому сенсі моє завдання полягає у з’ясуванні дійсного масштабу ігрового елемента політичної науки і розставленні акцентів, які більш відповідають нинішнім уявленням.

Перший аргумент базується на передумові (вона скоріше припускається, але від цього не втрачає дієвості), яка полягає у переконанні, що „прагнення бути першим виражає себе в такій кількості форм, скільки відповідних можливостей надає суспільство” [22, с. 123]. Відштовхуючись від цієї тези, цілком можна припустити, що й *агон*, який лежить в основі гри, і всі інші зазначені елементи гри у „сучасних високоорганізованих формах суспільства” набули інших форм.

Сам Й. Гейзінга спеціально відзначив, що й сьогодні „джерела науки й філософії... містяться в агоністичній царині” [22, с. 231], а порівнюючи науку з іншими формами культури, писав, що „логічний розвиток тієї галузі культури, яку ми називаємо наукою, нерозривніше, ніж естетика, пов’язаний із діалектикою” [22, с. 231]. Безсумнівно ігровою тенденцією (сучасної) науки можна вважати ситуацію, „коли... далеко на передній план

⁷ У російському перекладі цьому уривку передують ще одне речення: „Культура починається не *как* игра и не *из* игры, а *в* игре”.

випинається прагнення випередити у своєму відкритті колегу чи знищити його демонстрацією своїх доказів”, адже „ширий шукач істини невисоко поціновує перемогу над суперником”⁸ [22, с. 231].

І хоча щодо політичної науки даних стосовно „прагнення випередити... колегу чи знищити його демонстрацією своїх доказів”, я не маю, причина цього, найімовірніше, полягає в ігноруванні цього аспекту наукового життя, а не у відсутності відповідної практики. Однак вірогідні, хоч і попередні дані можна одержати, згадавши про раніше відзначений практичний збіг у тенденціях розвитку сучасної науки в цілому і політології як її частини. Продовжуючи цю апроксимацію, можна послатися на такий індикатор відсутності „справжньої тяги до пізнання істини”, як численні суперечки щодо пріоритету. Д. Прайс, посилаючись на Р. Мертона, зауважує: „Це явище стає домінуючою ниткою в історії науки, в яку вплетено діяльність науковців усіх країн” [2, с. 339]. Іншими словами, лише „58 % відкриттів виявляються унікальними і ... 42 % багаторазовими, вони включають двох і більше вчених”⁹ [2, с. 341].

По-друге, описуючи свій „досвід визначення ігрового елементу культури” Й. Гейзінга від самого початку вибрав і відповідний масштаб, який тільки й задовольняє його цілі; і оперує він гранично загальними категоріями, як-от Війна, Право, Поезія, Політика, Філософія, Мистецтво. І Наука. Проте будь-яка людина, що близько стикається, скажімо, з Наукою, обов’язково питає, а про яку науку, власне, йдеться? Навіть не торкаючись проблеми історичної мінливості нібито Наукового, не можна обійти увагою процеси спеціалізації, які часто-густо обертаються дезінтеграцією політичної наук [24, с. 114–117] через несумісність більшості фундаментальних передумов, що стосуються самих основ науковості взагалі та політології – зокрема.

Іншими словами, Наука в жодному разі не є монолітною, це скоріше мережа дослідних колективів, які більше скріплюються не змістовно, а організаційно¹⁰. Багато політологів не погоджуються з тим, що інша група вчених може з *не меншими підставами* претендувати на статус дослідників політики [25]; або ж заперечувати належність саме до *політичної* науки, натомість на світ з’являються нові, за термінологією М. Догана, гібридні галузі, що створюються внаслідок усунення дисциплінарних авторитетів на розробку тієї самої проблеми [24, с. 116].

Ця обставина, відповідно до якої в політичній науці безперервно відбуваються дроблення і переконфігурації, що одночасно ґрунтуються на появі нової „парадигми”, напевно, найважливіша для застосування ігрового підходу. Бо утвердження в науці чогось нового (теорій, методів) і/чи зародження нових дисциплін – це якраз той момент, котрий, за визнанням Й. Гейзінґи, завжди найближчий до гри¹¹.

І ті, хто спостерігав становлення української політології, не можуть не погодитися з тим, наскільки все тоді було схоже на гру, починаючи від гострого усвідомлення

⁸ Витоки подібного переконання можна простежити ще в Давній Греції, де піфагорійці вважали за краще усі відкриття приписувати Піфагору. Одна з причин полягала в такому: „Ця традиція служила в очах піфагорійців перепоною для честолюбних помислів, несумісних зі служінням істині” [23, с. 19].

⁹ Можливо, одним з аналогів цьому показникові у сфері політології виступає ситуація з визначенням „засновників” тих чи інших її субдисциплін. Повертаючись до теорії раціонального вибору, легко побачити, як різняться прізвиська „най-най”: Р. Чілкот вказує на Дж. Б’юкенена і, з певними застереженнями, Г. Таллока [10, с. 269], Д. Грін та І. Шапіро – на К. Ерроу [8, с. 295], а Г. Алмонд особливо відзначає Е. Даунса [19, р. 117–121]. І так аж до створення еkleктичної історії, що об’єднує версії всіх релевантних дослідних просторів політичної науки, кожен зі своїм, (трохи) відмінним набором персоналій, поставлених ними проблем та обставин, що визначають підґрунтя завжди різних версій.

¹⁰ Особливо при розширеному тлумаченні останнього поняття, що, в свою чергу, відсилає до процесів формування і підтримання відповідної (професійної) ідентичності.

¹¹ „Всяке знання (а сюди природно входить і філософія) полемічне за своєю натурою, а полемічне невіддільне від агоністичного. Ті епохи, коли на світло Боже з’являються нові скарби людського духу, бувають, як правило, часами шалених суперечок” [22, с. 179].

колишніми спеціалістами „з історії КПРС, наукового комунізму і політекономії” [26, с. 231] свого „іншого буття”, відмінного від їх колишнього „повсякденного життя”. Без жодних зусиль пригадуються й інші ознаки гри; наприклад, чітко окреслені межі (аудиторія, оскільки поза нею більшість викладачів – і не тільки зі сторони – визнавало, як багато в чому ці курси „нагадували знайомі ідеологізовані тексти” [26, с. 231]). Не кажучи вже про те, що добровільно прийняті правила гри „тепер ми політологи!” виявляються абсолютно обов’язковими (до виконання), що провокує, зокрема, певні зусилля у самовдосконаленні, які супроводжуються славнозвісним „почуттям напруги і радості”, але ніяк не торкаються екзистенції в цілому. Нарешті, слід окремо згадати Вищу атестаційну комісію, згідно з умовами (гри) якої тверді формальні вимоги превалюють над змістом, тому „багато статей... журналів з політичної науки США, Канади і Західної Європи український ВАК не вважав би достатньо кваліфікованими і під час захисту не взяв би до уваги” [26, с. 238]. Нескінченні зміни у вимогах, які, на перший погляд, зводяться до безглузлого додавання коми в одному місці і крапки в іншому, своїм кінцевим підсумком мали формування т. зв. „ваківської науки” [26, с. 236–239], сам феномен якої „фактично значно збільшує розрив між наукою та дисертацією” [26, с. 236].

І в цьому пункті виявляється воістину дивовижна подібність між українською політичною наукою та американською, де 30,6 % опитаних політологів погодилися з тим, що підготовка докторських дисертацій не стає інтелектуально задовільним досвідом, що при 19,5 % тих, хто не зміг однозначно відповісти [1, р. 14], дає незначну, але все ж перевагу скептичній партії. Не думаю, що зафіксована схожість випадкова чи суто термінологічна; скоріше йдеться про необхідність відмови від розгляду науки як статичного і монолітного утворення на користь того, яке весь час твориться та розбудовується. У ході подібної апроксимації одиничного випадку на всю дисципліну, окрім усього іншого, виявляється можливим сприйняття багатьох явищ, які могли залишитися непоміченими, як проявів ігрового характеру інституту політичної науки, що ніколи не втрачала цієї якості і ставала серйозною лише у зміненій формі ще одного різновиду гри.

Таким чином, виявляється, що значна частина наукової діяльності має несерйозний і агональний характер, який супроводжується і напруженням, і радістю, і усвідомленням „іншого буття”. Усі ці риси гри притаманні політології від самого початку і завжди, тому що вона завжди являє собою науку-у-становленні, яка ніколи не встигає перетворитися на серйозне і малоприсадне для ігрового підходу заняття.

Водночас такий стан справ неможливий без специфічного співвідношення політичної науки і тієї реальності, яку вона має вивчати, а також відповідної за масштабами і змістом організації колективних зусиль політологів. І навіть при такому обґрунтуванні кваліфікація ігрових підстав політології видається більш ніж серйозним звинуваченням. Тому в наступних своїх публікаціях я планую і підсилити доказову частину ігрової інтерпретації політичної науки, і встановити можливі її точки дотику з іншими підходами, які альтернативним/іншим чином тлумачать деякі найважливіші параметри функціонування політології як соціального інституту: невід’ємної частини великої науки, описаної Д. Прайсом, і варіанта нормальної науки, як її розумів Т. Кун.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sommit A. *American Political Science. A Profile of a Discipline* / A. Sommitt, J. Tanenhaus. – New York: Prentice Hall, 1964. – 173 p.
2. Прайс Д. *Малая наука, большая наука* / Д. Прайс // *Наука о науке (сборник статей)* : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
3. Sigelman L. *The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review* / L. Sigelman // *American Political Science Review*. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463–478.

4. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
5. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука : новые направления: пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 29–69.
6. Клингеманн Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. / Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука в Западной Европе : пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 15–47.
7. Furner J. Little book, big book: before and after Little science, big science: a review article, Part II / J. Furner // Journal of Librarianship and Information Science. – 2003. – № 35 (3) September. – P. 189–201.
8. Грин Д. П. Объяснения политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д. П. Грин, И. Шапиро // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 295–323.
9. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 9–31.
10. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – М. : ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с.
11. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / К. Дж. Эрроу : пер. с англ. – М. : ГУ-ВШЭ, 2004. – 204 с.
12. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / М. Олсон : пер. з англ. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.
13. Frohlich N. Skating On Thin Ice. Cracks in the Public Choice Foundation / N. Frohlich, J. Oppenheimer // Journal of Theoretical Politics. – 2006. – No. 18 (3). – Pp. 235–266.
14. Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора / Дж. Цебелис // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 52–83.
15. Альт Дж. И. Политическая экономия: общие проблемы / Дж. И. Альт, А. Алезина // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 625–656.
16. Сандерс Д. Международные отношения: неореализм и неолиберализм / Д. Сандерс // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 410–424.
17. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Т. Шеллинг : пер. с англ. – М. : ИРИСЭН, 2007. – 366 с.
18. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз : пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 822 с.
19. Almond G. A. Rational Choice Theory and the Social Sciences / Almond G. A. A Discipline Divided: School and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park : Sage, 1990. – P. 117–137.
20. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы / Б. Ротстайн // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 149–180.
21. Мирская Е. З. Р. Мертон и его концепция социологии науки / Е. З. Мирская // Современная западная социология науки. Критический анализ. – М. : Наука, 1988. – С. 42–60.
22. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга : пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – 250 с.
23. Гайденко П. П. История греческой философии в ее связи с наукой / П. П. Гайденко. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 264 с.
24. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 113–146.
25. Almond G. A. Separate Tables: Schools and Sects in Political Science / Almond G. A. A Discipline Divided: School and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park : Sage, 1990. – P. 13–31.
26. Шаповаленко М. Украинская политология: трудности становления / М. Шаповаленко // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах : Сб. науч. тр. – М. : ИНИОН РАН, 2004. – С. 230–257.

УДК 321.64.„713”+321.7:316.4323.2

Романюк О.І.

Харківська державна академія культури

СВОБОДА VS СТАБІЛЬНІСТЬ: ДИЛЕМА ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті ставиться завдання виявити провідні тенденції посткомуністичних трансформацій. Прийшовши до висновку, що такими виступають лібералізація та консолідація політичних режимів, автор звертає увагу на суперечливому характері їх взаємодії. Розв’язання дилеми посткомуністичного розвитку, яку народжує суперечність між свободою та стабільністю, пропонується через розбудову обороноздатної демократії.

Ключові слова: *посткомуністичні трансформації, демократизація, лібералізація, консолідація політичних режимів, обороноздатна демократія.*

Романюк А. И.

СВОБОДА VS СТАБИЛЬНОСТЬ: ДИЛЕММА ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье ставится задача выявить ведущие тенденции посткоммунистических трансформаций. Придя к выводу, что в качестве таковых выступают либерализация и консолидация политических режимов, автор обращает внимание на противоречивый характер их взаимодействия. Решение дилеммы посткоммунистического развития, которую порождает противоречие между свободой и стабильностью, предлагается путем создания обороноспособной демократии.

Ключевые слова: *посткоммунистические трансформации, демократизация, либерализация, консолидация политических режимов, обороноспособная демократия.*

Romanyuk O.

FREEDOM VS STABILITY: DILEMMA OF POSTCOMMUNIST DEVELOPMENT

The task bringing to light the leading postcommunist transformations tendencies is laid down in this article. The author, making conclusion that these are liberalization and consolidation of political regimes, turns one's attention to contradictory character of their interaction. The solution of postcommunist development dilemma, which give rise to the contradiction between the freedom and stability, is creation of defence capacity democracy.

Key words: *postcommunist transformations, democratization, liberalization, consolidation of the political regimes, defence capacity democracy.*

1. Демократичний прорив та ліберальний застій

Лавинний крах комуністичних режимів на межі 1980-1990-х років викликав „демократичну ейфорію” [1, с.11-15], яскравим проявом чого стало проголошення універсалізації західної ліберальної демократії як „остаточної форми правління” [2, с.134-135]. Наступні події, здавалось, підтверджували таке твердження. У нових конституціях посткомуністичних країн було задекларовано прихильність принципам вільного демократичного суспільства [3; 4]. Руйнація біполярної системи міжнародних відносин, у якій вільні країни протистояли комуністичним, суттєво вплинула на розвиток політичного процесу у „третьому світі”. Впали або почали еволюцію в напрямі західних стандартів автократичні режими „соціалістичної орієнтації”, які раніш отримували політичну, економічну (у багатьох випадках і військову) підтримку від комуністичних країн. З іншого

боку, західні демократії, які у період холодної війни підтримували у країнах, що розвиваються, чимало авторитарних режимів (за умови їх антикомуністичної спрямованості) відмовилися від цього і стали чинити тиск з метою їх демократизації. Ці обставини спричинили „безпрецедентний демократичний прорив” [5, с.16]. Якщо у 1989 р. в світі нараховувалося 69 країн з демократичним врядуванням (41% від загального числа політичних режимів) то через півтора десятиріччя їх число збільшилося майже вдвічі і у 2005р. досягло 123 (64%)¹² [6, с.105].

Проте, впровадивши у політичне життя мінімальні демократичні процедури (конкурентні вибори та формування на їх ґрунті урядової влади), більшість „нових демократій”¹³ загальмувала демократичний рух, що викликало сумніви стосовно їх ліберального майбутнього. Л. Даймонд вказує, що сьогодні у світі спостерігаються дві *дивергентні тенденції*: зростання електоральних демократій та „застій у розвитку ліберальних” [5, с.18]. Гальмування розвитку демократичного процесу спричинило появу концепту „*транзиту, що спинився*”, який екстраполювався й на посткомуністичний простір. Чи відповідає цей концепт дійсності? Для відповіді на поставлене запитання скористаємось емпіричними даними моніторингових програм „Freedom House”.

2. Тенденції політичного розвитку посткомуністичного світу

За методологією програми „Freedom in the World”, яка моніторить стан політичних прав та громадянських свобод, ступінь лібералізації країн характеризується поняттями: „невільні”, „частково вільні” та „вільні”. Статус країни корелюється з характером політичного режиму: невільні країни визначаються як автократії, частково вільні тяжіють до визначення електоральними демократіями, вільні – ліберальними демократіями. Дані моніторингу „Freedom in the World” за 1989-2008 рр. свідчать, що в політичному розвитку посткомуністичних країн співіснують дві протилежні тенденції: *лібералізація*¹⁴ та *делібералізація*, за домінування першої (табл. 1).

Таблиця 1.

Процеси лібералізації та делібералізації посткомуністичних країн

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Вільні країни		3	9	6	8	10	10	10	10	11
Частково вільні	3	4	14	15	14	11	11	11	12	10
Невільні	6	2	2	5	6	7	7	7	6	7
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Вільні країни	11	12	12	14	14	14	15	15	14	14
Частково вільні	12	9	9	9	8	7	7	7	8	8
Невільні	6	4	4	4	6	7	7	7	7	8

Примітки: зміни загальної кількості країн зумовлені розпадом СРСР і СФРЮ (1991-1992), зникненням НДР (1990), розлученням Чехії і Словаччини (2003), відокремленням Чорногорії від Сербії (2002-2006), проголошенням незалежності Косова та визнанням цього більшістю провідних країн світу (2008).

Джерело: [7]

Якщо до повалення комуністичних режимів жодна з країн не була вільною, то тепер 14 з них (майже половина) мають такий статус. Більш ніж вдвічі збільшилася кількість частково вільних країн. У процесі посткомуністичних трансформацій скорочення

¹² Після 2005 р. кількість електоральних демократій не збільшувалася.

¹³ Під терміном „нові демократії” розуміються країни які набули демократичного врядування після 1974 р.

¹⁴ У даній роботі термін „лібералізація” вживається для характеристики процесу розширення політичних прав та громадянських свобод протягом усього переходу до демократії, а не як визначення одного з етапів переходу, як то у роботах Г. О’Доннелла і Ф. Шміттєра [9] та А. Пшеворського [10].

невільних країн двічі доходило до критичної межі (у періоди 1990-1991 та 2000-2002 рр.), але потім їх число знов збільшувалося і у 2008-му досягло максимального рівня.

Крім лібералізації та делібералізації на посткомуністичному просторі, існують ще дві, дуже важливі для розуміння перебігу трансформаційних процесів, протилежні тенденції: *консолідація політичних режимів* та *посилення політичної конфронтація*. Не можна казати, що вони залишаються поза увагою дослідників, але при цьому спостерігається явне бажання до певного ототожнювання процесів демократизації та консолідації¹⁵. Політична консолідація є процесом зміцнення політичного режиму через згуртування політичної еліти (1-й етап) та усього суспільства (2-й етап) на ґрунті визнання певних інститутів, норм та принципів. Консолідації прагне будь-який режим, оскільки це надає йому стабільності. Але консолідація може здійснюватися як демократичним методом, так і авторитарним. За авторитарного згуртування політичної еліти відбувається навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. Авторитарна консолідація нерідко схвально приймається громадянами, оскільки порядок (навіть авторитарний) краще, ніж хаос, якій у багатьох випадках продукують неконсолідовані електоральні режими. Демократична консолідація – це більш складний процес, бо вона не нав'язується „зверху”, а виникає внаслідок *домовленостей* між політичними силами щодо правил „політичної гри” та, потім, підтримки цих правил народом [8, с.74-75].

Консолідація політичних режимів виступає одним з головних критеріїв дослідження посткомуністичних трансформацій у програмі „Nation in Transit, за методологією якої усі політичні режими поділяються на п'ять типів: „консолідовані авторитарні режими”, „напівконсолідовані авторитарні режими”, „перехідні врядування або гібридні режими”, „напівконсолідовані демократії”, „консолідовані демократії”. Данні моніторингу „Nation in Transit” за період 1997-2008 рр. унаочнили наступні результати (табл. 2).

Таблиця 2.

Процес консолідації посткомуністичних режимів

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Консолідовані демократії	7	7	8	8	8	8	8	8	9	9	9	8
Консолідовані авторитарні режими	3	4	3	3	3	4	4	4	4	5	6	8
Усього консолідованих режимів	10	11	11	11	11	12	12	12	13	14	15	16
Напівконсолідовані демократії	6	4	4	5	5	6	5	6	6	6	6	7
Напівконсолідовані авторитарні режими	3	3	5	4	4	3	6	7	6	5	5	3
Усього напівконсолідованих режимів	9	7	9	9	9	9	11	13	12	11	11	10
Неконсолідовані режими	6	9	7	7	7	6	6	4	4	4	3	3

Примітки: у даній таблиці не урахується Монголія, яка не охоплена програмою „Nation in Transit”, у 1997 р. не аналізувалися політичні режими Югославії та Боснії, з 2003 р. політичні режими Сербії, Чорногорії та Косова аналізуються окремо.

Джерела: [12;13].

Більше половини посткомуністичних режимів вже консолідувалася (співвідношення між демократичною консолідацією і авторитарною є рівним), третина знаходиться у напівконсолідованому стані (тенденція до демократичної консолідації більш ніж вдвічі

¹⁵ Навіть ті дослідники, котрі, керуючись концепцією цивілізаційного детермінізму, заперечують універсальну цінність ліберальної демократії, трактують авторитарну консолідацію як досягнення якості „керованої демократії” або (російське ноу-хау) „суверенної демократії” [11].

переважає тенденцію до авторитарної) і тільки три (10%) визначаються як „Перехідні врядування або гібридні режими”, тобто являють собою *неконсолідовані політичні режими*. Таким чином, поряд з лібералізацією консолідація політичних режимів є ще одною провідною тенденцією посткомуністичних трансформацій. Спробуємо з’ясувати як ці тенденції пов’язані між собою (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння процесів лібералізації та консолідації на посткомуністичному просторі

Країни	Статус	Країни	Статус
Консолідовані демократії		Перехідні врядування або гібридні режими	
Словенія	Вільна	Боснія і Герцеговина	Частково вільна
Естонія	Вільна	Україна	Вільна
Латвія	Вільна	Грузія	Частково вільна
Чеська республіка	Вільна	Напівконсолідовані авторитарні режими	
Польща	Вільна	Молдова	Частково вільна
Угорщина	Вільна	Косове	Не вільна
Литва	Вільна	Вірменія	Частково вільна
Словаччина	Вільна	Консолідовані авторитарні режими	
Напівконсолідовані демократії		Киргизстан	Частково вільна
Болгарія	Вільна	Росія	Не вільна
Румунія	Вільна	Таджикистан	Не вільна
Хорватія	Вільна	Азербайджан	Не вільна
Сербія	Вільна	Казахстан	Не вільна
Чорногорія	Частково вільна	Білорусь	Не вільна
Албанія	Частково вільна	Узбекистан	Не вільна
Македонія	Частково вільна	Туркменістан	Не вільна

Примітки: порядок розміщення у таблиці країн відповідає їх сучасному розташуванню на шкалі демократії, відповідно рейтингів їх демократизації за даними моніторингу „Nation in Transit 2009” [14].

Результати порівняння наводять на думку, що *на кінцевий рахунок консолідація визначає долю лібералізації*. Усі консолідовані демократії є вільними країнами, але не усі вільні країни є консолідованими демократіями. Незавершеність демократичної консолідації спричиняє відносно нестійкість тенденції лібералізації. На посткомуністичному просторі було п’ять випадків, коли за напівконсолідованих демократій статус країни погіршувався з вільного до частково вільного¹⁶, але *не було жодного випадку*, коли таке погіршення відбувалося за консолідованих демократій.

Подібна кореляція спостерігається й у автократіях. Окрім Киргизстану, усі консолідовані автократії є невільними країнами, але не усі невільні країни мають консолідовані авторитарні режими. Консолідовані автократії важко повернути на шлях лібералізації: щоб почався процес лібералізації авторитарного режиму у політичній еліті має відбутися розкол [9, р. 15-17]. Напівконсолідовані – легше, бо в них є відсутньою єдність політичної еліти.

Що стосується країн з „перехідним врядуванням”, то вони здебільше є частково вільними і включаються до списку електоральних демократій „Freedom House”. Але трапляються винятки. Грузія, маючи „перехідне врядування”, не була включена до нього у 2004 р.¹⁷ Не входить туди Боснія і Герцеговина, хоч вона має кращий рейтинг

¹⁶ У 1992-му. – Естонії та Латвії, 1993-му та 1996-му – Словаччини, 2007-му – Чорногорії.

¹⁷ Виключення Грузії зі списку електоральних демократій було пов’язане зі спробою фальсифікації владою парламентських виборів 2003 р.

демократизації, ніж Грузія та Україна¹⁸. Україна взагалі унаочнює парадокс посткомуністичних трансформацій, оскільки за моніторингом „Freedom in the World” вона з 2005 р. є вільною країною, а за моніторингом „Nation in Transit” її політичний режим й досі не являє собою справжню демократію.

3. Український парадокс: лібералізація поза консолідацією

Надання Україні статусу вільної країни було зумовлене суттєвим зрушенням у сфері громадянських свобод та політичних прав, що відбулося після „помаранчевої революції”. Стан громадянських свобод покращався на 2 пункти, електорального процесу – на 1,75, політичних прав – на 1 (за семизначною шкалою, яку використовує „Freedom House”) Стали вільними ЗМІ. Проте тенденція до авторитарної консолідації, яка набувала сили за президентства Л. Кучми, змінилась гострою конфронтацією політичних сил. Причому конфронтація відбувається не тільки між правлячими партіями та опозицією, а й всередині урядової коаліції. Спроба укласти між провідними політичними силами пактову угоду на ґрунті „Універсалу національної єдності” [15] не вдалася через гострі суперечності щодо зовнішньополітичних орієнтацій та культурного розвитку.

Екстраполюючись на державні інститути, конфронтація унеможливує їх нормальне функціонування та демократичний поступ. На рівні кучмівської пори залишаються якість врядування та судової системи, а також корупція. За висновками експертів „Freedom House” стан функціонування державної влади в Україні сьогодні майже вдвічі гірший за стан виборчого процесу, асоціативних і індивідуальних прав, більш ніж у двічі гірший за стан політичного плюралізму, політичної участі, свободи слова і переконань [16]. Україна перетворилася на країну, у якій „свобода набуває контури всездозволеності, а демократія помилково приймається за безкарність” [17, с.1], „де дозволяється відверто казати та робити все для розвалу держави, а остання лише сором’язливо понурює очі” [18, с.4].

Політична нестабільність, яку спричиняє необмежена раціональними рамками свобода, створює загрозу демократичному розвитку та існуванню незалежної Української держави. Якій вихід з цієї парадоксальної ситуації? Щоб відшукати його, звернемось до досвіду посткомуністичних країн, які успішно подолали шлях до ліберальних демократій, або впритул наблизилися до цієї якості.

4. Інший парадокс: обмеження свободи – шлях до ліберальної демократії

Більшість посткомуністичних країн, які зуміли набути якість ліберальних демократій або наближаються до неї, у перехідний період застосовували *обмеження свободи тих елементів, які несли у собі явну або потенційну загрозу демократичному розвитку*. У Естонії (1991), Чехо-Словаччині (1991), Німеччині (1991), Угорщині (1992), Болгарії (1992), Латвії (1992, 1994, 1995), Албанії (1995), Польщі (1997, 2006) були прийняті *люстраційні* закони, за якими колишнім комуністичним партфункціонерам та співробітникам (штатним та секретним) комуністичних спецслужб було заборонено обіймати посади в урядовій владі та судовій системі, висувати свої кандидатури на виборах до представницьких органів. У низці країн їм також не дозволялося займатися викладацькою (Болгарія, Польща) та журналісткою (Албанія, Польща) діяльністю, входити до керівництва державних банків (Болгарія) та акціонерних компаній, де контрольний пакет належить державі (Чехія). Не в усіх країнах ці закони однаково втілювалися в життя. Але ті країни, де вони діяли, більш послідовно й успішно просувалися до ліберальної демократії, ніж ті, де вони невдовзі були скасовані судовими

¹⁸ Не включення Боснії і Герцеговини до списку електоральних демократій зумовлено її поділом на Сербську Республіку і Мусульмансько-хорватську федерацію та міжнародним протекторатом.

органами (Болгарія) або фактично не виконувалися (Словаччина). Хоч люстраційні закони виклали багато критики з боку правозахисних організацій, Європейського Союзу та в процесі їх впровадження не обійшлося без перегинів, але вони сприяли оновленню політичної еліти, усуненню від неї осіб, що несли у собі потенційну загрозу становленню демократії. Про доцільність таких заходів яскраво свідчить приклад Росії, яка після приходу до влади колишнього полковника КДБ В. Путіна стала „першою і єдиною в світі державою спецслужб” [19, с.48].

Чимало прихильників ліберальних цінностей виступають проти обмеження на створення політичних партій. „Ліберальну демократію важко сумістити з заборонаю політичних партій, навіть коли мова йде про тоталітарні партії”, – вважають французькі політологи Ш. Деббаш і Ж.-М. Понтье [20, р.317]. Проте історичний досвід свідчить, що для транзитивних демократій свобода діяльності антисистемних партій є небезпечною. Пригадаймо хоча б те, що внаслідок нездатності захистити себе від тоталітарних сил сталася загибель Веймарської демократії у довоєнній Німеччині. Ураховуючи це, після Другої світової війни у Італії та Німеччині було заборонено створення фашистських та нацистських партій. Після краху комуністичних режимів їх приклад наслідували Естонія, Латвія та Румунія, які заборонили свої компартії. Натомість у тих посткомуністичних країнах, де компартії не перетворилися на соціал-демократичні та не були заборонені законом, вони стали серйозним гальмом на шляху демократичних реформ.

Оскільки переважна більшість посткомуністичних країн (14 з 30) є новоутвореними державами, консолідація демократії являє для них дуже важку проблему. Не сформованість політичних націй народжує конфронтаційний характер політичної системи. У ранній транзитологічній літературі можливість переходу до демократії за відсутності національної єдності взагалі заперечувалася [21, с.6-8]. Проте Естонії, Латвії та Словенії вдалося розбудувати стабільні плюральні та конкурентні політичні системи, але це відбулося через суттєві обмеження права набуття громадянства для мігрантів¹⁹. Можна скільки завгодно казати про недемократичність такого методу консолідації, але чи існував інший шлях демократизації цих суспільств в умовах, коли більшість мігрантів вороже ставилися до новоутвореної національної державності? Можна також дорікати покійному президенту Хорватії Ф. Туджману за „авторитарний стиль” керівництва країною, але не можна заперечувати його внесок у збереження її суверенітету та територіальної цілісності, організацію відсічі зовнішньої агресії та придушення внутрішнього сепаратизму, без чого утвердження сьогодні парламентської демократії у Хорватії було б навряд чи можливим.

5. Висновок: демократії мають бути обороноздатними

Без певного рівня свободи демократія є неможливою. Демократичною країною стає тоді, коли громадяни одержують право обирати владу за такого рівня свободи, який *дозволяє проводити вільні вибори*. Проте забезпечити загальновизнані сучасні стандарти політичних прав та громадянських свобод зразу ж після запровадження електорального механізму спадкування влади буває дуже важко (особливо в умовах посткомунізму). Зміст подальшого розвитку демократичного процесу становить розширення їх кола та забезпечення їм надійних гарантій, що потребує формування відповідного інституційного, нормативного та соціокультурного підґрунтя. Таке підґрунтя здатний створити тільки консолідований режим.

Головну дилему посткомуністичного розвитку народжує *суперечність між свободою та стабільністю*. Сутність цієї суперечності полягає у тім, що надмірне

¹⁹ М. Макфол нарікає, що деякі з нових режимів „одержали нових антиліберальних правителів, які обмежили право участі у виборах за етнічною ознакою” і в той же час відносить Естонію, Латвію та Словенію до тих країн, які „досягли рівня ліберальних демократій” [22, р.212, 231].

розширення меж свободи в умовах відсутності консолідації демократичного режиму, несе у собі загрозу демократії. З іншого боку демократичний розвиток унеможлиблюється тоді, коли консолідація політичного режиму призводить до скасування мінімально необхідного для демократії рівня свободи. Досвід успішних демократичних транзитів доводить, що у *перехідний період рівень свободи має бути адекватним соціально-політичній ситуації, яка склалася у тій чи іншій країні*. Для того щоб набути якості сталої ліберальної демократії транзитивні демократії мають бути *обороноздатними*, тобто вони повинні мати здібність обмежувати свободу діяльності тим елементам, що заважають демократичному поступу.

Само по собі обмеження політичних прав та громадянських свобод не свідчить про затримання демократичного процесу або про рух у зворотному напрямі. Й. Шумпетер слушно зауважив, що „зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати” та „жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова” [23, с.337]. Свобода не повинна вести до анархії: „Демократії не є анархіями”, – наголошує Ф. Шміттер [24, с.137]. Свобода також не повинна давати можливості для здобуття влади демократичним шляхом антидемократичними силами, як то сталося у Німеччині у 1933-му [25].

Кожен раз, коли ми стикаємось з обмеженням свободи, треба враховувати: 1) чим диктуються це обмеження; 2) чи відповідає їх рівень загрози демократії; 3) чи заперечуються при цьому ліберальні цінності; 4) чи скасовується внаслідок цього політичний плюралізм; 5) яким чином вони впроваджуються; 6) який характер вони мають; 7) на який термін розраховані. Якщо обмеження зумовлені об'єктивною необхідністю нейтралізації загрози демократичному врядуванню й їх рівень є адекватним цій загрози, якщо при цьому не заперечується орієнтація на розбудову вільного демократичного суспільства й не скасовується політична конкуренція, якщо вони впроваджуються легітимними шляхом, мають карантинний характер й розраховані на час, потрібний для вирішення складних проблем перехідного періоду, такі обмеження сприяють становленню вільних демократичних суспільств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель; [пер. з франц.] – К.: Критика. – 2004. – 591 с.
2. Фукуяма Ф. Кінець історії? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-148.
3. Конституції нових держав Європи та Азії / [упоряд. С. Головатий]. – К.: Українська правнична фундація; Вид-во „Право”, 1996. – 544 с.
4. Конституции государств – участников СНГ / Ин-тут законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: НОРМА–ИНФРА М, 1999. – XVIII, 736 с.
5. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – №1. – С. 10-25.
6. Романюк О. І. „Четверта хвиля”? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації сучасного світу / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – №825. – Серія „Питання політології”, вип. 13. – Харків, 2008. – С.101-108.
7. Freedom in the World Country Ratings 1972-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw/FIWAAllScores.xls. – Заголовок з екрану.
8. Романюк О. І. Консолідація демократії та її особливості в умовах посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – №810. – Серія: „Питання політології”, вип. 12. – Харків, 2008. – С.73-83.

9. O'Donnell, G. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
10. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский: пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
11. Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації: демократичний транзит чи полілінійність розвитку? / О. І. Романюк // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 796. – Серія „Питання політології”, вип. 11. – Харків, 2008. – С. 26-34.
12. *Nation in Transit Scores 1997 to 2003 // Nations in Transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia* / Ed. by A. Karatnycky, A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – P. 14-15.
13. *Democracy Score Year-To-Year Summaries by Region // Nation in Transit 2008* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/template.cfm?page=437&year=2008. – Заголовок з екрану.
14. *Democracy Score 2008 Rankings by Regime Type // Nation in Transit 2009*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.freedomhouse.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=242:nations-in-transit-2009&catid=30&Itemid=92. – Заголовок з екрану.
15. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. – 2006. – 5 серпня. – С.5.
16. *Freedom in the World 2008: Subscores* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/template.cfm?page=???&year=2008. – Заголовок з екрану.
17. Рахманин С. Однажды, пять лет спустя / С. Рахманин // Зеркало недели. – 2009. – 25 апреля. – С. 1-2.
18. Самусь М. БРИЗги боеготовности // Зеркало недели. – 2009. – 4 июля. – С. 4.
19. Лосев І. В. Росія після відлиги: спогади про майбутнє / І. В. Лосев // Наукові записки / Нац. ун-т „Києво-Могилянська академія”. – Т. 62: Теорія та історія культури. – К., 2007. – С.46-50.
20. Debbasch Ch. *Introduction á la politique* / Ch. Debbasch, J.-M. Pontier – Paris: Dallor, 1982. – XII, 472 p.
21. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1995. – №5. – С. 5-15.
22. McFaul, M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* / M. McFaul // *World Politics*. – Vol. 54., No. 2. – 2002. – P. 212-244.
23. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
24. Шміттер Ф. К. Небезпеки і дилеми демократії / Ф. К. Шміттер // Глобальне відродження демократії / [за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера]; пер з англ. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 126-144.
25. Романюк А. Гитлер пришел к власти демократическим путем. Размышления политолога по поводу события, которое произошло 30 января 1933 года в Германии и его уроках / А. Романюк // Слобода (Харьков). – 1996. – 7 февраля. – С. 2.

УДК 323.15

Луцишин Г. І.

Національний університет „Львівська політехніка”

СПЕЦИФІКА ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ У ПОЛІЕТНІЧНІЙ КРАЇНІ

У статті аналізуються особливості виникнення та функціонування політичної нації в поліетнічних державах. Значна увага приділяється характеру взаємовідносин між титульною нацією та національними меншинами, впливу міжетнічних відносин на розвиток політичної нації.

Ключові слова: політична нація, національні меншини, етнічна батьківщина, етнополітика..

Луцишин Г.І.

СПЕЦИФИКА ВОЗНИКНОВЕННЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАЦИИ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ СТРАНЕ

В статье анализируются особенности возникновения и функционирования политической нации в полиэтнических государствах. Большое внимание уделяется характеру взаимоотношений между нацией и национальными меньшинствами, влиянию межэтнических отношений на развитие политической нации.

Ключевые слова: политическая нация, национальные меньшинства, этническая родина, этнополитика..

Lutsyshyn H.

PARTICULAR FEATURES OF EMERGENCE AND FUNCTIONING OF THE POLITICAL NATION IN A POLYETHNIC STATE

The article analyzes particular features of emergence and functioning of the political nation in polyethnic states. Major emphasis is placed on the nature of relationships between the title nation and national minorities, the impact that interethnic relationships have on the development of a political nation.

Key words: political nation, national minorities, ethnic homeland, ethnopolitics.

Оскільки більшість сучасних держав є поліетнічними, то питання розвитку політичної нації в таких державах залишається актуальним і вимагає поглибленого вивчення та аналізу. Актуальність статті зумовлена і тим, що розвиток політичної нації є одним із способів стабілізації міжетнічних відносин, гармонізації інтересів титульної нації та національних меншин, важливим стимулом для консолідації суспільства. Оскільки Україна вибирає курс на інтеграцію в європейський простір, це зумовлює необхідність розвитку української політичної нації відповідно до європейських стандартів, що сприяє рівності політичних, економічних та соціальних прав усіх етнічних груп держави.

Основою для побудови політичної нації є добре сформовані політичні та економічні зв'язки, які підкріплені культурою, мовою, традиціями. Важливим є і те, що політична нація виражає волю усіх суспільно активних громадян в поліетнічному суспільстві. Політична нація формується на основі різних етнічних спільнот, які об'єднані спільною історичною долею, спільною державною мовою, загальнонаціональними цінностями та політичними інститутами. Політична нація консолідує людей, вона формується на основі національної державності та громадянського суспільства.

Вивченню цього питання присвячено ряд праць, зокрема, серед зарубіжних вчених, це праці Б.Андерсона, Е.Сміта, К.Дойча, П.Бурдье. Серед українських дослідників

особлива увага приділяється у працях таких науковців як Варзар І.М., Євтух В.Б., Римаренко Ю.І, Кресіна І, Колодій А.Ф., Курас І.Ф., Картунов О.В., Шкляр Л.Є. та ін. Разом з тим серед українських дослідників виділяються доволі різні підходи у вивченні питань націєтворення та міжетнічних відносин, зокрема, це історіологічний підхід, етнополітологічний та етнодержавотворчий.

Останнім часом можна зустріти ряд праць, де науковці все частіше піддають сумнівам існування в сучасних умовах так званої „гомогенної нації”, зокрема, наголошують, що національна культура та національна ідентичність втрачає свої особливості і стає „гібридною”. Поліетнічні суспільства активно витісняють моноетнічні. З іншої сторони, в умовах розвинутої глобалізації, інформаційного суспільства, посилення процесів міждержавної залежності, інтеграційних процесів, поняття нації, національної ідентичності залишається важливими елементами підтримки суспільної єдності, адже нації формують великі спільноти, додаючи змісту розвитку сучасної держави. Ряд вчених відстоює думку про те, що поняття нації є вічним, вони завжди лишатимуться основою розвитку людського суспільства, вони не зникають, а лише є періоди їх розквіту чи занепаду, проте нації постійно відроджуються. Як наголошує Е.Сміт, етнічні спільноти та нації залишаються важливим фактором для розвитку нових держав та суспільств [1, с.124]. Посилення глобальної залежності держав призводить до того, що на перше місце виходять саме економічні функції держави, а сучасні нації значною мірою втратили свої економічні функції. Поряд із цим можна побачити, що деякі вчені намагаються деполітизувати поняття нації, перетворити її на культурний феномен, зокрема, відокремити культурний рівень нації від політичного, а також і економічного розвитку. Теза про те, що виходом з ситуації є успішний розвиток поліетнічних націй типу американського зразка не дає ніяких гарантій, адже можна навести багато прикладів, де в заможних, високорозвинених державах спостерігаються міжнаціональні конфлікти, сепаратистські настрої (Каталонія, Країна Басків, Квебек). Глобалізаційні процеси також посилили і страх перед іммігрантами, зокрема, в ряді країн Європи можна спостерігати процеси протистояння титульної нації та національних меншин, відновлення національної ідентичності та національної солідарності. Як бачимо, сучасні процеси націєтворення супроводжуються багатьма складними і неоднозначними питаннями, які вимагають додаткового аналізу та вивчення.

Історичний досвід свідчить про те, що нація формується у тісній взаємодії із розбудовою держав, оскільки в більшості країн Західної Європи держави передують виникненню націй. Сильні західноєвропейські держави періоду XVIII-XIX ст. виступали важливим чинником націєбудівництва, зокрема, держави сприяли культурній, мовній та економічній інтеграції, вони формували спільну ідеологію, яка відображала національні потреби, держави запроваджували єдині стандарти освіти, культури та мови. Західноєвропейські нації формувались на основі поєднання політичних, соціально-економічних, культурних та етнічних факторів. Процес їх становлення спирався на культуру титульного етносу, який мав багатовікову історію та сприяв національній консолідації. І тому в процесі націєбудівництва не варто ігнорувати етнічною та політичною історією держави. В сучасних умовах можна спостерігати, що в країнах Європи етнічна та політична моделі нації дуже часто накладаються одна на іншу, а іноді змінюють своє значення.

Про українську політичну націю на державному та суспільно-політичному рівні останнім часом говорять дуже багато, зокрема, в Посланні Президента України до Верховної Ради України (2002 р.) йдеться про те, що „повинна бути створена українська політична нація, де мають знайти відображення органічно вписані в європейський консолідаційний процес природні права як українського етносу, так і національних меншин. Економічною основою української політичної нації мають стати єдиний

національний ринок і спільні національні інтереси у сфері економіки, політичною – демократична організація суспільства, соціальною – консолідований з іншими верствами населення середній клас, духовною – національна ідея, пропущена крізь призму інтересів особистості, та національні традиції” [2, с. 14]. Серед науковців постійно тривають дискусії, якою ж повинна бути українська нація, щоб вона залишалась сильною державою і разом з тим не перетворилась у „безнаціональну державу”. Як зазначає В.Євтух, домінуючою тенденцією процесу формування української політичної нації в більшості регіонів України є співгромадянство, у той час як у Західних регіонах України домінує тенденція до формування української політичної нації на етнічних підставах [3, с.22]. Політикуму варто визначитись щодо базових цінностей, на основі яких потрібно розвивати процес формування української політичної нації. Слід також наголосити на тому, що в етнонаціональній структурі українського суспільства кожен етносуб’єкт виконує певні функції, зокрема, українська нація є етнічною та демографічною основою українського суспільства, основного носія державної мови, основного чинника державотворення.

Політична концепція нації базується на теорії „спільності території”, зокрема, важливою є територіальна солідарність серед населення, незалежно від етнічних, культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей. Така нація твориться державою, яка формує спільні цінності, що стають основою для консолідації нації. Можна виділити два різновиди політичних націй: політична нація в моноетнічній державі (також можуть існувати нечисленні етнічні групи); політичні нації, які сформувались на основі кількох націй-етносів, держави, в яких немає титульного етносу.

У сучасних умовах надзвичайно актуальним є вміння поєднати усі важливі складові нації, успіх її розвитку залежить від спроможності до міжетнічної, громадської та політичної єдності. У другій половині двадцятого століття теорія політичної нації не зазнала особливих змін, однак все частіше в контексті політичної нації розглядаються етнічні фактори, що було зумовлено як етнічним ренесансом в країнах Європи, так і процесами політизації етнічності.

Взаємовідносини та умови існування титульної нації і національних меншин визначаються різними чинниками, зокрема, історичними, економічними, політичними (політичним режимом, політичною культурою тощо). Варто наголосити, що міжетнічні відносини постійно змінюються як під впливом внутрішньополітичних так і зовнішньополітичних факторів. Як показує світовий досвід, досягнути гармонізації міжетнічних відносин можна в результаті проведення послідовної етнонаціональної політики, розвитку громадянського суспільства та демократизації суспільства в цілому. Саме конструктивна взаємодія титульної нації та національних меншин дає можливість державі успішно розвиватись, є джерелом політичної та соціальної стабільності і стає основою для розвитку політичної нації.

Розвиток нації є комплексним та тривалим процесом, який охоплює усі сфери як суспільної, так і політичної діяльності. На розвиток політичної нації впливають різні фактори, зокрема, рівень національної консолідації суспільства, мовна політика, соціальна структура суспільства, національна ідентичність, політична культура. Разом з тим значний вплив має і характер міжетнічних відносин – відносини між етносуб’єктами – народами, етнічними групами, а також відносини всередині окремого етносу, що відображають соціально-історичні умови життя даного етносу, його етнічний статус, норми, традиції, пріоритети та цінності. Національні меншини часто демонструють різне ставлення до процесу націотворення і займають неоднозначні позиції. Зокрема, В.Кимлічка вказує на різну поведінку національних меншин під час націотворчих процесів, зокрема: національні меншини інтегруються в культуру більшості і підтримують націотворчі процеси; національні меншини домагаються прав і повноважень самоуправління (активно

формують свої політичні інститути та наголошують на своїй окремішності); національні меншини погоджуються на поступову маргіналізацію [4, с. 31-32].

Міжетнічні відносини найчастіше існують у формі співробітництва або конфлікту, вони можуть змінюватись в процесі докорінних соціально-економічних перетворень у суспільстві та змін у соціальному статусі етносуб'єкта. Помітний вплив на націотворчі процеси має і етнічна батьківщина чисельних національних меншин. Політична еліта етнічної батьківщини формує уявлення про представників певних етнічних груп в інших країнах як про представників однієї нації. Практика показує, що „етнічна батьківщина” часто вдається до конкретних політичних дій під гаслом захисту інтересів меншини. Така політика набуває різних форм, починаючи від надання „батьківщиною” привілеїв щодо імміграції та здобуття громадянства для представників меншини. В результаті можемо спостерігати певною мірою тристороннє співвідношення (трикутна політична конфігурація) національної меншини, її країни проживання та етнічної батьківщини. Тісний взаємовплив цих компонентів можемо прослідкувати у нових незалежних державах, які поступово перетворюються у національні держави. Така політика розвивається у активному співвідношенні національних меншин та їх відповідних етнічних батьківщин. У цьому просторі окрема національна меншина та її етнічна батьківщина постійно слідкують за ситуацією у новій незалежній державі, особливо гостро реагуючи на процеси розвитку титульної нації, процеси національної інтеграції. Національна меншина та її етнічна батьківщина можуть вдатися до конкретних дій, створюючи як позитивний, так і негативний образ держави. Наприклад, національна меншина може виступити із організованим протестом проти асиміляційної політики, вимагати автономії або навіть загрозувати територіальним відокремленням від основної держави. У свою чергу, етнічна батьківщина, слідуючи своєму правові захищати інтереси національної меншини за кордоном, може надавати останній моральну та матеріальну підтримку, а також виступати із офіційними формами протесту (наприклад, до міжнародних організацій). Зрозуміло, що такі форми протесту матимуть свій вплив на державу, у якій формується нація, проте вони навряд чи примусять її (державу) відмовитися від власної політики національного розвитку. Національну меншину може бути звинувачено у нелояльності, а етнічну батьківщину меншини – у спробах незаконного втручання у внутрішні справи незалежної держави.

Зовнішньополітичні впливи інших держав в Україні залишаються доволі помітними. Національні меншини часто використовуються як інструмент забезпечення власного інформаційного, культурного та політичного домінування в окремому регіоні, що, звісно, впливає на міждержавні відносини. Наприклад, Угорщина і Словаччина підтримують вже довгий час рух політичного русинства в Україні. Зокрема, у 1992 р. владою Угорщини було ініційовано створення так званого „тимчасового уряду Підкарпатської Русі”. Хоча українська влада не визнає русинів окремою національністю, в жовтні 2008 р. в м. Мукачево (Закарпатська обл.) відбувся Європейський конгрес русинів, де було прийнято рішення про перетворення Закарпатської області в республіку Підкарпатська Русь - національну автономію русинів. За даними перепису 2001 року, русинами себе визнали 10 тис. чоловік. Водночас найактивніше за „права русинів” борються активісти проросійських молодіжних організацій та представники УПЦ Московського патріархату. Угорська сторона пропонує утворення в Закарпатті угорської автономії в межах території Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського та Берегівського районів. Від України вимагається дотримання прав національних меншин у таких формах, як культурна, економічна і територіальна автономія [5, с.97]. Конфліктним питанням залишається ситуація в Чернівецькій області з огляду на вимогу певних політичних сил про перегляд кордонів між Україною та іншими державами, які межують з Чернівецькою областю. Як свідчать результати соціологічного дослідження, кількість респондентів, які

висловлюються за зміну кордонів, зростає 2003 року удвічі (2002 р. – 8,4%, 2003 р. – 17,0%) [6, с.61]. У „Стратегії національної безпеки Румунії” зазначається, що в галузі зовнішньої політики вона „підтримуватиме румунські громади за кордоном з метою збереження їх національної, культурної та духовної ідентичності та відстоювання їх права на румунську самоідентифікацію” [7, с.244]. Румунська сторона заохочує мешканців Буковини наданням румунського громадянства, зокрема, за неофіційними даними, осіб, які отримали румунський паспорт, лише на території Чернівецької області вже нараховується від 10 до 30 тис. Це сприяє зміцненню політичного впливу Румунії у регіонах, що раніше входили до її складу.

Як бачимо, форми висловлення меншинами претензій є, по суті, однаковими, проте вони можуть значно відрізнятись за змістом. Спектр таких вимог є доволі широким, від скромних побажань здійснювати управління та організувати систему освіти національною мовою на території компактного проживання меншини аж до категоричних заяв про наміри утворити територіальну та політичну автономію, статус якої фактично межуватиме зі статусом незалежної держави. Так само змінними є і інші аспекти політичної позиції національної меншини. Так, наприклад, у одних випадках представники меншин охоче та активно приймають участь у роботі органів влади країни розселення меншини, фактично співпрацюючи із державою, тоді як у інших ситуаціях меншина сповідує філософію крайнього сепаратизму.

Як бачимо, формування політичної нації відбувається у тісному взаємовпливі держави, її титульного етносу та національних меншин. Міжетнічні відносини постійно змінюються як під впливом внутрішньополітичних так і зовнішньополітичних факторів. Як показує світовий досвід, досягнути гармонізації міжетнічних відносин можна в результаті проведення послідовної етнонаціональної політики, розвитку громадянського суспільства та демократизації суспільства в цілому. Саме конструктивна взаємодія титульної нації та національних меншин дає можливість державі успішно розвиватись, є джерелом політичної та соціальної стабільності і стає основою для розвитку політичної нації. Демократичне суспільство дає можливість як титульній нації, так і національним меншинам реалізувати власні інтереси та сприяти розвитку політичної нації. З іншої сторони, розбіжність інтересів національних меншин у межах держави породжує дестабілізацію громадського та політичного життя та створює певні загрози, породжує дезінтеграційні настрої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с
2. Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році” – К: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – С. 14–15
3. Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем / В. Євтух // Політичний менеджмент. – №2, 2007 – С. 12-29
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. – Харків, 2001. – 173 с.
5. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Курас І., Нагорна Л., Євтух В. та ін. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1997. – 212 с.
6. Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка: історична спадщина та сучасні тенденції / А.Круглашов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С.47–64
7. Парфенов О. Основні аспекти зовнішньої політики Румунії стосовно етнічних румунів в Україні / О.Парфенов // Наукові записки ІПіЕНД. – 2003. – Вип. 24. – С.242–258.

УДК 327.58:339.924]:351.746.1(477)

Сотнікова К.В.

Національний інститут проблем
міжнародної безпеки РНБО України**КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КОНТЕКСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
(МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

У даній статті розглянуто особливості застосування системного підходу в дослідженні конфліктів, — до розгляду інтеграційних процесів, у контексті питань забезпечення національної безпеки держави, доведено адекватність використання цієї теоретико-методологічної установки для аналізу питання входження України до ЄС та НАТО з точки зору національної безпеки.

Ключові слова: безпека, інтеграція, конфлікт, методологія.

Сотнікова К.В.

**КОНФЛИКТОГЕННОСТЬ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В
КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ
(МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ)**

В данной статье рассмотрены особенности применения системного подхода исследовании конфликтов к рассмотрению интеграционных процессов в контексте обеспечения национальной безопасности государства, доказано адекватность использования этой теоретико-методологической установки при анализе проблем вступления Украины в ЕС и НАТО с точки зрения национальной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, интеграция, конфликт, методология.

Sotnikova K.

**POTENTIAL CONFLICTS AND INTEGRATION PROCESSES WITHIN THE
CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL SECURITY ISSUES (METHODOLOGICAL
ASPECTS)**

This article examines the specificity of applying the systems approach in conflicts' analysis within the framework of the studies of integration processes and national security issues. It's proved that this theoretical and methodological directive is appropriate for the researches concerning the prospects of Ukraine's entry into the EU and NATO - with relation to national security.

Key words: security, integration, conflict, methodology.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю залучення сучасних наукових методів та підходів для аналізу процесів втілення зовнішньополітичного курсу України. Перш за все — інтеграційної політики держави, оскільки події останніх років призвели до загострення питань у цій сфері та спровокували ситуацію, за якої відбувається нарощування конфліктного потенціалу соціально-політичних відносин на різних рівнях.

Аналіз сучасних джерел свідчить, що попри наявність широкого кола публікацій як з конфліктології [1-4], так і стосовно взаємодії України з міжнародними організаціями [5-7], — у вітчизняній науці відсутні окремі роботи, присвячені питанням конфліктогенності інтеграційних процесів.

Метою даної статті є дослідження особливостей застосування системного підходу в аналізі конфліктів, — до розгляду інтеграційних процесів, у контексті питань забезпечення національної безпеки держави.

Для цього у роботі виконано наступні *завдання*: наведено ключові положення теорії, що покладає системний підхід в основу дослідження конфлікту, а також доведено адекватність використання цієї регулятивної теоретико-методологічної установки, — для аналізу питання входження України до ЄС та НАТО з точки зору національної безпеки.

Перш за все варто підкреслити, що всі *основні теорії інтеграційних процесів* (функціоналізм, федералізм, неофункціоналізм) тією чи іншою мірою виходили з необхідності *подолання конфліктів та протиріч* у міжнародних відносинах [8]. Адже, з одного боку, інтеграція покликана сприяти становленню якомога менш конфліктної міжнародної спільноти. З іншого боку, неофункціоналісти наголошували і на зворотному ефекті інтеграційних процесів: **інтеграція спричиняє перерозподіл сил, створює нові підстави для потенційних, зокрема, політичних протиріч** [9].

Саме тому всебічний розгляд особливостей перебігу інтеграційних процесів потребує приділення уваги і їх конфліктному аспекту. Щодо методологічних установок, — то на сьогоднішній день чи не найбільш авторитетним засобом аналізу суспільних зв'язків залишається їх дослідження з точки зору системного підходу. Більш того, всі визначні теорії інтеграції оперували понятійним апаратом, котрий передбачає розуміння таких термінів як „система”, „елемент системи”, „взаємодія елементів” тощо. Беручи ж до уваги міждисциплінарний характер політології, складність та „людиновимірність” політичних процесів, необхідність аналізувати співвідношення інтересів різних політичних акторів, розглядати суспільно-політичні процеси через систему зв'язків різноманітних елементів, — варто надати перевагу саме ***системному підходу в якості теоретико-методологічного підґрунтя*** аналізу складних соціально-політичних умов, в яких відбуваються інтеграційні процеси.

Вибір нами *системного підходу* в якості ключової методологічної бази для аналізу конфліктів у соціально-політичних системах на різних рівнях, а також необхідність дослідження *системи інтересів* учасників відносин як ключовий момент для діагностування конфліктогенного характеру взаємодії учасників політичних процесів, — обумовлюють необхідність звернутися до засобів теоретичного моделювання конфліктів, котрі оперують саме такими поняттями.

Одним із таких засобів є використання ***єдиної теорії конфлікту (ЄТК)***, котра являє собою результат наукових розробок сучасних російських конфліктологів, перш за все — В.А.Светлова [10,11]. Її основу складає система наступних постулатів [11, с.13-31].

Конфлікт являє собою не незалежне явище, а стан соціальної системи (групи чи множини груп, котрі утворюють цілісність — культурну, етнічну, державну тощо). Взаємодія елементів будь-якої системи носить спрямований характер і підпорядковується досягненню *мети* (корисного для системи результату, а також завжди — збереженню і розвитку). Якщо система досягає корисного для себе результату, виникає *позитивний зворотний зв'язок* (підкріплення обраного способу поведінки), котрий підсилює стійкість поведінки системи в обраному напрямі. В іншому випадку виникає *негативний зворотний зв'язок* (гальмування, корекція обраного способу поведінки), що послаблює стійкість поведінки системи в цьому напрямі. Сам по собі жоден зворотний зв'язок не є сприятливим чи, навпаки, шкідливим для системи, оскільки обидва види взаємозв'язку виконують важливу функцію саморегуляції поведінки системи.

Отже ***система знаходиться у стані конфлікту*** тоді і тільки тоді, коли між її елементами під дією внутрішніх чи/або зовнішніх чинників виникає стан структурного дисбалансу, котрий блокує попередній спосіб її самозбереження, — коли під дією цих

причин вона не може досягнути значимої для себе мети, виконати своє призначення, задовольнити свою базову потребу [11, с.27].

Причиною конфлікту може стати виникнення структурного дисбалансу як між власними елементами системи, так і між системою та її зовнішнім середовищем. В першому випадку йдеться про *внутрішній конфлікт*, у другому — про *зовнішній*. Тим не менше, між ними існує тісний зв'язок. Так, всі зовнішні конфлікти часто являють собою прояв внутрішніх конфліктів як своїх суттєвих причин, — в той час як зовнішні конфлікти здійснюють зворотний вплив на внутрішні, посилюючи чи послаблюючи їх.

Закладене нами в основу дослідження розуміння *поняття „конфлікт”* дозволяє якнайкраще аналізувати питання входження України до європейських і євроатлантичних *структур з точки зору національної безпеки*.

Як вже було зазначено, *за умов безконфліктного стану*, система (а отже — і держава як соціально-політична система) стабільно рухається у заданому напрямі, прогресує у русі до визначеної планом її розвитку стратегічної мети, успішно виконує функцію самозбереження.

У відповідності до Закону України „Про основи національної безпеки України”[12]:

національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються *сталий розвиток суспільства*, своєчасне виявлення, запобігання і *нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам*.

національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, *визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток*;

загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють *небезпеку життєво важливим національним інтересам України*.

Згідно зі Ст.6 цього ж документа, серед пріоритетів *національних інтересів України* є *інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір*.

Крім того, провідні політичні експерти проявляють консенсус щодо позитивного впливу долучення України до інтеграційних процесів на національну безпеку держави, її економічний розвиток, зміцнення демократичних цінностей [13-17], оскільки:

— НАТО залишається наріжним каменем європейської та євроатлантичної безпеки, найдієвішою структурою інтеграції і становлення демократії в Європі — за умов входу до цього простору ймовірність виникнення ситуацій на кшталт дискусій стосовно статусу Севастополя чи проблеми з о. Тuzла стає значно нижчою, — відбувається зниження рівня загроз територіальній цілісності країни, державному суверенітету;

— інтеграція до ЄС та НАТО дає змогу долучитися до процедури прийняття рішень в колі впливових гравців міжнародної арени, покращити можливості врахування інтересів України;

— самі процедури підготовки до входження в Євросоюз та Північноатлантичний альянс передбачають системну та масштабну роботу у напрямі досягнення відповідності критеріям членства, а отже — зрушення в економіці, у правовій сфері, у питаннях розбудови демократичних інституцій тощо;

— визначеність у векторах зовнішньої політики, набуття консенсусу як на рівні політичних еліт, так і на рівні суспільства котрі, є необхідною умовою приєднання до НАТО та ЄС, — з одного боку сприятимуть внутрішній стабільності в країні, а з іншого — забезпечать позитивні тенденції у становленні іміджу України на світовій арені (на відміну від ситуації коливання між Москвою, Брюсселем та концепцією нейтралітету, —

що завжди недвозначно трактується як непередбачуваність зовнішньої політики та розцінюється як потенційний виклик міжнародній безпеці).

Таким чином, фактори, що перешкоджають набуттю Україною членства в Організації північноатлантичного договору та Європейському Союзі:

- стають на заваді *реалізації національних інтересів* України;
- перешкоджають тенденціям до зниження ризиків та загроз *національній безпеці*;
- відповідно блокують її розвиток у напрямі, визначеному стратегічними документами;

- а отже є *конфліктогенними*: такими, що створюють умови для переходу системи у стан конфлікту, коли вона не в змозі досягнути значимої для себе мети.

Відповідно, аналіз конфліктогенності інтеграційних процесів, зокрема:

- негативних впливів на динаміку реалізації інтеграційної політики;
- тенденцій до нарощування внутрішніх протиріч та конфліктів, пов'язаних (дійсно чи декларативно) із зовнішньополітичним курсом України, — котрі паралізують роботу уряду, блокують функціонування системи державного управління, провокують зниження суспільного консенсусу, — а також погіршення міжнародного іміджу нашої держави;

- взаємозв'язку дотримання Україною курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, — та розбудови відносин на зовнішньополітичній арені має безпосереднє значення для виявлення чинників, що є деструктивними *для безпекового клімату* України, та покликаний сприяти розробці стратегій, необхідних для запобігання їх актуалізації та подальшій ескалації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валевський О.Л. Політичний конфлікт у сучасній Україні: культурні виміри, структура, принципи аналізу / О.Л. Валевський, А.Т. Ішмуратов. — К.: НІСД, 1997. — 110 с.
2. Держалюк О.М. Політичний конфлікт як фактор внутрішньої загрози національній безпеці / О.М. Держалюк // Стратегічні пріоритети. — 2006. — №1. — С.35–41.
3. Котигоренко В.О. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища / В.О. Котигоренко // Людина і політика. — 2002. — №3 (21). — С.75–87.
4. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. подходы, решения, технологии / М.М. Лебедева. — М.: Аспект пресс, 1997. — 272 с.
5. Євроатлантична інтеграція України в контексті міжнародного досвіду. Освітній пакет / [за загальною ред. Балабіна В.В.]. — К.: Тов „Інфодрук”, 2007. — 235 с.
6. Мартинюк В.Л. Перспективи європейської інтеграції України в світлі реформування європейського союзу / В.Л. Мартинюк // Ініціатива з розробки зовнішньополітичних рекомендацій. — К.: Інтертехдрук, 2008. — С.51–57.
7. Оцінка процесів інтеграції України в ЄС і НАТО: моделі діалогу органів влади з суб'єктами громадянського суспільства. вип. 18 / [заг. ред. академіка НАН України В.П. Горбуліна]. — К.: ДП „НВЦ” Євроатлантикінформ”, 2006. — 419 с.
8. Сотнікова К.В. Теоретико-методологічні основи аналізу конфліктогенності інтеграційних процесів / К.В. Сотнікова // Стратегічна панорама.— 2008. — №3-4. — С.107–112.
9. McGowan I. Theorising European Integration: Revisiting Neofunctionalism and Testing its Suitability for Explaining the Development of ec Competition Policy? / I. McGowan // European Integration Online Papers. — 2007. — vol. 11. — №3.
10. Светлов В.А. Аналитика конфликта / В.А. Светлов. — СПб.: „Росток”, 2001. — 512 с.
11. Светлов В.А. Конфликт: модели, решения, менеджмент / В.А. Светлов. — СПб.: Питер, 2005. — 540 с.
12. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — п. 39, ст. 351.
13. Парохонський Б.О. Європейський шлях України / Б.О. Парохонський // Стратегічна панорама. — 2007.— №2.— С.61–67.

14. Особливості реалізації моделі євроатлантичної інтеграції України в сучасних суспільно-політичних умовах / Б.О. Парахонський // Економічний часопис – XXI. — 2008. — №1–2. — С. 22-23.
15. Яворська Г.М. Позаблоковий статус: політичний продукт другої свіжості / Г.М. Яворська // Дзеркало тижня.— № 15 (594).— 22–28 квітня 2006.
16. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки / О.С. Бодрук // Спостерігач.— 1996. — № 26.— С. 4–5.
17. Палій. О. Навіщо Україні НАТО? / О. Палій. — К.: Дніпро, 2006.— 144 с.

© Сотнікова К. В., 2009.

УДК 321.01 (477)(092)

Турчин Я.Б.

Національний університет „Львівська політехніка”

ОБҐРУНТУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ В НАУКОВО- ТЕОРЕТИЧНИХ ПРАЦЯХ ОТТО ЕЙХЕЛЬМАНА

У статті розглядаються погляди Отто Ейхельмана – відомого правника, педагога, ідеолога й активного учасника національно-визвольних змагань в Україні наприкінці ХІХ - початку ХХ століття, щодо політико-правових підстав української державності та шляхів її розбудови.

Ключові слова: *Отто Ейхельман, політико-правові підстави української державності.*

Турчин Я.Б.

ОБОСНОВАНИЕ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ПРЕДПОСЫЛОК УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ОСНОВНЫХ ЭТАПОВ ЕЕ СТАНОВЛЕНИЯ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ РАБОТАХ ОТТО ЕЙХЕЛЬМАНА

В статье рассматриваются взгляды Отто Ейхельмана – известного правоведа, педагога, идеолога и активного участника национально-освободительных движений в Украине в конце ХІХ – начале ХХ века, относительно политико-правовых оснований украинской государственности и путей ее развития.

Ключевые слова: *Отто Ейхельман, политико-правовые основания украинской государственности.*

Turchin Y.

ANALYSIS OF POLITICAL AND LEGAL GROUNDS OF UKRAINIAN STATE AND ITS MAJOR STEPS OF ITS EVOLUTION IN SCIENTIFIC AND THEORETICAL WORKS OF OTTO EIHELMANN

The article unveils views of Otto Eihelmann – a famous lawyer, teacher, ideologist and active participant of the war of independence in Ukraine of the end of the ХІХ-th – the beginning of the ХХ- th century, on political and legal grounds of Ukrainian state and ways of its evolution.

Key words: *Otto Eihelmann, political and legal grounds of Ukrainian state.*

Шлях українського народу до власної державності був складним і довготривалим, сповненим політико-історичними подіями, які й до сьогодні мають суперечливий характер. Щоб реалізувати своє право на власну державність, українцям необхідно було подолати цілу низку стереотипів, які створювали протягом століть панівні нації. Найважче піддавався руйнуванню міф про єдину російську націю, у якій українці були етнографічною гілкою. Українському народу неодноразово потрібно було доводити, що він є окремою нацією, а отже, має повне право на самостійне державне існування. Так, відомий англійський історик Норман Дейвіс зазначає, що головною політичною метою українців було визволення з-під російського та радянського панування. Одночасно автор констатує, що позиція країн Західної Європи щодо україно-російських стосунків базувалась на усталених стереотипах, а „найкраще, що можна було вчинити з такою прикрою нацією, – вдати, ніби її не існує і прийняти давню царську вигадку, що українці – це „малоросіяни”. Насправді українці ані малі, ані росіяни” [1, с.59].

Особливо активно питання політико-правових підстав української державності обговорювалось у міжвоєнний період, що було викликано самою історичною потребою. Передусім мова йде про науково-теоретичні дослідження українських учених емігрантів, які працювали на теренах Польщі, Німеччини, Чехословаччини тощо. З-поміж них виділяється постать Отто Оттовича Ейхельмана – відомого правника, педагога, ідеолога й активного учасника національно-визвольних змагань в Україні на зламі XIX і XX ст. Його наукові і практичні здобутки в процесі українського державотворення в умовах радянського тоталітарного режиму замовчувались та були недосяжними для дослідників. Лише після проголошення незалежності з'явилися нові можливості для вивчення державницьких ідей О.Ейхельмана. Цінними для осмислення його доробку є праці соратників ученого, які так чи так мають стосунок до постаті О.Ейхельмана, зокрема дослідження А.Яковлева, С.Дністрянського, В.Старосольського, С.Шелухіна, В.Зайкіна та інших. Одним із перших почав розглядати суспільно-політичну концепцію О.Ейхельмана в умовах незалежності В.Потульницький. Здебільшого відомості про життєвий шлях, наукову діяльність вченого, його участь в національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр. зустрічаємо в енциклопедичних виданнях. Натомість зміст суспільно-політичних поглядів О.Ейхельмана там майже не розкрито. Тому метою публікації є висвітлення науково-теоретичних надбань дослідника з питань політико-правових та історичних передумов української державності, виділення основних етапів національного самовизначення та їхніх особливостей в умовах тогочасних суспільно-політичних реалій.

Перед тим як перейти до аналізу і розкриття державницьких позицій О.Ейхельмана, варто звернути увагу на важливі деталі, які суттєво виокремлюють постать вченого з-поміж інших вітчизняних мислителів окресленої доби. По-перше, будучи німцем за національністю, він став українцем за покликанням, щирим носієм державницької ідеї, а свою долю вчений тісно пов'язав „...з долею культурного народу в сорок мільйонів душ, які борються за своє право на людське існування, громадянську і політичну свободу проти терору і насильства більшовицького режиму” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.85]. По-друге, безумовно, що тогочасні науковці жили в епоху бурхливих і різносторонніх політичних подій. З огляду на це буде справедливим стверджувати, що більшість теоретичних розробок характеризуються політичною упередженістю, що значною мірою спотворює наукові результати у сфері державного будівництва. Натомість аналіз праць О.Ейхельмана засвідчує зворотне – вони сповнені науковою достовірністю і виваженості. Так, В.Старосольський справедливо вказав, що праці О.Ейхельмана є науково апробовані, а самого вченого він назвав соціологом-позитивістом, „що бачить в житті певні закони, і здійснення своїх ідей в невеликому обсязі вважає цінними за широкі нездійсненні плани в повітрі. Свою теорію він завжди прикладає на практиці. Свій теоретичний досвід він присвячує Україні...” [3, с.23].

Концепція українського державного будівництва О.Ейхельмана бере свій початок з обґрунтування ним політико-правових підстав української державності. А далі вчений розглядає і пропонує можливі шляхи розвитку Української держави у всіх її напрямках на основі як національного, так і міжнародного державницького досвіду. Вчений декларує основні цілі українського народу в своїх державотворчих устремліннях, а саме: жити на власній землі в умовах цілковитої політичної незалежності; всесторонньо розвивати свою національну культуру; будувати систему добросусідських відносин зі всіма народами; відмежовуватись від будь-якої імперської політики; підтримувати відносини з новоутвореними на теренах колишньої царської імперії державами на основі вільних міжнародних договорів; вирішувати всі без винятку міжнародні конфлікти через третейський суд; добровільно приєднатися до міжнародних угод щодо роззброєння [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.90]. Основна мета його боротьби – вільна Україна без будь-якого чужоземного втручання. До останніх днів свого життя дослідник широко вірив, що „українська національна держава переможцем вийде з боротьби над ворогом, що безжалісно руйнує Україну” [4, с.149].

Сам О.Ейхельман лаконічно і чітко окреслив центральну проблематику своїх політико-теоретичних пошуків фразою: „Об’єднана державність повинна складати найпершу мету для всіх українців” [5, с.117]. Основним принципом існування людськості вчений назвав принцип, за якого „...всім народностям, здібним створити самостійну і незалежну державу і які мають це непохитне бажання і домагаються здійснення його – дати це право...” [6]. Цілком очевидно, що вчений намагався вирішити тогочасні політичні проблеми на основі демократичних цінностей, що не втратило своєї актуальності й сьогодні. Для підтвердження права українського народу на самостійне існування О.Ейхельман проаналізував два переломні моменти з історії становлення української державності: 1) зміст Переяславського договору 1654 р. між Б.Хмельницьким і московським царем; 2) державно-правові наслідки абдикації російського царя в лютому-березні 1917 р. Аналізуючи історичний зв’язок між українським і російським народами, О.Ейхельман виділяє його правову невідповідність та негативні наслідки для розвитку української нації [6]. Будучи прихильником правових і демократичних традицій, вчений критично осуджує такий тип українсько-російських взаємин.

О.Ейхельман погоджувався з думкою науковців, що історично Українська держава існувала ще з IX ст. аж до другої половини XVII ст., коли після союзу з Московським царатом було знищено її суверенне існування [2, ф.3882, оп.1, спр.16, арк. 63]. Україна в XVII ст., наголошує О.Ейхельман, була повноцінним суб’єктом міжнародних відносин. Так, продовжує він, у 1654 р. вона вступила в міжнародно-правовий союз з московським царем з метою створення системи зовнішньої оборони як суверенна держава, зберігши при цьому свою державну самостійність. Зовнішні відносини з іншими державами Україна зобов’язувалась реалізовувати на правах союзника московського царя, узгоджуючи свої позиції з останнім. „У 1654 р., - констатує О.Ейхельман, - Україна при гетьмані Богдані Хмельницькому, зі згодою населення, як незалежна держава вступила у вільну особисту унію, із збереженням своєї політичної незалежності” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.84]. Отже, дослідник вказує на такі характеристики української державності як незалежність та демократичність, коли народні маси брали участь у прийнятті важливих політичних рішень. Важливо, що він не погоджується з юридичним трактуванням Переяславської угоди як міжнародно-правового протекторату. Тогочасну угоду між Україною і Росією дослідник трактує як договір „союзу і гарантії”, а самі відносини між українською стороною і московським царем, підкреслює він, були зв’язком персональним [2, ф.3882, оп.1, спр.6, арк.2].

О.Ейхельман правильно вказав і на ту особливість, що вже від самого початку утвореного союзу стали очевидними значні ідеологічні розбіжності між українським і

російським народами щодо системи реалізації державної влади, а також щодо втілення демократичних ідеалів. Тому, починаючи з другої половини XVIII ст., розпочався процес державно-правового підкорення України, який перетворив її з рівнозначного союзника, самостійної політичної одиниці в одну з російських губерній. Московський, а далі і Санкт-Петербурзький уряди, переконаний дослідник, впродовж століть самовільно окремими політичними актами обмежували державну самостійність України, норми якої були задекларовані у вільному договорі 1654 р. Будучи науковцем, який керувався виключно фактами і уникав політичної упередженості, О.Ейхельман вказує на елемент спотворення історико-політичної науки, коли представники московської і петербурзької історичних шкіл намагалися штучно спотворити зміст Переяславської угоди. Звичайно, продовжує він, що така антиукраїнська мета не могла реалізуватися відразу, тому лише у 1774 р. було цілковито зліквідовано залишки самостійної України. Значні зміни в тогочасній системі міжнародних відносин, які були спровоковані першим розподілом Польщі, перемогою Росії над Туреччиною, дали можливість царському уряду в односторонньому порядку перетворити Україну в одну із російських губерній з типовими губернськими повноваженнями. „За часів Катерини, - зазначає О.Ейхельман, – Україна стала російською губернією на загальних основах” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк. 235 б]. Цей акт, на його думку, за всіма канонами державно-правової термінології був державним переворотом і мав протиправний характер. Століттями український народ переживав такі антинаціональні явища як русифікацію, переслідування культури та національної самобутності. Політичне насилля над українцями тривало протягом століть. Проте навіть в таких умовах, підкреслює О.Ейхельман, український народ свято зберігав свої національні традиції і свою національну ідеологію, не менше ніж поляки, грузини, вірмени, фіни. З іншого боку, вказує О.Ейхельман, як певна протидія формувалося інше явище: збільшувалась ненависть і ворожнеча між українцями і росіянами, в умовах якої останні трактувалися як „обмежувачі” національної української культури. Україна з самого початку укладання Переяславської угоди чинила опір російському тиску, намагаючись реалізувати своє право на самостійність.

Переломним моментом в процесі українського державотворення О.Ейхельман визнав Жовтневу революцію 1917 р., яка, на його переконання, надала Україні фактичну можливість і юридичне право відновити свою політичну самостійність і територіально від’єднатись від Росії. Як правник, він стверджує, що у 1654 р. українська сторона прийняла протекторат не російської держави, а царя Московського персонально. Тому з падінням царської династії вона на обґрунтованих правових підставах заявила про відновлення власної держави при так званому Тимчасовому урядові в Росії [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.236б]. О.Ейхельман вказує на демократичність і доброзичливість українського народу, який навіть після столітніх утисків погоджувався й надалі продовжувати політичний союз з Великоросією у статусі автономної одиниці. Така позиція була викликана бажанням української сторони „не розірвати державно-правовий зв’язок з Росією”, а натомість спричинила до суттєвого обмеження широкої української державності лише автономією. Та й сама поведінка більшовицького уряду і його світоглядно-ідеологічна орієнтація унеможливили федерування Росії з Україною. О.Ейхельман влучно виділив суттєву спільність між царським і радянським режимом: „...як і старий режим, так і радянський режим на Україні бачить в українцях своїх прямих суперників...” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.239]. Це лише посилювало українсько-російське протистояння й утруднювало процес українського державного самовизначення.

Вчений виділяє кілька основних етапів у процесі становлення української державності, починаючи з 1917 р. Перший – це переговори в Брест-Литовську. Зокрема, він аналізує процес укладання Берестейського миру між УНР, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, з другого боку, підписаний 27.01 (09.02)

1918 р. у Бресті. Ці переговори О.Ейхельман окреслив як своєрідний поштовх до повного політичного самовизначення українського народу. „Під час переговорів в Бресті, - на переконання Отто Оттовича, - узурпаторський уряд більшовиків і Москви вирішили покарати Україну, за те що остання проголосила свою незалежність від радянського уряду Москви, який послав воєнні сили на Україну, яка була не готова до зовнішнього нападу” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.87]. Місто Київ, продовжує він, будучи резиденцією уряду УНР, після потужного п'ятиденного бомбардування було майже зруйновано, а в результаті окупації міста більшовиками було арештовано і розстріляно без суду і слідства близько 2,5 тисяч офіцерів. Тодішній український уряд з метою захисту національної справи і звільнення України від більшовицького окупаційного режиму звернувся за військовою підтримкою до Німеччини й уклав сепаративний мирний договір в Бресті. Саме за його допомогою, стверджує О.Ейхельман, більшовицький наступ на Україну було швидко ліквідовано, він фактично врятував Україну від окупації радянською Росією. Так, за умовами договору, Росія повинна була негайно вивести свої війська з УНР, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громадських установ УНР, укласти з нею мирний договір. З іншого боку, на думку дослідника, договір про примирення спричинив вихід військових сил Німеччини з територіальних меж України у той час, коли „на Україні ще не встигли сформуватись достатні українські кадри власного озброєння, війська для захисту країни” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.87]. Розуміючи всю важливість ситуації, О.Ейхельман постійно наголошував на потребі організації сильної армії на території УНР.

Другим важливим етапом на шляху проголошення незалежності України О.Ейхельман визнав мирні переговори між Україною і Росією у 1918 р., активним учасником яких був і сам вчений. Війна радянського уряду проти України скінчилась на початку 1918 р. тим, що більшовики у травні 1918 р. були змушені скерувати свою делегацію до Києва з метою проведення мирних переговорів з урядом самосійної України. Важливо, що лише за умови категоричного і незаперечного підтвердження радянським урядом повного державного суверенітету УНР українська сторона згодилася приступити до мирних переговорів з Росією [2, ф.3882, оп.1, спр.6, арк.2]. Так, констатує О.Ейхельман, формальним протоколом ще в липні 1918 р. на мирній конференції було закріплено факт визнання повної політичної незалежності України від Росії. Особливу увагу О.Ейхельман акцентував на тому факті, що під час мирної конференції в Києві було укладено формальне перемир'я між обома країнами.

Дослідник не залишився осторонь від коментарів і трактувань змісту і значення Ризького договору – угоди між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, укладеної у березні 1921 р. у Ризі після завершення польсько-радянської війни 1920 р.. Увагу О.Ейхельмана привернув той факт, що в результаті підписання Ризького договору, уряд УРСР планував організувати свої представництва за кордоном (наприклад, в Берліні). З огляду на сутність радянського режиму вчений вважав за необхідне передчасно і детально інформувати уряди закордонних держав, на території яких були представництва УНР, що УСРСР – це „радянські окупанти, які вже третій рік на Україні без всякого права є військовим окупантом, який не має підтримки в країні, ані симпатій українського народу, не є представником національної влади, а лише іноземний представник від Російської радянської влади в Москві” [2, ф.3882, оп.1, спр.14, арк.227].

Третім важливим етапом була низка конгресів, що проводились у 1917-1919 рр., до складу яких входили представники всього населення, на яких було санкціоновано політичну самостійність України [2, ф.3882, оп.1, спр.6, арк.2].

На думку О.Ейхельмана, боротьба народу, поневоленого чужоземним пануванням, за державне самовизначення складається з трьох основних етапів: періоду „революційної схватки”; періоду перших кроків революційної влади; періоду остаточного конструювання народної влади. Останній період характеризується функціонуванням державної влади

відповідно до волі народу, який через активну участь в національно-визвольній боротьбі задекларував своє устремління до організації вільної, самостійної і незалежної держави. Хоча зазначені періоди, підкреслює вчений, суттєво різняться у часовій тривалості, але „всі вони творять один суцільний процес відродження нації, участь в якому обов'язкова для кожної свідомої своїх національних прав особи” [7, с.1].

О.Ейхельман вказує, що позитивна динаміка розвитку процесу національного відродження залежить від вміння правильно визначати межі виділених періодів і відповідно до кожного з них здійснювати належну організацію громадських сил. Під терміном „громадські сили” він розумів всі сили нації – політичні, економічні, наукові, технічні тощо. Саме від ступеня їхньої сконсолідованості, спрямованості на спільні цілі значною мірою залежить реалізація двох перших періодів визвольної боротьби. Разом з тим, в умовах третього періоду, який був своєрідним переходом до мирного життя в нових умовах, допускалася диференціація громадських сил за класовими, партійно-політичними та іншими принципами. Але до того часу, наголошує О.Ейхельман, єдиний національний фронт є запорукою успіху державницьких устремлінь. З огляду на це заради визволення цілого українського народу, створення умов для вільного розвитку всіх його національних здібностей всі партійні, класові й інші інтереси повинні бути приховані, усунені впродовж двох перших періодів.

Кожний учасник процесу національного самовизначення у своїй діяльності повинен строго дотримуватися трьох основних принципів. По-перше, національне понад класове. По-друге, державне понад партійне. По-третє, загальне над особистим. Одночасно О.Ейхельман з сумом констатує, що зазначені принципи були знівельовані в національно-визвольній боротьбі українського народу. Якщо її перші моменти характеризувалися монолітними діями, що дозволяли будувати оптимістичні прогнози, то наступні кроки призвели до розчарування. „Скоро прийшлося з прикрістю констатувати, - зазначає О.Ейхельман, - як могутній порив народу, що вирвався на волю, розбився на дрібні монети, розпорошившись на дрібниці, не давши тих наслідків, яких можна було сподіватись” [7, с.1-2].

Серед помилок національно-визвольної боротьби українського народу за державне самовизначення О.Ейхельман називає відсутність спільного і відповідного напрямку дій у процесі державного відновлення, а також часового протермінування кожного із трьох періодів. Засліплені першими успіхами, народні очільники допустилися величезної помилки. Вони, не виконавши завдань першого періоду, зазначає О.Ейхельман, почали користуватися методами державної роботи, властивими лише третьому періодові. Так, замість єдиного національного фронту, вкрай необхідного для „революційної схватки” і перших кроків революційної влади, українське громадянство почало диференціюватися до безконечності. У такий спосіб було суттєво ослаблено силу національного опору і знищені революційні здобутки першого періоду визвольної боротьби. О.Ейхельман виділив два основних моменти політичного життя України, які негативно впливали на перебіг тогочасних подій. По-перше, надзвичайно велику кількість політичних партій, по-друге, надмірну орієнтацію державних чиновників на потужні країни Західної Європи. Фактично вчений вказує на дуже високі сподівання того, що країни Заходу цілковито розв'яжуть суспільно-політичні та економічні проблеми України.

Іншою причиною поразки національно-визвольних змагань О.Ейхельман визначив слабкість політичної еліти та часову невідповідність політичних подій, коли народні маси національно активізувались і відчули гостру потребу у провідниках-ідеологах, які, на жаль, виявились неготовими до керівництва народним рухом. Національні проводирі не змогли підпорядкувати собі всі настрої і побажання народу: „...старі міхи не придалися для того, щоб прийняти в себе нове вино народної стихії і видержати напір його бродіння” [7, с.3].

Важливим завданням, яке постало перед тогочасними українським політиками, було створення спільного ідеалу самостійної Української республіки. Задовільняючи власні амбіції, зазначає вчений, „...кожне з цих угруповань, хотіло будь-що провести в життя витвір своєї здебільшого фантазії, вважаючи його за найвищу політичну мудрість, для здійснення якого не гріх було безоглядно користуватися „революційними” методами та сягнути і за поміччю до чужинця” [7 с.5]. Неодноразово представники українського політикуму на міжнародній арені доводили свою роз’єднаність перед урядами потужних держав світу, втрачаючи їхню підтримку і можливість державного визнання.

Основну відповідальність за поразку національно-визвольних змагань О.Ейхельман покладає на політичних управлінців, на їх некомпетентність у справі добору методів діяльності та шляхів їхнього застосування. Результати своєї роботи вони оцінювали лише за ефектом зовнішнього вигляду, але при тому окреслений напрям політичних дій не враховував народних настроїв, тісного зв’язку з українським народом. Основним засобом боротьби з ворогом української державності, на думку О.Ейхельмана, є широкий і добре продуманий план державницького поступу, а критерієм ефективності політичної діяльності є вміння швидко реагувати на вимоги часу.

Іншою негативною ознакою державницького будівництва стало розширення „лабіринтів” бюрократії. Це призвело до катастрофічних в державному житті наслідків: „Ні одної вчасно залагодженої справи, ні одного наперед обдуманого і врахованого кроку, опертого на співділання з широкими народними масами” [7, с.7]. Незадовільною була робота і законодавчих органів, оскільки більшість прийнятих законів так і залишилися нереалізованими. На думку О.Ейхельмана, причина була не в кількості управлінців чи департаментів, а в якості і механізмі добору кадрового потенціалу. Прикро, що за межами державної роботи, міністерств, департаментів залишилися сотні людей, які б стали дійсно корисними для української справи. На жаль, панівним був один критерій рекрутування управлінців – відданість партії, належність до кола „своїх” людей.

Неодноразово О.Ейхельман апелює до питання військової організації УНР, вказуючи на її неорганізованість і слаборозвинутість. Будучи високваліфікованим фахівцем у питаннях військової організації, О.Ейхельман особливе місце відводить питанню армії УНР у власному проекті Основного закону. Усвідомлюючи гостру потребу у сильному військовому забезпеченні, він констатує: „Громадяне У.Н.Р. мужчини повинні охороняти Республіку від зовнішніх ворогів і з цією метою підлягають загальній військовій повинності” [4, с.216].

Джерелом невдач національних змагань О.Ейхельман назвав відсутність повноцінного національного життя українців в минулому, а також відсутність політичної еліти типу „борців-державників” на різних ділянках державно-політичного, економічного та культурно-освітнього життя української нації. Він з сумом констатує: „З невеликими, неорганізованими, не витренірованими і не сконсолідованими силами розпочалася завзята боротьба за власну державність” [7, с.8]. Разом з тим вчений пропонує власний політичний рецепт державницької роботи. Досягнути поставлених цілей, на його переконання, можна за таких умов: правильної організації державного управління; належного розвитку економічної сфери держави; міцної системи освітніх закладів, орієнтованих на підготовку відповідних кадрів; форма державної організації повинна гарантувати вільний розвиток кожного члена нації і тим самим спонукати його до оборони своєї держави [7, с.9].

Аналіз поглядів О.Ейхельмана засвідчує, що він не лише теоретично обґрунтував політико-правові підстави української державності, основні етапи її розбудови, а й надав чіткі практичні рекомендації щодо їхньої реалізації. Основні елементи державного розвитку, на думку дослідника, це юридичне обґрунтування права українського народу на власну державу, єдність національних сил, спільний і адаптований план державного

розвитку, свідома політична еліта, національно-патріотичний дух в народних масах, реалізація правових і демократичних принципів в процесі державного будівництва. Разом з тим, більш детального вивчення потребують погляди О.Ейхельмана на організацію системи державної влади з широким використанням механізмів прямої демократії. Це дасть змогу чіткіше і глибше усвідомити державницький ідеал вченого. Його теоретичні надбання не втратили своєї актуальності і можуть бути застосовані під час реалізації соціально-політичних змін в незалежній Українській державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П.Таращук, О.Коваленко]. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2008. – 1464 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
3. Ювілей професора О.О.Ейхельмана // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч.20. – С.23–24.
4. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
5. Ейхельман О. Стан сучасної дипломатії / О.Ейхельман // Визволення. – Прага: Б.в., 1921. – Ч.5-8. – С.113–118.
6. Ейхельман О. Вступ до проекту конституції УНР / О.Ейхельман // Народна справа. – 1920. – 14 жовтня.
7. С.У.Д. – Київ-Тарнів: Видавництво С.У.Д., 1921. – Шиток 1. – 79 с.

© Турчин Я. Б., 2009.

УДК 372.8

Бабічев Є.Р.

Харківський національний технічний університет
сільського господарства ім. Петра Василенка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті дається аналіз ролі політології в світогляді сучасного спеціаліста аграрія. Питання розглядається з урахування проблем, що виникають при викладанні політології в сільськогосподарському ВНЗ в процесі впровадження Болонської системи. Окремо аргументується точка зору, що наряду з поглибленням ролі індивідуальної та самостійної роботи студентів, є певна потреба в розширенні кількості годин викладання політології в аудиторних умовах на лекційних та семінарських заняттях. У своїх судженнях автор спирається на особистий і кафедральний досвід викладання політології.

Ключові слова: політологія, сільськогосподарський ВНЗ, Болонська система.

Бабічев Е.Р.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЛИТОЛОГИИ В СЕЛСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

В статье дается анализ роли политологии в мировоззрении современного специалиста агрария. Вопрос рассматривается с учетом проблем, возникающих при преподавании политологии в сельскохозяйственном вузе в процессе внедрения Болонской

системы. Отдельно аргументируется точка зрения, что наряду с углублением роли индивидуальной и самостоятельной работы студентов, существует определенная потребность увеличения количества часов преподавания политологии в аудиторных условиях на лекциях и семинарских занятиях. В своих рассуждениях автор опирается на личный и кафедральный опыт преподавания политологии.

Ключевые слова: политология, сельскохозяйственный вуз, Болонская система.

Babichev E.

ACTUAL ASPECTS OF TEACHING OF POLITOLOGY AT AGRARIAN HIGHER SCHOOL

The paper concerns on role analysis of Politology in general outlook of modern specialist of agrarian sector of national economy. The problems arising in connection with Bologna system application at our higher school are in the focus of our attention. It is emphasized that the deepening the role of students' self-study work needs increasing the number of academic hours for the given subject for both seminars and practicals. The author elucidates this problem from the point of view of his own experience and the Politology Department experience.

Key words: Politology, agrarian higher school, Bologna system.

Вища освіта в Україні, гуманітарна зокрема, знаходиться на етапі глибоких і системних змін. Філософія реформування полягає у докорінній зміні ставлення як професорсько-викладацького складу, так і студентів до процесу викладання й отримання знань. Сучасний спеціаліст повинен мати сталі навички самостійно працювати над навчальною літературою за активною допомогою викладача, а потім уміти застосовувати отриманні знання у процесі своєї майбутньої професійної діяльності. Інструментом підготовки такого спеціаліста педагогічною й науковою громадськістю України вважається поглиблене запровадження в усі ланки навчального процесу Болонської системи, яка принципово і досить суттєво змінює методику викладання гуманітарних дисциплін і політології зокрема.

Проблеми методики викладання політології у вищій школі, особливо тих навчальних закладів, що відносяться до аграрних, досліджувались і досліджуються цілою плеядою знаних і авторитетних фахівців. Особливо значними є роботи і дослідження В.Кременя, М. Горлача, В. Бабкіна, О. Бабкіної, М. Сазонова, О. Тягла, П. Шляхтуна, Б. Москальова, Н. Москальової, Ф.Кирилюка і інших. Але постійні зміни, що відбуваються у суспільстві і в вищій школі України, детермінують досить суттєві зміни в структурі й методиці викладання політології.

Сучасні вимоги до якості викладання у вищих навчальних закладах зумовлюють високій рівень дослідження цієї проблеми. До того ж певна специфіка, але не надто принципова, є і в методиці і в обсязі викладання нашого предмету в вищих навчальних закладах, підпорядкованих Міністерству аграрної політики.

Професійне і позитивне рішення проблем, які виникають у процесі викладання політології, допоможуть студентам більш досконало оволодівати політичними знаннями і ставати кваліфікованими спеціалістами з чіткою громадянською позицією і вмінням аналізувати суспільно-політичні явища на основі не тільки особистих переконань, а й наукового світогляду. В аналізі специфіки тих проблем, які є в вищому навчальному закладі сільськогосподарського профілю, на наш погляд, і полягає актуальність даної статті.

У наш час вельми важливо „звернути увагу на об’єктивну зацікавленість нашого суспільства і його політичної еліти у виробленні здатності громадян раціонально-критично оцінювати політичний процес, вільно самовизначатися в політичному житті” [1, с.47].

Сучасні вимоги до навчального процесу ставлять перед викладачем не тільки нові завдання, а й надають більше можливостей приділяти увагу кожному студенту. Не можна не погодитися з тим, що навчання в умовах коли „індивідуальна робота студента має величезне значення, тому що вона сприяє глибокому засвоєнню навчального матеріалу, формуванню креативності мислення студентів” [2, с.3].

Болонська система дає можливість збудувати навчальний процес так, аби студент мав більше можливостей і часу працювати індивідуально з підручниками, періодичними матеріалами з предмету, що містяться на сучасних носіях інформації, самостійно поглиблюючи знання, здобуті в аудиторних умовах. До речі, в багатьох вищих навчальних закладах України зараз проводяться заходи по переведенню навчального матеріалу (у тому числі лекцій, списків літератури, планів семінарських занять, переліків тем рефератів тощо) на сучасні електронні носії, що дає можливість студенту як стаціонару, так і заочної форми навчання самостійно та суто індивідуально вивчати матеріал у позааудиторних умовах, якщо вони мають вільний доступ до комп’ютера.

Сучасні принципи викладання гуманітарних наук, і політології зокрема, надають студенту можливість працювати більш самостійно. Сама концепція підведення підсумків роботи за семестр стимулює студента робити конспекти відпрацьованого обсягу матеріалу, писати реферати тощо. І ця робота може бути зарахована викладачем.

Мета індивідуальної роботи з політології – самостійне вивчення окремих проблем навчальної дисципліни, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування отриманих знань з певної теми політології, розвиток евристичних здібностей студента. А викладач, видаючи індивідуальне завдання, може більше врахувати особистісні риси характеру студента, його здібності та інтелект, працелюбність, здатність до самостійного аналізу відпрацьованого матеріалу та інші якості.

Власний досвід і досвід роботи колективу кафедри історії України та політології Харківського Національного Технічного Університету сільськогосподарства імені Петра Василенка (в подальшому ХНТУСГ) засвідчує, що принципи самостійної та індивідуальної роботи студента, майбутнього спеціаліста АПК, привчають молоду людину працювати з літературою, робити конспекти, писати контрольні роботи та реферати, підбирати та аналізувати матеріал, самостійно мислити і при здачі модулів та іспитів відстоювати в дискусії з викладачам свою точку зору щодо актуальних проблем політології. Усі ці етапи та складові частини сучасного навчального процесу при викладанні політології, безсумнівно, сприяють формуванню студента як інтелектуально розвинутої особистості і допомагають йому в майбутньому ставати кваліфікованим спеціалістом.

Поряд із вищеперахованими позитивними надбаннями політології є ряд проблем, які вимагають оптимізації та вирішення в інтересах справи підвищення якості підготовки майбутніх спеціалістів сільськогосподарського виробництва. Однією з таких, на думку автора, є приведення навчальної програми викладання політології у відповідність з єдиними умовами і стандартами вищих навчальних закладів нашої держави. Необхідно, щоб Міністерство вищої освіти і науки України виробило досить чіткі орієнтири і стандарти для всіх навчальних закладів III та IV рівня акредитації, де б визначалась певна гарантована кількість годин на вивчення політології. На мій погляд, на політологію слід відводити не менш як 50-56 годин. При цьому лекційна частка має складати приблизно 55-60 відсотків, інша частина – віддана, звичайно, семінарським заняттям. Спробую аргументувати таку точку зору.

По-перше, як засвідчує досвід роботи зі студентами, їм конче необхідні саме аудиторні заняття, бо їм не вистачає наукового світогляду, фундаментальної бази. А її можна закласти тільки за наявності теоретичної бази. А де її краще за все отримати? Звичайно, що під час конспектування лекції і роботи з підручниками, довідниками, словниками. Хто як не науково підготовлений лектор може закласти ці знання у свідомість студентів?

По-друге, студенти на лекціях знайомляться з науковими аргументами щодо політики держави. Це сприяє розширенню загального світогляду студентів та формуванню їхньої політичної культури.

По третє, під час семінарів студенти навчаються культурі дискусії, вчать слухати і висловлювати за допомогою наукових аргументів свої думки, бачити помилки у відповідях своїх одногрупників, які часто виявляються типовими. Викладач же їх аналізує і допомагає знайти правильну відповідь. Під час живої полеміки формується культура мови, підвищується рівень інтелекту.

Звичайно, у процесі викладання політології в ВНЗ аграрного профілю можуть бути певні особливості, які враховують специфіку та профіль університету. Ці особливості можуть виявлятися у тематиці рефератів, які пропонуються студентам, в деяких питаннях семінарів. Але в державі повинні бути чіткі і досить жорсткі стандарти підготовки фахівця, завдяки яким, студенти можуть отримати фундаментальні знання з політології, основні категорії цієї науки, вміти ними користуватись у своїй майбутній професійній та, можливо, соціально-політичній діяльності.

До таких фундаментальних понять можна віднести такі: держава, політична влада, політична система суспільства, політичний режим, політична система України, Конституція України, політична культура та свідомість, політичні процеси та інші.

Відповідно до вимог Болонської системи велика увага при викладанні в ВНЗ держави приділяється таким головним засобам навчання, як самостійна та індивідуальна робота студентів. Професорсько-викладацький склад повинен її підтримувати і оптимізувати ці засоби. Як засвідчує досвід викладання гуманітарних наук, свідомою частиною студентів саме під час самостійної індивідуальної роботи намагається отримати знання, а не тільки диплом про вищу освіту.

Нинішня система освіти вибудована так, що поза аудиторією студент в аграрному закладі самостійно займається тільки по тим предметам, які, на його думку, знадобляться йому після закінчення Вищого навчального закладу. Це, як правило, або предмети які, безпосередньо відносяться до його майбутньої професії, або ті, інтерес до яких викликаний манерою викладання, особистістю викладача. Інші мотиви, серед яких – глибина знань, фундаментальність викладання, науковість тощо – далеко не на першому місці.

Проблемою сучасної системи набуття освіти є ухил у бік самостійної та індивідуальної роботи студентів за рахунок зменшення аудиторної роботи. А це означає, що студенти не мають змоги чути кваліфіковану точку зору, яка ґрунтується на науковому світогляді, і тим більше – шліфувати мистецтво дискусії, захищати власну точку зору, вміти переконувати співбесідника тощо.

Також значною проблемою сучасної системи набуття вищої освіти є забезпечення студентів сучасною літературою. Як зазначають фахівці, „Якість навчального процесу залежить від наявності добротних навчальних посібників, від того, наскільки вони відповідають сучасним здобуткам політичної науки та аудиторії, у якій її викладають, а також наскільки дієві методи застосувань, та наскільки вони враховують те, що незнання це осягнення того, що людині треба зараз” [3, с.81].

Для здобуття якісної освіти в режимі розширення питомої ваги індивідуальної та самостійної роботи необхідно забезпечити студента сучасними підручниками,

методичними рекомендаціями з підготовки до семінарських занять і планами цих семінарів, матеріалами для підготовки і написання рефератів, здачі модулів і іспитів. При цьому весь цей обсяг літератури повинен бути як у вигляді друкованих матеріалів, так і в електронному варіанті. У студента повинен бути або персональний комп'ютер, або реальна можливість працювати з ним в учбових приміщеннях навчального закладу або гуртожитку. Реальність матеріального забезпечення сімей студентів ВНЗ сільськогосподарського профілю України засвідчує, що не тільки сьогодні, а й у найближчому майбутньому можливість студента-аграрія мати свій ПК досить проблематична. Більш реальна можливість працювати з ним у стінах вузівської бібліотеки чи в гуртожитку.

У цій проблемі є і певний суб'єктивний аспект. Для того щоб сайти, де містяться навчальні матеріали, постійно поповнювались та оновлювались, над цим повинен працювати постійно та енергійно викладацький склад. Викладач повинен вміти самостійно, чи за допомогою лаборанта аналізувати сайти, бути постійно в курсі сучасних процесів, що відбуваються в політології, і вміти це переводити на електронні носії. Для пришвидшення цього процесу до сучасної освіти повинні долучатися молоді, енергійні, сучасно мислячі викладачі. Матеріально-технічна база ВНЗ та гуртожитків повинна розвиватись таким чином, щоб можна було якісно організувати та забезпечити на необхідному рівні підготовку студента в режимі самостійної та індивідуальної роботи.

У цілому можна констатувати, що організація навчального процесу в сільськогосподарському вищому навчальному закладі „базується на чіткому розподілі обсягу навчальних годин, які відводяться на аудиторну роботу (лекції, семінари) і самостійну позааудиторну роботу та індивідуальну роботу студентів під керівництвом викладача” [4, с.226].

Для підвищення якості викладання політології у вищих навчальних закладах сільськогосподарського профілю України слід, не входячи в протиріччя з вимогами та стандартами Болонської системи, в рамках тих годин що виділяються (приблизно 108), розширити питому вагу аудиторних занять.

Як зазначалося на початку цієї статті, в аудиторному режимі повинно бути приблизно 50-56 годин, з яких 30 повинно виділятися на лекції, решта – на семінарські заняття. Це по-перше. По-друге, слід повернути практику лекційних тижнів, коли протягом одного або двох тижнів читаються виключно лекції, а вже потім проводяться семінарські заняття. Практика лекційних тижнів дозволяє студентам спочатку почути приблизно 4 лекції (це 8 годин навантаження), що, звичайно, полегшує їм підготовку до семінарів, бо є вже певний фундамент який закладено лекторами. По-третє, в межах України з боку Міністерства освіти та науки повинні з'явитись лекції з курсу політології, де хоча б були більш менш чіткі рекомендації, які теми в обов'язковому порядку треба викладати в курсі політології.

По-четверте, треба підвищувати статус іспиту з політології, зробити його обов'язковим для ВНЗ України III та IV рівня акредитації. Під час іспиту слід більше уваги приділяти рівню теоретичної підготовки студента, його вмінню аргументувати свою точку зору на базі наукового світогляду.

Остання рекомендація в рамках цієї статті. Необхідна система заходів, яка значно поліпшить кількість та якість бібліотечного фонду навчальними посібниками, підручниками, методичними рекомендаціями з політології. Також слід приділити значну увагу підвищенню можливостей студентів користуватись навчальними та методичними матеріалами в системі електронних засобів навчання.

У цілому в рамках сільськогосподарських ВНЗ робиться дуже багато, щоб якісно підвищити рівень підготовки з гуманітарних наук, і політології зокрема. Якщо хоча б

частина тих проблем, піднятих у цій статті, буде позитивно вирішена, якість знань наших вихованців, безумовно, підвищиться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов М.С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства. / М.С. Іванов. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – 278 с.
2. Індивідуальна робота з навчальної дисципліни „Політологія”: методичні поради та завдання (відповідно до вимог ECTS) для студентів IV курсу денних факультетів / [уклад М.П.Требін, Л.М.Герасіна, Г.Ю.Васильєв та ін..] – Х.: Нац.юрид.акад. України 2008. – 23 с.
3. Політична наука в Україні XXI століття: Стан та перспективи розвитку Дослідження. – К.: навчально-методичний центр „Консорціум” із удосконалення менеджменту освіти в Україні, 2005. – 103 с.
4. Москальов Б.Г. Політична наука: Навчальний посібник з організації самостійної роботи студентів / Б.Г.Москальов, Н.П.Москальова. – Х: ХНТУСГ імені Петра Василенка, Парус, 2007. – 240 с.

© Бабічев Є. Р.,

2009.

УДК 172:316.3.001.7. (477)

Черниш О.М.

Одеський національний морський університет

УКРАЇНА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Україна належить до східнослов'янської православної цивілізації. Як транзитна вона здатна бути тільки гетерогенною, тобто неоднорідною і політично слабкою. В умовах боротьби світових цивілізацій за взаємне ослаблення і поглинання вона може зберегтися в історії як етнос і держава виключно у складі своєї, східнослов'янської, цивілізації.

Ключові слова: боротьба світових цивілізацій, транзитна (гетерогенна) цивілізація східнослов'янська православна цивілізація.

Черныш А.М.

УКРАИНА В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННЫХ МИРОВЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Украина относится к восточнославянской православной цивилизации. Как транзитная она способна быть только гетерогенной, т.е. неоднородной и политически слабой. В условиях борьбы мировых цивилизаций за взаимное ослабление и поглощение она может сохраниться в истории как этнос и государство исключительно в составе своей, восточнославянской, цивилизации.

Ключевые слова: борьба мировых цивилизаций, транзитная (гетерогенная) цивилизация, восточнославянская православная цивилизация.

Chernish O.

UKRAINE IN THE SYSTEM OF MODERN WORLD CIVILIZATIONS

Ukraine behaves to east-slavic orthodox civilization. As transit one it is able to be only heterogeneous and politically weak. In the conditions of fight of world civilizations for the mutual weakening and absorption it can be saved process in historical as ethnos and state inside of its own east-slavic civilization.

Key words: fight of world civilizations, transit (heterogeneous) civilization, orthodox east-slavic civilization.

Як і все живе, за традицією, що йде з глибини століть, цивілізації зайняті боротьбою за виживання. Кожен вид вважає свою культуру більш просунутою. Католицькі та протестантські народи пишаються успіхами в галузі науки і техніки та матеріальним добробутом. Мусульмани вважають себе багатшими в духовному відношенні, високоморальними, не настільки егоїстичними, як „невірні”, і зовсім не бідними. Різні світові релігії, тим більше, національні ідеології і люди, з яких складаються цивілізації, – різні за ступенем своєї толерантності та агресивності, тому у взаєминах один з одним ведуть себе по-різному. Одні народи слабко інтегровані в світовий науково-технічний прогрес, погано справляються з внутрішніми проблемами – хворобами, голодом, високою смертністю населення, етнічними конфліктами. Тому вони живуть „без претензій” до зовнішнього світу. Не зазіхають на чужі багатства, не вчать інших, як їм потрібно жити, беруть участь у вирішенні міжнародних питань від випадку до випадку і під тиском обставин. Такими є індуїстська, конфуціанська, африканська і латиноамериканська цивілізації. У певному сенсі до них можна віднести і ісламські країни. Домінуюча ознака цих культур – смиренність і покірність людини, яка прийшла

ненадовго в цей вічно існуючий світ. Тому основне завдання кожного – пристосуватися, досягти гармонії внутрішнього світу із зовнішнім, а для цього - удосконалювати самого себе, а не зовнішнє оточення. До суспільства і світу така людина, скоріше, пасивна, ніж активна.

За рахунок багатівікового грабунку колоній та зверхексплуатації своїх народів ряду країн вдалося забезпечити достатком сучасні покоління, створити стійкі демократії та сформувані ефективні механізми управління суспільними справами. В них – високий рівень соціального прогресу, ширше можливості та більші домагання. Це переважно західна цивілізація.

Решті світу здається, що успіх Заходу – діло рук нинішніх поколінь: хваленого ладу, заснованого нібито на саморегулюючому ринку і такій же стихійній демократії, вміння кожного краще, за інших працювати, гарантованих державою прав та свобод, а також найрозвиненіших у світі науки та техніки. Насправді все набагато простіше та зрозуміліше. Вражаюче уяву багатство, розвинуте громадянське суспільство, яке здатне контролювати державу, високий рівень державного управління – так недосяжні ні в X, ні в XV, ні навіть в XIX століттях, стали сьогодні реальністю завдяки сприятливим початковим природно-кліматичним умовам. Кожна одиниця готового продукту тут завжди потребувала менше живої праці, енергоресурсів, сировини та готових матеріалів. На інших континентах або виснажувала жара, відбиваючи бажання працювати взагалі, або сковав мороз, змушуючи будувати більш товсті стіни та всю зиму лежати на пічці. Багатство європейців завжди приростало інтенсивніше, ніж у інших, також за рахунок використання неоплачуваної праці рабів, вигідних торгових відносин із колоніями та їх прямого грабунку. Сучасний європейський менталітет, який зародився на цій матеріальній основі, у свою чергу, утворив духовні передумови для появи більш розкутої у всіх відношеннях людини: потребуючої більшої свободи та прав, здатної творчо працювати, винаходити та удосконалювати. Значний вплив на життя європейців зробило християнство, яке А.А. Фісун назвав „культурно-генетичним кодом нової європейської („західної”) цивілізаційної сукупності” [1, с.26]. Поступово новий менталітет став самостійним чинником прогресу, відсутнім у інших, духовною аурую, в якій формувалася нова – капіталістична – людина, більш схильна до праці та мобільна. Початково ж протоіндоєвропейські народи, які колонізували Європу, були однаковими – як ті, що оселились у басейні нижнього Дунаю, на прибережних територіях Егейського моря, Середземномор’я та Анатолії, так і ті, що пішли на Північ до теплих берегів Гольфстріму.

Це можна продемонструвати на прикладі слов’ян. Американський етнограф литовського походження Марія Гімбутас виділяє 13 слов’янських мов та народів. При всіх спільних коріннях та походженні волею історії та взаємовідносин з іншими етносами вони розділилися на три гілки: 1. західну (кошуби, чехи, серби, поляки, словаки), 2. східну (українці, білоруси, руські) та 3. південну (словени, сербо-хорвати, македонці, болгарі). Змінюючи одне одного, у Північному Причорномор’ї кimmerійці, скіфи, сармати (всі – іранського походження) завдали потужного впливу на мови і культуру слов’ян, котрі жили північніше. Навіть більш віддалені та закриті горами від східного впливу Північні Карпати розвивалися як під впливом центральноєвропейської цивілізації, так і (після 1200 р. до р. х.) під впливом прибульців зі Сходу [2, с. 17, 19, 27].

Сильні завжди рахуються тільки зі своїми інтересами. Чим більше вони мають, тим більше їм не вистачає. Ступінь їх домагань до світу прямо пропорційна розміру їх сили та можливостей. В них багато амбіцій та достатньо „амуніцій”. Їх економіка має потребу в сировинних і енергетичних підживленнях з боку інших регіонів, оскільки національні ресурси або виснажені, або приберігаються на „чорний день”, коли світові резерви наблизяться до кінця. Вони потребують ресурсів, дешевої і невибагливої робочої сили, що погодиться на будь-які умови. Крім того, спрацьовує принцип національного егоїзму,

коли конкретно ніхто не вимагає розширення життєвого простору, але на рівні підсвідомості це мається на увазі. Знизу, з мас, і зверху - від політиків стихійно напірають завищені суспільні очікування, що примушують владу забезпечувати народ усім необхідним - неважливо за чий рахунок. Головне, щоб з кожним днем жилось все краще.

Такі держави ведуть себе на світовій арені так само, як головні актори на сцені театру: зарозуміло. Всі інші для них – це „масовка” і „обслуга”. Їх потрібно просвітити, окультурити, навчити. Для цього вони повинні прийняти і реалізувати на практиці „наші” норми життя: правила ринкового господарства, вільних виборів, плюралізму, поділу влади, а також ставлення до Бога, жінки, дитини і іншої людини. Національний свербіж месіанства штовхає держави передових цивілізацій на експансію, спочатку „тиху” – економічну або гуманітарну, потім політичну, а, якщо справа не зрушила або не йде так, як хочеться, – то і військову.

Деякі держави неагресивних цивілізацій упокорюються з такою політикою і спочатку отримують навіть якісь дивіденди. Особливо збагачується при цьому національна еліта. Так, можна вважати завершеною економічну експансію США відносно держав Північної Америки і деяких латиноамериканських країн. Успішно просувається втягування України в НАТО за допомогою Хартії про стратегічне партнерство та щорічних програм уряду, на виконання яких витрачаються мільйони гривень з держбюджету і мільйони доларів США. Це веде до розколу нації, ослаблення держави, робить країну ще більш гетерогенною і залежною. Глобальне військово-стратегічне протистояння США і Росії, західної і мусульманської цивілізацій – штовхає США на розширення зони свого впливу в світі за рахунок нестабільних частин центральної Європи, а також транзитних частин східнослов'янської православної цивілізації. Там, де не вдається мирне завоювання за допомогою „кольорових революцій” (у Грузії та Україні в 2004 р., в Киргизії та Узбекистані в 2005 р.), - використовується військова сила: нанесення ракетно-бомбових ударів авіацією НАТО (по Югославії в 1999 р.), відрив території (Косово) від суверенної держави (Сербії в 2006 р.), військова окупація (Іраку в 2003 р.), військовий конфлікт „інших” країн – Грузії з Росією в 2008 р. або загроза застосування військової сили - щодо Ірану, Північної Кореї, Сирії.

Сьогодні в Росії та Україні є чимало політиків та офіційних урядовців, які однозначно стверджують про європейську належність та європейський вибір. Так, на зустріч у Москві з керівництвом ЄС у травні 2000р. Президент РФ В. Путін зазначив: „Росія завжди була, є і буде європейською країною”. Одним з пріоритетних проявів діяльності Президента В. Ющенко була інтеграція в Європу, оскільки та „без України буде неповноцінною”.

На мій погляд, такі орієнтації не тільки не відбивають суті справи — ані історично, ані в сучасному ракурсі, але, головне, позбавляють нас можливості на підставі вірогідних даних виробити правильну стратегію й тактику зовнішньої політики. Від думки „Росія (Україна) — європейська держава” до Європи — рукою подати: мінімум напруження, максимум бажань і, якщо „Захід нам допоможе”, то вже у близькому майбутньому прийде, нарешті, те довгоочікуване, що мовою комуністів називалось „комунізмом”, російські й українські радикали називають європейською цивілізацією, а населення сприймає як достаток та багатство. І зовсім немає гарантії, що, як прийде час відповідати за виконання названої стратегії існуючою владою, - насправді виявиться, що наша „європейська держава” не тільки не наблизилась до Європи, а й навіть не досягла меж проклятого „розвинутого соціалізму”.

Насмілюсь сформувати та обґрунтувати іншу гіпотезу. *Росія (Україна) — не європейська, не західна країна. Проте і не східна. Обидві вони, як і Білорусь, відносяться до транзитних, тобто перехідних утворень, та представляють собою гетерогенні*

(різнорідні, змішані) цивілізації. Це не Європа й не Азія. Але певною мірою – і Європа, і Азія. Стан, якому притаманні взаємо протилежні, але власні риси. Як і православ'ю.

Для характеристики подібних народів український вчений В.Дергачов використовує поняття „межова держава” і стосовно України пише, що в її сучасних кордонах зійшлися „краї” трьох геополітичних, соціокультурних і гео економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського”[3, с. 430]. В.Й.Скиба, В.І.Горбатенко й В.В.Туренко також показали перехідний характер східної гілки християнства, моралі і права східних слов'ян, які формувались під могутнім впливом грецької та римської цивілізацій, у той же час залишаючись східним крилом європейської культури й відчуваючи на собі не менш могутній вплив татаро-монгольського Сходу, Персії, Османської імперії та Кримського ханства. [4, с.228].

Географічне сусідство завжди визначало наперед інтеграційні процеси, асиміляцію різних культур та визрівання їх у єдину або різні, проте одного типу. У той час, коли римляни й македонці не намагались бути схожими на китайців, а вікінги — на майя, самі західноєвропейські народи варились в одному казані історії: їхні війни, розвиток науки й техніки, художньої культури та ін. за великим рахунком були спільними — і все це, врешті-решт, привело їх до західної цивілізації, а найбільш схожих — у ЄС.

Інакше йшли справи з тими народами, що знаходились поміж континентами, наприклад, Європою та Азією, поміж країнами та релігіями, що були суперниками: вони завжди були на роздоріжжі, тому що різні їх частини притягувались різними полюсами: одні кликали в один бік, інші — в інший. Скажімо, у Візантії одна частина політиків доводила необхідність єднання з Європою, друга — з Туреччиною, третя бачила відродження нації у послідовному дотриманні заповідей православ'я. Або: одних українців вабила до себе Польща, других — Швеція, третіх — Туреччина і Кримське ханство. Вибір Богдана Хмельницького та його однодумців був за Росією.

В історичній основі *східного менталітету* в більшій мірі лежали явно програшні по відношенню до соціального прогресу ідеологічні бутівні камені: фаталізм, ортодоксальний консерватизм, покірність і беззаперечна слухняність населення перед володарем, сакраментальність релігійних настанов та ірраціоналізм. Це забезпечувало жорсткість соціальної структури суспільства та блокувало перехід від однієї соціальної групи (касти) до іншої, а значить, зумовлювало статичність суспільства, неможливість людей із нижчих каст реалізувати свої генетичні здібності та свій внесок у громадське благо. Влада у значній мірі була знеособленою — як влада Бога, як влада імператора — такого ж земного і недосяжного для простих смертних, влада релігійних приписів, общинних традицій і заборон. Нерозвиненість державної структури й демократії надавала широкі можливості сваволі реальних чиновників, необмежені права економічно пануючим класам. З цього випливали безправ'я громадян, нерозвиненість права громадянського суспільства в його політичній якості, психологія страху, відсутність творчих обставин, умови змагання та прагнення напруженої праці.

Східні цивілізації традиційно є монолітними: тут держава мовби зливається воедино з виробництвом і виконує роль головного власника. Вона інкорпорує в себе церкву, робить приводними механізмами своєї монополії общину і світські органи місцевого самоврядування. За допомогою своїх і чужих агентів виховує людину в дусі приналежності до цілого, а не як окремого індивіда з почуттям власної гідності і правами.

У такому стані народи перебували віками. Культура, наука і техніка пульсували у великих торговельних і морських містах та столицях. Здебільшого народ, як і раніше, жив по-стародавньому, орав і сів, полював і вирощував свійських тварин, шив взуття й одяг, отже, жив своїм незалежним від наукових та культурних досягнень життям. Продуктивність суспільної праці була низькою, споживання — негідним людини, а життя в цілому — примітивним, підпорядкованим біологічним інстинктам і потребам.

Західна цивілізація була замішена на інших ідеологічних цінностях і настановах по відношенню до людини. У різні часи людський індивід означав різні величини, тим не менш естафета людини-особистості з її особливим світом і самобутністю — передавалась із століття у століття, від одного покоління до іншого. Поволі визріли ідея васалітету (VIII—IX ст.) — відносної самостійності міст і місць до центру, ідея пріоритету особистості, її прав і свобод як людини й громадянина (XIII ст.), що закріпили свій офіційний статус у законах і пануючих настановах суспільної свідомості. На відміну від, скажімо, російського кріпака — раба свого поміщика, західноєвропейський селянин у Новий час не був адміністративно прикріпленим до землі й латифундисту. Селянська маса, що пізніше подалась у пролетаріат, вже у XII—XVI ст. була вільною від виробництва. З XVII ст. світ на Заході не сприймається статичним: він є таким, що перетворюють, та суб'єктом історичного процесу є сама людина. Тому вона повинна бути активною, відповідальною за себе і суспільство. При всьому поклонінні Богу життя сприймалось як життя в *цьому* світі, все — як реальність, що надає людині засіб задоволення своїх розумних соціальних та біологічних потреб. Кожний віруючий отримує право по-своєму трактувати „слово Боже”, тобто мати особисту віру і свій зв'язок із Богом. Протестантська віра стає не тільки внутрішнім світом людини, але і її власною справою. Протестантизм переніс центр ваги з небес на землю, в реальний світ. Неабияке значення відіграла історична спадщина — римське право, яке лягло в основу сучасного західного права, афінська демократія, зброя і знаряддя праці Аттики, а також живопис, скульптура та література.

Західна цивілізація є плюралістичною. В ній більше співіснують і менше взаємознищують. У відносинах її суб'єктів багато упорядкованості і в той же час достатньо свободи для самовираження. В цій цивілізації більше розподілу (влад, виробників, індивідів) та більше балансів, що дозволяють у процесі взаємодії зберегти „золоту середину”. Держава тут знаходиться у стані перманентної боротьби і співпраці з багатьма іншими суб'єктами суспільства, яких вона розглядає як партнерів: із суб'єктами виробничої діяльності, церквою, корпораціями, органами місцевого самоврядування, окремими громадянами. Усі вони є наділеними власною компетенцією, є підзвітними — врешті-решт суспільству, є автономними і мають власні „устава”. Їх права і свободи не тільки не знищуються державою, а гарантуються і зберігаються.

Будь-яке *порівняння* східного та західного типів культур з російсько-українською, навіть на звичайному рівні, не дозволяє беззастережно віднести нас ані до Сходу, ані до Заходу. За темпом життя, манерами, психологією спілкування, традиціями, схильностями і перевагами, установками до жінки, дитини, партнера і друга, до Бога і праці, добра і зла, ми не такі, як араби, таджики або індійці, проте й не схожі на англійців, французів і німців. Так, нам є більш близькими імена Ізабелла і Джон, ніж Кьокьо й Абу ан-Наср, більш зрозумілою італійська опера, а не китайська, пісні англійською, ніж арабською чи корейською, і, тим не менш, Європа — це там, західніше від нас, і беззастережно вважати себе її органічною частиною можна не тільки з великою натяжкою, та якщо повністю заплющити очі. Однак і тоді лишаються без відповіді питання: чому в нас був соціалізм, а в них — ні? Чому їх рівень розвитку вищий за наш? Чому, нарешті, ми не є членами ЄС? Правда, Україна нібито є членом іншого Союзу, СНД. Проте посідає там „на краєчку стільця”: у зустрічах бере участь, а в системі забезпечення колективної безпеки не перебуває, один документ підписує, а десять інших — ні, оскільки це „загрожує національній безпеці”. В той же час ніякі документи, підписані у Брюсселі, на думку деяких політиків, цієї безпеці не загрожують.

І от у цьому — „на краєчку стільця”, за відсутності „єдиного характеру”, а також у західному українському векторі, що є відсутнім у Конституції і не переважає у громадській думці українців; в нашій безвідповідальності й високо розвинутому

шахрайстві, що зумовили неможливість налагодити економіку, – і полягає наша своєрідність. Як то кажуть, „та ж свита, та не так пошита”.

За деякого домінування рис західної культури наш східнослов'янський менталітет і цивілізація в цілому є транзитними, перехідними, такими, що не сформувались як однорідне утворення, що включають в себе різнопланові та протилежні ознаки як західної, так і східної цивілізації.

Спробуємо показати це на рівні теоретичних та історичних аргументів. Російські [5] та українські вчені [6] зазначають такі риси в менталітеті своїх народів, як максималізм, агресивність, жертвовність в ім'я ідеалів, мрійливість, невибагливість, неконструктивність і та ін. З одного боку, все це є невластивим еволюційно-реформістському й ліберально-консервативному Заходу, а з іншого – нереволуційному Сходу. В той же час східний монізм і пасивність – це теж ми, як і західна продуктивність і діловитість, підприємливість і енергійність. У східних слов'ян не вшановують підступність та інтригу, проте вони й не толерантні, погано йдуть на компроміс. Якщо полярні цивілізації уособлюють активність та інертність, то сказати щось точне в цьому плані про нас — надто важко. При бажанні в менталітеті росіян і українців можна виявити будь-які риси. Взагалі, сама ідея віднесення всього західного до позитиву, а східного і разом з ним російсько-українського – до негативу є досить спірною і не відображає суті справи. Разом із тим у кожному з менталітетів існують домінантні ознаки, які і надають своєрідності тому чи іншому типу ментальності. Сакралізація вождя – це наше. Дещо аналогічне було в Італії за часів Муссоліні та гітлерівській Германії, однак за тривалістю і досконалістю механізму братовбивства у ХХ ст. лідирували все-таки ми. Рабський дух у суспільній свідомості, невибагливість, ігнорування моральних цінностей на масовому рівні, мабуть, в якійсь мірі характеризують всіх, але типово це – наше. Ніяке зростання цін і розграбування країни, глобалізація або світова фінансова криза не викликають у нас протесту і не виштовхують на вулицю. Аскетизм пустельників, відлюдників, подвижників і монахів та й взагалі невибагливість від бідності — це теж російське, українське.

Як видно, український менталітет — це, швидше, слабка вираженість і нестійкість громадських цінностей. Еклектичність і різноплановість. Пануючі в менталітеті тенденції визначають зміст відносин, з одного боку, держави, з іншого, – власності, виробництва і розподілу, а також церкви, общини, місцевого самоврядування і громадянина. На Сході вони, як правило, злиті воедино. Захід характеризує співіснування, боротьба, співпраця.

Транзитним цивілізаціям, зокрема східнослов'янської, історично властиві *підпорядкованість*, гетерогенність, нерозвиненість і відсутність яскраво виражених конструктивних домінант. Із суб'єктами громадянського суспільства держава тут і не співпрацює, і не є злиною. Вона допускає їх *формальне існування як підданих*, тобто на принципах *підпорядкування*: керує господарськими суб'єктами, позбавляє самостійності церкву, підпорядковує корпорації, тримає у покорі місця, не гарантує людині свободу і кидає її напризволяще, не забезпечує її невід'ємні права.

Аналіз особливостей менталітету і всієї цивілізації східного слов'янства виявляє своєрідність обох явищ. З одного боку, відсутня повна ідентичність їх як з аналогічними явищами на Сході, так і на Заході, а з іншого — немає достатніх підстав для ствердження про їх комплікативність відносно будь-якої частини світу чи навіть обох. Маючи схожі характеристики як із Сходом, так і з Заходом, вони в той же час не схожі ані на один, ані на інший тип людської культури. Асимілювавши деякі риси способу життя народів Сходу і деякі — Заходу, східнослов'янська цивілізація створила і свої *власні, своєрідні*. Усе це дає достатньо підстав для висновку про унікальність розглянутих явищ і кваліфікації їх як *транзитних і гетерогенних*. Разом з тим я схильний гадати, що транзит не буде здійснюватись ні в східний, ні в західний, бік. Вбираючи раціоналізм Заходу і чуттєву

ментальність Сходу, замішані на власному колективізмі, моралі, психології та православ'ї, східноєвропейський менталітет і східнослов'янська цивілізація ще довгий час будуть "самі по собі", самі собою і при всіх асиміляційних процесах не уподібняться ані західній, ані східній культурам. Супернові націоналісти навіть підняли ідею Росії „як окремої цивілізації майбутнього, нарівні з китайською, ісламською та західною” [7, с.68]. Наш транзит полягає в нашому серединному стані, свого роду буферній зоні, яку являє собою Східна Європа по відношенню до Сходу і Заходу. Тому вона завжди буде переймати прогресивні риси сусідніх цивілізацій. І це переймання матиме еволюційний характер.

В історії східних слов'ян неодноразово робились спроби „прорубати вікно до Європи” і здійснити вестернізацію — модернізацію на західний зразок. Слідом за філософами давнини і Нового часу, які застерігали про небезпеку сліпого копіювання чужих законів — поза простором, часом і всупереч „духу” народу, В.А. Дергачов являє перспективи такого вибору для країни: „вона втрачає незалежність, розсипаючись враз як „глиняний колос” [8, С.173,185]. Біда посилюється тим, що і добрі, і корисливі інтереси національних лідерів співпадають з об'єктивними процесами міжцивілізаційної асиміляції, в яких перемагають сильні, а також із суб'єктивними намірами західних лідерів: пристебнути до своєї економіки відсталі і використати їх. Незважаючи на мирний характер західної експансії, мета її не змінилась за п'ятсот років: підкорити менш розвинуті народи та включити їх в механізм експлуатації труда в ролі іммігрантів. Або зробити лімітроф з усієї країни.

Таким чином, теоретичні, історичні та політичні аргументи, використані в аналізі, дають підстави зробити основні висновки.

1. У місцях з'єднання світових цивілізацій, на стиках великих цивілізаційних культур, особливо там, де тривалий час кордони були історично невизначеними, оскільки часто пересувалися на географічному просторі залежно від успішності військових походів, — виникли перехідні ментальні соціально-психологічні та культурні новоутворення. Прикордонні народи сприймали культуру як завойованих, так і народів, що перемогли, накопичуючи досягнення схожих і протилежних цивілізацій і сприймаючи ці чужі конгломеративні і внутрішньо суперечливі фрагменти як свої власні.

2. Ці проміжні (транзитні) культури здатні бути тільки гетерогенними, тобто неоднорідними, що складаються з різних за своїм складом частин. Ці частини погано стикуються один з одним, часто не піддаються взаємній асиміляції і так само погано інкорпорується самими етнічними носіями. У силу цього подібні новоутворення бувають в основному багатоскладовими, що ускладнює взаємне уподібнення і уніфікацію, а тому несформованими і незрілими, тобто слабкими.

3. Одна з таких прикордонних цивілізацій — східнослов'янська, ядро якої утворюють східні слов'яни і східна ж гілка християнства — православ'я. До народів цієї цивілізації належать росіяни, білоруси, українці, молдаване, казахи, а також значна частина народів (у тому числі інших релігій), які проживають на території Росії, Білорусі, України, частково Молдови та Казахстану - всього близько 200 етносів. Україна - середня за величиною і значенням ланка східнослов'янської цивілізації. Основним її носієм є Росія.

4. У суперництві, зіткненнях і боротьбі географічно близьких Україні світових цивілізацій за взаємне ослаблення, поглинання і використання у власних інтересах (західної і східної; західної і ісламської; західної та східнослов'янської) Україна займає проміжне положення. Оскільки вона ближче до західної цивілізації, то небезпека її поглинання існує, перш за все, з боку Європи. Це призвело б до зникнення Української держави на політичній карті світу і істотного ослаблення східнослов'янської цивілізації. Тому зберегтися в історії як етносу і державі Україні можна виключно у складі своєї, східнослов'янської, цивілізації.

5. Будучи транзитною, а також з огляду на закони глобалізації Україна може проводити тільки багатовекторну, тобто спрямовану в будь-яку сторону світу політику, аби це було вигідним народу. Однак при цьому партнером номер один для всіх східних слов'ян залишатимемось ми самі. Заходу не потрібні слабкі країни, головне для нього, щоб від нас не виходила загроза їхньому добробуту, щоб ми були такими, якими вони хочуть, щоб ми утримували східний вал незаконної міграції і непомітно розсмокталися на західноєвропейському просторі.

6. Україна не здатна стати органічним елементом Заходу і повноцінним партнером. Економічно сильного партнера, здібного розділити всю відповідальність за безпеку, визнають всюди. Куди б не вступили слабкі - вони будуть залишатись на других ролях, стануть залежними і неповноцінними. Рішення за Україну будуть приймати у Брюсселі, а не в Києві. Однак і до Східного воєнно-політичного союзу Україні вступати не слід. Найбільш прийнятним для країни впродовж довгих десятиліть виявився би позаблоковий нейтральний статус на основі політичного партнерства з Росією, пошук і зміцнення власної, східнослов'янської, ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальне трансформации: Монографія / А.А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.
2. Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / М. Гимбутас [пер. с англ. Ф.С.Капицы]. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2008. – 216 с.
3. Дергачев В.А. Геополитика / В.А. Дергачев. – К., 2000. – 431 с.
4. Скиба В. Й. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо- політичної думки / Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. – К.: Основи, 1996. – 717 с.
5. Крашенинникова В. Америка – Россия. Холодная война культур. Как американские ценности преломляют видение России / В. Крашенинникова. – М.: Изд-во „Европа”, 2007. – 392 с.
6. Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества: материалы II-й международной научно-практической конференции (26-27 июня 2008 г.). – Одеса: „ВМВ”, 2008. – 344 с.
7. Беркут И.В. Брат. / И.В. Беркут, Р.Н. Васишин. – К.: „Саммит-Книга”, 2009. – 232 с.
8. Дергачев В.А. Геополитика / В.А. Дергачев. – К., 2000. – 431 с.

© Черниш О. М., 2009.

УДК 316.32

ШАПОВАЛЕНКО М.В.

Харківський національний
університет внутрішніх справ

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Практика останніх десятиліть свідчить, що найбільш вразливими до геополітичних викликів є країни, в яких почалися процеси демократизації внаслідок третьої та четвертої „хвиль” трансформації. Багато демократичних переходів проявили чіткі тенденції до зменшення впливу демократичних інститутів на політику та зростання привабливості авторитаризму в очах населення. За результатами моніторингу Дому свободи Україна посідає місце у групі країн під назвою «гібридний» режим. Політична система України є вкрай вразливою щодо зовнішніх чинників і геополітичних викликів. Це пов'язано із невизначеним розподілом функцій між різними гілками влад. Постійне

протистояння створює ситуацію політичної нестабільності та підживлює авторитарні тенденції розвитку політичної системи.

Ключові слова: політична система, демократизація, геополітичний виклик.

Шаповаленко М.В.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ

Практика последних десятилетий свидетельствует, что наиболее уязвимыми для геополитических вызовов являются страны, в которых начались процессы демократизации вследствие третьей и четвертой „волн” трансформации. Многие демократические переходы проявили четкие тенденции к уменьшению влияния демократических институтов на политику и к увеличению привлекательности авторитаризма в глазах населения. По результатам мониторинга Дома свободы, Украина занимает место в группе стран под названием „гибридный режим”. Политическая система Украины крайне уязвима относительно внешних факторов и геополитических вызовов. Это связано с неопределенным разделением функций между разными ветвями власти. Постоянное противостояние создает ситуацию политической нестабильности и подпитывает авторитарные тенденции развития политической системы.

Ключевые слова: политическая система, демократизация, геополитические вызовы.

Shapovalenko M.V.

UKRAINIAN POLITICAL SYSTEM IN CONTEXT OF GEOPOLITICAL CHALLENGES

Dramatic dispersion of regime outcomes after an initial transition to competitive regimes has occurred in many parts of the world in the third and fourth waves of democratization. Many transitions to competitive regimes failed, resulting in a burgeoning number of competitive authoritarian regimes that sponsor controlled elections. Some regimes have status hybrid regimes. Freedom House’s monitoring shows that Ukraine is hybrid regime. Political system of Ukraine is very instability and fragile under external factor. This article is devoted to analysis of some features of political institutions. Permanent political crisis during several years increases potential risks for Ukrainian independent and authoritarian tendencies.

Key words: political system, democratization, geopolitical challenges.

Сучасний світ кидає багато викликів для суверенних держав, а глобалізація та як вихідна від неї глобальна криза, багато в чому поставила під сумнів спроможність деяких із них самостійно розв’язувати внутрішні проблеми. Не випадково поширеним стало таке явище як країни, що не склалися в якості самостійних суб’єктів міжнародного права (failed state), яких відрізняє неспроможність самостійно впоратися із внутрішніми проблемами та нездатність забезпечити свою національну безпеку власними силами. У цьому сенсі яскравим прикладом є Афганістан, який за всіма ознаками є віртуальним державним утворенням. Перебуваючи в ситуації зовнішнього управління, ця територія стає центром тяжіння нових геополітичних конфліктів не лише для азійського континенту, але й для усього світу. Тобто незважаючи на глобалізаційні процеси та зниження незалежності будь-якої політичної системи, актуальним є спроможність держави відповідати на зовнішні виклики.

Практика останніх десятиліть свідчить, що найбільш вразливими до геополітичних викликів є країни, в яких почалися процеси демократизації внаслідок третьої та четвертої

„хвиль”, якщо вживати термін С.Хантінгтона [1]. Незважаючи на певну ейфорію серед західних країн щодо „помаранчевої революції” Дім свободи, за результатами моніторингу за 2008 р., залишила країну у групі гібридних режимів [2], що багато в чому пов’язано із перманентною політичною кризою в нашій країні.

Ефективність політичної системи вимірюється спроможністю інститутів влади забезпечувати державний суверенітет, національну безпеку та національні інтереси, утверджувати свободу, справедливість, людську гідність, гарантувати конституційні права і свободи громадян. Верховенство права, ефективність влади та її децентралізація, самодостатність громад і гарантії місцевого самоврядування, позиції у сучасному світі характеризують потужність держави. Становлення політичної системи України за роки незалежності проходило під знаком позбавлення країни тоталітарного минулого та формування своєї системи державного управління. Схожі процеси відбувалися у Східній Європі, у країнах колишнього радянського табору, але якщо там відзначалося посилення парламентаризму та створення парламентських республік, то в Україні відпочатку сформувалася тенденція створення потужного державного механізму. Правове оформлення цих процесів відбулося 24 серпня 1991 р. прийняттям Акта проголошення незалежності України. Вищим органом державної влади на той час стала Верховна Рада України. Такий стан речей тривав до грудня 1991 р., коли одночасно було проведено Всеукраїнським референдумом щодо підтвердження Акта проголошення незалежності України і перші вибори Президента України. У Конституції України (Конституції УРСР із змінами і доповненнями на 21 вересня 1994 р.) містилася стаття 114, яка проголошувала, що „Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. У статті 2 вказувалося, що вся „влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів”. Таким чином, закріплення посади президента в структурі влади фактично поєднувало виконавчу владу і голову держави. Можна припустити, що посттоталітарному законодавцю просто бракувало відповідних знань про демократичні принципи облаштування влади, а, можливо, це було певною реалізацією радянської моделі управління, де усі важелі влади були зосереджені в одному місці, а все інше було лише декорацією. Таким чином, закладені в Конституцію „двозначності” певною мірою гальмували розвиток політичної системи у напрямі демократизації (на що націлювала стаття 9 Конституції України), були ґрунтом для перманентного протистояння між Президентом України та Верховною Радою (а на місцях – між місцевими радами та структурами, вибудованими Президентом). Такі обставини, а також те, що Президент не мав при цьому ефективної підтримки своєї діяльності в парламентських колах, зумовлювало напруження по лінії Президент – парламент. Перша реальна спроба подолання цього протистояння і спроби збалансувати гілки влади була оформлена між органами державної влади у червні 1995 р. терміном на 1 рік у вигляді Конституційної Угоди між Верховною Радою і Президентом України „Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Хоча процедура ухвалення була порушена (ухвалена була простою парламентською більшістю, що давало підстави критикувати Л.Кучму його опонентам), але все ж таки це зняло напругу у політикумі на той час. Водночас це стало ще одним прикладом принесенням у жертву закону на користь політичної доцільності.

Згідно з текстом Конституційної Угоди, фактично розподіл повноважень гілок влади були схожий із президентськими республіками. Але водночас це не давало можливості належним чином відрегулювати стосунки між Верховною Радою і Президентом України та створити ефективні механізми погодження інтересів політичних, фінансово-економічних і регіональних еліт.

Лише внаслідок взаємних поступок і компромісів стало можливим прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, яка створила основу становлення політичної системи країни на певний час. Прийняття Конституції України стало значним кроком утвердження незалежної, суверенної країни та завершило процес модифікації колишньої радянської соціалістичної республіки. Хоча вона, зауважимо, й містила недосконалості та відбивала особливості тодішньої соціально-політичної ситуації в країні.

У „Загальних засадах” Основного Закону були закріплені основні принципи функціонування політичної системи української держави, в першу чергу, на засадах беззаперечної пріоритетності прав і свободи людини, які чітко визначені у відповідному розділі Конституції.

Не менш важливим було визначення основних повноважень головних інститутів політичної системи. Перш за все, слід відзначити такі повноваження глави держави:

- призначення за згодою ВР прем'єр-міністра України та одноособове прийняття рішення про припинення повноважень прем'єр-міністра України та його відставку;
- право вето щодо ухвалених ВР України законів із подальшим поверненням їх на повторний розгляд у Верховній Раді;
- призначення за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій і припинення їхніх повноважень;
- створення і реорганізація за поданням прем'єр-міністра України міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- скасування актів Кабінету міністрів України та актів Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

У Конституції України 1996 р. містилися і основні протиріччя повноваженням президента у формі прав Верховної Ради:

- надання згоди на призначення прем'єр-міністра України;
- ухвалення резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що як наслідок має його відставку;
- право подолання двома третинами голосів вето президента України щодо прийняття ВР України законів.

Але створений механізм розподілу повноважень у трикутнику Президент – Парламент – Кабінет міністрів створили нові вузли протиріччя, які намагалися подолати через політичну відповідальність у формі практичної неможливості їхньої реалізації. Так, у статті 90 Конституції України 1996 р. передбачалося право президента достроково припинити повноваження Верховної Ради України виключно за умови, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Таким чином, недієздатність парламенту через невиконання суто формальних вимог не могла бути підставою для дочасного припинення його повноважень.

У 1996 р. здавалося, що основним гальмом втілення у життя апробованих світовою практикою стандартів суспільно-політичного розвитку є відсутність Конституції. Однак через деякий час після її прийняття з новою гостротою виникла суперечність між задекларованими нормами та реальною можливістю і бажанням їхнього втілення. Причому було б не зовсім правомірно говорити про затягування процесу практичного втілення конституційних положень. Українське суспільство після 1996 року у питанні реалізації інституційно-правової модернізації наштовхнулося на механізм гальмування. До основних причин виникнення такої ситуації, на наш погляд, можна віднести:

- недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства;
- відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів правового реформування, здатних не тільки підтримувати, а й проводити демократичні перетворення, тобто відсутність демократичного етосу;

- бажання й потреба отримання швидкого ефекту за короткий історичний проміжок часу; наявність у попередньому історичному розвитку системи соціалізації населення, зорієнтованої на формальний характер існування Конституції, а також значного розриву між конституційними нормами і реально діючими інститутами;
- неоднозначне (у розрізі легітимності) сприйняття значною частиною парламентарів принципів положень і окремих статей Конституції;
- відсутність відповідної політичної культури ані традицій парламентаризму, ані традицій конституціоналізму, а отже, тотальна недовіра один до одного у середині політичного класу.

Наведені причини є типовими для суспільств, „законсервованих” на тривалий час жорсткими тоталітарними або авторитарними режимами. За цих умов „феномен правової модернізації виявляється особливо виразно: норми західного конституційного права стають тут моделлю бажаних змін у напрямі раціоналізації, модернізації та європеїзації політичного устрою”. Саме з цим пов’язані й головні складнощі проведення конституційних реформ, які полягають „у необхідності одночасного перетворення соціальних відносин і політичної системи” [3, с. 198].

Сучасна політична реформа в Україні була спрямована в бік перерозподілу та значного збільшення повноважень представницької гілки влади. Хоча модель державного правління, сформована в Україні з прийняттям Конституції, частіше називали „президентсько-парламентською республікою”, проте за статусом Президента і обсягом наданих йому повноважень вона могла вважатися ближчою до необмеженого президентського правління, ніж до класичного зразка президентсько-парламентської республіки (наприклад, Франції). Але водночас не маючи на той час більш менш потужних політичних партій, структурованих регіональних еліт, державному апарату управління вдалося побудувати вертикаль влади, прив’язати регіони до центру і забезпечити стабільне функціонування політичної системи країни без суттєвих криз в середині управлінського апарату. Проте за останній термін президентства Л.Кучми значно виріс протестний потенціал серед населення, яке висунуло своїх опозиційних лідерів. Це все вибухнуло під час президентської кампанії 2004 р. Одним із наслідків тих подій стали зміни до Конституції, прийняті Верховною Радою 8 грудня 2004 р.

Зміни до Конституції, внесені 8 грудня 2004 р., не змінили конституційно-правового статусу Президента, проте звузили його повноваження. До Верховної Ради, наприклад, перейшли такі повноваження, як призначення за поданням Президента Прем’єр-міністра України (кандидатура якого подається главі держави коаліцією депутатських фракцій), міністрів оборони, закордонних справ, призначення за поданням Прем’єр-міністра інших членів Кабінету Міністрів, голів Антимонопольного комітету, Державного комітету телебачення та радіомовлення, Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем’єр-міністра, членів Кабінету Міністрів. Аналіз повноважень, якими Президент України наділений за оновленою Конституцією, свідчить про те, що вони є значно більшими, ніж у президентів європейських парламентських республік, але дещо меншими, ніж у президента Французької республіки [4, с.333].

Загалом аналіз нинішніх повноважень Глави держави свідчить про переміщення „центра ваги” у комплексі прерогатив Президента від безпосереднього керівництва управлінською і розпорядчою діяльністю до функцій загальнополітичного керівництва та контролю законності дій усіх державних органів і зокрема органів виконавчої влади. В умовах розподілу владних повноважень між різними інституціями державної влади, який виник внаслідок реформи, Глава держави, як і раніше, може відігравати вирішальну роль у прийнятті всіх ключових рішень у тих ситуаціях, коли правляча коаліція в Парламенті та Уряд є його політичними однодумцями. Але вплив Глави держави на внутрішню політику

може бути досить істотним і тоді (саме така ситуація склалася зараз), коли Президент та Уряд представляють різні політичні сили. Лише за таких обставин цей вплив (виходячи з характеру наданих Президенту повноважень) має бути у вигляді контролю над діяльністю Уряду і застосування правових засобів протидії спробам виконавчої влади порушити Конституцію, закон та створити для себе в державі домінуюче становище. Перший період діяльності влади після набуття чинності змін до Конституції у повному обсязі засвідчив наявність певних проблемних моментів щодо конституційно-правового статусу Президента та можливостей реалізації ним своїх повноважень.

Передусім це стосується проблеми дуалізму центрів визначення основних напрямів державної політики. Зокрема Конституція України не дає відповіді на питання, яким чином мають узгоджувати політичні позиції Президент України, з одного боку, і коаліція депутатських фракцій та Уряд [5] – з іншого, в питаннях формування політики у різних сферах.

Збільшення повноважень парламентської гілки влади, в свою чергу, потребує якісно нового підходу до їх здійснення. Парламентські вибори 2006 – 2007 рр. та подальші процеси створення коаліційної більшості продемонстрували, що законодавчий орган представницької демократії в Україні певним чином гальмує процеси поглиблення реформ та збільшує конфліктогенний потенціал у суспільстві, не долаючи регіональний розкол країни. Значною мірою це пов'язано із новим принципом формування депутатського корпусу за партійними ознаками. Враховуючи незначну процентну різницю між правлячою коаліцією та опозицією, парламент перестає бути органом регіонального представництва та перетворюється на майданчик перманентного протистояння різних політичних сил [6, с.23-34]

Політичні події 2007 – 2008 рр., насамперед політична криза й позачергові вибори до Верховної Ради України, перманентний конфлікт між різними гілками влади значною мірою були наслідком низької ефективності взаємодії (а подекуди й відвертої конфронтації) різних гілок влади та вищих владних інститутів держави. Утворення у новообраному парламенті Коаліції демократичних сил у складі Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) та Блоку „Наша Україна – Народна Самооборона” (НУНС), з огляду на їхню політичну спорідненість та ідеологічну близькість, відкривало перспективу налагодження ефективнішої взаємодії між Президентом України, Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України. Проте практична діяльність влади в такому форматі впродовж 2008 року засвідчила, що підвищення ефективності взаємодії гілок влади та досягнення відповідних, позитивних для суспільства, змін не відбулося. Зрештою низька ефективність взаємодії різних гілок влади мала такі негативні наслідки. У політичній сфері – припинення діяльності коаліції демократичних сил у Верховній Раді України, виникнення конституційних підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради Президентом України і призначення позачергових парламентських виборів, входження країни у фазу тривалої політичної кризи. Це фактично вплинуло на спроможність, а скоріше неспроможність дати відповіді на глобальну фінансову кризу, значно понизило можливості влади проводити ефективну зовнішню політику. В той же час вибори 2007 р., а отже, і новий склад Верховної Ради V скликання не створив умови для стабілізації політичної системи країни. Більше того, не меншим за рівнем загострення суперечностей між Урядом і Президентом виявилися й відносини з урядом, який був сформований вже демократичною коаліцією восени 2007 р. [7, с.34].

В умовах перехідного періоду, коли політичні процеси відзначаються суперечливістю, непередбачуваністю, виникненням взаємовиключних чинників, процес стабілізації вітчизняної політичної системи надзвичайно ускладнюється. Йдеться про швидкі й непередбачувані появу та зникнення дійових осіб на політичній арені, латентні форми реалізації влади, стиль державного управління, що спирається не на правові норми,

а на особисті рішення урядовців, стан аномії й ціннісної невизначеності, ослаблення соціального замовлення. Своєрідність сучасного модернізаційного процесу в Україні, який досі не відповідає прийнятним для нашого суспільства параметрам, потребує включення, поряд зі стихійними, цілеспрямованих механізмів соціально-політичного, економічного і правового розвитку відповідно до умов вільної конкуренції.

Вищезазначене дозволяє дійти певних висновків стосовно тенденцій розвитку політичної системи України. З одного боку, гальмування демократичних перетворень наочно демонструє посилення авторитарних тенденцій. Це пов'язано із невиконанням владою функції державного й адміністративного управління – узгодження та збалансування суспільних інтересів у межах оптимальної конституціональної системи. Неможливість або нездатність виконання державою зазначеної функції означає недієздатність демократичної системи правління й підштовхує владно-бюрократичні структури до забезпечення стабілізації суспільства авторитарним шляхом. Про авторитарну орієнтацію української демократії, яка розвивається переважно „зверху” (що само по собі є порушенням демократизму Конституції України), свідчить низка ознак. Так, у системі поділу влад постійне загострення суперництва між виконавчою і законодавчою гілками державної влади, намагання утвердити зверхність однієї гілки над іншою призвели спочатку до революційної ситуації, а потім – до поспішного впровадження конституційної реформи. Але ситуація обтяжується ще й особистісним протистоянням між першими політиками країни, що може спричинити руйнування демократичної структури й довести перманентну боротьбу за владу до свого логічного завершення, тобто виникнення авторитарної чи тоталітарної сили. Характерною ознакою небезпеки посилення авторитарно-демократичної тенденції можна вважати й незначну роль у політичному житті держави політичних партій і громадських організацій. Загальновідомо, що влада не в змозі сама себе контролювати навіть за умови наявності відповідного бажання. Ці завдання мають виконувати розвинені структури громадянського суспільства.

Незавершеність політичного та групового структурування українського суспільства може увімкнути зелене світло для швидкого утвердження авторитарних структур, які у подальшому без особливого напруження позбавляться тягара демократичних вимог і стримуючих механізмів. Уже сьогодні спостерігаються деякі небезпечні явища. До таких можна віднести, зокрема, зрощування державної бюрократії в єдину антидемократичну силу, що представляє різні гілки влади. Ця політична сила нерідко забезпечує прийняття політичних рішень у обхід конституційно зафіксованих процедур, зумовлює хаотичний характер розвитку законодавства, що виявляється у прийнятті недосконалих законів, великої кількості підзаконних актів, стримує появу дієвої системи соціального контролю й регулювання. Таким чином, проблема формування стабільної демократичної політичної системи залишається для України відкритим питанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kalandaze K., Orenstein M. Electoral Protests and democratization: beyond the color revolution / K. Kalandaze, M. Orenstein // Comparative Political Studies. Online First, published on March 3, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cps.sagepub.com>
2. Freedom in the World Country Ratings 1972-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org. - Заголовок з екрану.
3. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе / А. Н. Медушевский. – М.: РОССПЭН, 1997. – 655 с.
4. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / За ред. А. І. Кудряченка. – Київ: НІСД, 2007. – 396 с.
5. Конституція України. Офіційне видання. – К.: Наук. думка, 2006. – 150 с.

6. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За ред. Ю.Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – 744 с.
7. Фісун О. Трансформації політичного режиму України у порівняльній перспективі / Фісун О., Ю.Кальниш // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально- економічного розвитку. – К., 2008. – С.23–34.

© Шаповаленко М. В., 2009.

УДК 316.422

Довбня О.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

„РЕВОЛЮЦІЯ ЗВЕРХУ” І ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Вісімнадцять років незалежності України доводять, що труднощі просування країни до демократії та становлення громадянського суспільства породжені сформованою колишніми й нинішніми керівниками держави політичною та соціальною пасивністю населення. Робиться висновок відносно того, що умовою піднесення політичної культури та формування громадянського суспільства в Україні є реформування виборчої системи з метою посилення контролю виборців над тими, кого обирають, та посилення відповідальності останніх за реалізацію передвиборних обіцянок.

Ключові слова: „революція зверху”, громадянська активність, громадянське суспільство, патрональне президентське правління, соціальна ексклюзія.

Довбня А.Н.

„РЕВОЛЮЦІЯ СВЕРХУ” И ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Восемнадцать лет независимости Украины показывают, что трудности в продвижении страны к демократии и становления гражданского общества вызваны сформированной прежними и нынешними правителями государства политической и социальной пассивности населения. Делается вывод относительно того, что условием подъема политической культуры и формирования гражданского общества в Украине является реформирование избирательной системы с целью усиления контроля избирателей над избираемыми и усиления ответственности последних за реализацию предвыборных обещаний.

Ключевые слова: „революция сверху”, гражданская активность, гражданское общество, патрональное президентское правление, социальная эксклюзия.

Dovbnja O.

„REVOLUTION FROM ABOVE” AND PROBLEMS OF CIVIL ACTIVITY IN UKRAINIAN SOCIETY

Eighteen years of independence of Ukraine show that difficulties in moving of country toward democracy and caused formed the and present rulers of political and social passivity of population. The sluggishness of population hampers becoming in the country of civil society which is major foundation of democratic transformation. A conclusion is done in relation to that the condition of promoting of political culture and civil activity in Ukraine is reformation of

election legislation in the direction of creation of such system of mutual relation between electoral bodies or public servants, at which electors actually would elected bodies and responsibility of the last for realization of pledges rose.

Key words: „revolution from above”, civil activity, civil society, patronal presidential rule, social exclusion.

Вісімнадцять років незалежності України підтвердили, що важливішим фактором формування демократичної політичної системи є наявність громадянського суспільства, яке характеризує всю сукупність різних форм соціальної активності населення, що не зумовлена діяльністю державних органів і не являє собою певний рівень самоорганізації соціуму. У свою чергу цей рівень зумовлений реальною свободою особистості, яка стає можливою лише у країнах справжньої демократії, де не держава панує над суспільством та його громадянами, а суспільство має пріоритет щодо держави.

Останні два десятиліття все більше уваги дослідників звертається на специфіку формування громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи. Якщо на Заході історично громадянське суспільство формувалося шляхом розвитку громадських ініціатив знизу, виникнення активістського типу особистості, з свідомістю, політичною поведінкою, притаманною середньому класу – соціальної бази громадянського суспільства, то на Сході подібний процес ускладнювався умовами гетерогенного соціуму, хоча затребуваність громадянського суспільства цілком очевидна. Його становлення передбачає не тільки відповідну трансформацію суспільних відносин, а й появу „нової людини” – громадянина.

У дослідженнях, присвячених проблемам становлення громадянського суспільства, на пострадянському просторі (в тому числі й в Україні) як правило погоджуються з тим, що шляхи виникнення цієї важливішої основи державності важко оцінювати за західними стандартами. Адже населення тут було виховано у дусі утриманства, очікування захисту від „доброї влади”. На цю несприятливу особливість формування політичної культури громадянськості й відповідальності звертають увагу українські політологи В. Полохало, В. Антонечко, Є. Головаха, С. Катаєв, І. Кресина, О. Стойка, С. Балан, О. Ванников, А. Ткачук, В. Білецький, російські дослідники Б. Блехман, О. Панарин, Т. Самсонова, А. Сеняков, В. Граждан, Р. Артеменко, М. Кузьмин. Тенденції забезпечення громадського інтересу в суспільстві та держави досліджує польський політолог Е. Шацький. Особливості змісту й динаміки протестних настроїв у пострадянських країнах відзначають і деякі відомі теоретики Заходу (говорячи, наприклад, про так звані „кольорові революції”) – Дж. Голдстоун, К. Бринтон, Дж. Данн, С. Хантінгтон, І. Валлерстайн, Ш. Ейзенштадт, С. А. Грин, Г. Хейл.

Перехід до громадянського суспільства – історично тривалий і надто важкий для народу, який довгий час жив в умовах двох найбільш реакційних імперій – Російської та Австро-Угорської. Цей народ ніколи не знав ані справжньої свободи, ані демократії, а отже, не був творцем своєї історії: всі перетворення соціального буття проводились „зверху”. Хоча, зауважимо, у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. в австро-угорській частині тодішньої України була спроба стати на шлях конституційного розвитку, та елементи громадянського суспільства почали там складатися лише у 1920-1930-х роках. Загалом же ні російській, ні австро-угорській монархіям потрібні були піддані, а не громадяни. Елементарні правила взаємостосунків підданих із державою мали неорганізований характер і склалися стихійно. При цьому лояльність підданих до держави, навіть за їх низького рівня життя, підтримували звичай, страх перед владою та церква.

У переважно селянських країнах труднощі та жертви першої світової війни могли породити тільки бунтарські виступи, а не соціалістичну революцію. І саме тому „соціалістична” революція у жовтні 1917 р. перетворилася на насильницьке захоплення

влади лівими партіями, які скористалися мріями селян про землю й мир. Криваві роки громадянської війни у соціально незрілому суспільстві викликали в населення природне бажання до порядку, стабільності, що стало основою встановлення сильної влади. Поступово склалися умови для виникнення адміністративної, вождистської партії та командно-адміністративної системи управління. Деякий сплеск революційного ентузіазму й активності виявився у 20-ті роки ХХ ст., коли виникали різні форми неформальних творчих, виробничих союзів, кооперативів, суспільних організацій., але він завершився посиленням центрального планування не лише економіки, а й суспільного життя, освіти, культури тощо. Зрештою різні форми суспільних асоціацій створювались на єдиній політичній основі. Так, у 1932 р. ВЦІК СРСР прийняв документ „Про заснування добровільних товариств, реєстрації та контроль за їхньою діяльністю”. Після цього впродовж понад 20 років нові суспільні організації практично не утворювались. Іншими словами, складалась жорстка вертикаль влади, а не елементи громадянського суспільства, навпаки – все більше перемагали принципи тоталітаризму, які не послабила навіть перемога у великій війні.

„Хрущевська відлига” 1950-х років теж не створила умов для становлення громадянського суспільства й правової держави. Адміністративно-командна система, що стримувала активність населення, була збережена майже в повному обсязі, а протести невдоволеного населення (переважно промислових робітників) жорстко придушувались, як і паростки інтелектуальної свободи, що виявлялись у дисидентському русі. Останній має особливе значення для формування елементів громадянського суспільства, оскільки саме тут народжувалась боротьба за права людини, за необхідні суспільні зміни та реформи, проголошувались єретичні для державної моноідеології ідеї конвергенції двох соціальних систем.

Не дивлячись на окремі перемоги (у космічній галузі, наприклад), СРСР не зміг скористатися такою ж мірою досягненнями науково-технічної революції, як західноєвропейські країни, США та Японія. Приблизно до середини 1960-х рр. Населення Європи та Японії не набагато краще населення Радянського Союзу. Але науково-технічна революція дозволила європейським країнам та Японії стрімко випередити СРСР за цими показниками. Багато підприємств Радянського Союзу (й України, зокрема) було збитковими, їхнє обладнання застаріле. На момент проголошеної у середині 1980-х років М. Горбачовим „перебудови” населення переважно пасивно чекало подальших кроків керівництва, не даючи віри його обіцянкам та декларованій гласності. Одним із таких кроків „назустріч людям” був закон, прийнятий Верховною Радою СРСР у травні 1988 р. „Про кооперацію”, який дозволив виявляти приватну ініціативу та підприємництво. Показово, що перші кооперативи стали виникати у сфері харчування та виробництва сувенірів, що свідчило про те, що ні населення, ні самі партапаратчики не сприйняли цей закон як серйозну заявку на глобальні зміни у структурі виробництва великої країни. Всі зрозуміли, що кооперативам відводилась другорядна по відношенню до державних підприємств роль, вони мали наповнити ринок товарами народного споживання та „зв’язати” надлишок грошової маси у населення. Проте позитивним моментом було те, що у соціальному плані кооперативний рух міг породити середній клас – та не судилося.

Не зважаючи на те, що умови для створення кооперативів були досить прийнятними (звільнення від податків на 3-5 років, відсутність перевірок підприємств, надання одновідсоткових кредитів тощо), більшість населення не змогло ними скористатися через свою пасивність, зумовлену підданською політичною та економічною культурою. До того ж їхні грошові заощадження у збербанках були „заморожені”. Натомість пільгами скористався криміналітет, певна частина партійної та комсомольської номенклатури, і на момент розвалу СРСР до влади у незалежних республіках прийшли „революційні” націонал-демократи без досвіду керівництва й управління. Останні переважно й склали

нову команду президентів. Так, у першого президента України Л. Кравчука була слабка команда, яка не могла впоратися з соціально-економічними труднощами перших років: гіперінфляція, невивлати зарплат. Справдилося пророцтво З. Бжезинського, висловлене ним у книзі „Велике банкрутство. Народження й смерть комунізму в ХХ столітті” (1989), про те, що нова демократична еліта Росії народиться у радянсько-партійно-комсомольському середовищі, оскільки в роки соціалістичної диктатури ділові якості людей, підприємливість могли виявитись лише через партійну діяльність – єдино дозволений „вид бізнесу” [1, с. 253-254]. Такою ж мірою це стосується й України, де представники господарської, партійно-державної номенклатури та маргінальні (переважно кримінальні) приватизували державні „заводи, газети, пароплави”, кооперативи й приватний бізнес потрібні їм були лише для первісного швидкого накопичення капіталу (зрозуміло, не у сфері виробництва, а у торгівлі, посередництві тощо). У хвилі тотальної економічної кризи захлинулося велике виробництво, а дрібне й середнє підприємництво та фермерство не стало на ноги, бо не отримало жодних для цього сприятливих умов. Представники останніх нерідко підпадали під владу місцевих державних, а пізніше кримінальних „феодалів”. Відтак активний середній шар суспільства не склався.

Новими можливостями змогли скористатися три групи населення, які й склали сьогодні шар „нових підприємців”. Це перш за все номенклатура, криміналітет, певна частина колишніх інженерно-технічних працівників і викладачів вищих навчальних закладів. На той час суспільна власність вже була поділена між потужними групами й кланами. У 1994 р. відбувається „закриття” вищого класу: він створює приватні клуби, спілки, школи, політичні об’єднання. Саме один із таких політичних утворень – Спілка підприємців у 1994 р. висунув свого кандидата на посаду президента країни – Л.Д. Кучму. З його перемогою на виборах в Україні розпочато формування системи, якій американський політолог Г. Хейл дав назву „патрональне президентське правління”. Він характеризує цю систему такими елементами: 1) президентська влада, яку президент отримує в результаті регулярних прямих виборів, на яких є можливість голосувати вже не за чинного президента; 2) дуже великі формальні повноваження президента порівняно з іншими гілками влади; 3) на додаток до своїх формальних повноважень президент має ще широкий набір неформальних повноважень, що базуються на відносинах „патрон-клієнт” на стику державної влади й економіки [2, с.7].

У 1996 р. президент України Л. Кучма добився прийняття нової Конституції, яка передбачала сильну президентську владу (чим він і скористався, а саме активно звільнював й призначав губернаторів відповідно до сприятливих чи не сприятливих для нього результатів голосування). Здійснення президентської влади в умовах „патронального президентського правління” надто залежить від ставлення до президента з боку економічної та політичної еліт.

На кінець 1990-х років у країні поступово сформувалась система великих корпорацій-конгломератів, у розпорядженні яких уже були значні можливості впливу на політику, включаючи ключові ЗМІ. Народне добро опинилося в руках 3-5 % найбагатших людей України. Один із них – В. Пінчук – у статті „Капітал” писав, що сама сучасна українська державність значною мірою своїм формуванням зобов’язана національному бізнесу, а „бізнесмені першого національного призову збирали по обламках індустрію країни... створювали нову економіку нової України з хаосу, з пилу перших пострадянських років...” [3, с.5]. Він вимагає поваги до олігархів з боку народу. Проте, чи створила економічна еліта нові виробництва на основі надсучасних технологій, чи почала випускати конкурентоспроможну вітчизняну продукцію? Ні. Скупивши за безцінь промислові підприємства, шахти і т.ін., вона всі 18 років нещадно експлуатує те, що створювали попередні покоління.

Внаслідок злиття двох сил – влади й капіталу – сформувався напівкримінальний кланово-олігархічний феномен. Хижацький крупний капітал не був зацікавлений і не сприяв появі малого й середнього бізнесу. Згубний вплив він здійснював і на інститути демократії. Продажними виявились не лише ЗМІ, а й посади, місця в парламенті. Кандидат у депутати без грошей перетворювався на німого, і маючи найцікавіші та найкорисніші ідеї, він втрачав можливість донести це до виборців, оскільки вже всі ЗМІ отримали своїх хазяїв.

Підприємці, які б створили нові виробництва в економіці, не з’являлись. Країна не розвивалась і тому стрімко відставала не лише від розвинених країн, а й навіть від слабих сусідів. Іноземні інвестори цікавляться зараз лише традиційними галузями України, а також у сфері фінансових угод, торгівлі. Успішні в технологічному сенсі країни не тільки обходять нас за економічними показниками, а й вступаючи у взаємодію, автоматично нав’язують нерівний обмін, виснажуючи українську економіку та заганяючи її на все нижчі щаблі світової ієрархії.

Сучасна економічна криза виявила всю згубність економічної політики українського керівництва: постійне скорочення чисельності населення, його старіння, важка й мало оплачувана праця (за 42 години на тиждень середня заробітна плата українського працівника 1735 грн., натомість робочий тиждень у Німеччині на 4 години коротший, а оплата у 10 разів більша). Усе це змушує наших співвітчизників шукати „щастя” за кордоном [4, с.1], поповнюючи армію трудових мігрантів. Загальна чисельність останніх, згідно з даними різних джерел, складає від 3 до 7 мільйонів чол. [5, с.2].

Сьогодні в Україні ледь не половина працездатної молоді працює в охоронних організаціях. Практично це виражається у збільшенні явищ девіантної поведінки, у феноменах десоціалізації й звичайного здичавіння. В країні вже понад десять років спостерігається процес, якому соціологи дали назву „соціальна ексклюзія” [6, с.67].

У 2004 р. ситуація в Україні загострилася. Назріли проблеми невідповідності неформальних установок у суспільстві та формальних приписів. За відсутності діалогу, точніше – механізму діалогу, конфлікт між очікуваннями людей і владою трансформувалася у конфронтацію. Політичні партії, яких на початок 2004 р. було близько 100, не відігравали ролі з’єднувальної ланки між зародками громадянського суспільства і державою. Вони переймалися боротьбою за владу, а не захистом інтересів різних соціальних груп, які в свою чергу „дозволяли” партіям бути поза контролем з боку виборців. Суспільні організації й об’єднання, що з’являлися, в особі своїх фундаторів прагнули ставати державними, або командами з організації перемоги на виборах своїх лідерів. Вищі ешелони влади, розділені корпоративними інтересами на певні впливові угруповання, дотримувались різних стратегічних цілей і виявляли непримиренність у боротьбі за вплив і ресурси, залишаючи поза увагою загальнонаціональні інтереси. Рівень довіри до влади та її представників з боку народу був вкрай низьким, як і його політична активність. Водночас влада була практично невідконтрольна громадянам. Як і за часів Л. Брежнєва, багато керівників розглядали сферу управління як свою власність. Можна стверджувати, що наявний політичний режим був неспроможний забезпечити цивілізовані відносини між державою та громадянами.

За таких умов опозиція (політична, а не соціальна) одержала перемогу, мобілізувавши великі маси людей на вуличні протести, що привели до „помаранчевої революції”. Через нерозвиненість громадянського суспільства, слабких переговорних здібностей вести діалог із владою від імені суспільства вступила політична сила, яка будувала свою аргументацію на тезах справедливості. І це зрозуміло, оскільки поняття справедливості лише почасти формується формальними законами, а в основному в ньому переважає мораль та інші неформальні установки. Але сила, що прийшла до влади на тезах справедливості, майже нічого не зробила для того, щоби справедливість стала

законом. Кольорова революція, яку деякі західні політологи називали демократичним проривом, не змогла в Україні повністю демонтувати систему патронального президентського правління. Отримавши владу, „нові” політичні сили, народжені в оточенні президента Л. Кучми, налякалися можливості появи „після Майдану” організацій і асоціацій громадянського суспільства. Активність деяких активістів виявилася незатребуваною.

В Україні за президентства В. Ющенка з 2005 по 2008 рр. водночас виявлялись протилежні тенденції – демократії та авторитаризму. Наступні події свідчили, що „помаранчева” революція була ще однією спробою косметичного реформування зверху. Вся епоха „помаранчевої революції” позначалися на долі України негативно: втрачено багато часу у марній політичній боротьбі на шкоду справжній демократизації. Уже в 2005 р. було розпочато „передвиборний цикл”. Швидкоплинні зміни уряду заважали займатися нагальними реформами, питаннями економічної стратегії. При цьому наші керманічі не забували вихвалитися досить непоганим зростанням ВВП у 2005 р. (що, до речі, пояснювалося зростанням з 2005 р. ціни на сировину, а в Україні головними експортними продуктами були зерно і сталь). Тоді ж почалося масоване кредитування українських банків західними банками, що в свою чергу стимулювало споживче кредитування всередині країни, торгівлю й будівництво. Проте в 2008 р. цьому „благополуччю” настав кінець: впали ціни на сировину, перекрилися канали кредитування української економіки Заходом, почався спад промисловості й торгівлі, врешті решт падіння ВВП досягло 20%. Почалася боротьба за владу і вплив під гаслами „наведення порядку”. Навесні 2009 р. президент В. Ющенко запропонував новий проект Конституції України, в якому голова держави наділявся більш широкими повноваженнями. Це є спробою відновити патрональне президентство на новому рівні.

Водночас реалії та динаміка соціополітичного розвитку на початок чергової президентської виборчої кампанії 2010 р. дають безліч свідчень того, що сьогоднішній „середній українець” не має особливих прагнень ставати суб’єктом змін, які відбуваються в країні. Хоча в оприлюдненому 500-стрінковому дослідженні „Українське суспільство в 1992-2007 роках. Динаміка соціальних змін” академік НАНУ, директор інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ Ю. Пахомов доходить висновку: „Україна – країна, що не відбулася. Неспроможність країни багатогранна: це беззаконня і безсилля правових інститутів, підлеглість влади бізнес-мафії; це всездозволеність привладного криміналітету; тотальний підкуп електорату під час виборчих кампаній; багаторічні міжвладні конфлікти, що трясуть країну; це, нарешті, засилля споживацької моделі суспільства, яка, будучи жебрацькою, геть блокує процеси перетворення країни з низько технологічної на високорозвинену” [7, с.2].

Україна зробила великий крок на шляху перетворення у напівколонію чи то напівпериферію. Ю. Пахомов наводить такі дані: лише 8 % дорослого населення позитивно відповідають на питання: „Чи є в країні демократія?”, і це при цьому, що більше половини населення найкращим ладом називають саме демократію. 78% респондентів взагалі заперечують наявність в Україні демократії; 69,5% опитаних оцінюють вибори як нечесні й невірні; 86,5% переконані, що в країні відсутні рівні можливості. Прибічників приватної власності – лише 8,4%. Безвихідь ситуації все більше підштовхують суспільну думку до висновків про необхідність зміни наявного суспільного ладу, який влаштовує лише 4,5% населення, а не влаштовує – 41,6%. До того ж понад 40% громадян вважають необхідним зміну суспільного ладу радикальним чином. Показники невдоволення ладом і розчарування ним складають 91,3% [7, с.2]. Проте інші численні емпіричні дослідження підтверджують, що більшість українського населення обрала для себе роль стороннього спостерігача інституціональних і економічних трансформацій, ініційованих вузьким колом політичної та ділової еліт, а також елітоутворювальними

групами. „Середній” українець може „поворкотіти”, відповідаючи на питання соціологічних опитувань, але у житті обирає стан різко зниженої соціополітичної життєдіяльності.

Менталітет не громадянськості „середнього” українця як важливіша складова його характеру ось уже вісімнадцять років є, як не парадоксально, захисним механізмом в умовах тотальної вразливості людини, його залежності від політики центральної та місцевої влади, перманентного падіння рівня життя для більшості населення.

У 2004 р. в Україні тільки-но з’явилися можливості громадянської участі, які могли би стати поштовхом виникненню й розвитку громадянського суспільства. Але вони були надто слабкими. Та й не могли бути інакше, оскільки ще не віджилий обцининний колективізм соціалістичної модифікації, що не сприяло вихованню у людей поваги до закону, власності й чужих прав. А без цього – годі й чекати справжнього громадянського суспільства. За часі радянської однопартійності формувалася авторитарна підданська свідомість, а політична участь громадян мала здебільшого ритуальний характер. На цих особливостях й паразитують нинішні архітектори „вертикалі влади”, адже інстинкт суспільного самозбереження за всяку ціну, зосередженість людей на природному прагненні вижити тут і зараз, відчуття власного безсилля – усе це звужує горизонт особистісного розвитку, в принципі орієнтованого на індивідуальну відповідальність.

У вищезазначеній ситуації основою життєвої позиції при визначенні способу поведінки стає бажання прилаштуватись до будь-яких умов соціополітичного буття. Таким є сформований спосіб життя „середньостатистичного” українця. Наявне явище масової, усвідомленої особистісної прихильності до самообмеження життєвих потреб, точніше – феномен само ототожнювання з такими сталими зразками поведінки, які само по собі виключають появу громадянської ідентичності, пригнічуючи паростки громадянської свідомості.

Формуванню громадянської політичної культури і підвищення активності населення може сприяти реформа виборчого законодавства у бік збільшення відповідальності представників влади перед виборцями, контролю над їхньою діяльністю з точки зору виконання прийнятих ними передвиборних зобов’язань, суспільних норм і правил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in Twentieth Century / Zbigniew Brzezinski. – New York, 1989. – 278 p.
2. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Генри Хейл // Pro et Contra. – 2008. – №1 (40). – январь-февраль. – С.6–21.
3. Пинчук В. Капитал / В. Пинчук // Зеркало недели. – 2005. – № 49. – С. 1,5.
4. Время. – 2008. – 14 июня.
5. Ведерникова И. Украина – миру, государство – гражданам / Ведерникова И., Котляр А. // Зеркало недели. – 2009. – № 31. – С. 1–3.
6. Оксамитна С. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. Оксамитна, В. Хмелько // Соціологія і теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
7. Пахомов Ю. Законы Ньютона и украинское общество / Ю. Пахомов // Время. – 2008. – 23 октября. – С. 1–3.

© Довбня О. М., 2009.

УДК 323.2:316.325(477)

ЧАБАН О.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**РЕАЛІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

У статті здійснюється спроба визначити поняття, природу і сутність громадянського суспільства. Розглядаються проблеми та основні тенденції формування громадянського суспільства в Україні як основи функціонування демократії. Аналізується стан та проблеми законодавчого визначення шляху розвитку та вдосконалення цього процесу. Визначаються найбільш важливі напрямки подальшого формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, інституціоналізація, громадський контроль, суспільний договір.

Чабан А.А.

РЕАЛИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

В статье осуществляется попытка определить понятие, природу и сущность гражданского общества. Рассматриваются проблемы и основные тенденции формирования гражданского общества в Украине как основы функционирования демократии. Анализируется состояние и проблемы законодательного определения пути развития и совершенствования этого процесса. Определяются наиболее важные направления последующего формирования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, институционализация, общественный контроль, общественный договор.

Chaban A.

REALITIES OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

An attempt to define a concept, nature and essence of civil society is carried out in the article. Problems and basic tendencies forming of civil society are explored in Ukraine as the bases of democracy functions. The state and problems of legislative determination of way development and perfection of this process are analyzed. The most essential directions of the subsequent forming of civil society in Ukraine are determined.

Key words: civil society, civic organizations, institutionalization, public inspection, public agreement.

Вивчення проблем громадянського суспільства є на сьогодні найбільш актуальним питанням, якому присвячуються незліченні круглі столи, симпозиуми, дискусії і конгреси, оскільки воно виступає основою побудови розвинутої демократії. Серед визначних доробок в цьому питанні сучасних зарубіжних дослідників можна перерахувати наступні прізвища: Дж. Александер, Е. Геллнер, Дж. Кін, Ф. Шміттер та ін. Проблемам громадянського суспільства приділяють увагу й українські дослідники – О. Гончарук, А. Колодій, В. Мельниченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Степаненко та ін.

Виходячи з потреб розуміння, основними цілями цієї статті є уточнення поняття „громадянського суспільства” та визначення особливостей реалізації цієї концепції у політичному просторі українського суспільства. Досягнення цієї мети потребує звернення до історії політичної думки, де в загальних рисах затверджується уявлення про суспільний феномен, який з часом отримав назву „громадянське суспільство”.

Як відомо, термін „громадянське суспільство” використовувався у різних значеннях з XVIII ст., соціологічна концепція якого бере свій початок від традиції шотландської моральної філософії. Щоправда, ідеї близькі до його сутнісної основи (стосовно суспільного договору, статусної і моральної рівності людей, контролю за діяльністю влади тощо) були висловлені значно раніше. Минуло майже дві тисячі років відтоді, як Ціцерон започаткував термін „*civilis societas*”, що в перекладі з латини означає „громадянське суспільство”. Цей термін він трактує як об’єднання людей, „пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільності інтересів”, через відповідний ланцюжок, яким виступає громадянське суспільство. На базі цього створюється спільнота людей, яка досягає злагоди задля реалізації загальних інтересів [1, с.15]. А ось держава, за Ціцероном, є побудовою, яку народ привласнив з метою здійснення тріади завдань: *досягнення рівності всіх, реалізації інтересу й забезпечення злагоди*.

Погоджуючись з першочерговістю Ціцерона у визначенні громадянського суспільства, потрібно зважити на застереження Томаса Гоббса, який висловив міркування про громадянське суспільство в рамках „*scientia civilis*”. Т. Гоббс стверджує, що першим це поняття використав Сократ, а за ним – Платон, Арістотель, Ціцерон та інші стародавні філософи. Англійський філософ ототожнював громадянське суспільство з державою: „Жоден закон не може бути Несправедливим. Закон створює Суверена Влада, а все, що робить така Влада, є виправданим” [2, с.388]. Т. Гоббс пропонує своєрідну модель громадянського суспільства, яка є органічно пов’язаною з державою.

На відміну від нього, Джон Локк чітко розрізняє суспільство й державу. Пропонує розуміння громадянського суспільства як універсальну форму реалізації законів, соціальний стан формальної рівності. „Ні для кого в громадянському суспільстві, – пише Дж. Локк, – не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства” [3, с.179]. Англійський мислитель продовжує ідею тріади, висловлену ще Ціцероном: індивідуальна свобода, недоторканність власності, безпека та мирне співжиття.

Винятковість цієї загальної світової тенденції обґрунтовано висвітлив відомий німецький філософ Іммануїл Кант у праці „Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані”. Його концептуальні засади формування громадянського суспільства ґрунтуються на свободі кожного громадянина. Закон та право виступають інструментом, яким можна реалізувати й досягнути цієї свободи лише в рамках держави. „Найбільша проблема для людського роду, – наголошує І. Кант, – розв’язати яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства” [4, с.21].

Розгорнуту характеристику громадянському суспільству дав відомий німецький філософ Ф.-Г.-В. Гегель, внесок якого важко переоцінити. Загальна ідея „громадянського суспільства” полягала в тому, щоб вивільнити приватне життя, сім’ю і економічне буття з-під впливу держави. Для мислителя громадянське суспільство – це не лише світ економічних потреб, це також і царина етики. Громадянське суспільство, писав Гегель, „це відмінність, яка постає між сім’єю і державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати. Створення громадянського суспільства належить між іншим, до сучасного світу, який тільки і віддає належне всім визначенням ідеї” [5].

Згодом формувалися уявлення того, що занадто держава завжди стоїть на перепоні волевиявлення окремого індивіда та реалізації його потенційних можливостей. У цьому сенсі, мабуть, найбільш радикальну концепцію громадянського суспільства сформулював, автор відомого твору „Права людини” Томас Пейн, для якого тема громадянського суспільства, що протидіє державі, стає центральним. Він вважав державу необхідним

злом: чим воно менше, тим краще для суспільства. Влада держави має бути обмеженою на користь громадянського суспільства, оскільки уряд не в праві довільно змінювати чи розширювати свої конституції або нехтувати довірою громадян [6, с.66-68].

У подальшому ця традиція, в більш поміркованій формі розроблена Алексисом де Токвілем, який у „Демократії в Америці” чітко розділяє поняття держави, а частіше уряду (government) та громадського життя (civil life). Життя громадянського суспільства, за А. де Токвілем, характеризується передусім розвитком і широким розгалуженням добровільних незалежних асоціацій. Зокрема, значення політичних асоціацій теоретик убачає в тому, що вони, надаючи уроки у створені об'єднань громадян, виступають свого роду вільними школами практичного народовладдя. *Громадяни на власному досвіді вчать формулювати власну позицію і обмінюватися поглядами, організовувати та захищати свої громадянські права і постійно контролювати уряд.* Ці положення А. де Токвіля, пов'язані саме із формами практичного залучення громадян до публічної політики, є досить актуальними в сучасних обставинах розвитку громадянського суспільства, особливо в Україні.

Не вдаючись надалі до ретроспективних джерел та вироблення подальших концептуальних положень, слід зазначити, що *громадянське суспільство* – це конкретний спосіб інституалізації демократії та сфера для добровільного об'єднання громадян із метою реалізації їхніх інтересів. *Громадянське суспільство* – це система соціальних відносин, які виникають в публічній сфері, поза межами ринку, де громадяни шляхом активної добровільної діяльності забезпечують реалізацію власних цілей суспільного життя у рамках закону, гарантованого державою. Таке розуміння громадянського суспільства стверджує якісний і самоорганізуючий характер, відкидає тотальну залежність громадян від держави і тлумачить його як самодостатню інституцію, яка не може бути зведена до суто економічних структурних відносин. І саме функціонування інститутів, які формують громадянське суспільство, є показником зрілості суспільства загалом.

Україна отримала складну посттоталітарну спадщину, яка постійно стримуватиме процес формування громадських інституцій, що виступають фундаментом громадянського суспільства. На думку одного з сучасних українських дослідників, нинішній стан громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку. *Перший* – згорання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму, *другий* – консервація на тривалий час нинішнього становища і відповідно авторитарних методів управління, *третій* – поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства [7, с.22]. Хочеться вірити, що останній сценарій є найімовірнішим, проте, аналізуючи сучасні реалії розвитку громадянського суспільства, не можна не припускати і двох перших.

„Оксамитові” революції кінця 80-х років у Центральній і Східній Європі породили кардинальне осмислення категорії громадянського суспільства. Щось подібне відбулося й в молодій Україні. Важливість громадянського суспільства відповідала намірам значної частини суспільства сформувати демократичні інститути влади, кардинально змінити відносини держави й громадян, дати людям можливість самим робити вибір. Проте шлях його становлення виявився набагато складнішим, аніж це уявлялося раніше.

Першим кроком стало законодавче закріплення намірів і інституціоналізації нових відносин. Конституційний процес в Україні тривав довго – із прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. і завершився 28 червня 1996 р. прийняттям нової Конституції України. Запорукою до створення повноцінного громадянського суспільства є третя стаття Конституції України: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. *Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.* Утвердження і забезпечення прав і

свобод людини є головним обов'язком держави” [8]. Отже, проголошені Конституцією гарантії прав і свобод людини, невтручання держави в справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом мали б створити політико-правові передумови для того, щоб люди домагалися розмежування суспільної й політичної сфер, проявляли активність у реалізації й захисті своїх інтересів.

Хоча в Україні прийнято закони „Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.), „Про об'єднання громадян” (1992 р.), „Про благодійництво та благодійні організації” (1997 р.), „Про молодіжні та дитячі громадські організації” (1998 р.) [9], проте до теперішнього часу є значні законодавчі перепони на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні.

22 вересня 2009 року Комітет Верховної Ради з питань правової політики відмовився розглядати проект Закону України „Про громадські організації”. Відтак діяльність структур громадянського суспільства в Україні продовжує регулюватися загальним Законом „Про об'єднання громадян”, який має значні недоліки. У квітні 2008 року Європейський суд із прав людини визнав цей український закон таким, що не відповідає Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод у частині захисту права на свободу об'єднань, і зобов'язав Україну поліпшити своє законодавство в сфері громадянського суспільства. Застереження цілком справедливі, адже досі громадянське суспільство в Україні розвивалося не завдяки, а всупереч нормам законодавства. Проблеми почалися навіть не з відсутності закону „Про громадські організації”, а з відсутності відповідних положень в Основному Законі.

Проблем в цьому напрямку додали й представники Кабміну, які виступили проти Реєстру громадських експертиз. Відповідні зміни готуються до „Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади”, який затверджений Постановою Кабінету Міністрів України 5 листопада 2008 року. Існування подібного реєстру мало сприяти прозорості й підконтрольності органів виконавчої влади, але це аж ніяк не вигідне більшості українських чиновників, які не готові звітувати перед громадськістю про результати своєї діяльності.

Відтак громадянське суспільство, яке має бути середовищем існування вільної людини, не враховувалося. Таким чином, після законодавчого виключення суспільства між людиною і державою постала прірва. Нема вдосконалення юридичного механізму громадянського контролю за державною діяльністю, що дозволяє їй значно поширити свою владу, розширити межі втручання в суспільні справи, що у підсумку загрожує встановленням недемократичного режиму в Україні.

На підтвердження цього положення хочеться послатися на оцінки Ф. Барановського, який говорить, що в Україні замість „громадянського суспільства сформовано криміналізоване клієнтальне суспільство, за умов якого демократичні політичні інститути існують як квазіутворення” [10, с.98]. *За формальними ознаками як у правовій системі, так і на інституційному рівні громадянське суспільство представлено достатньо, але майже відсутні інструменти, механізми та демократичні способи існування цих інститутів.*

Також не на користь становлення громадянського суспільства в Україні являється неконтрольоване зростання нерівності, яке посилює владні позиції небагатих і перешкоджає участі в політиці більшості, тобто суперечить демократії і сприяє розвитку авторитарних тенденцій:

- відбувається поляризація суспільства: на одному полюсі концентруються апатія й пасивність, на другому – намагання монополізувати й закрити для громадян сферу прийняття політичного рішення;

- соціальна нерівність маргіналізує знедолені верстви, підштовхуючи їх до втечі від політики і нелегітимних форм протесту. Вони стають соціальною базою політичного

екстремізму, оскільки не мають можливості артикулювати й захищати свої інтереси в публічній сфері;

- соціальна нерівність культивує в суспільстві атмосферу, що сприяє руйнуванню підвалин соціальної справедливості і загального блага, моральних засад суспільної єдності [11, с.72–73].

Отже, соціальна нерівність відтворюється в політичному житті, яку повинне подолати – міцна соціальна база громадянського суспільства – стійкий та самодостатній середній клас, який в розвинутих країнах Заходу чисельно складає не менше 60% населення і володіє не менше ніж 30% загальнонаціонального багатства. В Україні, імовірно, більше 95% загальнонаціонального багатства сконцентровано в руках лише кількох сотень найбагатших людей. За останніми даними чисельність середнього класу в Україні скоротилася з 17% до 10-12%. Цей показник відкинув українське суспільство назад, у початок 2006 року, коли цього прошарку практично не було [12].

Подальший аналіз стану громадянського суспільства в Україні наштовхує нас на таке явище, як „політична бідність”. Поняття „політична бідність” уперше використав Дж. Бохман; воно означає нездатність деяких груп громадян брати участь у демократичному процесі, що робить їх вразливими перед наслідками рішень, які приймає влада. На думку Дж. Бохмана, поріг „політичної бідності” проходить по лінії здатності-нездатності тієї чи іншої групи ініціювати обговорення суспільних проблем, які зачіпають її інтереси [13, с.125]. Це представники андеркласу („пасивних бідних”), ті, які відмовляються брати участь у політичному процесі (не голосують на виборах, не беруть участі в організаціях громадянського суспільства). Основними рисами андеркласу вчені називають бідність, економічну залежність від держави, патерналізм, депривацію, незалученість до соціальних мереж і домінуючої культури. Цікавими, у цьому ракурсі, може бути дослідження, проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 27 лютого по 5 березня 2009 року. На питання „Якою мірою Ви впливаєте на владу?": 72,4% респондентів відповіли, що зовсім не впливаю на центральну владу, та 62,8% – не впливають на місцеву владу. Лише 0,3% відзначають свій потенційно сильний вплив на владу [14].

Дається взнаки низький рівень довіри громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. В Україні, у зв'язку з традиційно скептичним ставленням до недержавних структур, основна частина громадських функцій централізована. За даними Інституту соціології НАН України, навіть стосовно таких суто духовних інституцій громадянського суспільства, як „громадські організації”, „церква”, „творчі спілки”, „організації за інтересами”, близько 30 % респондентів вважають державне керівництво ними єдиним ефективним засобом їх розвитку [15, с.41.].

Перераховувати можна безліч тез, які стають на заваді розвитку самодостатнього та сильного громадянського суспільства. Але підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що громадянське суспільство необхідне для затвердження принципів демократії. Чим воно більше розвинуто, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більше у них можливості самореалізації в різних сферах громадського життя й тим менша небезпека узурпації влади й здійснення повного контролю за суспільними процесами. Тож, серед найбільш важливих напрямків подальшого формування громадянського суспільства в Україні, що відзначається рядом дослідників [16, 17], варто виділити: подальше реформування політичної системи та вдосконалення нормативно-правової бази; все більш глибоке усвідомлення особистістю своїх громадянських прав і обов'язків; створення державою умов для формування самодостатнього середнього класу; утвердження в українському суспільстві правової культури й особливо у професійних політиків; установлення закономірностей формування громадянського суспільства з обліком

культурно-історичних і соціально-економічних особливостей розвитку українського суспільства.

Але наразі виникає потреба, щоб такий теоретичний конструкт як „громадянське суспільство” не став лише наступною утопією створення земного раю та й в подальшому безплідним, а мав відповідати на питання практичного створення хоча б деяких аспектів громадянського суспільства при таких несприятливих умовах українського суспільно-політичного простору. Практика показує, хоч і не повністю використана („Помаранчева революція” 2004 року), що при загальнонаціональних виборах навіть у режимах формальних демократії кандидати, які залежать від громадського волевиявлення, намагаються претендувати на найповнішу презентацію не вузькопартійних, а саме суспільних інтересів. Тож вибори створюють ту унікальну ситуацію, коли організована громадськість може висувати свої умови та принципи подальшої взаємодії влади і решти суспільства. Саме в цьому діалозі – формування своєрідного суспільного договору між урядом і суспільством про базові спільні інтереси та принципи їх реалізації – існуюча влада або політична сила, яка претендує на владні повноваження, найбільш залежна, вразлива та чутлива щодо суспільних настроїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу Богів / Цицерон, Марк Тулій / Пер. з латин. В. Литвинов. – К.: Основа, 1998. – 476 с.
2. Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. / Сост. В. В. Соколов.; [Пер. с лат. и англ.]. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – 624 с.
3. Локк Дж. Два трактати про врядування / Джон Локк; [Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 265 с.
4. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И.Кант; [Сочинения: В 6-ти т]. – М.: Изд-во „Мысль”, 1966. – Т. 6. – 743 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; [Пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц]. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
6. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.
7. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
8. Конституція України. – К.: Наук. думка, 2006. – 150 с.
9. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю. П. Єлісєвенко. – К.: Махаон, 2003. – 976 с.
10. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу / Ф. В. Барановський. – Луганськ: Елтон-2, 2007. – 407 с.
11. Социальное неравенство и публичная политика / Ред. кол: Медведев В. А. (отв.ред.), Горшков М. К., Красин Ю. А. – М.: Культурная революция, 2007. – 336 с.
12. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ремурс] – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738
13. Bohman J. Public Deliberation Pluralism, Complexity and Democracy / J. Bohman. – Cambridge, Massachusetts, 1996.
14. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ремурс] – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441
15. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – 368 с.
16. Мельниченко В. Напрями і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук / В. Мельниченко. – К., 2001. – с. 30–39.

17. Довбня О.М., Довбня О.М. Створення механізму постійного діалогу державних і громадських установ – шлях утворення громадянського суспільства / О.М. Довбня, О.М. Довбня // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна – 2007. – №785 – Вип.10. – С.72–79.

© Чабан О. О., 2009.

УДК 352.02

Станкевич Б.В.

Національний університет „Львівська політехніка”

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ РЕСУРСАМИ: ПОЛІТИКО–ПРАВОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті розглянуто питання державного управління інформаційними ресурсами України. Визначено основні принципи і напрями діяльності органів державної влади щодо створення інформаційного суспільства, розв’язання завдань формування національного інформаційного простору і входження України у світове інформаційне співтовариство. Окреслено основні напрями і пріоритети політико - правового регулювання функціонування інформаційного ресурсу.

Ключові слова: інформаційний ресурс, державна інформаційна політика, інформаційна безпека, інформаційне законодавство, інформаційне суспільство.

Станкевич Б.В.

ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫМИ РЕСУРСАМИ: ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УКРАИНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

В статье рассмотрен вопрос государственного управления информационными ресурсами Украины. Определены основные принципы и направления деятельности органов государственной власти относительно создания информационного общества, решения заданий формирования национального информационного пространства, и входение Украины в мировое информационное содружество. Очерченно основные направления и приоритеты политико - правовой регуляции функционирования информационного ресурса.

Ключевые слова: информационный ресурс, государственная информационная политика, информационная безопасность, информационное законодательство, информационное общество.

Stankevych B.

THE PROBLEMS OF THE STATE ADMINISTRATION OF THE INFORMATIONAL RESOURCES. THE POLITICAL AND JURIDICAL PERSPECTIVES OF THE UKRAINIAN LEGISLATION

The question of state administration of Ukraine informative resources is considered in the article. Certainly basic principles and directions of activity of public authorities in relation to creation of informative society, decision of tasks of forming of national informative space, included of Ukraine in a world informative concord. Outlined basic directions and priorities of politiko - legal adjusting of functioning of informative resource.

Key words: informational resources, State informational politics, informational security, informational legislation, informational society.

У сучасній політичній науці цілком слушно констатується необхідність дослідження соціально – політичних аспектів становлення інформаційного суспільства (праці Д. Бела, Г. Белова, В. Ізомцева, М. Кастельса, К. Мея), інформаційного права (у дослідженнях А. Агапова, Ю. Батурина, І. Бачило, В. Копилова, Т. Костецької), вироблення ефективної інформаційної політики (книги І. Арістової, К. Беляєва, В. Брижка, О. Гальченка, Л. Цейтлінової, В. Коляденка, О. Литвиненка, Є. Макаренка), розвитку державного управління в галузі інформаційного ресурсу (праці А. Антропольського, І. Бачила, І. Тиновичкої, О. Сосіна). Аналіз праць зазначених авторів дав змогу нам виокремити малодосліджені й зовсім не досліджені аспекти проблеми державного управління та відповідної політики в галузі ефективного використання інформаційного ресурсу України. Ці аспекти не були предметом спеціальних політологічних досліджень, а лише частково розглядалися в контексті проблематики інформаційного суспільства та інформаційної політики.

Мета даної статті – з’ясувати роль держави в регулюванні інформаційної діяльності, в умовах становлення інформаційного суспільства; створити концепцію політико – правового регулювання використання інформаційного ресурсу з метою забезпечення ефективного функціонування інформаційної сфери держави.

В інформаційному суспільстві політика та інформація – це взаємозалежні явища, що впливають одне на одне в процесі соціального управління. Дійсно, якість інформації та її доступність, сучасні інформаційні технології, що радикально збільшують обсяг і швидкість поширення інформації, викликають глибокі зміни в політиці конкретної держави, роблять суттєвий вплив на характер і системи владарювання (точна інформація підвищує ефективність влади, дозволяє вчасно скорегувати обраний напрямок дій, відреагувати на обставини, що знову з’явилися).

Водночас і політичні структури впливають на інформацію, ступінь її відкритості, процеси доставки, характер передачі споживачу. Одна з найважливіших соціальних функцій влади — дозування інформації та її „пакування”. На цьому засновується механізм маніпулювання громадською думкою. Найвідомішою і простою формою владного контролю над інформаційними процесами виступає цензура, коли держава за допомогою спеціально призначених та відповідальних перед ним чиновників „керує” змістом друкарських та інших інформаційних матеріалів.

Результативним засобом регуляції відносин між владою та інформацією служить право, що стримує свавілля як однієї, так і іншої сторони, що передбачає наявність для них взаємних стимулів і обмежень. Практика свідчить, що юридичний спосіб регуляції такого роду відносин найбільш ефективний і прийнятний для більшості членів суспільства. Він менше схильний до перекручування під час функціонування, його елементи загальновідомі і виключають довільні встановлення. Крім того, прийняття самих правових норм відбувається в обстановці, як правило, відкритого обговорення [1, с. 137].

Тому першочергова увага державної влади, політичних об’єднань і наукової громадськості повинна бути звернена до вирішення проблеми розробки концептуальних основ державної інформаційної політики і формування інформаційного законодавства України з урахуванням головних особливостей сучасного етапу розвитку української державності.

По-перше, на сьогодні в Україні здійснюються глибокі соціально-економічні і політичні перетворення з метою переходу від тоталітарної держави з адміністративно-плановим управлінням економікою до демократичної, соціальної, правової держави з ринковою економікою, що не може бути успішно реалізовано без одночасної якісної зміни

інформаційного середовища, переходу до інформаційно відкритого суспільства і інформаційно прозорі державної влади.

По-друге, кардинальне реформування конституційних, політичних, соціально-економічних основ української державності без соціальних, національних та релігійних конфліктів, які спроможні породити реальну загрозу територіальній цілісності країни, можливе тільки за умови постійної тісної взаємодії влади і суспільства на основі порозуміння, взаємоповаги і ділового партнерства. Для забезпечення такої взаємодії, насамперед, необхідні постійна інформаційна взаємодія між владою і суспільством, створення відкритого інформаційного простору, без якого неможливо формування демократичного громадянського суспільства.

По-третє, йдуть складні процеси формування відносин у державі за новими для посттоталітарної України демократичними принципами — дотримання прав людини, їх пріоритет над правами держави; конституційне обмеження влади більшості над меншістю; повага прав меншості на власну думку, її вільне вираження; верховенство закону; розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; відділення місцевого самоврядування від державної влади; плюралізм думок, партій, громадських об'єднань із різноманітними програмами і статутами, що діють у рамках Конституції України. В цих умовах зберігання державної і територіальної цілісності України, її державності у вирішальній мірі обумовлено усталеністю інформаційного впливу між центром і регіонами, між усіма гілками і рівнями влади, виключенням будь-яких проявів „інформаційного сепаратизму”, будь-яких спроб зруйнувати єдиний інформаційний простір країни, загальнодержавну інфраструктуру і її систему національних інформаційних ресурсів.

По-четверте, нові соціально-економічні умови і відносини в суспільстві, що реально формуються в процесі реформ, обумовлюють необхідність адекватної зміни методів, форм і технологій державного управління, у цілому всієї системи державного управління. Принципово новим для України методологічним підходом до реформування системи державного управління і вирішення проблеми взаємодії (в першу чергу, інформаційної) між громадянським суспільством і владою повинно стати визначення стратегічної цілі такої реформи: формування влади демократичного типу, що орієнтована на суспільство як споживача її послуг [2, с. 539 - 540].

Перехід до інформаційного суспільства — це найбільш раціональний шлях підвищення якості життя населення країни за рахунок вступу України на новий шлях цивілізованого розвитку і переходу економіки на наукоємні, ресурсозберігаючі виробництва. Підставами для такого переходу є постійний рух країни від комп'ютеризації (у 60-х — 80-х рр.) до інформатизації (у 80-х — 90-х рр.) і створення розвинутого інформаційного середовища суспільства (на рубежі століть).

Всім цим етапам відповідав і відповідає сьогодні певний рівень розвитку державної політики, що покликана регулювати ці процеси. Це була державна політика, що пов'язана зі створенням автоматизованих систем управління, політика інформатизації (програми інформатизації), а тепер це перетворюється у державну інформаційну політику. Чим же відрізняється поняття „інформаційна політика”, від прийнятого „політика інформатизації”? [3, с. 56].

Те, що називали „політикою інформатизації” означало таку політику, що орієнтована на створення техніко-технологічної бази переходу країни до інформаційного суспільства. У політиці не було місця для вирішення проблем інформаційних прав особистості, узгодження інтересів людини — суспільства — держави. Можна говорити про те, що ця політика прагнула „уникнути” соціальних проблем, зокрема, впливу інформації на громадську свідомість, демократизацію суспільства.

З чим пов'язаний перехід до інформаційної політики? З початку 90-х рр., коли розроблялася перша концепція політики інформатизації, відбувся суттєвий прогрес у

розвитку і застосуванні інформаційних і телекомунікаційних технологій, інформаційних мереж, змінилося відношення суспільства до інформації як ресурсу розвитку. Якщо раніше про це говорили як про предмет наукової фантастики, то сьогодні, як показує досвід розвинутих країн, інформація стає основою переходу до нової якості розвитку, що характеризує розвиток високих технологій, перебудову виробництва на їх основі, зміну характеру суспільного життя. Сьогодні, поряд із фінансами, інформація стає головним двигуном розвитку, отримує соціальний і політичний характер [4].

Відповідно, виникла явна необхідність переходу від тільки „технологічної” політики до „соціально-технологічної”, що охоплює максимально широко все, що стосується інформації, наприклад, засоби масової інформації. Тоді ж виникла необхідність визначення поняття „інформаційна політика”, що відповідає новим умовам соціально-економічного і політичного розвитку країни. Одночасно з’явилася і нова стратегічна ціль політики, котру можна коротко визначити як забезпечення переходу України до інформаційного суспільства. Однак це не означає, що ми всі завтра по команді дружно почнемо свій перехід в інформаційне суспільство. Просто, якщо тенденція світового цивілізованого розвитку спрямовується до інформаційного суспільства, а Україна хоче зберегти і збільшити свою світову значимість, то вона також повинна починати рухатися в цьому напрямку.

Концепцію державної інформаційної політики України, що розробляється, можна розглядати, у випадку її реалізації, як засіб забезпечення переходу України до інформаційного суспільства. Концепція державної інформаційної політики України для її практичної реалізації повинна носити нормативний характер і, зокрема, може розглядатися можливість її документального оформлення у вигляді нормативно-правового акту Верховної Ради України. При цьому концепція не повинна стати “мертвою буквою закону”, а, навпаки, постійно розвиватися [5].

Довгострокова стратегічна ціль державної інформаційної політики України (у розширеному варіанті) – це формування відкритого інформаційного суспільства на основі розвитку єдиного інформаційного простору цілісної держави, його інтеграція у світовий інформаційний простір з урахуванням національних особливостей і інтересів при забезпеченні інформаційної безпеки на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Для досягнення вказаної цілі в процесі корінного реформування основ української державності на перший план в інформаційній сфері постають такі завдання:

1. зміцнення єдності інформаційного простору та усунення інформаційних погроз цілісності держави;
2. створення інформаційних умов для інтенсивного формування громадянського суспільства;
3. забезпечення інформаційного середовища для постійної відкритої взаємодії між державною владою і громадянським суспільством, що формується;
4. інвентаризація і визначення всього комплексу умов, у тому числі права власності, володіння і розпорядження, експлуатації накопичених інформаційних ресурсів та існуючих інформаційно-комунікаційних мереж і систем;
5. створення правових, економічних і організаційних умов для об’єднання державних й недержавних інформаційних ресурсів, інформаційно-комунікаційних мереж і систем у єдину загальнодержавну інформаційно-комунікаційну інфраструктуру та систему національних інформаційних ресурсів;
6. визначення правил і умов функціонування національного ринку інформаційної продукції і послуг у нових економічних умовах, що сприяють його інтенсивному й рівноправному розвитку по всій території країни та інтеграції у світовий інформаційний ринок [6, с.348-349].

Проведений нами аналіз дозволяє зробити висновок про те, що в концепції присутні дві глобальні складові.

Техніко-технологічна, яка пов'язана з рішеннями щодо створення техніко-технологічної бази переходу України до інформаційного суспільства за рахунок розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури.

Соціально-політична, що визначає вирішення проблем соціальної, правової, психологічної і моральної підготовки українського суспільства до життя в умовах інформаційного суспільства.

Варто зауважити, що перша складова — традиційна, і до неї, як правило, відносять єдиний інформаційний простір — інформаційні ресурси та інформаційно-комунікаційну інфраструктуру (ту її частину, до якої входять інформаційно-телекомунікаційні технології, ринок інформаційних засобів, продуктів і послуг, інформаційне виробництво).

Що ж стосується другої складової, то це — частина інформаційно-комунікаційної інфраструктури, що залишилася: засоби масової інформації (як система формування громадської думки); правова складова політики, що регулює інформаційні відносини в суспільстві і забезпечує врахування інтересів всіх учасників цих відносин; соціальна сфера використання інформаційних ресурсів для власного розвитку (наприклад, домашня комп'ютеризація; інформаційна безпека держави; інформаційне міжнародне співробітництво) [7, с. 41].

Вважаємо, що під час розробки концепції державної інформаційної політики України варто виходити з необхідності прийняття таких базових принципів:

- відкритості інформаційної політики;
- рівності інтересів всіх учасників інформаційних відносин;
- системності;
- пріоритетності вітчизняного виробника;
- непротивності — головні заходи повинні бути спрямовані на забезпечення державних інтересів України, але не суперечити соціальним інтересам громадян країни;
- соціальної орієнтації — фінансування державою тільки того, що спрямовано на інформаційний розвиток соціальної сфери;
- пріоритету права перед силою.

Останній принцип дуже важливий саме в сучасних умовах. Справа в тому, що в тих умовах, у яких ми знаходимося, розраховувати на те, що держава буде активно фінансувати розвиток інформаційної сфери, не припадає. Отже, залишаються тільки два можливих важелі впливу держави на розвиток цієї сфери. Перший важіль — правовий, тобто здійснення певних правових регулюючих впливів, що визначають пріоритетні напрямки розвитку інформаційної сфери. Другий важіль — економічний, тобто методи, кари та заохочення учасникам інформаційної діяльності. Безсумнівно, цей важіль пов'язаний із установленням певних пільг і заборон, що покликані забезпечити розвиток інформаційного середовища за пріоритетними напрямками [8, с. 92].

Можна сказати, що взаємопов'язана реалізація цих принципів буде забезпечувати державі вибір таких „правил гри” в загальному інформаційному просторі України, що будуть відповідати і обраним загальнодержавним стратегічним цілям розвитку країни.

На основі виділених принципів слід проводити оцінку поточного стану і визначити пріоритетні напрямки державної інформаційної політики стосовно таких компонентів:

- інформаційних ресурсів;
- інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури;
- інформаційних і телекомунікаційних технологій, систем і засобів їх реалізації;
- виробництва і споживання засобів інформації, інформаційних продуктів і послуг (науково-технічний і виробничий потенціал; ринок інформації,

інформаційних технологій, засобів, продуктів і послуг; домашня комп'ютеризація);

- засобів масової інформації;
- інформаційного законодавства;
- систем забезпечення інформаційної безпеки;
- взаємодії інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури України з глобальними інформаційними мережами [9, с. 115-117].

Державна інформаційна політика повинна реалізовуватися поетапно на основі використання організаційних, правових і економічних механізмів. Передбачається, що реалізація державної інформаційної політики триватиме достатньо довгий період, терміни якого пов'язані з певним рівнем розвитку української економіки. Швидкість цього розвитку визначає ріст потреб в інформації. На першому етапі реалізації державної інформаційної політики слід послідовно реформувати інформаційне виробництво в системі державної влади та управління в цілому, на другому — поступово перетворити наявні інформаційні ресурси у реальні матеріальні і духовні блага для населення країни.

Вважаємо, що запропонована концепція державної інформаційної політики при її реалізації повинна забезпечити поступовий, поетапний рух України до інформаційного суспільства. Очевидно, що швидкість цього руху буде визначатися рівнями економічного розвитку і політичної стабільності країни, а також політичною волею і можливостями держави.

Варто зауважити, що проаналізована концепція не є альтернативою існуючій Концепції, що знайшла свій відбиток у Законі України “Про Концепцію Національної програми інформатизації”. Вона є ніби-то деяким розвитком існуючої, відображаючи необхідну по мірі розвитку українського суспільства та держави зміну пріоритетних цілей і завдань в інформаційному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України „Про національну програму інформатизації” від 04.02.98 / Закони України. — Верховна Рада України; Ін-т законодавства. — К.: Книга, 1998. — Т. 15. — С. 134—145.
2. Олійник О.В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави / О.В. Олійник, О.В. Соснін, Л.Є. Шиманський // Держава і право. — 2001. — Вип. 13. — С. 534—541.
3. Україна: шлях до інформаційного суспільства / І.Чиж. — К.: Либідь, 2004. — 288 с.
4. Хорунжий Г. Інформаційна політика: сутність і проблеми / Г. Хорунжий // Друкарство. — 1999. — № 4. — С.4—5.
5. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 р. // Юрид. вісник України. — 1998. — № 18.
6. Соснін О.В. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Монографія / О.В. Соснін. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — 572 с.
7. Кормич Б.А. Законодавче забезпечення прав і свобод людини в інформаційній сфері в Україні / Б.А. Кормич // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2002. — № 3. — С. 36-44.
8. Проект Інформаційного кодексу України. Перша редакція проекту на стадії узгодження із зацікавленими державними органами, 2001. — Режим доступу: <http://www.gov.ua./7sis/0801>.- Назва з титул. екрану.
9. Мастяниця Й.У. Інформаційні ресурси України: проблеми державного управління: Монографія / Мастяниця Й.У., Соснін О.В., Шиманський Л.Є.; [за заг. ред. О.В. Сосніна]. — К.: НІСД, 2002. — 141 с.

УДК 352.07

Стогова О.В.

Державний вищий навчальний заклад
„Українська академія банківської справи НБУ”

РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена проблемі реформування місцевих органів влади та місцевого самоврядування в Україні. Автор аналізує поняття „децентралізація” та „деконцентрація” державної влади. Доводиться, що для забезпечення ефективного функціонування держави та суспільства необхідно забезпечувати баланс державних і місцевих інтересів. Аналізуються перспективи реформування місцевих органів влади та місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, місцеві органи влади.*

Стогова О.В.

РЕФОРМИРОВАНИЕ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена проблеме реформирования местных органов власти и местного самоуправления в Украине. Автор анализирует понятия „децентрализация” и „деконцентрация” государственной власти. Доказывается, что для обеспечения эффективного функционирования государства и общества необходимо обеспечивать баланс государственных и местных интересов. Анализируются перспективы реформирования местных органов власти и местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: *местное самоуправление, местные органы власти.*

Stogova O.

THE REFORMATION OF THE LOCAL GOVERNMENT AND THE SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: THE PROBLEMS AND THE PERSPECTIVES

The article is dedicated to the reformation's problem of the local government and the self-government in Ukraine. The author analysed categories “decentralization” and “deconcentration” of state authority. For effective functioning of the state, the auther writes, it is necessary to provide a balance of state and local interests. The perspectives of the reformation of the local government and the self-government in Ukraine are analysed.

Key words: *the self-government, the local government.*

Важливою особливістю сучасного українського суспільства є його стійке розмежування по лінії „Захід – Схід”. Історично зумовлений регіональний поділ України залишається найбільш істотним диференційним чинником самоідентифікації українського суспільства. На загальнонаціональному рівні ситуація виглядає помірковано, досить компромісно, але регіональний підхід демонструє значну поляризацію (максимальну на заході та півдні-сході). Це стосується проблеми зовнішньополітичних пріоритетів, уподобань в питанні інтеграційної політики (з ЄС або Росією), статусу російської мови [1]. Можливості, які існують у компромісній внутрішньополітичній стратегії і заперечують популярну серед українських політиків гру на протиставленні Росії та Заходу, залишаються невикористаними. На цьому фоні зростає значущість місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування як політичних інститутів, що максимально наближені до громадянина і територіальної спільноти. Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність

територіальних громад безпосередньо та через органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Крім того, держава делегувала органам місцевого самоврядування повноваження з виконання певного переліку загальнодержавних функцій, передусім з надання публічних послуг у соціальній сфері.

Досвід розвинутих демократичних країн світу свідчить про те, що саме децентралізована виконавча влада з сильними інститутами місцевого самоврядування є найбільш ефективною системою державної влади. Основною проблемою, що значно впливає на розуміння суті місцевого самоврядування та його місця у державі, є необхідність чіткого визначення кола і суті функцій і завдань, які повинні здійснювати органи місцевого самоврядування. Це дискусійне питання вже тривалий час є предметом обговорення зарубіжних і вітчизняних науковців, політиків і громадськості [2;3;4]. Сама ідея зосередження діяльності органів місцевого самоврядування на вирішенні питань місцевого значення походить з наукових розробок про природні права громад, за якою громада має право вирішувати свої власні справи, які впливають з інтересів і потреб її членів. Однак тривалий час теоретики та практики намагаються обґрунтувати різницю між державними та місцевими справами. Межа між першими і другим колом завдань є нестійкою і кожна держава в конкретний період свого існування проводить її відповідно до своїх історичних традицій і політико-економічних інтересів. Так, одні і ті самі питання в різних країнах можуть бути підпорядковані органам виконавчої влади, а в інших – місцевому самоврядуванню. На законодавчому рівні в Україні закладено ряд конфліктів між органами центральної влади та органами місцевого самоврядування. Так, місцеві державні адміністрації, з одного боку, формуються з гори, а з іншого – виконують делеговані законом функції виконавчих органів відповідних рад. При цьому районні та обласні ради наділені безумовним правом висловлювати недовіру головам відповідних місцевих державних адміністрацій, що тягне за собою їх відставку. Голови ж місцевих адміністрацій не наділені безпосередніми правовими важелями контролю за діяльністю відповідних рад, впливу на них, навіть у випадку прийняття ними рішень, що суперечать законодавству. Тому актуальною проблемою для України залишається законодавче врегулювання проблем, пов'язаних з реформуванням системи місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з одночасним розмежуванням їхніх повноважень. Але при цьому важливо пам'ятати, що регуляція діяльності органів місцевого самоврядування здійснюється не лише національним законодавством [5], а й нормами міжнародного права, а саме – Європейською хартією місцевого самоврядування, яка ратифікована Верховною Радою України 15 липня 1997 р. Цей документ, визначаючи принцип та основні напрями розвитку місцевого самоврядування, водночас окреслює напрями взаємовідносин з місцевими органами виконавчої влади. В Україні відбувається процес імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування. Але на сьогоднішній день в державі існує певна суперечність – питома вага делегованих повноважень органів виконавчої влади, передбачених Законом України „Про місцеве самоврядування в Україні” [5], значно перевищує власні повноваження органів місцевого самоврядування. Це є порушенням основних принципів, на яких ґрунтується самоврядування. Доцільною є передача органам місцевого самоврядування більшого кола повноважень щодо вирішення питань місцевого значення, тоді як місцеві державні адміністрації мають здійснювати лише контрольно-наглядові повноваження щодо законності рішень органів місцевого самоврядування (відповідно до частини другої ст. 8 Європейської хартії місцевого самоврядування).

Місцеве самоврядування у державно-організованому суспільстві забезпечує становлення та реалізацію соціальних, національних, професійних, територіальних, корпоративних, колективних інтересів. Воно визнається і гарантується державою як

форма самоорганізації громадян для рішення питань місцевого значення, забезпечення повсякденних потреб кожної людини окремо і територіальної спільноти в цілому. Місцеве самоврядування формується в процесі розмежування інтересів центральної державної влади з інтересом окремих територій. Для ефективного функціонування держави необхідний баланс інтересів державних і місцевих (тобто загальних інтересів мешканців певного села, селища чи міста). Виразником місцевих інтересів саме й виступає місцеве самоврядування [4, с.120]. Але проблемою в становленні та розвитку місцевого самоврядування залишається саме баланс інтересів територіальної спільноти і держави. Держава здебільшого прагне обмежити самостійність територіальних громад, знижуючи тим самим інтерес громадян до спільних дій. Місцеве співтовариство позбавляється дієздатності в рішенні питань власного життєзабезпечення і втрачає мотивацію для взаємодії з іншими суб'єктами влади, у тому числі і самою державою [6]. Крім того, історичний досвід демонструє, що обмеження державою самостійності територіальних громад та їх об'єднань, неодмінно призводить до соціальних катастроф.

Існуюча система державного управління в Україні є внутрішньо суперечливою і незавершеною. Після кількох спроб її реформування система залишається неефективною. Результатом реформування виконавчої влади має стати створення такої системи, яка забезпечуватиме ефективне державне управління як на центральному, так і на місцевому рівні, захист прав і законних інтересів громадян, належний соціально-економічний розвиток відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Але такий взаємозв'язок інтересів не означає злиття інтересів центру та периферії. Поляризація інтересів центра і периферії – основа муніципальної влади, яка виникає в процесі децентралізації та деконцентрації державної виконавчої влади. Поняття самоврядування прямо пов'язане з централізацією та децентралізацією. Так, А. Токвіль у своїй відомій роботі „Демократія в Америці” [7] виділив два типи централізації: урядову і адміністративну. При політичному типі влада зосереджується в єдиному центрі для захисту загальних для всіх груп суспільства інтересів. При адміністративному типі централізація відбувається для захисту інтересів окремих суспільних груп [7, с.80-84]. До речі, А.Токвіль наголошував на небезпеці поєднання урядової централізації з адміністративною. Зворотна сторона централізації – децентралізація державної влади, що полягає в передачі повноважень з центра до периферії, є основою місцевого самоврядування. Поняття деконцентрації вводиться спеціально, щоб підкреслити, що владні повноваження не делегуються суспільству, а відбувається просто перерозподіл влади на рівнях урядової адміністрації, судів. На практиці деконцентрація означає просто передачу повноважень від вищих органів державної ієрархії до нижчих.

Пошук оптимальної моделі виконавчої влади на місцях пов'язаний з процесом децентралізації і деконцентрації повноважень центральних органів виконавчої влади з метою розмежування та збалансування між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Деконцентрація передбачає передачу певних повноважень до територіальних органів виконавчої влади та до місцевих державних адміністрацій. Децентралізація – делегування виконання державних повноважень органам місцевого самоврядування. Деконцентрація повноважень підвищує відповідальність місцевих державних адміністрацій за виконання цих повноважень, а також за координацію діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади на місцях з метою досягнення більшої ефективності державного управління соціально-економічними процесами. Щодо децентралізації, то відповідно до ст.143. Конституції України [8, с.43] органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади з відповідною передачею бюджетних ресурсів у вигляді закріплених за відповідними бюджетами загальнодержавних податків, зборів, обов'язкових платежів або їхньої частки. Таким чином, повноваження органів виконавчої

влади, що передаються державою органам місцевого самоврядування – величина змінна і прямо пов’язана з фінансуванням.

В якості основних засад, на яких має реформуватися система виконавчої влади на місцях, пропонуємо такі: дотримання принципу верховенства права в діяльності місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [9]; забезпечення повсюдності місцевого самоврядування, яке має здійснюватися на всій території України, без будь-яких обмежень; дотримання принципу субсидіарності (зі сфери компетенції органів виконавчої влади мають бути вилучені та передані до відання місцевого самоврядування повноваження, які можуть бути більш ефективно реалізовані територіальними громадами) [10, с.103]; реформування адміністративно-територіального устрою з метою створення умов для формування територіальних громад, які б володіли всіма типами ресурсів в обсязі, достатньому для ефективної реалізації завдань та функцій самоврядування; трансформація місцевих державних адміністрацій у бік контрольно-наглядових органів і залишення за ними лише функцій виконавчої влади з питань, що не можуть бути передані органам місцевого самоврядування та передача відповідним органам місцевого самоврядування функцій і повноважень організаційно-господарського характеру.

За Законом (реєстраційний № 2222) „Про внесення змін і доповнень до Конституції України” запроваджено парламентсько-президентську форму правління, перерозподілено конституційні повноваження між Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України. Натомість ефективне функціонування парламентсько–президентської держави неможливе без самодостатньої моделі місцевого самоврядування. Важливим є те, що за прикінцевими та перехідними положеннями зазначеного Закону задекларовано необхідність прийняття Закону про внесення змін до Конституції України з питань удосконалення місцевого самоврядування. Однак спроби в 2005 р. започаткувати проведення адміністративно-територіальної реформи, як основи нової системи влади на місцях, виявилися невдалими. Основною причиною невдачі була відсутність концептуальних засад реформи місцевого самоврядування, які мали б політичну підтримку основних суб’єктів політичного життя в Україні. У 2006-2007 рр. у зв’язку з проведенням строкових та дострокових парламентських виборів не було здійснено жодних кроків щодо нормативно-правового процесу децентралізації виконавчої влади в Україні, крім прийняття рішення Кабінетом міністрів про створення Міністерства регіонального розвитку і будівництва [11].

У 2008 р. двома ключовими міністерствами, а саме Міністерством економіки і Міністерством регіонального розвитку і будівництва були підготовлені проекти концепцій щодо реформування центрального та місцевого рівнів органів виконавчої влади, адміністративно – територіального устрою України та місцевого самоврядування. Зазначеними органами розроблено чотири проекти, які знаходяться на різних стадіях доопрацювання.

Проект Концепції державної регіональної політики [11] розроблено Мінрегіонбудом на виконання пункту 2 розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 січня 2008 р. № 164-р „Про утворення робочої групи з розроблення проекту Концепції державної регіональної політики”. Зазначеним проектом Концепції пропонується визначити: виклики, на які держава має реагувати шляхом вироблення та реалізації нової державної регіональної політики; поняття та терміни (регіон, державна регіональна політика, регіональний розвиток, публічні послуги, органи публічної влади); мету та принципи державної регіональної політики; міжнародні аспекти державної регіональної політики; напрями та пріоритети сучасної державної регіональної політики, зокрема: формування ефективної системи влади в регіонах, упорядкування меж адміністративно-територіальних одиниць, чіткий поділ сфер повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; принципи територіальної організації влади;

інструменти реалізації державної регіональної політики; підходи до ресурсного, правового, інформаційного, кадрового та фінансового забезпечення. Цей Проект Концепції пройшов ряд обговорень за участі науковців, представників громадських організацій, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, народних депутатів України.

Другим документом є проект Концепції реформ адміністративно-територіального устрою України [11], розроблений Мінрегіонбудом у рамках діяльності Міжвідомчої робочої групи з питань реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування, утвореної розпорядженням Кабінетом Міністрів України від 14 травня 2008 р. № 714-р „Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування”. Зазначеним проектом пропонується визначити: основні проблеми сучасного адміністративно-територіального устрою; вимоги до організації адміністративно-територіального устрою; систему адміністративно-територіального устрою; основні повноваження органів місцевого самоврядування; принципи організації виконавчої влади; підходи до законодавчого забезпечення; етапи здійснення реформи.

Третім проектом є Концепція реформування місцевого самоврядування в Україні [11], що розроблена Мінрегіонбудом у рамках діяльності вищезазначеної Міжвідомчої робочої групи з питань реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування. Цим проектом пропонується визначити: виклики, які потребують швидкого реагування; мету та завдання реформи; принципи реформування; принципи розмежування повноважень місцевого самоврядування; підходи до фінансового та законодавчого забезпечення місцевого самоврядування; етапи здійснення реформи.

Четвертим документом є проект Концепції реформування публічної адміністрації, розроблений Міністерством економіки на виконання пункту 2 розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 р. № 531-р „Про утворення робочої групи з підготовки проекту Концепції реформування публічної адміністрації”. Зазначеним проектом концепції пропонується визначити: причини низької ефективності діяльності публічної адміністрації в Україні; мету та основні завдання реформи публічної адміністрації; напрямки реформування Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади, адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування, принципи розмежування повноважень місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, підходів до фінансового забезпечення місцевого самоврядування; напрями реформування публічної адміністрації та контроль за публічною адміністрацією; відносини публічної адміністрації з приватними особами; політичні, організаційні, правові, фінансові, наукові та інформаційно-просвітницькі підходи до реформування і його етапи.

Аналіз положень зазначених проектів концепцій свідчить про те, що Концепція реформування публічної адміністрації, розроблена Мінекономіки, містить основні положення проектів, що розроблялися Мінрегіонбудом. Так, проект, розроблений Мінекономіки передбачає три рівні адміністративно-територіальних одиниць – область, район, громада. Водночас відповідно до розроблених Мінрегіонбудом проектів систему адміністративно-територіального устрою складають – регіон, район, громада. Решта положень щодо критеріїв формування адміністративно-територіальних одиниць, принципів реформування місцевого самоврядування, основних повноважень органів місцевого самоврядування, принципів розмежування повноважень місцевого самоврядування, фінансового забезпечення повторюють або дублюють положення проектів, розроблених Мінрегіонбудом.

Безсистемність українського самоврядування є закономірною. Від початку свого становлення воно працювало без чіткої стратегії розвитку. Держава до сих пір не

визначила національної моделі місцевого самоврядування. У правовому полі нараховується близько трьох тисяч нормативно-правових актів, в яких згадується термін „місцеве самоврядування”, а 700 законів пов’язані з цією сферою. На даний момент в Україні актуально не тільки прийняття нової редакції Закону „Про місцеве самоврядування”, але й внесення змін до Конституції України. Так, згідно ч. 3 ст.140 Конституції єдиним суб’єктом місцевого самоврядування є територіальна громада. Проте ні в Конституції, ні в інших нормативних актах статус територіальної громади не визначено. Згідно ч.1 ст. 140 Конституції під територіальною громадою розуміються „жителі села чи добровільного об’єднання в сільську громаду мешканців кількох сіл, селища, міста”. Конституцією громаді надано право володіти майном (ст.142), але механізму використання громадою власного майна не існує, громада не має статусу юридичної особи, законодавство не передбачає державної реєстрації територіальних громад. Незрозумілою залишається і територія впливу громад, адже не визначеним є статус територій прилеглих до адміністративно-територіальних одиниць. Проблемою залишається делегування місцевих державних адміністрацій органам місцевого самоврядування частини своїх повноважень, оскільки законом не встановлений чіткий обов’язок адміністрації під делеговані повноваження надати самоврядуванню адекватні матеріально-технічні ресурси. Приватизаційна політика вивела з власності територіальних громад більшість прибуткових підприємств, а реструктуризація приватизованих підприємств, унаслідок якої вся соціальна сфера передавалася у комунальну власність без відповідного ресурсного забезпечення погіршила матеріальну спроможність місцевого самоврядування виконувати свої функції. Недосконалою є і місцева податкова база. Ці чинники посилюють фінансову залежність місцевого самоврядування від місцевих адміністрацій.

Окрім міст обласного підпорядкування місцеве самоврядування в Україні складається з 30 000 громад міст, сіл та селищ, розміри яких надзвичайно відрізняються. Більшість цих громад є занадто малими і бідними для самостійного управління та фінансування місцевих послуг, в результаті такі послуги виконуються на рівні району. Район є поєднанням виборної ради (органу місцевого самоврядування представницького характеру, що не має права утворювати власний виконавчий комітет) і виконавчого органу у вигляді державної районної адміністрації. Традиційно район сприймався як орган державної влади, а не як одиниця місцевого самоврядування.

Аналізуючи викладене, можна стверджувати про необхідність вирішення наступних проблем: слід чітко визначити, які питання відносяться до відання органів виконавчої влади на місцях, а які до органів місцевого самоврядування; місцеві органи влади наділити виключно контролюючо-наглядовими повноваженнями; переглянути статус територіальної громади як суб’єкта місцевого самоврядування; переглянути повноваження представницьких органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів; відродити систему регіонального самоврядування; забезпечити фінансову автономію територіальних громад через реформування місцевих фінансів та міжбюджетних відносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зовнішньополітичні пріоритети України. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/press/2008032803html>
2. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю.Панейко. – Мюнхен, 1968. – 282с.
3. Ткачук А. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / А.Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. – К., 1997. – 187с.
4. Батанов О .В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. : монографія / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Ін Юре, 2003. – 512 с.

5. Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні”// Голос України. – 1997. – 12 червня.
6. Батанов А.В. Современный конституционализм и муниципальная власть: концептуальные основы и факторы становления / А.В. Батанов // Современный конституционализм. – 2006. – №1. – С.34.
7. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль. – М.: Літера, 1992. – 554с.
8. Конституція України. – Х.: Ксилон, 2007. – 48с.
9. Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп.ред. В.Б. Авер’янов. – К.: Конус-Ю, 2008. – 314с.
10. Панченко Т.В. Субсидіарність як доктринальний принцип: витоки, сутність, особливості застосування / Т.В. Панченко // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна “Питання політології”. – 2007. – №785. – 196с. – С.98–104.
11. Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку та будівництва України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id>

© Стогова О. В., 2009.

УДК 321.74

Матета О.А., Ткаченко К.А.
Кременчуцький державний університет
імені Михайла Остроградського

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА ДІАЛОГУ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСВА

У статті окреслено умови та критерії становлення місцевого самоврядування в Україні, зазначено проблеми, що існують у цій сфері в контексті діалогу влади та громадянського суспільства. Доведено, що демократичний розвиток країни потребує ефективного функціонування територіальних громад, здатних вирішувати питання самоврядного розвитку.

Ключові слова: *місьцеве самоврядування, територіальна громада, локальна демократія, комунізація, правовий нігілізм, громадянське суспільство.*

Матета А.А., Ткаченко К.А.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ДИАЛОГА ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье очерчены условия и критерии становления местного самоуправления в Украине, обозначены проблемы, которые существуют в этой сфере в контексте диалога власти и гражданского общества. Доказано, что демократическое развитие страны нуждается в эффективном функционировании территориальных общин, способных решать вопросы самоуправленческого развития.

Ключевые слова: *местное самоуправление, территориальная община, локальная демократия, коммунизация, правовой нигилизм, гражданское общество.*

Mateta A., Tkachenko K.

SELF - ADMINISTRATION AS THE FUNCTIONAL COMPONENT OF THE DIALOGUE BETWEEN LOCAL GOVERNMENT AND CIVIL SOCIETY

This article focuses on the criteria of local self-administration in Ukraine, the problems existing in this sphere are outlined within the dialogue between the government and the civil society. It is proved that state democratic development demands effective functioning of the territorial communities able to solve the questions of self-administration and its development.

Key words: *local self-administration, territorial community, local democracy, the appearance of communities, law nihilism, civil society.*

2006-2007 роки на українській політичній арені ознаменувалися виборчими перегонами — черговими і достроковими парламентськими виборами. І все частіше одним із провідних гасел політичних партій можна було почути: „Свободу місцевому самоврядуванню!”, „Всю владу територіальним громадам!”. Але при цьому одна з корінних проблем нашої політичної еліти полягає в тому, що весь її ентузіазм, продуктивні поривання, патріотичний запал розтрачується саме на період виборів. А проблеми як були так і залишаються. Зокрема це стосується й місцевого самоврядування, яке потребує нагального реформування. Недоліками є і спадок радянської доби - адміністративно-територіальний поділ України, і посилення тенденцій до централізації бюджетно-фінансових ресурсів, і недостатня увага законодавців до правових питань обігу майна комунальної власності.

Метою нашої статті є дослідження умов та критеріїв становлення місцевого самоврядування в Україні, зазначення проблем, що існують у цій сфері, а також, пошук шляхів їх вирішення через залучення світового досвіду та вітчизняних напрацювань у реформуванні місцевого самоврядування.

Відповідно до Конституції, Україна є унітарною державою, систему адміністративно-територіального поділу якої складають Автономна Республіка Крим, області і райони, міста, райони в містах, селища і села [1, с.39]. Цю систему наша держава успадкувала від СРСР. Подібний поділ можна назвати досить оптимальним, якщо розглядати його в ракурсі економічної, національної і культурної політики тодішнього СРСР, спрямованої на створення єдиного господарського організму на всій території країни, і перетворення переважної більшості населення на так звану історичну спільність — радянський народ. Але ця спадщина, та ще в поєднанні з радянськими, тобто директивними методами управління (центр наказує — території рапортують), не могла зберегти колишню свою ефективність після розпаду Радянського Союзу. Є нагальна потреба у конкретизації територіальної основи місцевого самоврядування, що пов'язано із вдосконаленням системи адміністративно-територіального поділу України. Так, Україна характеризується наявністю надзвичайно великої кількості суб'єктів місцевого самоврядування, їх налічується сьогодні близько 30 тисяч. Зрозуміло, що переважна більшість територіальних громад не мають і не можуть створити необхідної матеріальної та фінансової основи, яка б належним чином забезпечила виконання завдань та функцій, які реалізуються в системі місцевого самоврядування. При цьому, безумовно, необхідно враховувати той факт, що місцеве самоврядування є важливою функціональною складовою громадянського суспільства. Саме через органи місцевого самоврядування бере початок реалізація всього того, що відноситься до поняття місцевої (локальної) демократії. А місцева демократія є основою демократії в цілому. І від рівня її розвитку та практичної реалізації у відповідних територіальних громадах села, селища, міста залежатиме й рівень реалізації важливих демократичних процесів, що відбуваються в державі.

У системі основних принципів місцевого самоврядування, закріплених статтею 4 Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”, першим, вказаний принцип народовладдя [2]. Питанням народовладдя в конституційно-правовій та політичній науці України присвячено чимало досліджень та наукових публікацій. Фундаментальними у цьому напрямі є праці: „Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики” за ред. проф. В.Ф.Погорілка, „Референдуми в Україні: історія та сучасність” за ред. В.Ф.Погорілка і В.Л.Федоренка. Питання співвідношення народовладдя та місцевого самоврядування порушувались у роботах, присвячених дослідженню інституту місцевого самоврядування в Україні, зокрема, „Муніципальне право України” за ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького, у монографії О.В.Батанова „Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні”, „Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право)” за ред. П.Д.Біленчука, В.В.Кравченка, М.В.Підмогильного, у монографії В.С.Куйбіди „Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні”. Дослідженню проблеми визначення сутності публічно-владної діяльності на рівні місцевого самоврядування, особливостей і принципів її здійснення присвячено значну кількість відповідних наукових і публіцистичних розвідок як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому середовищі. Так, серед українських правників, політологів, суспільствознавців у цілому заслуговують на увагу праці А. Ткачука, В. Авер'янова, В. Бабкіна, В. Копейчикова, С. Рябова, М. Томенка, Ю. Шемшученка та інших. Серед величезного зарубіжного дослідницького загалу насамперед потрібно згадати британського вченого К. Худа, американців В. Андерсона та Г. Брауна, французьких науковців Б. Гурне, Ж. Веделя та Г. Бребана.

Характерною тенденцією попередніх десятиріч у світі було укрупнення муніципалітетів [3, с.106].

Таблиця 1. Динаміка укрупнення муніципалітетів

Країна Рік	Данія	Фінляндія	Ісландія	Норвегія	Швеція
1950	1388	547	229	744	2498
1990	275	455	195	488	284

У пострадянських країнах найзначніших успіхів на цьому шляху досягла Естонія. Процес укрупнення муніципалітетів тут іде повним ходом. У цілому планується скоротити їхню кількість з 247 до 108. Тим часом проведене в прибалтійських державах дослідження показало, що невеликі сільські муніципалітети перебувають у нелегкому становищі і не мають перспектив для розвитку. Зокрема, для латвійських муніципалітетів, з чисельністю менше однієї тисячі чоловік індекс розвитку території склав усього 0,49, в той час як для муніципалітетів, у яких проживало 6 тис. чоловік, даний показник збільшувався до 1,98.

Конституція України не передбачає ефективних шляхів комунізації місцевих громад. Під комунізацією, в даному випадку, ми розуміємо становлення територіальної громади (комуни) – стійкої спільноти (а не просто сукупності, як це є фактично сьогодні) людей – жителів міста, іншого населеного пункту, об'єднаних загальними проблемами, вирішення яких є для них спільною справою. Так, відповідно до Конституції цей процес може відбуватися через об'єднання територіальних громад, але за умови, що об'єднуються лише села і виключно на добровільній основі. В силу цього конституційного обмеження неможливо об'єднати територіальну громаду міста із територіальними громадами міст, селищ та сіл, які розташовані на території цього міста. Єдиний реальний шлях проведення комунізації в Україні – це удосконалення системи адміністративно-територіального поділу, що пов'язано з об'єднанням відповідних населених пунктів, ліквідацією

самостійного статусу населених пунктів, які включені до складу інших населених пунктів тощо, що автоматично призведе до злиття територіальних громад. При цьому, важливо дотримуватись принципу добровільності та керуватися ініціативою членів територіальних громад.

Хочеться звернути увагу і на те, що комунізація має суттєвий психологічний аспект, пов'язаний із формуванням у свідомості жителів населеного пункту їх належності до спільноти, яку утворює територіальна громада, вихованням своєрідного місцевого патріотизму. Відчуття належності до єдиного соціального організму сприятиме активному залученню членів територіальної громади до здійснення місцевого самоврядування, безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення, тобто до розвитку місцевої демократії.

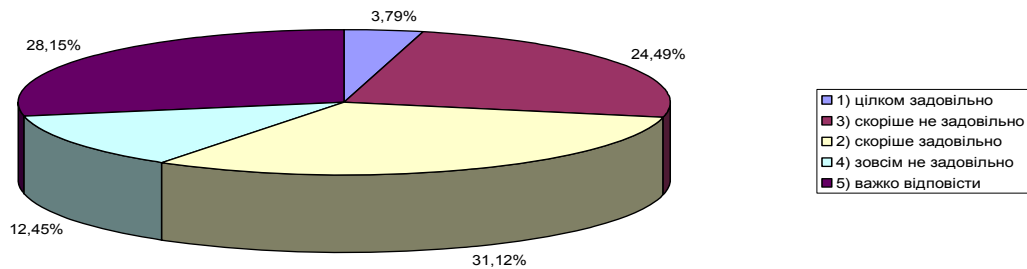
Це питання зокрема актуальне на фоні несформованого в Україні громадянського суспільства, що в синтезі із засиллям у свідомості наших співвітчизників радянських догм і стереотипів, створюють далеко не оптимістичну картину. З початком незалежного існування України в багатьох людей на хвилі ейфорії, в передчутті якісних демократичних змін, і з ненастанням останніх, з'явилося гірке розчарування і апатія. Паралельно розвивалися демократизація і криміналізація. Люди, яких десятиріччями залякували, сприймають народовладдя не як упорядкований вибір переваг, а як уседозволеність. Незмінним атрибутом часу став правовий нігілізм, який знаходить своє відображення в неповазі до законів і діючої влади. Відзначаючи різницю в ментальності радянських людей і громадян західних держав, Ф. Іскандер пише: „Західна людина не боїться керівництва, але платою за це є повага до закону. Склалася непомітна суспільна угода. Міцність її ґрунтується на взаємній вигоді додержання закону і владою, і громадянами. Наша людина до останнього часу боялася керівництва, але платою за це була неповага до закону. Це також суспільна угода” [4, с.345]. І тому не дивно, що законодавчо визначені форми волевиявлення територіальної громади, такі як: загальні збори громадян, громадські слухання і місцеві ініціативи, які забезпечують участь окремих членів громади в обговоренні питань місцевого самоврядування, просто розбиваються об стіну нерозуміння з боку населення. В їх свідомості влада являє собою щось трансцендентне, далеке, на що не можна впливати. Іншою причиною цього явища стають не догми і стереотипи українців, а те, про що попереджав на початку ХХ століття Макс Вебер — тотальна бюрократизація чиновницького апарату, яка охоплює всі сфери життя. У пострадянській Україні на заваді її поширенню стала Помаранчева революція, коли в нас почали з'являтися зачатки громадянського суспільства і політичної нації. Але все одно проблема існує.

Щоб подолати неякісний стан організації місцевого самоврядування перш за все, варто змінити сам принцип його формування. Необхідно навчитися слухати те, що говорить суспільство. „Не завжди той, хто управляє, знає, що буде кращим для людей. Ну а громада має знати, чому ухвалюються ті чи інші рішення”, — радить представник польського Фонду розвитку локальної демократії Рафал Крамза [5].

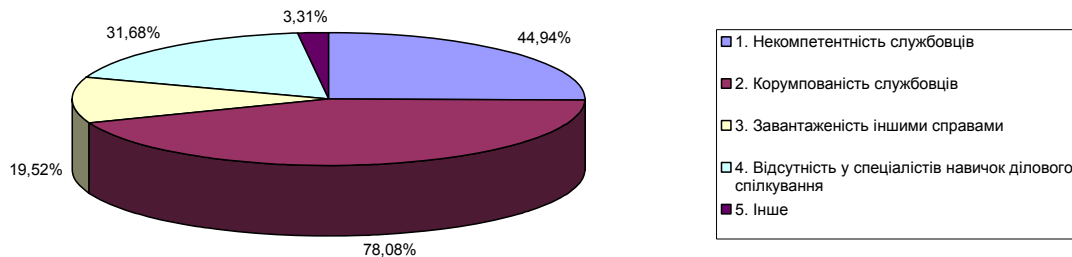
Добре репрезентує рівень довіри населення до влади соціологічне опитування проведене кафедрою соціально-політичних наук Кременчуцького державного університету ім. Михайла Остроградського на тему „Рівень соціальної задоволеності мешканців міста щодо якості надання послуг та виконання управлінських функцій органами місцевого самоврядування”, в якому безпосередньо брали участь автори цієї статті [6]. Результати виявились невтішними: більше половини опитаних висловили недовіру місцевій владі. Основною причиною неефективності її діяльності респонденти назвали корумпованість і некомпетентність службовців, непрозорість, незрозумілість багатьох управлінських рішень міських органів влади. Значна кількість громадян під час

проведення опитування висловлювали сумніви в реальних позитивних наслідках такого дослідження. Тож про який діалог з владою може йти мова?

Як би Ви оцінили ефективність діяльності органів місцевого самоврядування (міської ради, відділів та служб міськвиконкому) загалом?

Якщо Ви частково або зовсім не задоволені роботою органів місцевого самоврядування (міської ради, відділів та служб міськвиконкому), то які з перелічених нижче причин є найактуальнішими?

Так, на думку європейських фахівців, встановити діалог влади з суспільством досить просто – для цього більше уваги потрібно приділяти не лише графікам прийому громадян, а й комунікації з суспільними організаціями, які працюють на кожній конкретній території і пропонують реальні механізми для вирішення різних соціальних проблем. Наприклад, у Польщі таких організацій настільки багато, що навіть на виборах до органів місцевого самоврядування поляки більше уваги приділяють саме кандидатам від суспільних організацій, а не політичних партій, та й взагалі партії як такі на цьому рівні виборів просто не сприймаються. За рахунок громадських організацій у Польщі розв'язуються проблеми безробіття, соціальної реабілітації інвалідів, а також ряд побутових проблем територіальних громад – починаючи від вивозу сміття і закінчуючи організацією виборчого процесу [7].

В Україні ж поки все відбувається прямо протилежно, проте, на нашу думку, сьогодні все це можна змінити. Демократичний розвиток країни передбачає ефективне функціонування територіальних громад, здатних вирішувати питання самоврядного розвитку. Така здатність потребує відповідного фінансового забезпечення, що реалізується через формування місцевих бюджетів. Функціонування їх в останні роки пов'язане з фінансовими планами розвитку територій, однак вони мають також бути і базою для прогнозування і програмування перспективного розвитку. Тому на порядку денному постало питання зміни принципів формування прибуткової частини місцевих бюджетів, головними серед яких є: зацікавлення органів місцевої влади на всіх рівнях управління збирати податки, а також включення до переліку місцевих податків та зборів тих джерел, надходження від яких є фінансово значимими, стабільними, а витрати, по адмініструванню яких, є набагато меншими від надходжень.

У переважній більшості країн кожен із рівнів місцевих бюджетів (крім переданих загальнодержавних податків т.зв. податкове розщеплення), має власні джерела надходжень. Це однаковою мірою стосується як унітарних, так і федеративних держав. У них місцеві податки становлять більше 30% усіх податкових надходжень до зведених бюджетів.

Таблиця 2. Відсоткове відношення місцевих податків у відповідних зведених бюджетах [8, с.46].

Держава	Місцеві податки, %
Японія	35
Великобританія	37
Німеччина	46
США	66
Франція	67

Хоча країни мають різні співвідношення переданих загальнодержавних доходів та власних місцевих надходжень, серед останніх переважають ті джерела, оподаткування з яких проводити на місцевому рівні є економічно доцільно.

Що ж стосується України, то частка таких податків у місцевих бюджетах складає менше 3% [9, с.2]. Можна виділити декілька основних причин, чому системі місцевого оподаткування не приділено належної уваги.

По-перше, ще залишаються деякі негативні риси командно-адміністративного управління, коли держава намагається виступати в ролі основного розпорядника коштів.

По-друге, через низьку активність, місцеві органи влади не можуть відстоювати свої інтереси на загальнодержавному рівні.

Третя, основна причина – це те, що основні доходні джерела, як правило, знаходяться у розпорядженні центральної влади і місцевому рівню недоступні.

Надходження від місцевих податків і зборів в Україні дуже незначні, як було сказано вище. Серед них фактично немає жодного фіскально важливого платежу. Найбільшим джерелом доходів місцевих бюджетів залишається податок з фізичних осіб. Це підтверджують дані Державної податкової адміністрації за 2007-2008 роки [10].

Таблиця 3. Доходи місцевих бюджетів у 2007-2008 роках

Вид надходжень		2007 рік		2008 рік	
		Всього, млн грн.	У % до загальної суми	Всього, млн грн.	У % до загальної суми
Перший кошик, у т.ч.	Податок з доходів фізичних осіб	34782	76	45896	76
	Єдиний податок для СМП	1593	4	1854	3
Другий кошик, у т.ч.	Податок з власників транспортних засобів	1355	3	1558	3
	Плата з землю	3889	9	6681	11
Інші податки та збори		3985	8	4197	7
ВСЬОГО		45600	100	60200	100

Аналіз даних минулих років показав, що фактичні доходи Державного бюджету складала (за винятком 2000 р.) не більше 4/5 від планових доходів, тобто існував недобір коштів. Місцеві ж бюджети постійно перевиконують планові показники (на 20-60%), отже мають відносно великий потенціал розвитку, що слід враховувати при складанні бюджетів, перерозподілі коштів тощо.

Досить показовим є приклад міста Кременчука. За даними виконкому Кременчуцької міської ради у 2008 році консолідований бюджет міста склав 1 мільярд 820 мільйонів гривень. Після відрахувань у бюджети вищих рівнів залишилося лише трохи більше 10%, якщо не враховувати 240 млн. субвенцій. Простіше кажучи, Кременчук є містом-донором, яке набагато більше віддає, ніж отримує. І таких прикладів в Україні достатньо.

Тому не дивно, що зараз ситуація складається так, коли місцеві бюджети просто незацікавлені у збільшенні своєї доходної частини, адже вони в цьому випадку отримають менше трансфертів з державного бюджету. Навіщо ж робити зусилля для заощадження коштів, приймати управлінські рішення для стимулювання зростання доходів місцевих бюджетів, якщо можна просто „нічого не робити” та отримувати дотації та субвенції у вигляді трансфертів. Керівники місцевих органів влади повинні бути зацікавлені в збільшенні певних сум бюджетних надходжень, прагнути їх не тільки заощаджувати, а й примножувати. Державній владі потрібно зрозуміти що доходи, отримані понад заплановані - нікуди „не підуть”, а залишаться у розпорядженні територіальної громади і будуть спрямовані на вирішення найболючіших проблем регіону.

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що місцеве самоврядування має величезне значення у діалозі влади і громадянського суспільства, є невід’ємним елементом демократичної держави. Проголосивши незалежність, Україна взяла курс на його реформування, використовуючи вітчизняні традиції і світовий досвід. Але як показав час, вітчизняними традиціями у нас виявилися радянська командно-адміністративна система і принципи її здійснення, а світовим досвідом — банальне копіювання зарубіжних систем без належного адаптування до українських умов і реалій. В нашій статті, ми прагнули показати проблемні сторони становлення місцевого

самоврядування в Україні, акцентуючи увагу на двох його складових. Під першою розумівся психологічний аспект недовіри українців до демократії і її похідної — місцевого самоврядування. Що стосується другої, то тут ми розглянули фінансову основу місцевого самоврядування та виявили недоліки у формуванні бюджету територіальної громади. Подолання вищезазначених проблем, на думку авторів, сприятиме позитивному поступу становлення місцевого самоврядування в Україні, а отже і формуванню громадянського суспільства та демократичних цінностей населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – Х.: ТОВ „Одіссей”, 2009. – 48 с.
2. Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” // Голос України. – 1997. – 12 червня.
3. Поживанов М.О. Українські вектори місцевого самоврядування / М.О. Поживанов – К.: Альтерпрес, 2004. – 368 с.
4. Дзюбо І. С, Політологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / І. С. Дзюбо, К. М. Левківський. — К.: Вища школа, 1998. — 415 с.
5. Крамза Р. Проблема реформування органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс] /
 1. Р. Крамза. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2006/348.html>. - Назва з
 2. титул. екрану.
6. Звіт кафедри СПН КДУ імені Михайла Остроградського “Рівень соціальної задоволеності мешканців м. Кременчука діяльністю органів місцевого самоврядування”. – Кременчук: Вид-во КДПУ, 2008. – 48 с.
7. Досвід соціального захисту та роль організацій в Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawngo.net/index.php?itemid=523> - Назва з титул. екрану.
8. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для вузов / [под ред. проф. В.Г. Князева, проф. Д.Г. Черника. — 2-е изд., перераб. и доп.] — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 191 с.
9. Мамонова В. Інтерактивна модель побудови бюджетного механізму / В. Мамонова // Аспекти самоврядування. – 2007. – № 2(40). – С.2
10. Шляхи реформування міжбюджетних відносин в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/32.htm> – Назва з титул. екрану.

© Матета О. А.,
Ткаченко К. А., 2009.

УДК 321.7: 304.42] : 323.174

Панченко Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СУБСИДАРНА ДЕМОКРАТІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті здійснено спробу обґрунтування моделі субсидарної демократії як такої, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим. Дана модель інтегрує в собі елементи глобальної (передусім, космополітної), учасницької та

деліберативної (дорадчої) демократії та позиціонується як така, що відповідає процесам глобалізації і регіоналізації політичного простору.

Ключові слова: демократія, субсидіарність, глобалізація, регіоналізація.

Панченко Т.В.

СУБСИДИАРНАЯ ДЕМОКРАТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И РЕГИОНАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА

В статье осуществлена попытка обоснования модели субсидиарной демократии как такой, которая обеспечивает распределение полномочий и компетенций на разных уровнях политического взаимодействия, исходя из права низшего уровня на первоочередное действие по сравнению с более высоким. Данная модель интегрирует в себе элементы глобальной (прежде всего, космополитной), делиберативной демократии, демократии участия и позиционируется как такая, которая соответствует процессам глобализации и регионализации политического пространства.

Ключевые слова: демократия, субсидиарность, глобализация, регионализация.

Panchenko T.V.

SUBSIDIARITY DEMOCRACY IN PROCESSES OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF POLITICAL SPACE

The article makes an attempt to ground a model of subsidiarsty democracy like one, which provides distributing of powers on different levels of political co-operation, coming from lower level primary rights to actions in contrast to higher levels. This model integrates the elements of global (cosmopolitan), participatory and deliberative democracies as well it corresponds to processes of globalization and regionalization of political space.

Key words: democracy, subsidiarity, globalization, regionalization.

До останнього часу основною просторовою спільнотою, де реалізується демократія, формуються і діють демократичні інститути, вважалась держава-нація. Проте за останні сорок-п'ятдесят років під впливом, з одного боку, інтернаціоналізації, з іншого локалізації суспільного життя система національних держав „розмивається”, йде процес передання частки суверенітету на наддержавний і субнаціональний рівні. Під впливом інтернаціоналізації інформаційні, фінансові та інші процеси, викликані планетарною глобалізацією та регіональною інтеграцією, скорочують можливості національних урядів з контролю за внутрішньополітичною ситуацією та керування нею. Наднаціональні й міжнародні недержавні організації чинять зростаючий вплив на громадську думку, формування політики, вироблення законів, самі виконують функції соціального захисту. Але глобалізація обмежує роль держави не лише „згори”, але й „знизу” – зміцненням і прямим виходом на міжнародну арену окремих регіонів, передусім в межах Європейського Союзу. Регіони ЄС не лише взяли на себе всі функції з обслуговування населення, але й все більше розширюють свою транскордонну активність. Утворені з адміністративно-територіальних одиниць різних держав, євро регіони реалізують масштабні проекти, вирішують завдання соціально-економічного розвитку, виробляють свої місцеві правила. Існують приклади, коли в форматі „євро регіону” здійснюється планування економічного розвитку всієї його території та використання ресурсів, які формально належать різним країнам, утворюються банки розвитку. Окрім того, „локалізація” або „регіоналізація” суспільного життя має прояв у зростанні активності регіональних і місцевих влади з метою розширення особистої участі громадян у прийнятті рішень, що зачіпають їхні інтереси.

Таке „розмивання” суверенітету не може не позначитися на функціонуванні демократії та її інститутів, для якої національна держава була опорою більше двохсот років. З одного боку, інтернаціоналізація економічного й політичного життя унеможливує ефективне демократичне управління в границях окремої держави. З іншого боку, росте розчарування громадян у можливостях традиційних демократичних систем, що не забезпечують необхідне представництво й захист інтересів місцевих колективів у масштабі держави. Отже, глобалізація, поширюючи демократичний спосіб життя на весь світ, пред’являє нові вимоги до самої демократії та в результаті змінює її. Не випадково чимало науковців замислюються над можливістю перетворення демократії в більших масштабах, ставлячи питання: Чи зможе колись глобальна влада стати демократичною, правовою і „прозорою”, тобто такою, якою свого часу стала державна влада в європейських країнах? Чи зможуть регіональні спільноти контролювати глобальну наддержаву та відстоювати перед нею свої права? Нарешті, чи не відбудеться перетворення влади народу у межах держави на владу капіталу в межах глобального світу?

Глобалізація та регіоналізація викликають появу нових моделей демократії та змушують переосмислити ті, які вже існують. Чимало наукових праць, націлені на осмислення феномена демократії в контексті зростаючих тенденцій глобалізації, аналіз чинних моделей демократії та обґрунтування нових специфічних моделей. Особливий інтерес представляють результати досліджень таких західних авторів, як Б. Барбер, Ю. Габермас, Д. Гелд, Е. Гутман, Р. Даль, Д. Драйзек, Д. Дьюї, Е. Мак-Грю, К. Мангейм та інших, а також аналогічні розробки російських і вітчизняних дослідників – Е. Баталова, В. Ботнікова, Т. Грозицької, М. Делягіна, Ю. Красіна, А. Маратова, В. Руденка, О. Фісуна та інших. У них представлені різноманітні, часто суперечливі уявлення про майбутнє демократії, неоднозначні оцінки моделей демократії, унікальні пропозиції із вдосконалення демократичних інституцій тощо. При значній увазі наукового співтовариства до даної проблеми, перспективи демократії в епоху глобалізації залишаються невизначеними, отже ставити крапку в дослідженнях такого типу передчасно.

Метою даної статті є чергова спроба обґрунтування шляхів збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації політичного простору на основі аналізу новітніх моделей демократії та здобутків політичної теорії у цій сфері.

Передусім зазначимо, що сучасна політична теорія шляхи збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації пов’язує принаймні з двома основними напрямками трансформації демократії. Представники першого напрямку перспективи демократії пов’язують з так званим „третім демократичним перетворенням”, тобто перетворенням демократії в більших масштабах – від демократії в національній державі до демократії в транснаціональній державі. Представники другого напрямку вишукують шляхи зміцнення демократії в межах національної держави, які здатні протистояти авторитарним імпульсам як з середини національно-державних спільнот, так і зовні.

Представники першого напрямку (Д. Гелд, Д. Драйзек, Е. Мак-Грю та ін.) виходять з неминучості та необхідності утвердження глобальної (транснаціональної) демократії, що визначатиме демократичну архітектуру глобального і регіонального врядування. Хоча така глобальна демократія може бути реалізована досить різноманітними способами (у формі ліберал-інтернаціоналізму, радикальної плюралістичної демократії, космополітної демократії, дорадчої (дискурсивної) демократії тощо) саме вона, за переконанням прихильників цього підходу, здатна забезпечити демократичне облаштування чи то єдиного світу, чи то багатоманітного „світу світів”.

Представники другого напрямку джерело зміцнення та збереження демократії пов’язують з потенціалом учасницької та дорадчої демократії, можливості якої досі не

були задіяні у повному обсязі. Йдеться про включення більшості громадян до реального політичного процесу, розширення поля громадянської ініціативи та творчості, обмеження всевладдя еліт, гармонізацію суспільних відносин (К. Мангейм, Дж. Дьюї та ін.). Все це стає можливим у сучасному інформаційному суспільстві завдяки використанню можливостей інформаційно-комп'ютерних технологій, які дають змогу кожному громадянину отримувати всю необхідну інформацію про суспільні справи, брати участь у безпосередньому обговоренні всіх значущих питань (Б. Барбер, Р. Роудз та ін.).

На тлі усвідомлення ряду нерозв'язних проблем як традиційної демократії участі, так і її сучасних трансформацій – теле-, кібер-, електронної демократії, таких як проблеми пасивності, незацікавленості та некомпетентності, останнім часом чимало дослідників звертаються до потенціалу дорадчої демократії (Е. Гуман, Д. Томпсон, Ю. Габермас та ін.). Зокрема, в контексті викликів сучасності дістала найвищих оцінок інтерпретація учасницької демократії німецького мислителя Ю. Габермаса відома як модель „деліберативної (дорадчої) демократії”. Деліберативний процес (від англ. deliberate – обдумувати, радитись, обговорювати) як процес масових консультацій, фабрик думки всередині країни з суспільно значущих проблем і залучення до вироблення публічної політики якомога більшої кількості громадян, на думку Ю. Габермаса та багатьох його прихильників, здатний забезпечити по-справжньому демократичне врядування. Адже деліберативна демократія нібито поєднує у собі ліберальну увагу до індивіда або в контексті діалогу культур – до малих груп, меншин, ліберальну справедливість, що заснована на чесності, та комунітаристське прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності, солідарності.

Окреслені два підходи, на нашу думку, не є взаємовиключними в умовах одночасної глобалізації і регіоналізації політичного простору. Навпаки, цілком можливо поєднання елементів глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування. Для того, щоб проілюструвати можливість такого сполучення, слід проаналізувати перспективи Європейського Союзу, досвід побудови якого не лише яскраво демонструє переплетіння та взаємодоповнення процесів глобалізації і регіоналізації, але й втілення в життя нової моделі управління, яка претендує на здатність більш ефективно підтримки балансу між державними й приватними інтересами, ніж традиційна держава-нація. Адже у межах ЄС, з одного боку, наднаціональні органи розширюють свої повноваження, з іншого – регіони заявляють про більшу ефективність вирішення ряду проблем, що раніше входили до компетенції національних держав.

Щодо перспектив ЄС, то зважаючи на неоднозначність процесу регіоналізації на європейському континенті, експерти та фахівці з євроінтеграційних процесів висувають три протилежних сценарії розвитку подій. Перший — поступове відмирання національної держави через її неадекватність сучасним реаліям та формування Єдиної Європи двох рівнів – наднаціонального та регіонального. Другий – скептичний сценарій щодо інтеграції європейських держав. І нарешті, третій – „треступенева” Європа: Євросоюз, національна держава, національні регіони [1, с. 8].

У контексті перспектив демократії перший сценарій, що пропонує „радикальну демократизацію” міжнародних відносин, на практиці може виявитися прикладом „атаки на демократію”, оскільки представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зведено до мінімуму, а інститути Євросоюзу є інструментом реалізації інтересів великих економічних структур, капіталу. Саме до цієї думки апелюють євроскептики, які наполягають на збереженні провідної ролі за нацією-державою, яка має всі важелі для забезпечення демократичного врядування. Проте сьогодні процес регіоналізації зупинити неможливо, тому серед наведених сценаріїв майбутнього ЄС останній найбільш точно відображає ситуацію у взаємодії регіону, національної держави та ЄС, що склалася на даний момент. Йдеться про тривірневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними

повноваженнями, на основі принципу субсидіарності. Тобто регіони набувають усе більшого економічного та політичного значення, але національні держави ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність економічного розвитку.

На нашу думку, подальший розвиток подій саме за третім сценарієм є найбільш бажаним з огляду на перспективи демократії. Збереження балансу між рівнями врядування на основі принципу субсидіарності є своєрідною гарантією демократії, здатною стримувати вплив великих економічних структур у межах ЄС.

Ілюстрація цього прикладу наведена з метою привернення увагу до принципу субсидіарності та його застосування як важливішої характеристики демократичного врядування в епоху глобалізації та регіоналізації політичного простору. Згідно з принципом субсидіарності, вищі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні. Субсидіарність може виступати характеристикою демократії на тій підставі, що вона, будучи соціально-етичним і громадсько-політичним принципом, має відношення, з одного боку, до взаємин між індивідами й інститутами, з іншого – застосовується у відносинах між різними рівнями управління. У першому випадку вона сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню й особистій відповідальності, у другому – вона забезпечує право нижчої інстанції на першочергову дію у порівнянні з вищою інстанцією. Таким чином, у громадсько-політичному житті принцип субсидіарності може поширюватися й на органи влади, й на інституції громадянського суспільства, й на окремих індивідів. В результаті сполучаються процедурний та субстаційний підходи до демократії, адже до уваги приймаються й процедури, які дозволяють народу проявити свою волю, й політика уряду, яка у нашому випадку має гарантувати децентралізацію.

З огляду на це, вважаємо доцільним вживання поняття субсидіарна демократія як форми демократії, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим. При цьому нижчою інстанцією може виступати окремий індивід, громадська спільнота, місцевий орган управління, а вищою інстанцією відповідно та чи інша громадська інституція, держава, орган управління вищого рівня. Тому цілком доцільно у межах субсидіарної демократії поєднання елементів глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування.

Хоча необхідність утвердження субсидіарної демократії зумовлена сучасними соціально-політичними процесами, витоки субсидіарної доктрини традиційно пов'язують з вченням Й. Альтузіуса, П.-Ж. Прудона та соціальними енцикліками католицької церкви. Проте для вибудовування субсидіарної демократичної моделі, за нашим переконанням, не меншу цінність являють праці класиків політичної думки, в яких здійснюються спроби оптимального співвідношення прямої та представницької демократії. Йдеться передусім про праці видатного французького мислителя Шарля Луї Монтеск'є, автора Декларації незалежності Сполучених штатів Америки Томаса Джефферсона, французького мислителя Алексіса Де Токвіля.

Шарль Луї Монтеск'є у своєму відомому творі „Про дух законів”, розмірковуючи про республіканську форму правління, звертався до досвіду античних полісів-держав з прямою демократією та сучасної йому аристократичної Англії, де він міг спостерігати здійснену повною мірою представницьку владу. На основі своїх спостережень особливостей здійснення прямої та представницької демократії, він доходить висновку про те, що „народ, якому належить верховна влада, має зробити сам усе, що його стосується; а те, чого він не в змозі виконати, він має робити через посередність своїх уповноважених” [2, с. 170].

Томас Джефферсон у своїй концепції демократичного правління розумне співвідношення прямої та представницької демократії розглядає як головний засіб проти можливих зловживань владою, який забезпечує безпосередню участь народу у політичному управлінні, в діяльності всіх трьох гілок влади. Він не лише відверто вірив у „вирішення питань самим народом де це можливо, – й органами влади – лише там, де це суцього необхідно” [3, с. 36], але й наочно уявляв собі функціонування такої системи влади. За Т. Джефферсоном система управління державою полягає у єдності різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення винятково до наших громадян; 3) окружної республіки що займається справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але водночас важливих місцевих питань... Й все це разом узятє, вважав він, – поєднується завдяки тому, що „кожному громадянину особисто доручається управління народними справами” [цит. за 4, с. 158].

Співвідношенню прямої та представницької демократії чимало уваги приділяє й французький мислитель Алексіс де Токвіль у відомій праці „Про демократію в Америці”. Він із захопленням описує, як принцип народовладдя втілюється в життя у Сполучених Штатах, де він виявляє себе у найрізноматінніших формах. Услід за Джефферсоном та іншими американськими просвітителами корені такого устрою А. де Токвіль убачає у тому, що „політичне та адміністративне життя зосереджене в трьох основних центрах діяльності, які можна було б порівняти з різними центрами нервової системи, що керують рухами людського тіла” [5, с. 63]. Причому на першому рівні, перебуває громада, далі – округ, потім – штат. Завдяки первинності громади в цій системі „кожна людина володіє рівною частиною влади й кожна однаковою мірою бере участь у керівництві державою” [5, с. 67]. При цьому мислитель визнає, що вже на рівні громади людина підкоряється суспільству. Це відбувається не тому, що „менш за інших здатна керувати державними справами, а тому, що визнає корисним для себе союз із собі подібними й розуміє, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок” [5, с. 67].

Реалії пізньокapіталістичного суспільства, які наочно демонстрували відмову від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, та зумовлений ними „посткласичний поворот” у демократичній теорії, започаткований М. Вебером та Й. Шумпетером, надовго відволікають увагу дослідників від відповідних питань. Лише у 80-90-х роках минулого століття отримує теоретичне обґрунтування модель партисипаторної демократії або „демократії безпосередньої участі” у працях К. Пейтман, К.Б. Макферсона, Дж. Мансбриджа, Б. Барбера, Дж. Дрижека, Дж. Циммермана, Дж. Фішкіна та ін. Услід за класиками вказані дослідники наголошують на необхідності сполучення елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста та громади, повернення до уявлення про демократію як справжню мету суспільного устрою.

На жаль, модель парсипаторної демократії не мала такого впливу на перебіг демократичного розвитку, як скажімо ідеї, висловлені цитованими вище класиками політичної думки. Відмова від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, яка тривалий час підживлювалася принципами, схваленими посткласичними моделями демократії, змінила демократію. Її внутрішній устрій, зазначає М. Делягін, перестав відповідати об’єктивним вимогам глобалізації та вже не здатний „автоматично” вирішувати проблеми, що виникають. А саме в автоматизмі й полягала протягом останніх століть історична сила демократії [6, с. 120].

Модель субсидіарної демократії об’єднує у собі й основи класичних уявлень про оптимальне сполучення представницької та прямої демократії, сучасних уявлень про глобальну демократію та демократію участі (у тому числі про „демократію безпосередньої участі” та дорадчу демократію). На базовому рівні місцевого самоврядування вона

спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади – референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання, утворення постійно діючих громадських комітетів, комісій і рад, сусідських общин, органів громадського контролю, виробничих бригад та ін. По суті на рівні місцевого самоврядування субсидіарна демократія у чистому вигляді є учасницькою, за Б. Барбером „сильною демократією” (strong democracy). Для характеристики локального рівня реалізації субсидіарної демократії можна навести цитату Б. Барбера „це радше самоврядування громадян, ніж представницьке самоврядування в ім’я громадян. За такої демократії „активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, а досить часто й, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання і коли виявляють свою дію значні сили” [7, с. 258].

Окрім безпосередньої участі громадян, у прийнятті суспільно значущих рішень на вже на локальному рівні цілком доречно використання можливостей дорадчої демократії, яка поєднує у собі ліберальні та комунітаристські принципи. А субсидіарність вимагає від органів місцевого самоврядування узгодження рішень, що прийняті на рівні тих чи інших форм співучасті громадян, або вирішення питань, які не можуть вирішити представники громадськості.

На наступному рівні управління, який може виступати проміжним між місцевим та національним, або місцевим та інфранациональним, субсидіарні відносини передбачають вирішення кола питань життєдіяльності регіону (району або іншої адміністративної ланки), які не здатні вирішити органи місцевого самоврядування базового рівня. На даному рівні механізми широкої та прямої участі громадян, які ефективно спрацьовують у межах невеликих територіальних і виробничих спільнот і місцевого самоврядування, де можливе безпосереднє залучення громадян до обговорення, прийняття і реалізації рішень, використовуються вже менш інтенсивно. Проте на даному рівні активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадянського суспільства внаслідок чого, за Ю. Хабермасом, утворюються „сцени, на яких може відбуватися більш менш раціональне формування політичної думки і політичної волі” [8, с. 370].

Уже на цьому рівні може бути задіяний новий інститут громадянської участі, запропонований Робертом Далем. Йдеться про віртуальні деліберативні спільноти („мініпопулюси”) – неформальні громадянські асамблеї випадково обраних громадян, що зайняті оцінкою подій і виробленням рекомендацій на основі обробки думок експертів, які могли б стати ще одним центром (точніше, децентрованим простором-різною) прийняття суспільних рішень [цит. за 9, с. 66-67].

Окреслені механізми дорадчої демократії продовжують діяти й на національному рівні. Знову ж субсидіарні відносини вимагають, щоб органи врядування проміжного, інфранационального та національного рівнів передусім узгоджували питання, висунуті інститутами культурно мобілізованої громадськості. Також на всіх цих рівнях можуть бути задіяні елементи учасницької, передусім електронної демократії, як додатковий механізм волевиявлення громадськості.

На особливу увагу в побудові субсидіарних відносин різних рівнів управління та громадянського залучення заслуговує державний рівень, на якому узгоджуються необхідні питання регіонального значення та приймаються рішення національного масштабу. На відміну від традиційного демократичного врядування, субсидіарне врядування на державному рівні не будується виключно на представництві. Субсидіарна демократія на національному рівні вимагає трансформації традиційної представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, суспільних організацій, груп інтересів та інших суб’єктів громадянського суспільства у процес вироблення публічно-власних рішень. Отже, на даному рівні вона орієнтована на

вироблення рішень за участю громадян, що стосуються загальнонаціональних питань та узгодження необхідних питань регіонального рівня.

І, нарешті, транснаціональний рівень управління особливо вимагає субсидіарних відносин (досвід об'єднаної Європи це підтверджує). Чимало питань в галузі безпеки, економічного співробітництва об'єктивно не можуть бути вирішені на рівні окремої держави, тому їхнє розв'язання потребує залучення інститутів транснаціонального рівня. При цьому, як слушно зауважує Д. Гелд, „центри витворення постанов повинні перебувати за межами державних кордонів, якщо „ніжчі” рівні ухвалення постанов не можуть задовільно розглядати та розв'язувати питання транснаціональної і міжнародної політики” [10, с. 1007]. Лише в такому випадку можна уникнути основної загрози наддержавного врядування, яка полягає у тому, що „політична влада і спроможність ухвалювати установи будуть „підняті” нагору” [10, с. 1007].

Оскільки інститути транснаціонального рівня формуються в основному на засадах національного представництва, у вирішенні питань на даному рівні також широко залучаються представники вже світової громадськості. Це означає, що деліберативний процес не обмежується державними кордонами, виходячи на транснаціональний рівень. Проте саме держави залишатимуться у глобальному політичному процесі центрами політичних дискусій і мобілізації. Якщо Д. Гелд у своїй теорії „космополітичної демократії” залишає за державами виключно дану функцію, то субсидіарна демократія вимагає від держави виконання багатьох своїх традиційних функцій. До того ж за умов субсидіарної демократії учасницька демократія на місцевому рівні визнається не як „додаток до публічних асамблей широкого глобального порядку” [10, с. 1007], а як елемент єдиної системи демократичного врядування.

Загалом Д. Гелд у своїй концепції „космополітичної демократії” обґрунтовує необхідність розподілу повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії і взаємопов'язаності та навіть пропонує критерії, що допомагають класифікувати й розподілити політичні питання по різних рівнях урядування (критерії екстенсивності, інтенсивності та порівняльної ефективності), проте, на нашу думку, він певною мірою абсолютизує роль космополітичного демократичного права як такого, що регулює цей розподіл. Теперішні державні функції Д. Гелд розділяє між асоціаціями держав, субдержавними одиницями та транснаціональними спільнотами, організаціями та агентствами, пропонуючи утворення нових форм та рівнів врядування, що робить модель космополітичної демократії досить віддаленою від теперішніх реалій. Натомість субсидіарна демократія певним чином реалізується вже сьогодні в межах ЄС, що розширюється досить стрімкими темпами, та потенційно може бути застосована до рівнів урядування, що існують сьогодні навіть за межами ЄС.

Безумовно, субсидіарна демократія не позбавлена певних труднощів і неузгодженостей, які стосуються передусім визначення юрисдикції того чи іншого рівня врядування за умов розв'язання нестандартних проблем, а також вирішення суперечливих питань з цього приводу. Не зважаючи на це, на нашу думку, змодельовані вище субсидіарні демократичні відносини можуть досить органічно вписуватись у процеси глобалізації і регіоналізації політичного простору, адже вони передбачають механізми контролю над процесом „розмивання” суверенітету національної держави.

Дана публікація є однією з перших спроб автора визначити контури моделі субсидіарної демократії. Тому подальші наукові пошуки будуть пов'язані з її конкретизацією, виокремленням її характеристик, її переваг і вад, у тому числі стосовно її реалізації в умовах українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бусыгина И. М. Концептуальные основы европейского регионализма / И.М. Бусыгина // Регионы и регионализм в странах Запада и России/ Ин-т всеобщей истории РАН; Отв. ред. Р.Ф. Иванов. – М., 2001. – С. 7–15.
2. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Шарль Луї Монтескье [сост., пер. и коммент. А.В. Матешук]. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
3. Томас Джефферсон о демократии / [Сост.: Сол К.Падовер]. — Спб.: Лениздат, 1992. — 335 с.
4. Сытин А. Г. Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона / А. Г. Сытин // ПОЛИС. – 2008. – № 1. – С. 153–168.
5. Токвиль А. Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена]. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
6. Делягин М. Г. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает / М. Г. Делягин // ПОЛИС. – 2008. – № 1. – С. 109–122.
7. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамін Барбер // Демократія: Антологія; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254-262.
8. Хабермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Юрген Хабермас // Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 364-372.
9. Фисун А.А. Демократия, неопаримонализм и глобальные трансформации: [монография] / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
10. Гелд Д. Демократія і глобальний порядок / Девід Гелд // Демократія: Антологія; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 985-1025.

© Панченко Т. В., 2009.

УДК 323.2:316.75 (477)

Фоломєєв М.А.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ В СИСТЕМІ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Концептуалізується та обґрунтовується існування в українському суспільстві патерналістських політичних традицій, які залишились у спадок від радянського минулого. Вони актуалізуються та впливають на взаємодію суспільства та держави у зв'язку з тим соціальний запитом, який сформований дезорганізованим трансформаційними процесами українським суспільством. Українською специфікою є патерналізм без авторитаризму.

Ключові слова: *взаємодія держави та суспільства, патерналізм, патерналістські політичні традиції.*

Фоломєєв М.А.

ПАТЕРНАЛИСТСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА

Концептуалізується і обґрунтовується існування в українському суспільстві патерналістських політичних традицій, які залишились у спадок від радянського минулого. Вони актуалізуються та впливають на взаємодію суспільства та держави у зв'язку з тим соціальним запитом, який сформировало

дезорганизованное трансформационными процессами украинское общество. Украинской спецификой является существование патернализма без авторитаризма.

Ключевые слова: *взаимодействие государства и общества, патернализм. патерналистские политические традиции.*

Folomeev M.

PATERNAL POLITICAL TRADITIONS IN SYSTEM OF RELATIONS OF THE UKRAINIAN STATE AND SOCIETY

The existence in Ukrainian society of paternal political traditions which remained in the inheritance from soviet the pas is grounded. They influence on co-operation of society and state in connection with that social query which was formed by disorganized transformation processes by Ukrainian society. Existence of paternalism without authoritarianism is the Ukrainian specific.

Key words: *co-operation of the state and society, paternalism, paternal political traditions.*

Отримавши після розпаду Радянського Союзу незалежність, Україна, як і інші пострадянські країни, такі як Росія, Білорусь, Грузія, опинилася перед низкою проблем, пов'язаних з процесом державного будівництва та пристосуванням до нових умов існування. Однією з таких проблем була необхідність оформлення відносин між суспільством та його новим ключовим інститутом - власною державою, забезпечивши консолідацію суспільства навколо неї. Ці відносини, безсумнівно, отримали відбиток «підсвідомості» суспільства, конкретним проявом якого є політичні традиції, бо саме вони визначають соціокультурне середовище, де існують політичні інститути, взаємодіють інституціоналізовані і неінституціоналізовані суб'єкти політики, що реалізують свої функції у сфері влади, які в кінцевому підсумку забезпечують розвиток (або занепад) політичної системи. Саме тому, розуміння прихованої сутності та закономірностей взаємодії держави і суспільства знаходиться в площині феномену політичної традиції, на що ми пропонуємо звернути увагу в цій роботі.

Крім того, коли мова стосується політичних традицій, дуже часто їх класифікація відбувається шляхом співставлення з типами політичних режимів чи ідеологічних течій. В результаті в науковому обігу однією з найбільш поширених є класифікація політичних традицій як демократичних, авторитарних, тоталітарних або ліберальних, консервативних, національно-демократичних тощо. В пострадянському середовищі, яке, без сумніву, має свою значну специфіку, при зверненні до феномену політичної традиції, ми все частіше стикаємося з терміном патерналізму. Фактично, деякі дослідники діагностують існування важливого феномену патерналистської політичної традиції, в широкому сенсі притаманної саме пострадянським суспільствам, що знаходяться в перехідному режимі важких трансформаційних процесів, які зробили досить уразливими дезорганізовані та слабоінтегровані посттоталітарні суспільства, примушуючи їх звертатися для виживання до традиційних моделей політичної взаємодії. Так, у нещодавньому зверненні президента РФ Дмитра Медведєва „Росія, вперед!”, що становить основу майбутнього президентського щорічного послання до Федеральних Зборів РФ, серед трьох важливих російських перманентних проблем, що завжди гальмували розвиток Росії, окрім корупції та екстенсивного шляху розвитку, згадуються патерналистські настрої російського суспільства. В статті ці широко розповсюджені в суспільстві патерналистські настрої представлені, на думку Медведєва, як деструктивна впевненість громадян, що всі проблеми повинна вирішувати держава, при цьому громада характеризується як безініціативна, некритична, така, що мовчки висловлює свою підтримку, не пропонуючи широкої суспільної дискусії з актуальних проблем та ідей стосовно можливих шляхів подолання негативних явищ [1]. Тобто, фактично мова йде про виявлення притаманних

російському суспільству патерналістських політичних традицій, як доречно пропонує називати цей феномен петербурзький політолог Н. Баранов [2, с. 211]. Стосовно Грузії деякі дослідники вважають за потрібне, на підставі соціологічної інформації, використовувати термін „невизначений патерналізм” [3, с. 39], а відносно Білорусі – термін „країна – сім’я”, згадуючи традиційне шанобливе прізвисько білоруського президента – „бацько”, яке він отримав, в тому числі, за характерну політичну поведінку та нав’язану ним суспільству модель державної ідеології в Білорусі [4, с. 35]. На цьому тлі виникає закономірне запитання: чи залишилась Україна осторонь патерналістських політичних традицій чи вони теж стали стратегією суспільства та держави на час трансформаційних перетворень, що стали травматичними для українського суспільства?

Отже, метою статті є концептуалізація та обґрунтування існування в українському суспільстві патерналістських політичних традицій, визначення специфіки їх функціонування та сутність впливу на взаємодію держави і суспільства в Україні.

Отже, слід констатувати, що концептуалізація такого важливого суспільно-політичного феномену як політична традиція має значну наукову історію. Вивченню феномену політичної традиції приділяють значну увагу як зарубіжні вчені (С.Ейзенштадт, С.Хантингтон, Л.Пай, А.Лейпхард, Е.Шилз та ін.), так і українські дослідники (В. Бебик, М. Головатий, Л. Нагорна, І. Поліщук, В. Фесенко, О.Фісун, В. Веденєєв, А. Лясота, С. Кальцева, Н. Волвенко та ін.). За останні роки як в Росії, так і в Україні було захищено достатньо багато дисертацій, які прямо чи побіжно стосувалися концептуалізації терміну та розуміння сутності та ролі політичних традицій (в Росії – К.Баранов, В.Лихотинський, Н.Лобковська, О.Сергеєва, Ю.Лебедев, М.Шарко та ін., в Україні – В.Веденєєв, А.Лясота, С.Кальцева та ін.). Так, наприклад, В.Плахов вважає політичну традицію законом динаміки, самоорганізації та самоуправління політичної системи суспільства [5, с. 217]. В. Веденєєв звертає увагу на політичну традицію як фактор сталості та наступності функціонування та розвитку політичної системи в перехідних умовах, коли суб’єкти політики ведуть пошуки нової логіки поведінки, модернізуючи канали артикуляції і волевиявлення своїх інтересів. При цьому він стверджує, що політичні традиції є невід’ємною складовою частиною політичної системи, складають підґрунтя процесів конституювання і відтворення політичної системи, виступаючи початковою (відправною) точкою кожного з циклів її функціонування та розвитку [6, с. 3]. А. Лясота досліджує політичну традицію як фактор забезпечення рівноваги та необхідний елемент консолідації політичної системи [7, с. 2]. В. Фесенко розглядає політичну традицію як форму політичної поведінки і політичного мислення, політичні цінності, політичні установки, що стосуються політичного життя суспільства, які передаються від генерації до генерації як колективна спадщина [8, с. 665]. В. Толстих вважає політичну традицію необхідною умовою збереження, спадковості та сталості людського буття, передумовою та конструктивним джерелом соціалізації людини, групи, соціуму [9, с. 508]. Підсумовуючі, можна констатувати, що концептуалізація політичної традиції здійснюється в трьох основних напрямках: по-перше, в контексті інституалізації політичної системи суспільства, по-друге, у зв’язку з процесами модернізації, особливо стосуючись традиційних суспільств та співіснування традиційних та „модерних” суспільств, по-третє, як ключовий елемент політичної культури та політичної свідомості суспільства, що є важливою структурною підсистемою політичної системи будь-якого суспільства. При цьому, відзначається, що політична традиція – це багаторівнева категорія, що поєднує у собі декілька значень, має як «широке», так і більш прикладні значення, і через багатоваріантність визначення більшістю дослідників визначається через свою функціональну придатність чи ту роль та завдання, яку відіграє в функціонуванні політичної системи суспільства. Коли справа стосується функціональної сутності політичної традиції, зазвичай дослідники концентрують увагу на важливості

трансмисійної, інтегративної, нормативно-регулюючої, легітимізуючої, системоутворювальної, селекційної, стабілізуючої ролі, завдяки яким вона виступає інструментом акумуляції, збереження та трансляції в просторі та часі усталеної, зрозумілої суспільству та програмуючої єдності суспільства інформації, як то цінності, норми, зразки та моделі поведінки, ідеологеми, міфи, стереотипи та ін.

Стосовно ролі політичних традицій, які є фундаментом, на якому будується політична система суспільства, деякі дослідники звертають особливу увагу на їх вивчення в історії українського суспільства. Так, І.Поліщук обґрунтовує, що українське суспільство генетично схильне до демократичних політичних традицій, хоча й сам зазначає, що „слід критично оцінювати історичні основи демократичної традиції українська, адже сьогодні вони багато в чому зведені нанівець внаслідок тривалого існування на наших теренах недемократичних політичних режимів” [10, с. 75]. І саме в контексті тривалого існування українства в умовах недемократичних політичних режимів, що, напевно, залишили фундаментом для розбудови політичної системи українського суспільства тоталітарну політичну культуру, і актуалізується тема патерналізму, притаманного, в повній мірі, радянській добі, в тому числі і для України. Слід лише згадати, що чверть століття Радянським Союзом керував „батько народів” Й.Сталін, всі діти молодшого шкільного віку були жовтенятами – онуками Ілліча, а партійні органи, особливо за часів «застою» виконували функції опіки над громадянами, керуючись принципами морального кодексу будівників комунізму, а не конституції СРСР.

Проблематика патерналізму – тема, що має свою значну традицію дослідження в пострадянській період. Так, в Росії проблему патерналізму вивчає Н.Баранов, Н.Шукшова, О.Степаніщенко, І.Напалкова, О.Чеботарьова, В.Радаєв, М.Краснов та ін., в Україні – О.Поступний, А.Зоткін, О.Маслюк, О.Кочнова та ін. Цей термін застосовується в різних сферах суспільно-політичного наук, особливо в соціальній філософії, історії та соціології. Але слід зазначити, що патерналізм стосується владних взаємин суб’єктів політики, в тому числі взаємовідношення держави та суспільства, тому, природно, представляє значний інтерес і для політичних досліджень.

Отже, патерналізм, за визначенням українського політолога О.Поступного, це ідеологія та практика управління людьми, особлива форма здійснення влади, за якої її суб’єкт символічно ототожнюється з батьком великої патріархальної сім’ї, який „по-батьківськи” піклується про своїх підлеглих, а ті, в свою чергу, зобов’язані відповідати „синівською” відданістю і слухняністю [8, с. 476]. Ю.Ірхін при визначенні патерналізму послуговується іншою алегорією, посилаючись на те, що патерналізм своїм джерелом має старовинні інтерпретації царя як пастиря, який оберігає народ-паству, але для забезпечення безпеки та піклування вимагає визнання тотальної влади, а це, на думку дослідника, можливо лише тільки з народом зі слабкою громадянською позицією [11, с. 124-125], або, як слушно відзначають С.Н.Айзенштадт та Л.Ронігер, з розколотим суспільством, що потребує надійного механізму соціального контролю та пом’якшення напруги і конфліктів [12, с. 37]. Патерналізм покликаний укорінити в свідомості мас віру в те, що суб’єкт влади (окрема особа – правитель, господар, менеджер, або політичний чи соціальний інститут – держава, її органи, політичні партії, адміністрація і т.д.) піклуються не лише про свою вигоду, а й про інтереси людей, забезпечує задоволення їхніх потреб, що знижає напругу у відносинах суб’єкту та об’єкту, формує лояльність мас до існуючої системи відносин, переключає увагу з активного пошуку способів задоволення своїх інтересів на пасивне очікування благ „згори”. Тобто, патерналізм виступає як специфічна ідеологія традиційного суспільства чи суспільства, що визнало необхідним звернутися до традиційних стратегій взаємовідносин, що регламентує діяльність владних інститутів стосовно підвладної соціальної групи з специфічної позиції. Так, на думку російських вчених Н.Баранов, Н.Шушкова та ін., патерналізм – це архетип російської політичної

культури, що пронизує всю історію російської культури та ментальності, визначним чином впливає на організацію владних відносин, в тому числі стосовно держави, яка традиційно використовує цю ідеологію як у внутрішньому, так і зовнішньому обігу [4, с. 36; 12, с. 38-40]. Саме тому, путінська Росія пішла „своїм шляхом” авторитарної модернізації, спираючись на притаманну патерналістську, а, відповідно, авторитарну політичні традиції, на відміну від дезорганізаційних спроб ліберально-демократичних трансформацій часів Б.Єльцина. А Білорусь, завдяки А.Лукашенко, „консервуючи” радянську політичну культуру, звернулася до патерналістської державної ідеології.

Що стосовно українського суспільства, то треба констатувати український феномен патерналістських політичних традицій, які мають свою значну специфіку. Травматичні соціальні, економічні, політичні трансформації, що стали фактором дезінтеграції суспільної свідомості в посттоталітарних країнах, які опинилися поза усталених та знайомих моделей поведінки та системи політичного світосприйняття, створили феномен інфантильної (від лат. *infantis* — дитячий) політичної поведінки та політичної свідомості в українському соціумі, про що свідчать данні соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (табл. 1) [13].

	1999	2000	2001	2005
Не відповіли	0,2	0,2	0,3	0,1
Згоден	73,6	71,9	69,9	60,9
Не згоден	15,0	15,8	17,6	26,2
Не знаю	11,2	12,0	12,6	12,8

Таблиця 1. Відповідь на питання: Чи згодні Ви, що... раніше люди почували себе краще, бо кожний знав, як вчиняти правильно.

Переважає більшість громадян України (від 73,6 % у 1999р. до 60,9 % в 2005р.) зафіксували факт своєї розгубленості, який, хоча і має позитивну динаміку на зменшення, але все ж таки залишається нагальною проблемою трансформаційних процесів, що провокують політичну нестабільність. Фактично, українське суспільство, поставлене перед необхідністю переосмислення багатьох цінностей, норм, ідеологем, стереотипів та ін., тобто тієї інформації, що їм інтегрували політичні традиції, опинилося в стані дитини, що повинна вивчати навколишній світ для адаптації та виживання. В цій ситуації в українському соціумі сформувався запит на сильну державу, представлену сильними лідерами, здатними забезпечити стабільність в суспільстві (табл. 2, 3).

	1999	2000	2001	2005
Не відповіли	0,4	0,1	0,3	0,1
Згоден	55,7	58,7	57,9	59,6
Не згоден	20,7	21,4	22,2	22,1
Не знаю	23,1	19,8	19,6	18,2

Таблиця 2. Відповідь на питання: Чи згодні Ви, що... декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж всі закони та дискусії?

	1994	1995	1996	2005
Не відповіли	1,1	0,1	0,0	0,1
Це неприпустимо ні за яких обставин	16,5	11,3	15,4	13,4
Це необхідно, якщо парламент непрацездатний	33,0	32,3	30,6	45,6
Це треба робити у будь-якому випадку	8,4	21,8	13,8	13,9
Затрудняюся відповісти	41,0	34,5	40,2	27,1

Таблиця 3. Відповідь на питання: як Ви відносите до ідеї прямого президентського правління, коли Президент бере на себе всю повноту влади для виходу з кризи, обмежуючі функції Парламенту?

Звертає на себе той факт, що громадяни України переважно згодні на те, щоб передати право вирішувати важкі проблеми реформування сильному лідеру, який повинен, безумовно бути мудрим «поводирем». Та, в переважній кількості, бідкуються, що таких, в Україні, нажаль, немає, або вони не спроможні стати загальнонаціональним лідером на фоні високої конкуренції владних еліт (табл.4). Тому, як зовсім слушно зауважив А.Зоткін, ми маємо змогу бачити український феномен: патерналізм без авторитаризму, на відміну від Росії та Білорусі [14].

	1995	1997	1999	2000	2001	2005
Не відповіли	1,0	0,4	0,8	0,3	0,2	0,1
Не вистачає	64,0	73,5	72,7	69,3	72,4	45,7
Важко відповісти, вистачає чи ні	23,9	18,8	16,6	19,2	17,7	31,6
Вистачає	6,6	3,6	4,3	6,8	4,6	17,2
Не цікавить	4,4	3,6	5,7	4,4	5,2	5,5

Таблиця 4. Відповідь на питання: Чи згодні Ви, що не вистачає ...керівників, здатних управляти державою?

Але суспільна свідомість визначає ті оптимальні зразки, що в тій чи іншій мірі можуть її задовольнити (табл. 5).

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005
України	Л.Кучми								В.Ющенко
	3,0	3,3	4,0	3,4	3,0	3,1	3,2	2,7	5,6
Росії	Б.Єльцина			В.Путіна					
	3,9	3,1	3,5	6,4	6,8	6,7	6,7	6,0	
Білорусі	А. Лукашенко								
	4,9	5,3	4,6	5,6	5,8	5,4	5,6	5,8	
США	Б.Клінтона					Дж.Буша			
	7,6	6,8	7,6	7,7	6,1	4,9	4,5	5,0	

Таблиця 5. Оцінка діяльності Президента (середній бал за шкалою від 1 до 10).

Слід зазначити досить високі результати державних діячів сусідніх країн, що розпочали реалізовували державну ідеологію патерналізму (В.Путні – від 6,4 до 6,0, А.Лукашенко – від 4,9 до 5,8).

На підставі наведених фактів, фактично, мова йде про суспільний запит, що базується на пріоритеті патерналістських політичних традиціях, на державну ідеологію патерналізму (див. табл. 6). Цей запит, з українською специфікою патерналізму без авторитаризму, був задоволений, про що свідчить наявність атрибутів патерналізму, в українській політичній практиці а саме ієрархічне, а не партнерсько-критичні відносини між суспільством та державою, слабкість громадянського суспільства, велике значення „сімейних” відносин в політиці, наявність клієнтарно-патронажних відносин у владі кажуть про те, що патерналізм в українському суспільстві – це не штучне утворення, яке пропагує держава, а усталена традиційна практика, що зрозуміла широким суспільним верствам.

	1995	1997	1999	2000	2001	2005
Не відповіли	1,0	0,4	0,7	0,2	0,2	0,3
Не вистачає	78,8	85,0	86,4	86,6	84,9	76,9
Важко відповісти, вистачає чи ні	13,8	11,0	9,0	9,0	10,9	14,9
Вистачає	2,7	1,0	1,5	1,5	1,4	4,7
Не цікавить	3,6	2,7	2,4	2,7	2,6	3,2

Таблиця 6. Відповідь на питання: Чи згодні Ви, що не вистачає ... державного захисту від зниження рівня життя?

Отже, можна припустити, що носієм суспільного запиту на державну ідеологію патерналізму виступили ті обездолені суспільні верстви, що опинилися сам на сам з зміненими правилами економічної та соціальної поведінки, притаманної ринковій економіці, а не адміністративно-командній плановій, що була за часів СРСР. Як відомо, для українського суспільства кількість громадян, що на межі чи за межею бідності, опинилися це стало переважною масою. Слабкість „середнього класу” в українському суспільстві стала умовою незначної підтримки ліберально-демократичних перетворень, запиту на ліберальну ідеологію, що відбиває інтереси економічно незалежних громадян, зацікавлених в контролі над державним свавіллям в сфері перерозподілу економічних ресурсів суспільства. При цьому, суспільний запит на ідеологію лібералізму, яка базується на свободі особистості, додержанні законності та процедур, критичному ставленні до держави та необхідності контролю за нею з боку інституту сильного громадянського суспільства опинився заручником домінування патерналістської політичної традиції.

Українська політична еліта, безумовно, відгукнулася на патерналістський запит суспільства, створюючи систему соціальних гарантій для малозабезпечених та спекулюючи цією темою під час кожних електоральних кампаній, що ми маємо змогу побачити з аналізу всіх передвиборчих кампаній в історії незалежної України.

Патерналізм без авторитаризму в українському суспільстві, фактично став тією специфікою, що відрізняє Україну від таких пострадянських країн, як Росія та Білорусь. При цьому, невелика соціальна база підтримки ліберально-демократичних перетворень фактично стала тим гальмом, що блокує режимний перехід в Україні.

Перспективою подальших досліджень цієї теми є демаркація термінів патерналізм. політична традиція, патерналістська політична традиція в контексті системного та

структурно-функціонального підходів, а також крізь призму теорії демократизації та транзитології. Розробка проблемного поля потребує проведення експертних опитувань та тематичних регіональних соціологічних досліджень з метою вивчення українських регіональних особливостей актуалізації феномену патерналістських політичних традицій у співвідношенні з суспільним запитом на патерналізм як державну ідеологію, з точки зору необхідних заходів для інтенсифікації демократичних перетворень. враховуючі специфіку політичної системи українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведев Д. Россия, вперед! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/5413>.
2. Зурабишвили Т. Грузия: неопределенный патернализм / Т. Зурабишвили // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2003. – № 4. – С. 39 – 43.
3. Пикулик А. Матрица, патернализм и семья-страна: антропология белорусской идеологии / А.Пикулик // Топос. – 2005. - № 1. – С. 35 – 39.
4. Исаев Б. Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие / Б. Исаев, Н.Баранов. – СПб.: Питер, 2008. – 395 с.
5. Плахов В. Традиция и общество: Опыт философско-социологического исследования / В.Плахов. – М.: Наука, 1982. – 325 с.
6. Веденеев В. Політичні традиції як чинник сталості й наступності функціонування та розвитку політичної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В. Веденеев. – Дніпропетровськ, 2003. – 15 с.
7. Лясота А. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ.наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / А. Лясота. – Дніпропетровськ, 2006. – 15 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В.П. Горбунко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
9. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / [авт. – упоряд. Андрущенко В.П. та ін.] – К: Знання України, 2002. – 607 с.
10. Поліщук І. Еволюція культури політичних виборів в Україні: Монографія / І. Поліщук. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008 – 352 с.
11. Политическая энциклопедия. В 2-х томах. / Нац. обществ. – науч. фонд; Рук. проекта – Г.Ю.Семигин; науч.ред.совет: пред.совета – Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 2000. – Том 2. – 701с.
12. Шушкова Н. Этот ускользающий патернализм: попытка построения концепции [Электронный ресурс] / Н. Шушкова // Социологический журнал. – 2007. – № 1. – С. 39– 57. – Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/release/41>.
13. Панина Н. Социологический мониторинг „Украинское общество” 1994 – 2005: год перелома [Электронный ресурс] / Н. Панина // Институт социологии НАН Украины. – К., 2005. – Режим доступа: <http://www.i-soc.com.ua/institute/news.php>
14. Зоткин А. Украинский феномен: патернализм без авторитаризма [Электронный ресурс] / А.Зоткин // Диалог.UA. Проект „Украина”. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=12423

УДК 321.6

Шуляк С. В.
Академія митної служби України**НЕВДАЧА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В АРАБСЬКОМУ СВІТІ:
НОРМАТИВНІСТЬ ТЕОРІЙ VS РЕАЛІЙ ПОЛІТИКИ**

У статті аналізуються найбільш поширені підходи щодо пояснення невдачі демократизації в арабському світі. Констатуючи очевидний нормативний та телеологічний характер даних концепцій, автор пропонує відмовитися від розгляду процесів лібералізації та делібералізації в цьому регіоні з позицій транзитологічного підходу.

Ключові слова: арабський світ, демократизація, лібералізація, політичні зміни.

Шуляк С. В.

**НЕУДАЧА ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В АРАБСКОМ МИРЕ:
НОРМАТИВНОСТЬ ТЕОРИЙ VS РЕАЛИЙ ПОЛИТИКИ**

В статье анализируются наиболее распространенные подходы к объяснению неудачи демократизации в арабском мире. Констатируя очевидный нормативный и телеологический характер данных концепций, автор предлагает отказаться от рассмотрения процессов либерализации и делиберализации в этом регионе с позиций транзитологического подхода.

Ключевые слова: арабский мир, демократизация, либерализация, политические изменения.

Shulyak S.

**DEMOCRATIZATION FAILURE IN THE ARAB WORLD:
THEORY NORMATIVISM VS POLITICAL REALITIES**

The most of widespread approaches towards explanations of democratization failure in the Arab World is analyzed in this article. Pointing out the obvious normative and teleological character of the given conceptions, the author suggests refusing from consideration the liberalization and deliberalization processes in this region according to transitology approach.

Key words: Arab World, democratization, liberalization, political change.

Демократична трансформація в арабському світі – складне питання, навколо якого вже багато років тривають дискусії серед політиків і політологів. Певні кроки у бік політичної лібералізації, що були зроблені деякими арабськими режимами, починаючи з кінця 1980-х рр., зокрема у Марокко, Тунісі, Алжирі, Ємені, Йорданії, викликали сподівання, що політична еволюція цих країн відбуватиметься у напрямку подальшої демократизації. Проте дуже швидко стало зрозуміло, що ніяких системних змін не сталося, більше того, у деяких країнах наявні ознаки делібералізації. Така ситуація, особливо на тлі успішної демократизації в країнах Південної та Східної Європи, Латинської Америки і Південно-Східної Азії, дала привід говорити про політичну стагнацію в арабському світі. Постало питання, на яке вже тривалий час безуспішно намагаються знайти відповідь дослідники: чому демократизація в арабському світі так і не відбулася? Розглянемо деякі найбільш поширені підходи до пояснення відсутності демократії в арабських країнах.

Найбільш поширений підхід полягає у тому, що головною перешкодою на шляху демократії є політична культура арабського світу. Серед прихильників цього погляду можна назвати, зокрема, Е. Кедурі [1], С. Хантінгтона [2], Б. Льюїса [3], Х. Шарабі [4]. Як

правило, вони акцентують увагу на двох аспектах арабської політичної культури, а саме, на ролі ісламу та примордіалізму – відданості індивіда первинним соціальним одиницям (родині, племені, релігійній секті тощо). Фахівці, які наголошують на антидемократичному характері ісламу, висувують дві групи аргументів. По-перше, іслам сприяє політичному квієтизму, тобто не заохочує до активної участі в політиці й закликає до покірності володарям, яка розглядається як релігійний обов’язок. По-друге, іслам сприяє політичному радикалізму. Він відмовляє у легітимності будь-якому неісламському уряду і закликає до опору йому. Отже, іслам перешкоджає встановленню демократичних інститутів, що були запозичені на Заході. У свою чергу, стійкість примордіальних зв’язків в арабському суспільстві призводить до того, що окремі родини або клани монополізують владу в арабських державах (як монархіях, так і республіках), а політика перетворюється на сімейний бізнес.

Політико-культурний підхід викликає критику з боку багатьох дослідників, зокрема Дж. Крістел [5, р. 277–278], Л. Андерсон [6, р. 53–60], І. Ібрагіма [7, р. 13], М. Тесслера [8, р. 245]. Вони не заперечують ролі ісламу та примордіалізму в арабській політиці, проте не вважають, що ці чинники раз і назавжди визначили її недемократичний характер. На їхню думку в арабській політичній культурі можна знайти як риси, що сприяють авторитаризму, так і риси, що сприяють демократії. До того ж політична культура не є незмінною і постійно трансформується під впливом сучасних факторів. Проте авторитарні лідери арабських країн намагаються використовувати саме ті її особливості, що допомагають їм залишатися при владі. Наприклад, використовують сімейні, кланові, племінні зв’язки з метою захоплення й утримання влади, а також звертаються до ісламу як засобу легітимації. У свою чергу, авторитарне, репресивне правління, яке руйнує сучасні автономні громадські асоціації (політичні партії, профспілки та інші об’єднання) змушує громадян звертатися до традиційних інститутів (релігії, племені, клану, родини) з метою артикуляції своїх інтересів.

Що ще одним слабким місцем політико-культурного підходу є те, що він не завжди спрацьовує на прикладі інших регіонів. Примордіальні зв’язки дуже сильні в Африці, але демократизація досягла тут значно більших успіхів, ніж в арабському світі. Більше того, досвід деяких мусульманських країн (Туреччина, Малайзія та навіть Іран) показує що іслам цілком може співіснувати з деякими демократичними інститутами й процедурами.

Прихильники політекономічного підходу пояснюють відсутність демократії особливостями соціально-економічного розвитку арабських країн та їх впливом на відносини між державою та суспільством. Вони також концентрують увагу переважно на двох аспектах: класовій структурі арабського суспільства та феномені „держави-рантьє”.

Розглядаючи класову структуру арабських країн, дослідники відзначають відсутність підприємницького класу на зразок того, що виборював політичну лібералізацію в Європі. Це стало наслідком того, що після Другої світової війни держава взяла на себе керівництво економічним розвитком і суттєво розширила сферу своєї діяльності. Цей процес призвів до появи технократичних управлінських груп, які не зобов’язані своїм існуванням приватній власності. Аграрні реформи та націоналізація завдали потужного удару по приватновласницьких елітах, а економічна діяльність зосередилася в руках нової „бюрократично-технократичної еліти” або „державної буржуазії”, яка захопила стратегічні позиції в економіці та політиці своїх країн і фактично стала соціальною базою державної влади. Це, на думку С. Бромлея, стало суттєвою перешкодою на шляху утвердження демократії, адже її фундаментальною передумовою є значний ступінь розмежування між інститутами управління та внутрішніми економічними механізмами. За відсутності такого розмежування „панівний клас має безпосередню матеріальну причину перешкоджати встановленню демократичного контролю над державою” [9, р. 165].

Проте відсутність приватновласницького „середнього класу” не завжди може пояснити відсутність демократії. Економічна лібералізація, що мала місце у ряді арабських країн у 70-80-ті роки минулого століття, призвела до появи значних соціальних верств, які мають ділові інтереси у приватному секторі та є відносно незалежними від держави. Проте їх демократичні переконання доволі сумнівні. Хоча деякі представники підприємницького класу інколи й виступають за необхідність політичної лібералізації, загалом цей клас схильний до співпраці з авторитарним режимом, якщо це відповідає його інтересам. Дуже часто бізнесмени пов’язані з представниками правлячої еліти і більше переймаються тим, як найкраще використати свої зв’язки з представниками політичного істеблішменту, ніж проблемами демократизації. Л. Гудсон і С. Радван, що досліджували процес лібералізації в Єгипті у 90-ті рр. минулого століття, констатували наявність там значного прошарку великих приватних підприємців, проте вони не помітили достатнього розмежування інтересів цієї нової економічної еліти та інтересів правлячої еліти, яке могло б позитивно вплинути на процес демократизації [10, р. 16]. Підприємці не зацікавлені у фронтальних атаках на авторитарний режим, адже вони отримують користь від співпраці з ним. С. Грінвуд дійшов висновку: підприємці в арабських країнах побоюються, що демократизація може спровокувати громадянські конфлікти, а також привести до влади ісламістів, які проводитимуть популістську економічну політику, що завдасть шкоди їхньому бізнесу [11, р. 19–21]. Лише коли вади існуючого режиму (наприклад, корупція) починають загрожувати їхнім інтересам, вони можуть підтримати демократизацію, щоб позбавитися цих недоліків [5, р. 274].

Як уже зазначалося, іншим аспектом проблеми демократизації в Арабському світі, на якому зосереджуються прихильники політекономічного підходу, є феномен „держави-рантє”. На думку авторів, які поділяють цю концепцію, зокрема, Е. Сагліє [12], Л. Андерсон [6; 13], Дж. Крістел [14], Х. аль-Накіба [15], становленню демократичних інститутів перешкоджає дуже великий ступінь залежності урядів арабських країн від зовнішніх джерел прибутку. У нафтовидобувних державах це, звичайно, надприбутки від продажу нафти. Інші країни (такі, як Єгипет або Сирія) використовують своє геостратегічне положення для отримання допомоги від союзників та покровителів у регіоні або у світі (так звана „стратегічна рента”)²⁰. Нарешті, найбільш бідні країни покладаються на фінансову допомогу і позики іноземних держав-донорів.

Зовнішні джерела прибутків надають арабським режимам можливість здійснювати широку соціальну політику та одночасно послаблюють їхню залежність від внутрішніх джерел доходів (рівень прямих податків у країнах Близького Сходу один з найнижчих у світі [12, р. 5]). Це, в свою чергу, надає урядам можливість ігнорувати вимоги розширення політичної участі. В обмін на низьке оподаткування вони очікують від своїх громадян лояльності та невтручання у політичні справи. Тобто діє принцип: нема податків, нема й представництва. Замість того, щоб шукати порозуміння з внутрішніми опонентами, арабські режими намагаються забезпечити підтримку з боку своїх іноземних союзників і патронів, що забезпечують джерела прибутків, та витрачають величезні кошти на утримання потужних репресивних апаратів.

Поясненню відсутності демократії виключно через концепцію „держави-рантє” також можна знайти контраргументи. Країни, добробут яких значною мірою залежить від

²⁰ Проблема отримання та використання „стратегічної ренти”, зокрема у Сирії та Іраку, розглядалася у дослідженнях Ф. Пертеса [16] та І. аль-Хафаджі [17]. Так, Сирія отримувала фінансову допомогу від нафтовидобувних монархій (як держава котра несе головний тягар у протистоянні арабів з Ізраїлем), а також від СРСР (як його головний союзник у регіоні). Її загальні військові дивіденди у 70-80-ті рр. становили приблизно 12–13 млрд. доларів (5-6 % ВВП країни) [16, р. 157–158]. Ірак отримував фінансову допомогу від монархій Перської затоки під час ірано-іракської війни як головний захисник цих країн від загрози з боку Ірану.

експорту нафти, існують і поза межами Близького Сходу, проте рівень політичної участі у них набагато вищий, ніж в арабських нафтовидобувних країнах. Прикладом може слугувати Венесуела. По-друге, починаючи з 80-х рр. минулого століття, доходи арабських країн від нафти почали скорочуватися, а після закінчення холодної війни суттєво скоротилася (за окремими винятками) й стратегічна рента, що її отримували арабські режими від супердержав. Хоча це й змусило деякі з них зробити певні кроки у бік економічної та політичної лібералізації, проте суттєвих змін у цій справі так і не сталося.

Можна назвати ще декілька факторів, на які посилаються дослідники намагаючись пояснити неприйняття арабським світом демократії. Інколи відсутність демократії пов'язують з етнічною та конфесійною гетерогенністю арабських країн. Цей аргумент дещо нагадує політико-культурний підхід (увага концентрується на специфічних субнаціональних одиницях), проте акцент робиться не на культурні орієнтації, а на структурні риси арабських країн – багатоманітність етнічних, лінгвістичних, конфесійних кордонів, що перешкоджають формуванню національної ідентичності [6, р. 57]. Тут явно проглядається вплив ідей Д. Растоу, який вважав національну єдність єдиною необхідною передумовою демократії. Тобто „значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів ... щодо своєї приналежності до тієї чи іншої політичної спільноти” [18, с. 6–7]. Звичайно, не можна не погодитися з тим, що етноконфесійна гетерогенність заважає становленню демократії. До такого висновку дійшли, до речі, Х. Лінц та А. Степан [19, с. 21–22]. Проте, навряд чи вона є головною причиною відсутності демократії. Наприклад, Індія аж ніяк не поступається за ступенем гетерогенності арабським країнам, але демократичні інститути функціонують там більш-менш стабільно. До того ж деякі арабські країни (наприклад, Єгипет і Туніс) відносно гомогенні і не мають у цьому сенсі таких проблем, як, наприклад, Ліван або Ірак. Проте вони не підійшли навіть до початку демократизації.

Ще один фактор, який наводять дослідники, – це розповсюдженість у регіоні транснаціональних ідеологій, що базуються переважно на ідеях арабізму та ісламу. Режими в арабських країнах побоюються, що політична відкритість буде використана зовнішніми силами (як державними, так і недержавними) – носіями цих ідеологій для втручання у внутрішні справи цих країн. Це побоювання небезпідставне. Наприклад, уряди Ірану та Судану у 90-ті рр. минулого століття, намагалися використовувати ісламські опозиційні угруповання з метою впливу на політичну ситуацію в Єгипті та Саудівській Аравії [20, с. 210–250].

Нарешті, доволі часто недемократичний характер арабських режимів пояснюється складною воєнно-політичною ситуацією в регіоні, великою кількістю міждержавних конфліктів та зовнішніми загрозами, які постійно відчуває більшість арабських країн. Згідно з цим поглядом, зовнішні загрози дають привід створювати потужні репресивні апарати і придушувати внутрішню опозицію в ім'я національної безпеки (іракський та сирійський досвід подібної практики розглянуто у вищезгаданих працях І. аль-Хафаджі [17] та Ф. Пертеса [16]). Проте зовнішня напруга скоріше використовується арабськими режимами для виправдання авторитарних методів керівництва, ніж спричиняє їх. Дійсно, наявність суттєвих зовнішніх загроз не змогла перешкодити демократизації у таких країнах, як Індія, Південна Корея, Тайвань. Нарешті, в Ізраїлі, який розташований у ворожому оточенні арабських країн, демократичні інститути успішно функціонують.

Звичайно, можна й далі відшукувати й критикувати слабкі місця у зазначених концепціях, зокрема за механічне застосування положень теорії демократизації до складних специфічних реалій арабських країн, за відсутність у авторів більш-менш

узгодженого підходу до розуміння сутності самої демократії та змісту демократизації²¹, проте хотілося б звернути увагу на інший аспект проблеми.

На наш погляд, сама постановка питання про причини невдач демократизації в арабському світі не дуже коректна, адже вона орієнтує нас на дослідження того, чого фактично не було. Дійсно, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття в деяких арабських країнах відбулися ліберальні зміни. Як приклади можна згадати проведення виборів на багатопартійній основі в Тунісі (1989 р.), проведення парламентських виборів у Йорданії (1989 р.) та Ємені (1993 р.), розширення складу сирійського парламенту за рахунок включення до його складу „незалежних” кандидатів (1990 р.). Та, мабуть, найбільше лібералізація просунулася в Алжирі, де у 1990 р. уряд дозволив дійсно конкурентні місцеві вибори, на яких перемогли ісламісти. У деяких країнах послаблено обмеження на діяльність ЗМІ, підвищено рівень індивідуальних свобод, розширено сфери діяльності неурядових організацій. Ці процеси збіглися в часі з демократичними перетвореннями у Центральній та Східній Європі, що дало привід розглядати їх як складову глобальної хвилі демократизації. Здавалося, що нарешті „третя хвиля” демократизації досягла й Близького Сходу. Саме з таких позицій переважна більшість дослідників і розглядала процеси політичної лібералізації в арабських країнах. Не можна не помітити яскраво виражений нормативний і телеологічний характер такого підходу. Дослідники, спираючись на положення транзитології, що передбачає стадіальний та переважно лінійний перехід від авторитаризму до демократії, досліджували те, *що вони хотіли знайти* (тобто початок руху до демократії), а не те, що відбувалося насправді.

Уже з середини 1990-х рр. стало зрозуміло, що зазначені вище процеси лібералізації, мали обмежений і контрольований характер. Більше того, у низці країн (Єгипет, Марокко, Туніс, Ліван, Йорданія, Ємен), замість поглиблення лібералізації, з’явилися ознаки делібералізації: більш суворе законодавство стосовно ЗМІ, придушення опозиційних рухів, постійне відкладання виборів [22, р. 374]. Ця тенденція, однак, не була притаманна усім країнам регіону. У деяких із них, наприкінці 1990-х рр., навпаки, були помітні прояви лібералізації. Так, Катар запровадив у 2002 р. нову конституцію, яка, вперше в історії країни передбачала прямі й таємні вибори. Уряд Бахрейну звільнив політв’язнів і пообіцяв провести вибори. На додачу, в Єгипті після періоду делібералізації у другій половині 1990-х (яка пояснювалася необхідністю боротьби з ісламістами), у 2005 р. вперше відбулися вибори глави держави на альтернативній основі. При цьому докорінних змін у характері існуючих політичних режимів не відбувалося. Лідери арабських держав, що ініціювали ті чи інші ліберальні зміни, не мали намірів зробити політичну систему відкритою. Обмежена й жорстко контрольована лібералізація ініціюється з метою уникнути економічного або іншого соціального тиску, розколоти опозицію, дати їй „випустити пару” і є частиною загальної стратегії виживання режиму, а не початком демократичного транзиту. Сам факт проведення в багатьох країнах виборів аж ніяк не суперечить цьому аргументові. Парламенти, навіть у Марокко та Йорданії, де вони обираються достатньо демократично, не є центрами прийняття стратегічних політичних рішень. Вибори ж президентів взагалі важко назвати демократичними. Ніде в регіоні центр влади не став предметом чесної конкуренції.

До такої системи, що практикує обмежену і контрольовану лібералізацію, без подальшої демократизації, Д. Брамберг пропонує застосовувати концепт „лібералізована автократія”. На його думку, це „...тип політичної системи, інститути, правила та логіка якого відкидають будь-яку лінійну модель демократизації” [23, р. 5].

Таким чином, в арабських країнах, лібералізація та делібералізація не є лінійними процесами. До того ж вони передбачають різноманітні варіації, як у масштабах, так і в

²¹ Ці підходи можуть суттєво різнитися навіть у співавторів одного дослідження (див. [21]).

часі. Обидва ці процеси слід розглядати не з позицій можливої демократизації, а як складові загальної стратегії політичного виживання, що застосовується тим чи іншим режимом. Їх специфічний перебіг залежить від політичної ситуації у кожній конкретній країні в конкретний проміжок часу. У цьому сенсі ми можемо погодитися з Х. Албрехтом і О. Шлюмбергером, які пропонують розглядати обмежені ліберальні зміни в арабських країнах як спробу подолати структурну кризу легітимності, яку арабські режими почали відчувати з кінця 1980-х рр. [22, р. 385].

Отже, досліджуючи політичні зміни, що відбулися в арабських країнах, ми повинні розглядати їх скоріше не на системному рівні, тобто як зміну типу режиму, а на рівні субсистемному – як зміни в рамках існуючого режиму, що покликані не змінити, а зберегти його. Інакше кажучи, ми повинні пояснити не причини невдач демократизації, а причини успіху автократії. Наступним кроком у подальших дослідженнях в цьому напрямку може стати визначення та аналіз змінних, які характеризують ці субсистемні трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kedourie E. *Democracy and Arab Political Culture* / E. Kedourie. – Washington : Washington Institute for Near East Policy, 1992. – 105 p.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
3. Lewis B. *Islam and the West* / B. Lewis. – New York : Oxford University Press, 1993. – 217 p.
4. Sharabi H. *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society* / H. Sharabi. – New York : Oxford University Press, 1988. – 196 p.
5. Crystal J. *Authoritarianism and its Adversaries in the Arab World* / J. Crystal // *World Politics*. – January 1994. – Vol. 46, № 2. – P. 262–289.
6. Anderson L. *Arab Democracy: Dismal Prospects* / L. Anderson // *World Policy Journal*. – Fall 2001. – Vol. 17, № 3. – P. 53–60.
7. Ibrahim I. *Debating Democracy in The Arab World* / I. Ibrahim // *Civil Society: Democratization in the Arab World*. – February 2000. – Vol. 9, № 98. – P. 6–14.
8. Tessler M. *Do Islamic Orientations Influence Toward Democracy in the Arab World? Evidence from Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria* / M. Tessler // *International Journal of Comparative Sociology*. – 2002. – Vol. 43, № 3–5. – P. 229–249.
9. Bromley S. *Rethinking Middle East Politics* / S. Bromley. – Austin : University of Texas Press, 1994. – 203 p.
10. Goodson L. P. *Democratization in Egypt in the 1990s: stagnant, or merely stalled?* / L. P. Goodson, S. Radwan // *Arab Studies Quarterly*. – 1997. – Vol. 19, № 1 – P. 1–22.
11. Greenwood S. *Bad for Business? Entrepreneurs and Democracy in the Arab World* / S. Greenwood // *Comparative Political Studies*. – 2007. – Vol. XX, № X. – P. 1–24.
12. Sahliyah E. *The Limits of State Power in the Middle East* / E. Sahliyah // *Arab Studies Quarterly*. – 2000. – Vol. 22, № 4 – P. 1–30.
13. Anderson L. *Peace and democracy in the Middle East: the constraints of soft budgets* / L. Anderson // *Journal of International Affairs*. – Summer 1995. – Vol. 49, № 1. – P. 25–44.
14. Crystal J. *Oil and Politics in the Gulf: Rulers and Merchants in Kuwait and Qatar* / J. Crystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 210 p.
15. Al-Naqeeb K. *Society and State in the Gulf and Peninsula: A Different Perspective* / K. Al-Naqeeb. – London : Routledge, 1990. – 206 p.
16. Perthes V. *Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security, and War Preparation in Syria* / V. Perthes // Heydemann S. (Ed.) *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*. – Berkeley : University of California Press, 2000. – P. 149–173.
17. Al-Khafaji I. *War as a Vehicle for the Rise and Demise of a State-Controlled Society: The Case of Ba’thist Iraq* / I. Al-Khafaji // Heydemann S. (Ed.) *War, Institutions and Social Change in the Middle East*. – Berkeley : University of California Press, 2000. – P. 258–291.
18. Растоу Д. А. *Переходы к демократии: попытка динамической модели* / Д. А. Растоу // *Полис*. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

19. Линц Х. “Государственность”, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С. 9–30.
20. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански ; пер. с англ. В.А. Быстрова. – М. : Вече, 2002. – 384 с.
21. Saikal A. (Eds.) Democratization in the Middle East: Experience, Struggles, Challenges / A. Saikal, A. Schnabel. – New York : United Nations University Press, 2003. – 211 p.
22. Albrecht H. “Waiting for Godot”: Regime Change Without Democratization in the Middle East / H. Albrecht, O. Schlumberger // International Political Science Review. – 2004. – Vol. 25, № 4. – P. 371–392.
23. Dalia Dassa Kaye. More freedom, less terror? : liberalization and political violence in the Arab world [Електронний ресурс] / Dalia Dassa Kaye, Frederic Wehrey, Audra K. Grant, Dale Stahl. – Режим доступу: http://www.rand.org/pubs/monographs/2008/RAND_MG772.pdf. – Назва з титул. екрану.

© Шуляк С. В., 2009.

УДК 316.342+328.16

Пояркова Т.К.

Сумський державний
педагогічний університет

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ВИНИКНЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Автор розглядає різні наукові погляди на роль дисфункціональності політичної еліти у виникненні політичної кризи. Висвітлюється проблема наслідків чужості еліти - як пануючого прошарку - власній політичній системі. У статті робиться спроба окреслити певні риси української політичної еліти, що провокують перманентну політичну кризу: імітація політичної діяльності, несинхронність існування соціуму та еліти, політичні ігри.

Ключові слова: політична еліта, криза, чужість.

Пояркова Т.К.

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Автор рассматривает различные научные взгляды на роль дисфункциональности политической элиты в возникновении политического кризиса. Освещается проблема последствий чуждости элиты - как властной прослойки - собственной политической системе. В статье предпринята попытка выделения определенных качеств украинской политической элиты, которые провоцируют политический кризис: имитация политической деятельности, несинхронность существования социума и элит, политические игры.

Ключевые слова: политическая элита, кризис, чуждость.

Poiarkova T.

THE ROLE OF POLITICAL ELITE AT THE BEGINNING OF THE POLITICAL CRISIS

The author studies scientific looks at the influence of political elite disfunction under the beginning of the political crisis. The problems of alien to power elite consequences to its political system are deligheted. It this article the author makes an attempt to underline the definite

qualities of Ukrainian political elite, which provoke political crisis: imitation political activity, not simultaneously of the elite society existence, political performances.

Key words: *crisis, political elite, alien.*

У сучасній політичній науці набуває поширення погляд на кризу як на такий стан політичної системи, де її складові, структурні елементи припиняють виконувати призначені їм функції, тобто, криза політичної системи розглядається як наслідок появи таких елементів, які уникають впорядкування.

Під таким кутом зору особливої актуальності набуває тема дисфункціональності політичної еліти в політичній системі. На нашу думку, пошук відповіді на поставлене питання дасть можливість наблизитися до розуміння „особливої ролі” політичної еліти в українському перманентному кризовому процесі.

Зв'язок еліти та кризового стану привертав увагу багатьох науковців, причому причинно-наслідкові підстави виділялися різні. На думку К. Манхейма, головною причиною кризовості є втрата суспільством „влади розуму”, що зв'язувалася з ліквідацією панівної ролі певних соціальних прошарків [1, с.13]. Руйнація впливу політичної еліти, а отже, і зміна ролі в політичній системі, залежала від таких загальних тенденцій: а) збільшення значення вузьких спеціалістів в окремих галузях знань; б) концентрації влади у колах бюрократії, що піднялися над іншими соціальними прошарками.

Наслідки для політичної системи були небезпечними через формування такого стану масового суспільства, в якому не оформлена та не включена у суспільну структуру ірраціональність проникає в політику.

Втрачання елітою привілеїв та обов'язків щодо формування стратегії та тактики руху політичної системи є тільки верхівкою айсбергу. Набагато гіршим є те, що роль еліти перебирають ті, хто стає „символом диспропорційності у розвитку духа та душі”, користуючись новітніми технологічними засобами, за допомогою яких транслюється і тим самим поширюється такий тип поведінки та відповідні цінності [1, с.311].

К. Манхейм виокремив чотири причини ерозії політичної системи. Перша причина пов'язувалася зі зростанням кількості елітарних груп та, як наслідок, з послабленням їх сили. Друга – вказувала на загибель принципу замкненості елітарних груп: збільшення кількості елітарних груп забирає в них відокремленість, необхідну для утворення духовних та душевних імпульсів. Третя – констатувала зміну принципів відбору цих еліт. Так, якщо раніше нормальний відбір підносив носіїв культури або поступово підвищував культуру певних прошарків, то зараз через негативний відбір тон починають задавати ті, хто не здатен контролювати свої нахили. Четверта причина – зміна внутрішнього складу політичних еліт. Так, пануючими стають такі цінності, що призводять до внутрішньої боротьби мотивів – між дозволеним і бажаним. В остаточному підсумку відбувається зрушення такого роду, що люди починають соромитися власної культури.

Таким чином, заміщення політичної еліти „нікчемами” від ЗМІ призвело не тільки до знецінення духовних професій, а й до падіння ваги суспільної думки. Іншими словами, демократія нещадно нищить еліту. За К. Манхеймом, кризи в ліберальному демократичному суспільстві відбуваються через те, що „фундаментальні соціальні процеси, розвитку яких раніше сприяли еліти, що створюють культуру, через масовізацію суспільного життя перетворилися на їх пряму протилежність” [1, с.311].

Проблема взаємозумовленості кризи та якості політичної еліти знаходилася у фокусі уваги і Г. Маркузе. Розглядаючи особливості сучасного суспільства, Г. Маркузе пов'язував кризовість політичної системи з демократизацією, що веде до зрівняння класових позицій. Саме це, а не розвиток нових, медійних форм контролю, є причиною зміни ідентифікаційних процесів, які, у свою чергу, руйнують еліту.

Сучасна криза має витoki в легітимації нової „демократичної” неволі [2, с.1]. Поширення цієї неволі зумовлюється її привабливістю. Одна з причин того, що нове рабство стає привабливим, криється в тому, що „в процесі механізації відбувається безперервне скорочення витрат фізичної енергії у праці” [2, с.33].

Однак чому покращення умов життя зовсім не звільняє людину, а, навпаки, закріпачує? Г. Маркузе нагадує, що рабство визначається зведенням людини до стану речі, а якість і комфорт життя тут ні до чого [2, с.43].

Справжня причина поширення технологічного невільництва полягає в ліквідації високої культури, що спричиняє заміщення політичної еліти бюрократією. Цікавий штрих: політичне життя без еліти легітимується технологічною раціональністю, де „принцип задоволення поглинає принцип реальності” [2, с.93]. Унеможливлення виступів незадоволення проти такої урізаної політичної системи без мети та стратегії розвитку досягається шляхом уніфікації протилежностей, засобами нового конструювання ідентичності, не тільки відповідно до історичної практики і соціальної дійсності, а й і всупереч їм.

Показовими є зміни засобів мовлення у політиці, що демонструють тенденцію перетворення виступів на рекламу і тим самим долають відстань між двома віддаленими суспільними сферами. Це „виказує ступінь злиття в технологічному суспільстві панування та адміністрування, які раніше були окремими та незалежними функціями” і дозволяє легітимно привести до влади новий панівний прошарок – бюрократію [2, с.135].

Важко не погодитися з висновками про те, що таке „панування” бюрократії увічнею себе не тільки завдяки технології, а саме як така „технологія, що забезпечує широку легітимацію зростаючій політичній владі, яка вбирає всі сфери культури” [2, с.208]. Таким чином, кризовість може бути відповіддю політичної системи на збільшення ролі бюрократії, яка намагається замінити собою еліту і виправдати своє піднесення новим тлумаченням історії та вигідним для себе трактуванням дійсності.

Цей момент видається надзвичайно показовим та плідним для подальшого генерування питань. Якщо витіснення бюрократією політичної еліти призводить до функціональної нестійкості політичної системи, то можна окреслити наступне коло проблем, пов'язаних із тим, що структурно бюрократія посідає **чуже** місце в політичній системі.

Проблема чужості в соціально-політичних системах була докладно розглянута в роботі Б. Вальденфельса „Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого” [3]. Визначаючи сутність чужості, Б. Вальденфельс наголосив, що вона є природною для будь-якого ідентифікаційного процесу. Ідентифікація означає, що Я стаю тим, що я є, через співвіднесення себе зі своїми батьками, попередниками, групою, отже, Я стаю собою через залучання інших, тобто чужих.

Іншими словами, ідентифікація призводить до того, що чужість набуває колективної форми. Як чуже розглядають те, що вилучене з відповідної сфери свого і відокремлене від колективного існування, отже, те, що не можна поділяти з іншими. Чужість у цьому розумінні означає неналежність до певного Ми.

Однак, поряд із соціологічним виміром чужості, надається і структурне трактування цього поняття. Так, на думку Б. Вальденфельса, „слід розрізнявати повсякденні, або нормальні, чужості всередині одного порядку, до якого в нормальному випадку (який може бути порушеним або підірваним) належить чужість нашого сусіда по місту або перехожого, і структурну чужість, яка пересаджує нас за межі будь-якого порядку” [3, с.67].

Це означає, що будь-який вид чужості завжди вказує на потенційну ворожість до існуючої системи, що не може не нести загрозу стабільності [3, с.39]. Виникає закономірне питання: якщо політична еліта замінюється бюрократією, то чи

перетворюється вона на чужий елемент політичної системи і які це буде мати прояви та наслідки для політичної сфери?

Чужість як феномен характеризується інтеркультурністю. Дійсно, свій світ – це такий, „що шириться, розширюючи свої можливості, опановуючи виклики та надаючи зрозумілі відповіді. Чужий світ – це такий, де порядок виростає з відповіді на виклик, який не опановується відповіддю. У цьому разі саме встановлення порядку, – основний факт, що „існує порядок”, не належний до елементів або фаз цього порядку” [3, с.70]. Б. Вальденфельс надає слушне зауваження з приводу розрізнення Свого та Чужого: „Вони не є несумісними в тому сенсі, в якому одна життєва форма або одна мова є цілком іншою, ніж інша”. Отже, „чуже не є чимось, що ми можемо передбачити, очікувати, схоплювати або визначати” [3, с.65].

Водночас, цей момент має велике значення для розвитку соціальної системи, оскільки через чужість у своїй культурі відкривається „дикий район, який не залучено до своєї культури і через який ми перебуваємо у зв'язку з іншими культурами” [3, с.70]. Це означає, що „чужі” структурні елементи неспроможні надати відповідь на соціальний запит, виклик, який постає перед політичною системою. А з іншого боку – саме чужі елементи створюють потенційну можливість для оновлення політичної системи через залучення надбань інших культур.

Якщо поглянути на політичну еліту як на чужий компонент політичної системи, то якими будуть ознаки цієї чужості? Б. Вальденфельс наголошує на неможливості чужих елементів коректно відповісти на запит системи. „Вимога чужого не має жодного смислу і не підпорядковується жодному правилу”, а значить порушує наявні смислові зв'язки та руйнує систему правил” [3, с.43]. Тобто характеристикою чужих елементів є асиметрія між питанням і відповіддю. Отже, чужий елемент, який висуває домагання, порушує і підриває існуючий порядок. Брак синхронності є наступною характеристикою чужості.

Так де пролягає межа, яка перетворює чужі елементи, що сприяють оновленню системи на такі, що її руйнують? На думку Б. Вальденфельса, справа полягає в надлишку чужості. Надлишок чужості проявляється не тільки у збоях відтворення політичної системи, а й, що є більш важливим, у тому, що система не може з цим впоратися. Так, „політика чужої еліти перетворює країну на нічийну країну без власника, що відбувається через символічне позбавлення країни народу і водночас готує реальне позбавлення народу країни” [3, с. 181].

Як уже згадувалося, чужість може мати різні виміри. Соціологічний вимір чужості привернув увагу такого дослідника, як Р. Мертон. Чужість отримала визначення такого типу поведінки, що відхиляється від норми та розцінюється як симптом неузгодженості між певними прагненнями, що визначаються культурою, та соціально організованими засобами їх задоволення [4, с.27]. Цей особливий тип поведінки є певним пристосуванням до суспільства таких людей, що, знаходячись в суспільстві, не належать йому.

Чужість поведінки системі розглядалася як асоціальна і отримала назву аномії. Ознаками переважання негативного пристосування стає поширення обману, корупції, аморальності, злочинності – всього набору заборонених засобів, що стають все більш звичайними, коли значення, яке надається цілі досягнення успіху, що стимулюється певною культурою, розходиться з координованим інституційним значенням засобів [4, с.29]. Ситуація, коли отримує перевагу асоціальна поведінка перед зумовленою поведінкою, приводить до того, що інтеграція суспільства слабне.

Неадекватне пристосування осіб до вимог суспільства може мати результатом реакцію типу інновації, через яку конфлікт та переживання, пов'язані з невдачею у досягненні цілей, усуваються шляхом відмови від інституційних засобів та збереження прагнення досягнення успіху; крайній ступінь засвоєння інституційних вимог веде до ритуалізму, за яким ціль відштовхується як така, що знаходиться за межею досяжного,

однак підкорення моралі продовжує підтримуватися; заколот має місце у випадку звільнення від стандартів невдачі або обмеженості перспектив, що веде до спроби встановити „новий порядок”.

Тобто чужі елементи системи є такими, що відмовляються від визначених певною культурою цілей, доходючи до повного заперечення цілеспрямованої діяльності, а їх пристосування не знаходиться у відповідності до інституційних норм. Отже, чужість системі та її прояв (антисоціальна поведінка), провокується деякими загальноприйнятими цінностями культури та класової структури, що пов'язано з різним доступом до можливостей законного, престижного досягнення цілей, зумовленого певною культурою. З іншого боку, другим провокувальним фактором є недостатня формальна освіта та обмежені економічні ресурси.

Р. Мертон зазначав, що несумісні вимоги – орієнтація на багатство та неможливість накопичення – приводить до того, що незаконні засоби досягнення витісняють законні. Те, що антисоціальна поведінка набуває значних масштабів тільки тоді, коли система культурних цінностей ставить вище за все певні символи успіху, в той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю перекриває доступ до апробованих засобів володіння цими символами для більшої частини цього населення, – говорить про відсутність узгодженості між структурними компонентами соціально-політичної системи, коли бажання досягти успіху стає на перешкоді нормальному функціонуванню системи.

Р. Мертон вказав на те, що сама система може провокувати подібну поведінку, створюючи проблеми для населення, орієнтованого на загальновизнані цінності. На його думку, подібного роду „пристосування” є можливим у випадку, коли особа, підтримуючи цілі культури та інституціоналізовані засоби їх досягнення, тем не менш не може їх використати через їх недосяжність. У цих випадках можливим є подвійного роду психологічний конфлікт: моральні зобов'язання притримуватися інституційних засобів суперечать тиску, що примушує застосовувати незаконні засоби, здатні забезпечити досягнення цілей, через неможливість застосувати засоби, які були б законні та ефективні. Конфлікт може бути вирішений і шляхом усунення двох елементів – цілей та засобів. Утікання здійснено, конфлікт усунуто, індивід пристосувався до вимог суспільства [4, с.33].

Через те що однією з найбільш загальних функцій соціальної організації є створення основ для прогнозованої поведінки, яка дозволяє регулювати її, ефективність прогнозування зникає пропорційно руйнації соціальної структури. Такий соціальний порядок обов'язково породжує тенденцію до руйнації.

Отже, відповідь на питання про те, якими є наслідки перетворення політичної еліти на чужий компонент політичної системи, є очевидною. Ми можемо (повторюючи вислів Ортеги-і-Гассета) наголосити на тому, що в цьому випадку система втрачає „роль активного фактору” [5, с.360].

Зважаючи на викладене, можна спробувати подивитися на українську політичну еліту з якісного боку, тобто спробувати виокремити риси, які б засвідчували або заперечували її переродження у стан надмірної чужості.

По-перше, звернемо увагу на те, яким чином сформувався панівний прошарок. На початку 90-х рр. В. Литвин так описував складові нової еліти, що утворилася після перебудови: перша і найбільш чисельна група – представники попередньої партійно-державної номенклатури; друга – шестидесятники й лідери дисидентського підпілля; третя генерація – люди, які вперше прийшли в політику з представницьких та виконавчих органів на місцях. Спільними рисами цих трьох генерацій, на думку В. Литвина, стали прагнення вижити самим та те, що всі політики були бідними, фінансово залежними людьми на тлі абсолютної невідповідності [6, с.394-395]. Перше – десятиріччя ХХІ сторіччя вже створює нові акценти у визначенні якості панівного класу: легітимність влади, її

підзвітність; „публічний аналіз результатів та наслідків уже здійсненої приватизації”; „реальні гарантії захисту приватної власності”; „влада повинна чути людей”; „вивести владу з тіні” [7]. Отже, відсутність легітимності і влади такої еліти та використання власності як основи для влади – є безперечним доказом чужості власній політичній системі.

Чи є притаманною українській еліти асиметрія між викликами, які отримує політична система, та відповідями, які транслюються на соціум? Безперечно, тяжіння до ручного керування свідчить про відсутність ідеї розвитку та ситуативність того або іншого рішення. Чи є наявною несинхронність існування соціуму та еліти? Ігри у відміну депутатської недоторканності, блокування трибун, прагнення будь-якою ціною заробити політичний капітал – все це свідчить про те, що панівний клас (за влучним виразом В. Литвина) замість вирішення соціально значущих проблем займається імітацією політичної діяльності. Чи створює діяльність еліти ситуацію аномії? Поза сумнівом, апатія та недовіра соціуму до політичної сфери констатуються практично всіма соціологічними дослідженнями.

Проте навряд чи є потреба доводити, що головною ознакою чужості пануючого прошарку власному суспільству є зрощення бізнесу з корумпованими урядовцями. Саме ця вибухова суміш руйнує ідеали національної єдності, підмінюючи спільні інтереси вузько егоїстичними бажаннями владних каст. Втілення всього цього іноді навіть допомагає населенню: купівля підтримки тисячами ощадбанку, квадратними метрами або обіцянками ввести контрактну службу... Та такі кроки тільки віддаляють еліту від соціуму, забираючи надію на будь-яку можливість впливу суспільства...

ЛІТЕРАТУРА

1. Человек и общество в эпоху преобразования / К. Манхейм // Диагноз нашего времени.: Пер. с нем. и англ. – М.: Юрист, 1994. – 700 с. – (Лики культуры) – С. 277–398.
2. Одномерный человек / Г. Маркузе [пер. предисловие, примечания А. Юдина]. – М.: "RELF- book", 1994. – 368 с.
3. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе.]. – Київ: ППС, 2002, 2004. – 206 с. ("Сучасна гуманітарна бібліотека")
4. Мертон Р. Вызов демонов антисоциального поведения / Р. Мертон // Кризис сознания: сборник работ по „философии кризиса”. – М.: Алгоритм, 2009. – С. 23–41. – (Философский бестселлер).
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс/ Х. Ортега-и-Гассет; [пер. с исп.]. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 509, [3] с. – (Philosophy).
6. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с., іл. (Б-ка „Укр. Оглядача”; I).
7. Литвин В. Що потрібно робити для подолання політичної кризи, забезпечення відповідальних дій влади та консолідації суспільства? / Володимир Литвин // Голос України. – №127 (4377). – 9 липня. – 2008. – С. 4.

© Пояркова Т. К., 2009.

УДК 321.01 (477) (092)

Івасечко О.Я.

Національний університет „Львівська політехніка”

**Р.ЛАЩЕНКО ПРО ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ В УКРАЇНІ В 1917-1920 РР.**

В статті аналізуються погляди відомого українського громадсько-політичного діяча кінця XIX - початку XX століття Р.Лащенко щодо причин поразки української революції 1917-1920 рр. – невдалі реформи у судовій системі, слабкість національно-свідомої політичної еліти, недостатній рівень кадрового забезпечення процесу державного будівництва, недосконалість урядової політики тощо.

Ключові слова: Р. Лащенко, національна революція, політична незалежність.

Івасечко О.Я.

**Р. ЛАЩЕНКО О ПРИЧИНАХ ПОРАЖЕНИЙ НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В УКРАИНЕ 1917-1920 ГГ.**

В статье анализируются взгляды известного украинского общественно-политического деятеля конца XIX – начала XX века Р.Лащенко о причинах поражения украинской революции 1917-1920 гг. – неудачные реформы в судебной системе, слабость национально-сознательной политической элиты, недостаточный уровень кадрового обеспечения процесса государственного строительства, несовершенство правительственной политики т.д.

Ключевые слова: Р. Лащенко, национальная революция, политическая независимость.

Ivasechko O.

**R. LASHCHENKO ABOUT THE REASONS OF THE WAR OF INDEPENDENCE
IN UKRAINE IN 1917-1920 YEARS**

The article deals with the analysis of R. Lashchenko's views, a famous Ukrainian public politician of the end of the XIX- th - the beginning of the XX – th century, concerning the reasons of the Ukrainian revolution of 1917 – 1920 – the unsuccessful reforms in legal system, weakness of national and conscious, political elite, insufficient level of personal maintenance's process of state building, imperfection of home and foreign politics etc.

Key words: R. Lashchenko, national revolution, political independence.

Сучасний етап державного будівництва в Україні характеризується низкою проблем політичного і соціально-економічного характеру. Позитивних змін в державотворчому процесі можна досягти лише у тому випадку, коли будуть враховані помилки попередніх етапів встановлення української державності. Тому особливого значення набувають дослідження теоретичної спадщини українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду, які створили власні концепції розвитку української державності та брали активну участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917-1920 рр.

Наукові дискусії, в тогочасних еміграційних колах щодо характеру української революції та причин її поразки, здебільшого були представлені позиціями двох політичних течій: соціалістичної і консервативної. Перші дотримувались думки, що головною причиною поразки української революції була низька національна і політична свідомість українського народу. Натомість консервативні кола звинуватили у всіх державницьких невдачах українську революційну еліту. Так, у ролі обвинувачених виступав або український народ, або національна еліта.

Разом з тим доцільно виділити ряд факторів, які мали суттєвий вплив на перебіг революції. Мова йдеться про те, що: 1) у цей час українська національна ідея не стала визначальним фактором масової свідомості українського населення; 2) Російська та Австро-Угорська імперії всіляко перешкоджали і блокували нормальний розвиток української культури, науки, освіти; 3) в Україні тісно переплелися національний і соціальний рухи, зумовлені тим, що українці були гнобленим народом, який сприймав національну ідею не як самостійну, а тільки як один із шляхів розв’язання аграрного питання; 4) злука східної і західної частин України була задекларована, але стала лише формальним актом; 5) в містах України соціальна база української революції була вкрай обмежена (за переписом 1897 р. в російській Україні мешкало 39 млн. осіб, з яких 31 млн. етнічні українці, але в промислових центрах – Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові їх проживало менше 17%); 6) українська нація була в основному селянською, а значить у короткий революційний термін не могла сформувати політичну національно-свідому еліту; 7) міста в Україні були нейтральними чи ворожими до української революції, а її вожді були змушені ще в більшій мірі орієнтуватися на село; 8) українська революція не завершилася повною поразкою, вона започаткувала такі позитивні зрушення української нації, які вже не можна було ігнорувати [1, с.49]. Важливо вірно оцінити не лише помилки, а й здобутки минулої епохи, визначити їхню прикладну цінність для сучасного суспільно-політичного життя в Україні. Доречними є слова І.Драча, проголошені на ювілейному засіданні, присвяченому 80-річчюУНР: „В оцінці тих недавніх часів, коли українську історію творили наші батьки і діди, я всіляко намагаюся, щонайперше для себе уникати слів „помилки”, „прорахунки”, „неправильні рішення” і тому подібних, хоча, здавалося б, об’єктивних підстав для таких присудів можна знайти багато. Наші предки щодня мусіли давати відповіді на нові виклики, розв’язувати нові завдання без готових рецептів. І той, хто сьогодні хотів би кинути камінь у невдалі наслідки діячів минулого, хай доведе, що кожен з нас сьогодні розумніший, чинить правильно, вміє не тільки знайти найоптимальніше рішення суспільних проблем, а й здатний його втілити в життя. Тому мені видається більш плідним пильніше аналізувати обставини тодішньої боротьби за українську державність хоча б тому, що нинішня історична ситуація містить цілу низку старих глибинних українських проблем, зокрема закорінених і в той час, нерозв’язаних і досі” [1, с.48].

Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. значна частина політично-свідомої української інтелігенції змушена була емігрувати за кордон, де продовжувала державницьку роботу, спрямовану на відновлення незалежності України. З-поміж українських діячів цього періоду виділяється постать Р.Лашенка – відомого правника, педагога, активного учасника української революції, представника народницького напрямку української політичної думки міжвоєнного періоду. Важливо, що вчений залишив не лише значний теоретичний доробок, а й брав безпосередню участь у державницькій роботі. Вже перебуваючи в еміграції, Р.Лашенко глибоко переосмислив події зазначеного періоду, виділив особливості процесу самостійницьких устремлінь українського народу, а також можливі шляхи розвитку незалежної України.

В умовах радянського режиму праці Р.Лашенка були недоступними для наукового вивчення. Після проголошення незалежності України вперше до них звернувся В.Потульницький. Здебільшого обмежену інформацію про вченого знаходимо в довідковій літературі. Частково його погляди характеризуються в працях О.Мицюка, О.Гайманівського, М.Петрива, Я.Турчин, О.Мошак та інших. Разом з тим можемо констатувати, що ґрунтовні наукові праці про діяльність та науково-теоретичну спадщину Р.Лашенка відсутні. Тому метою публікації є аналіз теоретичних праць вченого про причини поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр.

Особливу увагу вчений приділяв питанню кадрового забезпечення, ролі і місця національної еліти на всіх етапах відновлення української державності. Важливим завданням, на думку Р.Лашенка, у процесі державного будівництва мало стати формування дієвого адміністративного апарату, що вимагало високваліфікованих працівників у сфері державного управління. Обґрунтовуючи власну позицію, Р.Лашенко згадує напруженість у відносинах між урядами УНР і Німеччини, невдовзі після підписання Берестейського миру. Він підкреслює, що така ситуація, була спровокована особливостями політичної діяльності тогочасного уряду УНР, до складу якого входили виключно соціалісти. Разом з тим дослідник усвідомлював, що уряд утворений під час російської революції, в умовах гострої боротьби представників різних політичних сил за владу, не міг успішно функціонувати, як, наприклад, уряди держав зі сталим суспільно-політичним устроєм. Тогочасні політичні активісти, намагаючись якнайшвидше реалізувати ідею незалежності України, скороспілими реформами, негативно впливали на процес трансформації основ громадського життя. Зазначені обставини, на переконання Р.Лашенка, і виявились основними перешкодами на шляху соціалістичного уряду УНР при реалізації політичного курсу, у відповідності до державного інтересу [2, с.1-2].

Розуміючи всю важливість урядової політики, Р.Лашенко зазначає, що і наступний уряд, який прийшов на зміну уряду УЦР також не зміг вивести Україну із важкого суспільно-політичного та економічного середовища. Адже політичний курс, уряду П.Скоропадського, підкреслює він, „ніс у собі загрозу для самої ідеї української державності” [2, с.3]. Основним завданням уряду Р.Лашенко вважав, контроль за виконанням органами державної влади своїх функціональних обов'язків, із дотриманням основ закону і права. Вже з перших днів роботи уряду П.Скоропадського стала очевидною реакційна та ворожа політика, спрямована проти українського народу та української національної ідеї. Вчений звертає увагу на той факт, що до складу уряду не входив жодний представник від національних демократичних сил. Уряд складався здебільшого із землевласників, представників російських буржуазних політичних партій, які відкрито і вороже ставилися до самої ідеї української державності. Дослідник аналізує кроки, зроблені урядом П.Скоропадського, які згубно вплинули на формування молодой української держави. Серед них вчений виокремлює найбільш вражаючі: потужні цензурні утиски проти преси; грубе порушення прав вільних зібрань, професійних спілок і організацій; поступову ліквідацію земського і міського самоврядування; системне руйнування незалежного інституту виборів мирових суддів, наступ на українську судову системи загалом, а також основ незалежного судівництва, як наприклад, замах на незмінність суддів; організацію і насадження на місцях реакційної і недієвої адміністрації; підтримання інтересів виключно великих землевласників тощо. На його переконання, всі ці систематичні заходи були спрямовані проти основ правового життя на Україні та сприяли утворенню нового типу політичної системи, трансформованої у державу поліційного типу.

Р.Лашенко робить висновок, що кадрова політика цілковито не відповідала національному інтересу. На його думку, українські фахівці не залучались до системи державного управління, а їхнє місце займали „фахівці російського походження”, представники виключно правих партій [2, с.5].

Однією із вагомих причин державотворчих невдач Р.Лашенко називає недостатність державницького досвіду, брак свідомих українських сил на всіх рівнях державної організації, і взагалі, людей з елементарним політичним вихованням. Фактично мова йдеться про відсутність потужної національно-свідомої політичної еліти. Так, Р.Лашенко у своєму листі до С. Петлюри характеризує його оточення, яке, на його думку, не лише згубно впливало на розвиток держави, а й взагалі загрожувало самій ідеї української державності [3, арк.4.].

Важливою ознакою ефективності державного управління вчений назвав мобілізацію влади, вчасне впровадження реформ суспільно-політичного життя в Україні. Зокрема, він вказує, що процес українського державотворення, перш за все залежить від ступеня організованості в системі державного управління. А такі елементи як дезорганізованість і відсутність солідарності серед політичних сил за своїм змістом несуть загрозу українській державності. На думку Р.Лашенка, влада повинна бути наділена такими рисами як: організованість, солідарність, толерантність, виваженість у прийнятті державних рішень.

Проаналізувавши тогочасний стан в Україні, автор висловлював потребу організації міцної державної влади як засобу для боротьби з анархією і безладдям. Мова не йшла про владу диктатора, а про політичних діячів з „ясним державним розумом і твердою волею” [4, арк.3]. Р.Лашенко наголошує на тому, що представники державної влади у своїх діях повинні керуватись виключно національно-державним інтересам, а процес державного будівництва провадити на демократичних і національно-культурних засадах. „Дезорганізація влади і в звичайний, мирний для держави час – лихо надзвичайне, а в період же бурхливий, – революційний дезорганізація влади – річ воістину страшна, це перший крок до катастрофи”, – застерігає дослідник [5, с.2]. Важливим кроком в організації державної влади Р.Лашенко вважав проведення заходів, за яких „органи влади були прийняті всією важливістю епохи і серйозністю моменту, який переживає молода держава на всіх рівнях” [5, с.2]. Треба стежити за тим, підкреслює він, щоб в усіх діях влади не було місця такому явищу, що російською мовою звучить як „усмотреніє”: „Усмотреніє навіть і в революційні моменти завжди вносить ще більший хаос, ще більшу тривогу” [5, с.2]. Він констатує, що серед представників влади зустрічалося чимало „бонапардів”, які керувалися не нормами права і закону, а вимогами своєї „революційної” совісті [5,с.3]. Такі негативні тенденції суттєво ускладнювали роботу державного механізму, не даючи змоги „поставити як слід державний потяг на певні рейси” [5, с.3]. Тому, на переконання Р.Лашенка, необхідно боротися з проявами наполеонізму, перебільшенням владних повноважень, відомчими інтригами, службовим самолюбством тощо.

Важливо дотримуватись принципу розподілу влади. Так, на думку вченого, органи адміністративної чи військової влади не можуть безпідставно втручатись у судову сферу з порушенням елементарних норм закону. Він констатує: „уряд повинен припинити службовий азарт – надто енергійних адміністраторів. Плутанина між представниками різних галузей влади – це організація влади. Натомість організація влади на ґрунті права – це сила і міць” [5, с.3].

Особливе місце в політичному світогляді Р.Лашенка посіла ідея представницької демократії, а саме організація тимчасового представництва. На його думку, тимчасове представництво могло репрезентувати думки окремих політичних течій і класів, виконувати функцію так званого „передпарламенту” [2, с.6]. Одночасно парламент виступав у ролі „засібної міці” для уряду, став каталізатором найбільш важливих державних питань, а своєю діяльністю посилював би авторитет державної влади.

Одночасно дослідник наголошує, що така форма тимчасової влади може реалізуватись через організацію і функціонування коаліційного уряду. Останній повинен, користуючись авторитетом серед населення, включати до свого складу представників різних політичних партій, а також осіб різних національностей. Однак, зазначає Р.Лашенко, переважаючий його склад – це українці, перейняті національною свідомістю і яких перш за все турбує майбутнє України. Р.Лашенко вважає, що перевага управлінців української національності у владній системі, є цілком зрозумілою, оскільки будується Українська Держава і забезпечення основ національного державного життя в її устрої є вкрай необхідним. Не вирішеним залишалось і питання організації державної влади загалом. Р.Лашенко неодноразово підкреслює, що правовідповідною є лише та влада, яка

опирається на представництво, а отже забезпечує народу його невід’ємне право – брати безпосередню участь у державотворчому процесі. В його баченні саме парламентський державний устрій на основі демократичних ідей повинен стати основою української державності. Однак, дослідник констатує, що для реалізації на Україні демократичного ладу, важливо враховувати перш за все реальні умови суспільно-політичного і економічного життя, а не брати до уваги лише „голі теорії і політичні програми” [2, с.5]. Водночас, вчений вважав, запровадження демократично – парламентського устрою державного правління передчасним для України на цьому етапі становлення української державності.

„Брати участь у владі, - наголошує Р.Лашенко, - в першу чергу повинні люди, котрі і духом і тілом зв’язані з народом, пройняті національною свідомістю, знанням народної історії, його права і побуту. Дуже бажано, щоби в цей відповідальний перед історією і народом кабінет увійшли люди найкращі; найліпші представники українського інтелекту, люди сміливі, рішучі, але люди, котрим довіряло б цілком все свідоме українське громадянство” [2, с.5]. Він справедливо вказує, що питання організації системи державної влади в Україні, не повинно зволікатись у своєму вирішенні. „Баритись у цій справі, - констатує Р.Лашенко, - в справі реорганізації влади і переутворенні її на визначних основах не можна. Кожний зайвий день гаяння в цій справі з одночасним продовженням того ж самого політичного курсу, який зараз панує на Україні, сприяє наближенню величезної катастрофи, яка може обернути Україну в нові Балкани, в нову Македонію. Колишня українська історична „руїна” з її вибухами і безладдям може померкнути перед тією анархією, яка насувається і в хвилях якої знову загине безліч безвинних жертв і здобутків культури” [2, с.7].

Першочергову увагу у своїх працях Р.Лашенко приділив земельному питанню. Враховуючи, що Україна – держава, в якій майже 80 % населення це хлібороби, пріоритетними інтересами він називає інтереси селянства і землевласників. Тому для збереження і зміцнення фундаментальних основ державного і громадського життя, за словами Р.Лашенка, потрібна у першу чергу така організація влади на Україні, яка б забезпечувала реалізацію демократичних реформ насамперед у сфері земельної політики. Земельна реформа, на його переконання, повинна проводитися на користь українського селянства.

У становленні і послідовному розвитку демократичної держави важливим кроком Р.Лашенко назвав є організацію системи правових відносин. Однак, на думку Р.Лашенка, побудова нового державного ладу завжди супроводжувалось законодавчим хаосом. Мова йдеться про скасування старих законів, ухвалення нових, коли першочерговою стає революційна свідомість, утворюються величезні прогалини у правовій системі, бо нові закони приймаються зазвичай „безсистемно”, а відтак не можуть відразу регулювати всі політичні, економічні і соціальні відносини суспільства. Організація судової системи вже не має першочергового значення, а поступається місцем свавіллю і безвладдю. Так, Р.Лашенко згадує період діяльності УЦР, коли повсюдно виникали конфлікти між громадянами, розпочалась хвиля самосудів, а українське населення „здрігалось від розгулу злочинності” [6, с.237]. Ідеї анархізму захопили правову і державну свідомість народу. В період УЦР судова система в Україні майже не відрізнялася від тієї, яка функціонувала на територіях Росії, де Тимчасовий уряд ліквідував військово-польові суди, станові „особливі присутствія”, посади земських начальників, а відновив діяльність мирових судів. Фактично судова система була встановлена на зразок тієї, яка існувала до першої редакції судових статутів 1864 році.

Нестабільна ситуація, що склалася в Україні в період 1917-1921 рр. не могла не позначитись на українській судовій системі, котра значною мірою залежала і змінювалась від розташування політичних сил. Характерними для цього періоду були численні судові

реформи. На зміну правовим переконанням УЦР, зафіксованих в III Універсалі, прийшов період судових реформ уряду П.Скоропадського. Р.Лашенко підкреслює, що законом від 8 липня 1918 року „Про судові палати і державний сенат”, гетьман П.Скоропадський ліквідував функціонування Генерального та Апеляційного судів, а натомість утворив відповідно Державний Сенат і судові палати. Вчений зазначає, що уряд П.Скоропадського доклав максимальних зусиль для того, щоб наблизити українські судові установи до російського зразка. Таким чином, констатує дослідник, „оригінальної, творчої думки у справі цієї важливої для України реформи законодавча влада не виявила жодної, а коли і виявила то лише в напрямі надзвичайної руйнації законодавчої думки попереднього часу” [7, с.2].

Не вирішеним залишилось і мовне питання, у тому числі і в судових установах. Р.Лашенко категорично не погоджувався з позицією тогочасного міністра юстиції О.Романова про неможливість використання української мови в судових установах. Тоді, для підтвердження своєї позиції міністр навів кілька фактів. По-перше, те, що більшість діячів судових установ не розуміють української мови, і більше того не володіють нею навіть на побутовому рівні. По-друге, в Україні діють російські закони, які не перекладаються українською мовою. Однак найголовнішою причиною виявилась відсутність української судової термінології. Проблема української правової термінології, це проблема часу, вважає Р.Лашенко, оскільки для її розв’язання потрібна судова практика. Мова йдеться про те, що правова термінологія в Україні, на його думку, повинна виробитись реальним життям, а не одним з відділів, або департаментів міністерства юстиції. Однак вчений не заперечує теоретичного і наукового її вивчення відповідною установою. Та коли офіційний представник відомства наголошує на неможливості проведення українізації суду, підкреслює Р.Лашенко, формуються сприятливі умови для розповсюдження проросійських елементів, які трактують українську мову, як щось „випадкове, тимчасове” і з великою надією „чекають повернення старих часів” [8, с.2].

Для правосуддя українська мова не була перешкодою на шляху його еволюції і про це неодноразово зазначав Р.Лашенко як голова київського апеляційного суду. На думку вченого, така ситуація пояснювалась тим, що більшість служителів Феміди, цілковито не володіли українською мовою. За таких обставин було б доцільно залучати до судових установ тих суддів, які знають українську мову, а не звільняти їх. Дослідник прослідковує і інші нищівні кроки, зроблені тогочасним урядом і пов’язані із ліквідацією Київського апеляційного суду. Тогочасна влада, зазначає вчений, сприяла звільненню із займаних посад україномовних суддів і поверненню російськомовних, які української мови не знали і знати не хотіли, а відразу повели все діловодство і судівництво виключно російською мовою. Прикро, що така ситуація склалася не у Тмутаракані, констатує дослідник, а саме в Києві на підставі нового закону про судові палати, під редакцією діючого на той час міністра юстиції О.Романова [8, с.2]. Для Р.Лашенка дивним виявився той факт, що міністр юстиції не був ознайомлений із судовою практикою, зокрема з діяльністю Київського апеляційного суду, де судові справи, проводились виключно українською мовою.

Вчений наголошує на тому, що в українській незалежній державі, повинно формуватись власне право з використанням досвіду правових систем інших держав. Одночасно він застерігає, „можливо ми і зараз збираємось жити тільки чужим розумом, а суд чинити, по вказівках російського правління, представниками котрого і ми не бідні” [8, с.2]. В одному із своїх докладів Р.Лашенко розглядає питання українізації права і судових інституцій на Україні. Насамперед зазначає, що правники повинні зайняти позицію теоретиків, переглянути правову систему, яка є актуальною не лише в питанні демократизації державного устрою, але і в налагодженні економічних і суспільно-

політичних взаємин. Таким чином, на думку правознавця, не лише державне право, право адміністративне, трудове, фінансове чи будь-яке інше у багатьох розділах повинне бути зміненим. Однак, підкреслює науковець, розділи права цивільного повинні набути особливостей, притаманних для економічного життя українському народу [9, с.2]. З метою реалізації поставлених цілей була утворена комісія, до складу якої було обрано Р.Лашенка, М.Ткаченка та інших.

Отже, будучи безпосереднім учасником національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., Р.Лашенко виділив основні причини поразки, а саме: невдалі реформи у судовій системі, слабкість національно-свідомої політичної еліти, недостатній рівень кадрового забезпечення процесу державного будівництва, недосконалість урядової політики, невіршеність аграрного питання тощо.

Для повного усвідомлення поглядів та державницьких ідей вченого необхідно більш детально розглянути його пропозиції щодо організації судової системи, що залишає перспективу подальших досліджень. Зрозуміло, що сьогодні ми можемо недооцінювати величезного вкладу в розвиток і встановлення української державності періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., зробленого нашими попередниками. Цілком слушною тут звучить думка І.Лисяка-Рудницького: „Ми можемо бути горді з наших попередників, що не завагалися взяти на себе надлюдський тягар та що мужньо несли його серед найтрагічніших обставин. Люди не були об’єктивно підготовані до завдань, які на них упали, але вони росли в процесі самої роботи, вони вчилися, хоч би і ціною тяжких помилок” [1, с.70]. З огляду на це, політичні ідеї Р.Лашенка не втратили своєї актуальності і в контексті сучасного процесу державного будівництва в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьманчук М.П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали/ М.Гетьманчук, Я.Турчин. – Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ 2006. – 214с.
2. Лашенко Р. Ми і німці/ Р.Лашенко // Правник. – Київ, 1918. – Ч.2. – С. 2–8.
3. Лашенко Р. Листи до Симона Петлюри/ Р.Лашенко //ЦДІА України у м. Львові. – Ф.370, оп.1, спр.20, арк.1–10 .
4. Лашенко Р. Сучасний мент і організація влади/ Р.Лашенко //ЦДІА України у м. Львові, Ф.370, оп.1, спр.14, арк.1–3.
5. Лашенко Р. Організація влади/ Р.Лашенко // Нова Рада. – 1919.– 1 січня.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.Корецького; Ред. Кол.: Ю.І.Римаренко та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
7. Лашенко Р. Контр-реформа/ Р.Лашенко // Нова Рада. – 1918. – 25 липня.
8. Лашенко Р. „Неосуществимие” бажання/ Р.Лашенко// Нова Рада. – 1918.–середи 14 серпня.
9. Лашенко Р. Збори українських правників/ Р.Лашенко // Нова Рада. – 1917.– 14 квітня.

УДК 324:342.8(477)

Бучин М.А.

Національний університет «Львівська політехніка»

**РЕАЛИЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ У
КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР.
В УКРАЇНІ**

У статті аналізуються українські конституційні проекти доби визвольних змагань 1917-1921 рр. Автор розглядає рівень дотримання демократичних принципів виборів у офіційних проектах Конституцій УНР і ЗУНР. Також значна увага акцентується на дослідженні авторських конституційних проектів О. Ейхельмана та С. Дністрянського.

Ключові слова: демократичні принципи виборів, демократія, вибори, конституціоналізм, виборчі цензи, плюральні голоси.

Бучин Н.А.

**РЕАЛИЗАЦИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ВЫБОРОВ В
КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРОЕКТАХ ПЕРИОДА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ
1917-1921 ГГ. В УКРАИНЕ**

В статье анализируются украинские конституционные проекты периода освободительной борьбы 1917-1921 гг. Автор рассматривает уровень соблюдения демократических принципов выборов в официальных проектах Конституций УНР и ЗУНР. Также значительное внимание акцентируется на изучении авторских конституционных проектов О. Ейхельмана и С. Днистрянского.

Ключевые слова: демократические принципы выборов, демократия, выборы, конституционализм, избирательные цензы, плюральные голоса.

Buchyn M.

**REALIZATION OF DEMOCRATIC PRINCIPLES OF ELECTION IN
CONSTITUTIONAL PROJECTS OF THE PERIOD OF LIBERATION STRUGGLE
1917-1921 IN UKRAINE**

The Ukrainian constitutional projects of the period of liberation struggle 1917-1921 are analyzed in the article. Author considers the level of observance of democratic principles of election in official projects of Constitutions of UPR and WUPR. The important attention is accentuated on study of author's constitutional projects of O. Eihelman and S. Dnistrjanskiy.

Key words: democratic principles of election, democracy, election, constitutionalism, voting qualifications, plural votes.

Ставши незалежною державою, Україна задекларувала прагнення побудувати демократичний політичний режим. Однією з важливих ознак демократії є наявність в державі інституту демократичних виборів, які повинні здійснюватися на основі демократичних принципів. В цьому плані важливого значення набуває використання досвіду державотворення та демократичних цінностей, набутих українським народом в процесі їхньої тривалої боротьби за утвердження державного суверенітету.

Важливе місце в процесі українського державотворення займає доба визвольних змагань 1917-1921 рр., в ході якої були численні спроби побудови української держави, яка мала функціонувати на основі демократичних цінностей, серед яких вагома роль відводилась демократичним принципам виборів. Тому тематика нашого дослідження є актуальною, оскільки вивчення демократичних принципів виборів, які були задекларовані

в конституційних актах цього періоду, дасть змогу використати досвід наших попередників, їхні досягнення та уникнути помилок при побудові демократії в сучасній Україні.

Проблемою українського конституціоналізму доби визвольних змагань 1917-1921 рр. займаються такі українські науковці як А. Слюсаренко, М. Томенко, Ю. Древаль, В. Потульницький, О.Ресент та ін.. Проте вони, як правило, розглядають проблеми державотворення цього періоду загалом в рамках конституціоналізму, не акцентуючи уваги окремо на аспекті реалізації демократичних принципів виборів.

Мета публікації – проаналізувати рівень дотримання демократичних принципів виборів у конституційних актах доби визвольних змагань 1917-1921 рр.

Внаслідок російської лютневої революції в Україні була створена Центральна Рада на чолі з М.Грушевським, яка III Універсалом проголосила створення УНР. 29 квітня 1918 р. було затверджено Конституцію УНР („Статут про державний устрій, права і вольности УНР”. Це була перша в історії України Конституція сучасного типу, яка, однак, через об’єктивні обставини (державний переворот П. Скоропадського) не була введена в дію.

Згідно Конституції УНР встановлювався принцип загальних виборів, згідно якого виборчим правом володіли всі громадяни УНР, яким на момент волевиявлення виповнилося 20 р. Жінки отримували рівні виборчі права з чоловіками, що на той час було доволі прогресивним явищем. Характерною рисою Конституції було також те, що вона закріплювала однакові умови набуття як активного, так і пасивного виборчого права.

Принцип загальних виборів обмежувався цензами громадянства, дієздатності (не могли брати участь у виборах психічно хворі люди), а також – моральним цензом (усунення від участі у виборах осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі). Однак перелік злочинів, за які громадяни позбавлялись виборчих прав, повинен був вирішуватись парламентом.

Законодавча влада належала Всенародним зборам, які „... вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений” [1, с. 80]. Рівність виборчого права забезпечувалася відсутністю привілеїв при отриманні виборчих прав, а також вимогою впорядкувати вибори таким чином, щоб один депутат припадав приблизно на 100 тис. виборців. Крім того, заборонялося виборцям мати більше одного голосу.

За часів правління П. Скоропадського всі правові напрацювання доби Центральної Ради були скасовані, представницький орган не функціонував. Однак владу гетьман отримав внаслідок виборів, коли за нього проголосували делегати з’їзду хліборобів-землевласників. Крім того, у „Грамоті до всього українського народу” П. Скоропадський повідомив про наміри видати закон про вибори для формування українського Сейму. Але з різних причин цей намір не був втілений в життя.

Після повалення режиму П. Скоропадського влада перейшла до рук Директорії. У січні 1919 р. відбувся Трудовий Конгрес, який ухвалив „Універсал Трудового Конгресу”, що передбачав обов’язковість розробки виборчого законодавства для формування українського парламенту [1, с. 94]. У 1920 р. Урядова комісія розробила конституційний проект, який, однак, не був затверджений урядом УНР.

Згідно проекту, який мав назву „Основний державний закон Української Народної Республіки”, законодавча влада належала однопалатній Державній Раді, що обиралася на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційності. Виборчими правами наділялися також жінки [1, с. 95]. До скликання першої Державної Ради законодавча влада повинна була належати державному Сейму, склад та спосіб виборів до якого мав визначити окремий закон.

Виконавча влада мала знаходитись в руках Голови держави, яким міг стати кожен громадянин українського походження віком від 35 років, що є православної віри і має всі права. Як ми бачимо, вищезгаданий проект містив положення про застосування рідкісного на практиці релігійного цензу.

Що стосується західноукраїнських земель, то після розпаду Австро-Угорської імперії у жовтні 1918 р. у Львові була створена Українська Національна Рада, що складалася з українських депутатів австрійського парламенту, Галицького та Буковинського крайових сеймів. Очолив Українську Національну Раду Є. Петрушевич.

19 листопада 1918 р. було прийнято „Тимчасовий основний закон”, в якому зазначалось, що влада ЗУНР формується через загальне, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне голосування без різниці у статі. До скликання Установчих зборів вся влада належатиме Українській Національній Раді і Державному Секретаріату. Декларація демократичних принципів виборів „... свідчить про прагнення УН Ради йти у напрямі продовження державотворчих традицій демократичної політики Української Центральної ради УНР” [2, с. 187].

У квітні 1919 р. було прийнято виборчий закон, згідно якого однопалатний Сейм повинен був обиратися громадянами віком від 21 р. на основі загального і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Пасивне виборче право наставало з 25 р.

Специфічною особливістю виборчого законодавства ЗУНР було обрання депутатів за національно-пропорційною системою: кожна національність отримувала право на певну кількість депутатів у залежності від своєї чисельності. В результаті із 226 послів Сейму українці повинні були обирати 160 послів, поляки – 33, євреї – 27, австрійці – 6. Для реалізації цього положення територію держави було поділено на 12 українських, 5 польських і єврейських, 1 – німецький виборчі округи [3, с. 169].

Такий принцип формування парламенту забезпечував представництво всіх основних національних меншин і був у цьому плані дуже демократичним не лише на поч. 20 ст., але й у наші дні.

Виборче право було загальним, був відсутній статевий ценз. Виборчого права позбавлялися психічно хворі люди, злочинці та повії.

Аналіз законодавства ЗУНР свідчить про бажання керівництва держави діяти в унісон із владою УНР у плані демократизації суспільно-політичного життя.

Характеристика демократичних принципів виборів доби визвольних змагань 1917-1921 рр. була б неповною без врахування двох авторських проектів конституції, а саме: „Проект Конституції – основних державних законів УНР” професора О. Ейхельмана і „Нові проекти української конституції” проф. С. Дністрянського.

У своєму конституційному проекті О.Ейхельман будує федеративну державу, що складається з наступних установ:

1. Федерально-Державна Установча влада народу УНР.
2. Надзвичайне Національне Зібрання УНР.
3. Федерально-Державний Парламент.
4. Федерально-Державний Голова.
5. Федерально-Державне Міністерство.
6. Федерально-Державний Суд.
7. Місцеві органи Федерально-Державного Управління.

Федерально-Державна Установча влада народу УНР здійснюється громадянами, яким виповнилося 25 р., мають повну дієздатність, незаплямовані судом, працюють і живуть за власні засоби. О.Ейхельман наголошує на тому, що голосування повинно бути безпосереднім і таємним. Що ж стосується принципу рівності виборів, то науковець не абсолютизує його, вважаючи за доцільне давати громадянам додаткові голоси у залежності від віку людини, її освіти, сімейного стану, громадського і державного статусу.

Разом з тим виключається можливість отримання плюральних голосів завдяки майновому цензу.

Проект Конституції О.Ейхельмана передбачав існування двопалатного Федерально-Державного парламенту, який складається із Земсько-Державної Палати і Федерально-Державної Ради. Земсько-Державна Палата повинна була формуватися парламентами окремих земель, які надсилають до неї від 3 до 5 представників у залежності від кількості населення самої Землі. Представники Земсько-Державної Палати повинні мати вік 35 р., половина з них повинна мати вищу освіту [4, с. 162].

Федерально-Державна Рада формується на основі принципів таємних, безпосередніх та пропорційних виборів. Під час виборів до Федерально-Державної Ради максимальна кількість плюральних голосів для кожного виборця не може бути більшою 8.

Що стосується Федерально-Державного Голови, то О. Ейхельман ставить низку виборчих цензів, яким він повинен відповідати:

1. Бути громадянином УНР.
2. Бути природженим українцем, або до обрання Федерально-Державним Головою проживати на території України в загальному рахунку не менше 20 р.
3. Перед обранням проживати на території України не менше 5 р. (включаючи перебування за кордоном у зв'язку з владними дорученням чи службовими обов'язками).
4. Користуватися правом плюрального голосу.
5. Мати вік 40 р.
6. Мати освітній ценз не нижче того, що буде визначений перед виборами Об'єднаним Зібранням двох палат парламенту.
7. Мати не менше 10 р. службового стажу в органах влади чи 10 р. брати активну участь в українській політичній, муніципальній або кооперативній діяльності.
8. Належати до однієї з вір християнської релігії [4, с. 175].

Вибори Федерально-Державного Голови повинні були відбуватися у об'єднаному Зібранні двох палат парламенту і Членів Державно-Федерального Суду. Разом з тим, відстоюючи ідею народного суверенітету, О. Ейхельман передбачив можливість винесення питання про кандидатуру Федерально-Державного Голови на референдум не пізніше 2 місяців після його обрання на вимогу народу. У випадку, коли референдум буде мати негативні наслідки, Федерально-Державний Голова повинен негайно скласти з себе повноваження [4, с. 176].

Варто зазначити, що пропонуючи формування УНР як парламентської республіки, О. Ейхельман допускав побудову української держави також за директоріальною системою. Згідно цієї моделі Федерально-Державний Голова замінювався Федерально-Державною Управою, що складалася з 3 членів: по одному члену обирають Земсько-Державна Палата, Федерально-Державна Рада та Федерально-Державний Суд.

Не зважаючи на доволі детальну регламентацію конституційних засад УНР та демократичний характер, конституційний проект О. Ейхельмана був відхилений Директорією в ході вироблення конституційних засад УНР і залишився нереалізованим на практиці правовим документом.

С. Дністрянський був науковцем, який розробив авторський проект Конституції ЗУНР. На його думку, для формування демократичної держави ЗУНР слід спочатку скликати Установчі збори на основі прямого, таємного і загального голосування без різниці у статі. Одночасно повинні були пройти вибори першого Президента ЗУНР. Установчі збори повинні були затвердити Конституцію, закон про вибори, необхідні економічні та інші закони.

Після закриття Установчих зборів законодавча влада повинна була перейти до однопалатного парламенту – Народної Палати, яка мала обиратися на 4 роки з дотриманням всіх демократичних принципів виборів.

На відміну від пропорційних виборів О. Ейхельмана, С. Дністрянський пропонував проводити голосувати за принципом національного кадастру, суть якого полягала в тому, що представники різних націй повинні були голосувати за окремими списками. Це науковець пояснює тим, що політичні партії України є ще незрілими, тому народ може довіряти конкретним особистостям без їх партійної приналежності [5, с. 208].

Народна Палата повинна складатися з 3 національних курій: української, польської та курії інших народностей. Такий принцип, на думку науковця, є доцільним з огляду на історію та державно-правове становище Східної Галичини в минулому.

Очолює державу Президент, який обирається на 4 роки. Кандидат у президенти повинен бути українцем за походженням незалежно від віросповідання, мати 35 років, не бути позбавленим цивільних та політичних прав.

З огляду на специфіку використання принципу національного кадастру, конституційний проект С. Дністрянського можна вважати дуже прогресивним документом щодо задоволення прав національних меншин.

Як ми бачимо, вже в період визвольних змагань 1917-1921 рр. більшість українських науковців та політиків притримувалися чіткої позиції побудови демократичної української держави, де важливе місце займав інститут демократичних виборів, що повинен був реалізуватися з дотриманням всіх демократичних принципів виборів. Це було дуже прогресивним явищем, оскільки на поч. 20 ст. більшість демократичних країн Європи у значній мірі порушували демократичні принципи виборів. Проте в силу різноманітних обставин жоден з конституційних актів так і не був у повній мірі реалізований на практиці, а вибори якщо і були в деякі періоди проведені, не носили системного і загальнодержавного характеру. В умовах реформування політичної системи сучасної України конституційний досвід доби визвольних змагань 1917-1921 рр. є доволі цінним для побудови демократії в нашій державі.

Враховуючи об'єктивні потреби в реформуванні як політичної системи сучасної України загалом, так і українського виборчого законодавства зокрема, існують перспективи подальших досліджень у сфері дотримання демократичних принципів виборів в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слюсаренко А.Г. історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К: Знання, 1993. – 192 с.
2. Парламентаризм в Україні: теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвячені 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України // Верховна рада України, Інститут законодавства. – 2001. – 658 с.
3. Боярська З.І. Історія держави і права України / З.І. Боярська. – К.: КНЕУ, 2001. – 280 с. – (навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни).
4. Конституційні акти України. 1917-1920 рр. невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
5. Потульницький В.А. Історія української політології / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 234 с. – (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці).

УДК: 321.7(477):329.12

Куц Г. М.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна**КОНСТИТУЦІЙНІ БАР'ЄРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ:
ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПІДТЕКСТ**

Стаття присвячена аналізу конституційного процесу в сучасній Україні, зокрема, виявленню ліберальних інтенцій у Конституції України 1996 р. та у Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком (2009 р.). Продемонстровано, що в ідеологічному контексті президентський проект неузгоджений та розбалансований, що може стати бар'єром для демократизаційних процесів в українському державотворенні.

Ключові слова: конституція, лібералізм, демократія.

Куц Г. М.

**КОНСТИТУЦИОННЫЕ БАРЬЕРЫ УКРАИНСКОЙ ДЕМОКРАТИИ:
ЛИБЕРАЛЬНЫЙ ПОДТЕКСТ**

Статья посвящена анализу конституционного процесса в современной Украине, в частности, выявлению либеральных интенций в Конституции Украины 1996 г. и в Проекте Закона о внесении изменений к Конституции Украины, поданного на рассмотрение Верховного Совета Президентом Украины В. А. Ющенко (2009 г.). Продемонстрировано, что в идеологическом контексте президентский проект несогласован и разбалансирован, что может стать барьером для демократизационных процессов в украинском государственном строительстве.

Ключевые слова: конституция, либерализм, демократия.

Kuts G.

**CONSTITUTIONAL BARRIERS OF UKRAINIAN DEMOCRACY:
LIBERAL IMPLICATION**

The article is devoted the analysis of constitutional process in modern Ukraine, in particular, to the exposure of liberal intentsiy in Constitution of Ukraine 1996 and in Project of Law on making alterations to Constitution of Ukraine, given for consideration of Supreme Soviet President of Ukraine V.A. Ushchenko (2009). It is shown, that in an ideological context a presidential project is unconcerted, that can become a barrier to the processes of democratizations in Ukrainian state building.

Key words: constitution, liberalism, democracy.

Актуальність проблематики конституціоналізму в сучасних державотворчих процесах зумовлена насамперед зростанням суспільного інтересу до конституційного процесу після прийняття у 2004 р. Закону № 2222 „Про внесення змін до Конституції України”. Цим законом було не лише запроваджено парламентсько-президентську модель правління, але й суттєво розбалансовано систему влади, що негативно позначається на політичних процесах сучасної України. Вказана проблематика відображена в працях багатьох вітчизняних теоретиків (Є. Ковальчук, Л. Кривенко, В. Погорілко, С. Рахманін, М. Сазонов, М. Теплюк, П. Шляхтун та ін.).

Необхідність виявлення ідеологічних засад у Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України

В. А. Ющенком (2009 р.) зумовлює звернення до порівняльного аналізу цього проекту з Конституцією України 1996 р. Отже, *метою* статті стало виявлення ідеологічних засад у Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком (2009 р.). *Завдання* статті полягає у виокремленні ліберальних інтенцій у Конституції України 1996 р. та президентському проекті 2009 р.

Оптимальність та адекватність того чи іншого Основного Закону, як зазначає С. Рахманін, „звичайно пропонують судити по тому, наскільки він відповідає історичним звичкам, демократичним традиціям, правовим звичаям і політичним ритуалам держави” [1]. Відповідно, що у країнах західної демократії достатньо умовною є формалізація правил поведінки політиків, оскільки ці правила детерміновані політичними традиціями, які усталювалися століттями. Стосовно становлення демократичних традицій у молодій українській державі зазначимо, що вони мають визначатися більш чіткими нормами та положеннями вітчизняного законодавства, оскільки український державотворчий досвід суттєво відрізняється від західних аналогів. Саме тому „вітчизняні закони (передусім Основний), мабуть, повинні містити якнайменше двозначних положень і неоднозначних норм” [1]. Втім, якраз двозначних тлумачень не вдалося уникнути ні Конституції України від 1996 р, ні Закону „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., ні проектам Конституцій, які рясно посипалися на голови українського електорату у передвиборчий період 2009 р.

Стосовно Конституції 1996 р. [2] одразу зазначимо, що вона базується на ліберальних засадах. Ліберальний світогляд визнає ідеал індивідуальної свободи в якості універсальної мети. Індивідуалізм лежить в основі права кожної людини на життя, свободу і приватну власність, що підкреслював класик лібералізму Дж. Локк. Саме ці права є найважливішими для людини й існування такої інституції як держава виправдовується захистом цих прав, позаяк „першочерговою і головною метою об’єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності” [3, с. 195]. Відповідно, функції ліберальної держави вичерпуються лише захистом власності, в поняття якої, згідно з Дж. Локком входять три компоненти: життя, свобода і володіння. Це означає, що всі інші функції, які держава може покласти на себе, означатимуть не просто втручання в приватне життя індивіда, але й відхід від ліберальних принципів.

Необхідно відмітити, що вказані Дж. Локком ліберальні принципи – життя, свобода і володіння – знайшли своє втілення в Конституції України 1996 р. [2]. Так, у статті 27 відмічається, що „кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини”. Щодо захисту свободи в статті 29 вказується: „кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість”. Захисту права власності присвячені статті 13 та 41. „Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності” – знаходимо у статті 13. А у статті 41 читаємо: „ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності”.

Таким чином, у Конституції 1996 р. відображені основоположні принципи лібералізму. І це не дивно, оскільки європейські стандарти політичної системи стали взірцем для багатьох пострадянських країн. Не стала виключенням у цьому питанні й Україна, для якої модель ліберальної демократії, не зважаючи на критику ліберальної моделі економіки, яка активізувалася сьогодні у зв’язку з фінансово-економічною кризою у світі, є своєрідним орієнтиром.

Втім, наявність основоположних ліберальних принципів у Конституції України не убезпечила Основний Закон 1996 р. від суттєвих вад. Ці вади стосувалися насамперед базового положення лібералізму стосовно розподілу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. У статті 6 відображено це ліберальне положення [2, ст. 6]. Але

проблема полягає в тому, що інші статті Конституції зводили нанівець формулювання статті 6. Як влучно зазначає М. І. Сазонов, „з усього контексту Основного закону, тобто при системному його усвідомленні, Україна, її політикум у першу чергу має дещо інше, а саме: не три, а чотири гілки влади, оскільки одну з них було прописано Конституцією гатунку 1996 р. у такий спосіб, що вона виявилася двохголовою” [4, с. 33]. Слід зазначити, що „двохголовою” виявилася виконавча гілка влади через ті надмірні повноваження, які надавалися інституту президентства.

Означена проблема дисбалансу гілок влади стала однією з причин появи на світ закону „Про внесення змін до Конституції України”, прийнятого 8 грудня 2004 р., який охрестили Законом „Чотири двійки” через його специфічний порядковий номер – 2222. Базовою зміною, яку вніс цей закон, стало наділення Верховної Ради правом визначати склад Кабінету Міністрів, про що зазначено у статті 83: „Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем’єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України” [5, ст. 83]. У Конституції 1996 р. прерогатива внесення кандидатури Прем’єр-міністра належала Президенту. Здавалося, що цей закон сприятиме усуненню проблем розбалансування влади. Втім, як відмітив М. І. Сазонов, означений „принцип стримувань і противаг став стрімко перетворюватися на політичний безлад” [4, с. 43]. Це зумовлено, з однієї сторони, тим поспіхом, з яким приймався Закон „Чотири двійки” у буремний період Помаранчевої революції в Україні. Закон приймався у пакеті разом з рішенням про третій тур президентських виборів 2004 р. і бездоганністю він на той момент не відрізнявся, оскільки підставою для його прийняття була політична доцільність. З іншої сторони, Верховна Рада, яка, завдяки Закону „Чотири двійки” стала грати роль першої скрипки в системі влади, так і не спромоглася розробити та прийняти законодавчу базу, спрямовану на усунення недоліків стосовно розподілу влади. Це, в цілому, призвело до більш глибокого дисбалансу гілок влади. Так, у „двохголової” виконавчої гілки влади стали появлятися нові „голови”, рішення яких дублювали, а інколи й підміняли рішення уряду. Мова йде, як зазначає М. І. Сазонов, „про Секретаріат Президента з невластивими, завеликими функціями виконавчої влади” [4, с. 46]. Також мова йде про розширення функцій РНБО (Ради національної безпеки та оборони України), ТПУ (Тендерної палати України) тощо.

У результаті наростаючого розбалансування між гілками влади, починаючи з 2007 р. активізувався процес створення нових Конституцій. Майже кожна політична сила стала заявляти про розробку власного варіанту Конституції. „Парад” проектів Конституцій перетворився у феєричне дійство з елементами шоу перед президентськими виборами 2010 р., призводячи до думки про кореляцію політичних технологій з процесами конституціоналізму.

Зупинимося на розгляді Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, який був поданий на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком [6]. Слід зазначити, що саме цей проект на сьогодні є єдиним офіційно зареєстрованим. Існують також інші проекти змін Основного закону. Втім, вони або офіційно не зареєстровані, або стосуються окремих положень Конституції України. Наприклад, змін окремих положень щодо забезпечення реалізації прав територіальної громади стосується зареєстрований у Верховній Раді проект Закону про внесення змін до Конституції України, ініціаторами якого стали В. Ф. Янукович та О. В. Лавринович [7]. А проект Закону про внесення змін до Конституції України, ініціаторами якого стали І. Г. Кириленко, С. П. Подгорний, М. Ф. Трайдук, стосується строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [8].

Аналіз Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, який був поданий Президентом України В. А. Ющенком, будемо здійснювати крізь призму ліберального дискурсу. Так, ліберальні інтенції статті 28 (у Конституції 1996 р. – стаття 27), у якій мова йде про невід’ємне право на життя, суттєво посилені доповненням стосовно заборони смертної кари, чого не було в Основному Законі від 1996 р. Також у цьому проекті закладено ще один ліберальний принцип, який стосується толерантного ставлення до людей з обмеженими фізичними можливостями, чого теж не було у Конституції 1996 р. Зокрема, зазначено, що держава має створювати умови для ефективного здійснення прав „осіб з обмеженими фізичними можливостями на самостійність, соціальну інтеграцію та повноцінну участь у суспільному житті” [6, ст. 32].

Втім, зустрічаються й антиліберальні формулювання, більше того, в око впадають деякі авторитарні реверси. Так, певне здивування викликають уточнення положення стосовно права людини на свободу. Якщо в Конституції 1996 р. у статті 29 всім гарантувалося „право на *свободу* та особисту недоторканість”, то у президентському проекті [6, ст. 34] гарантується лише „право на *особисту свободу* та особисту недоторканість” (виділено мною: Г. М. Куц). Явно впадає у вічі обмеження свободи, звуження її лише до особистісних масштабів, що означає, перш за все, відхід від ліберальних принципів. Стосовно розуміння важливості свободи Р. Арон зазначав, що справжнім прихильником західних цінностей є лише той, „хто цілком схвалює в нашій цивілізації лише свободу, яка дозволяє критикувати цю цивілізацію і дає шанс її поліпшити” [9, с. 60]. Відповідно, розширення меж свободи призводить до оптимізації суспільного життя, до покращення його різноманітних проявів. Базові принципи лібералізму, на думку Р. Арона, можна звести до двох постулатів: „шанування особистих свобод і мирних методів керівництва” [9, с. 36]. Саме тому обмеження особистих свобод вважається у ліберальному дискурсі неприпустимим.

Суто ліберальним у президентському проекті видається формулювання статті 26: „Кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей” [6, ст. 26]. Тим більше, що це положення вельми нагадує відомий вислів І. Канта: „Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого”. Втім, якщо звернутися до статті з аналогічними положеннями у Конституції 1996 р. (стаття 23), стає зрозумілим, що відбулося звуження формулювань від помірно-ліберального до радикально-ліберального розуміння. Попередня редакція цієї статті включала поняття відповідальності, яке є вельми важливим для становлення та розвитку демократичних інституцій в Україні. Так, у Конституції 1996 р. зазначалося: „Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, *та має обов’язки перед суспільством*, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (виділено мною: Г. М. Куц). Наразі – у президентському проекті Конституції – формулювання звузилося, в результаті чого зникло поняття відповідальності. Зазначимо, що оптимальне поєднання свободи з відповідальністю здатне спрямувати стратегії демократизації в русло ефективності. Відсутність концепту відповідальності, натомість, не розширює поняття свободи, а навпаки радикалізує її прояви, що може призвести до викривлення розуміння свободи.

Крім того, звуження формулювання статті 26 у президентському проекті призводить до певних системних неузгоджень у контексті розгляду поданого тексту Конституції в цілому. Так, у статті 1 (і діючого, і запропонованого Основного закону) постулюється, що Україна – це соціальна держава. Звідси виникає питання: якщо в людини вже немає обов’язків перед суспільством, то про яку, власне, соціальну державу може йти мова? Тобто, у президентському проекті спочатку мова йде про Україну як соціальну державу [6, ст. 1], а згодом втрачається положення стосовно відповідальності індивіда перед

суспільством [6, ст. 26], яке є вельми важливим саме для ефективного функціонування соціальної держави.

Окремого аналізу потребує порівняння положень стосовно ідеологій. Те, що жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова, зазначено як у Конституції 1996 р. [2, ст. 15], так і у президентському проекті [6, ст. 17]. Це – суто ліберально-демократичний підхід до розуміння ролі ідеологічної компоненти у житті суспільства. Втім, якщо формулювання цього положення у Конституції 1996 р. не викликає ніяких запитань, то доповнення до нього у президентському проекті призводить до дисбалансу статті в цілому. Формулювання цього доповнення – „державою сприяє розвитку діалогу між соціальними партнерами” [6, ст. 17] – зводить нанівець розуміння попередньої фрази щодо ідеологічної багатоманітності в суспільстві. Адже категорія „соціального партнерства” – це одна з центральних ідеологем соціал-демократичного дискурсу в ідеологічному полі політики. Відповідно, одночасно пропонується, з однієї сторони, ідеологічна багатоманітність, а, з іншої – соціал-демократична ідеологічна платформа. Тобто, пропонується поєднати не поєднуване, що викликає подив та нерозуміння.

Також стосовно цієї ж статті у Конституції 1996 р. було зазначено: „Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності” [2, ст. 15]. Президентський проект у перелік засад багатоманітності вводить ще й таку позицію як „культурна” [6, ст. 17]. Зазначимо, що таким доповненням переліку засад, на яких ґрунтується суспільне життя, проігноровано розуміння поняття „культура”, яке прийняте не лише такою молодого наукою як культурологія, але й Всесвітньою конференцією з культурної політики ЮНЕСКО в 1982 р. На цій конференції було прийняте визначення поняття культура, яке на сьогодні вважається базовим. Культура есплікується як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, але й спосіб життя, системи цінностей, традицій, вірувань тощо [10]. Відповідно, сучасне розуміння поняття „культура” включає різноманітні сфери людської життєдіяльності: політику, науку, економіку, ідеологію, мистецтво тощо. Тобто, культура – це все, що створене людиною. В окресленому контексті видається недоцільним поєднання через кому таких різнопорядкових понять як політика, економіка, ідеологія та культура, оскільки поняттям культура об'єднуються вказані феномени.

Певного звуження свобод зазнала редакція статті стосовно утримання дітей батьками. Якщо у Конституції 1996 р. зазначено, що „батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття” [2, ст. 51], то у президентському проекті вказано, що „батьки зобов'язані утримувати і *виховувати* дітей до їх повноліття” [6, ст. 30] (*виділено мною: Г. М. Куц*). Власне кажучи, не можна у наказовому порядку змушувати батьків займатися вихованням дітей, оскільки у поняття виховання різні люди вкладають різний зміст. А відсутність єдиних універсальних критеріїв стосовно розуміння проблематики виховання робить недоцільним введення цього концепту в зазначене положення Конституції. Більше того, введення цього поняття може призвести до обвинувачень одних людей іншими в тому, що перші неправильно займаються процесом виховання дітей. Відповідно, це призводитиме до втручання в приватне життя індивідів, нав'язування їм певних морально-етичних стандартів, що недопустимо у країнах ліберальної демократії.

Ще один момент стосовно статті 30 президентського проекту. Доповнення до статті стосовно шлюбу фразою „Кожен має право на сім'ю та повагу до сімейного життя” [6, ст. 30] схоже на певний реверанс у сторону консерватизму. Крім того, виникає питання щодо надання кожному з нас права на повагу до сімейного життя. Надання права на освіту, на працю чи на медичну допомогу цілком зрозуміле. Втім, не зрозуміло, яким чином можна надати право *на повагу* до сімейного життя, оскільки повага – як категорію

сфери моралі – можна лише заслужити (як і неповагу). Неможливо забезпечити право на повагу введенням відповідного формулювання в Конституції.

У статті 24 Конституції 1996 р. щодо рівності прав жінки і чоловіка вказано, що вони забезпечуються „наданням жінкам *рівних з чоловіками можливостей* у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї” [2, ст. 24] (*виділено мною: Г. М. Куц*) тощо. Також зазначається, що рівність прав забезпечується „створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пілг вагітним жінкам і матерям” [2, ст. 24] (*виділено мною: Г. М. Куц*). Отже, гарантується як рівність можливостей – у сферах, де стартові можливості і чоловіків, і жінок фактично однакові – так і створення умов для такої рівності (приміром, у сфері материнства). Дивним – у цьому контексті – видається аналогічне положення в президентському проекті: „Жінці і чоловіку гарантуються рівні можливості для реалізації своїх прав і свобод” [6, ст. 27]. Відповідно, щодо жінок спостерігається радикально-ліберальний підхід, який фактично їх дискримінує. Адже і жінкам, і чоловікам гарантуються лише рівні можливості, а створення умов для специфічних функцій (материнство) ігнорується.

Таким чином, Конституція України 1996 р. базується, в цілому, на ліберальних принципах. Відправною точкою для всього ліберального дискурсу є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Стосовно Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, запропонованого Президентом В. А. Ющенко, зазначимо, що в ідеологічному контексті він неузгоджений та розбалансований, оскільки помірні-ліберальні інтенції його окремих положень нівелюються радикально-ліберальними, а інколи й відверто-авторитарними інтенціями. Така ідеологічна неузгодженість здатна стати бар’єром для демократизаційних процесів в українському державотворенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рахманін С. „Чотири двійки” у щоденники демократії [Електронний ресурс] / С. Рахманін // Дзеркало тижня. — 2005. — № 48 (576). — 10—16 грудня. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1030/52050/>.
2. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. — К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. — 265 с.
4. Сазонов М. І. Український конституціоналізм: національне надбання чи гіркий досвід? / М. І. Сазонов. — Харків : Корпорація „Техностандарт”, 2008. — 80 с.
5. Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV „Про внесення змін до Конституції України” [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>.
6. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4290 від 31.03.2009 [Електронний ресурс] / Ініціатор законопроекту : В. А. Ющенко. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=4290&skl=7.
7. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо забезпечення реалізації прав територіальної громади) № 3252 від 03.10.2008 [Електронний ресурс] / Ініціатори законопроекту : В. Ф. Янукович, О. В. Лавринович. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=3252&skl=7.
8. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) № 4177 від 24.06.2009 [Електронний ресурс] / Ініціатори законопроекту :

- І. Г. Кириленко, С. П. Подгорний, М. Ф. Трайдук. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=4177&skl=7.
9. Арон Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. — К. : Юніверс, 2006. — 272 с.
10. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — [2-е вид., випр.]. — К. : „АртЕк”, 2001. — 728 с.

© Куц Г. М., 2009.

УДК 32: 001. 891.3 (075. 8)

Воронянський О.В.

Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснена спроба аналізу політичного аспекту феномену національної ідеї в якості елемента політичної системи суспільства. Коротко розглянуто системні функції, ресурсне забезпечення та суб'єкти продукування національної ідеї з точки зору теорії політичних систем. Автор пов'язує національну ідею з реальним утіленням суверенітету нації як контролю за доступом до ресурсів і цінностей.

Ключові слова: національна держава, національна ідея, національний суверенітет, політична система, суспільний розподіл.

Воронянський А.В.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВА

В статье предпринята попытка анализа политического аспекта феномена национальной идеи как элемента политической системы общества. Кратко рассмотрены системные функции, ресурсное обеспечение и субъекты продуцирования национальной идеи с точки зрения теории политических систем. Автор связывает национальную идею с реальным воплощением суверенитета нации как контроля над доступом до ресурсов и ценностей.

Ключевые слова: национальная идея, национальное государство, национальный суверенитет, политическая система, общественное распределение.

Woronyansky A.

NATIONAL IDEA AS ELEMENT OF POLITICAL SYSTEM

The article deals with analysis of political aspect of phenomenon of national idea as basic element of political system. Author researches system functions, resources and subjects of national idea producing process within basic theory of political systems. An author binds a national idea to the real embodiment of national sovereignty, as kontrol above access to the resources and values.

Key words: national idea, national state, national sovereignty, political system, social distribution.

Розбудова суверенної української держави неможлива без консолідації українського суспільства, досить складного за етнічною, соціальною та соціокультурною структурою. Одним із підвальних елементів суспільної консолідації вважається наявність національної ідеї.

Дослідження феномену національної ідеї давно стало полідисциплінарним — вона є предметом вивчення майже всіх суспільних наук, від філософії права до етнології. Однак у переважній більшості випадків національна ідея розглядається з точки зору культурології [див. напр.:1, с. 13], соціології — проблеми ідентичності [2, с. 9-13] та інтегративності [3, с. 47 – 51; 4, с. 9 - 35], або соціопсихології — проблеми національної свідомості [5, с.25 – 30; 6, с.2 - 3].

Мета даної статті — здійснити політологічний аналіз феномену національної ідеї в якості елемента політичної системи суспільства.

При цьому пріоритетними постають наступні проблеми:

- місце національної ідеї в політичній системі суспільства;
- системні функції національної ідеї;
- ресурсне забезпечення національної ідеї;
- суб'єкти продукування національної ідеї;
- принципи класифікації національної ідеї з точки зору теорії політичних систем.

Звичайно, навіть з точки зору аналізу владних відносин феномен національної ідеї, як і будь-яка ідеологічна система, не зводиться до утилітарних функцій забезпечення панування та консолідації. Він діалектично включає в себе дві сторони: політичний, умовно-раціональний (як форма реалізації владних повноважень політичною елітою чи контр-елітою, що позиціонує себе як національна, а також політичної поведінки суспільства-нації), і духовний, умовно-іраціональний (світосприйняття через призму сакральної ідеї спільного походження, спільних цінностей нації тощо). Однак для аналізу місця і ролі національної ідеї в політичній системі пріоритетним є саме аналіз політичної складової, на котру більшість науковців, на жаль, звертають ще надто недостатньо уваги.

Формат даної статті не дозволяє привести детальний аналіз усіх зазначених проблем, тому обмежимося загальним викладом принципів положень.

Перш за все, розглянемо у загальному вигляді питання про місце, яке займає національна ідея в політичній системі (не лише в її ідеологічній підсистемі). За відправну точку аналізу візьмемо той факт, що практично всі наукові визначення національної ідеї розглядають її як універсальну інтегративну ідеологію для даного суспільства [див. напр.: 7, с. 68]. Усталеним (як у наукових працях, так і у політичній практиці) є також твердження, згідно якого політичною сутністю національної ідеї є суверенітет нації. Зазначимо, що поняття „нація” використовується в сучасній світовій політичній науці не в етнічно-примордіалістському, а в державницько-політичному розумінні — як сукупність громадян, котра є номінальним джерелом влади в даній державі і носієм державного суверенітету (саме такий підхід покладено в основу сучасного міжнародного права і функціонування міжнародних організацій, таких як ООН). Суверенітет же нерозривно пов'язаний із реальним доступом до розподілу ресурсів у суспільстві. Ще класичне визначення Д. Истоном політичної системи подає її як ієрархію суспільного доступу до обмежених ресурсів, „комплекс взаємодій, за допомогою якого здійснюється владне розміщення ресурсів у суспільстві”; при цьому основними функціями системи є розподіл матеріальних і духовних ресурсів між різними соціальними групами, та переконання всіх членів суспільства прийняти даний розподіл як необхідний для виконання [8, с.323]. Сучасні варіанти теорії політичних систем, які враховують розробки неоінституціоналістів, ще більше посилюють значення цих функцій.

Оскільки ідеологія традиційно розглядається як одна з підсистем політичної системи, буде коректним застосувати до неї визначення, що витікає із визначення самої системи:

ідеологія — це концептуальне обґрунтування та стратегія реалізації претензій певної соціальної групи чи соціально-економічного класу на визначене місце в соціальній ієрархії та відповідний пільговий доступ до ресурсів та цінностей, які знаходяться у розпорядженні суспільства. Звідси в системному плані національну ідею необхідно розглядати як владний ресурс, котрий у конкурентному середовищі з обмеженим доступом до матеріальних ресурсів і цінностей використовується для отримання, реалізації та утримання політичної влади і пов'язаного з нею управління розподілом суспільного продукту й ресурсів.

Згідно теорії політичних систем конкурентна боротьба в суспільстві пов'язана з постійним збільшенням різнонаправлених вимог до політичної системи з боку окремих груп суспільства. Теоретично саме національна ідея як ідея інтегративна для даної спільноти політично суб'єктних громадян (нації) повинна взяти на себе функцію регулювання вимог та їх переробку у певний компактний варіант (функція скорочення вимог), коли ідентичні вимоги зводяться, а різні — синтезуються у єдину т.зв. „комбіновану вимогу”.

Таким чином національна ідея приймає на себе роль стратегії розвитку даного суспільства. Нагадаємо, що стратегія допомагає підібрати найбільш ефективний на даний момент набір владних ресурсів та оптимізувати їхнє використання. Ідеологічний ресурс є одним із найбільш дієвих у довгостроковому плані, однак його ефективне використання вимагає від суб'єкта влади ґрунтовного розуміння системних відносин у суспільстві. І саме національна ідея, що містить „комбіновану вимогу”, виступає в якості стратегічного ресурсу для здійснення влади над суспільством. В той же час прийняття до виконання системою „комбінованої вимоги” забезпечує останній підтримку з боку суспільства. Національна ідея, що містить „комбіновану вимогу”, забезпечує додаткову підтримку політичної системи та її основного елементу — держави, будучи противагою т.зв. „надлишковим вимогам”, які перевантажують систему.

Отже, національна ідея є системним чинником виконання основних функцій системи — як „входу” (політичної соціалізації, агрегування й артикуляції інтересів, формулювання політичних вимог, політичної комунікації) та „конверсії” (боротьби за прийняття політичних рішень), так і „виходу” (обґрунтування та інтерпретації необхідності і порядку реалізації прийнятих рішень через державний механізм). Крім того, національна ідея впливає на формування т.зв. „петлі зворотного зв'язку” (інформація суспільства про виконання рішень, контроль за їхнім виконанням із боку різних соціально-політичних груп і організацій та оцінка дій політичних інститутів з боку суспільства).

Усталеним у науці фактом є й визнання національної ідеї одним із основних чинників державотворення в сучасних державах. Беручи до уваги надзвичайну близькість понять „нація” і „держава” у західноєвропейській політико-правовій традиції XVIII - XX ст., національна ідея як форма інтегративної ідеології має на меті консолідацію всього суспільства саме в рамках держави як існуючої чи майбутньої політичної організації, створеної даною нацією — держави національного типу. Цей тип держави прийшов на зміну династичним феодальним державам в Європі і на протязі всього XX ст. був домінуючим у всьому світі. І оскільки держава як основний механізм реалізації політичної влади і управління розподілом ресурсів є основним елементом політичної системи суспільства, національна ідея в даний період набула значення одного з найважливіших системоутворюючих елементів політичної системи в цілому.

Для розуміння політичного аспекту феномену національної ідеї важливо, що сутнісну характеристику держави національного типу, на відміну від попередніх типів держави — абсолютистської (наприклад, імперія Габсбургів), аристократичної (Венеціанська республіка), шляхетської (Річ Посполита) становить визнання нації як сукупності всіх громадян (співзасновників національної держави) носієм державного

суверенітету та джерелом державної влади. В цьому плані національна ідея є ідеєю підходу до суспільства як єдиної, політично суверенної нації, входячи в протиріччя з ідеологією докапіталістичної, станової системи суспільних відносин, згідно якої населення представляє окремі замкнуті сегменти зі специфічними корпоративними інтересами та становими привілеями — майновими, фіскальними, господарськими і, врешті, політичними. Якраз закріплення на рівні політичної системи станового суспільства принципу нерівномірності доступу до ресурсів і цінностей на основі походження особистості й викликало до життя національну ідею, котра стала ідеологією буржуазної модернізації.

Гаслами всіх національних революцій XIX - XX ст.ст. були саме ліквідація станових привілеїв та встановлення політичної рівності всіх громадян-членів нації, організованої в новий тип державності. Зазначимо водночас, що загальним правилом цих революцій стало те, що національна аристократія, будучи зацікавленою в збереженні своїх станових привілеїв, у цілому не приймала участі в національних змаганнях або навіть прямо виступала проти них. Так, прусський король Фрідріх Вільгельм IV у березні 1849 відмовився прийняти імператорську корону з рук революційного Франкфуртського парламенту, а Франкфуртську конституцію, яка вперше дала реальну змогу об'єднати всі німецькі землі, не визнали лише найбільші держави Німецького союзу (Пруссія, Австрія, Баварія, Ганновер, Саксонія), [9, с. 223] де вплив аристократії на прийняття політичних рішень був визначальним. У Японії останньої третини XIX ст. запроваджувана імператорською владою „революція Мейдзі”, хоча й ліквідувала суспільні стани, залишила, однак, політичні права у монопольному користуванні аристократії (згідно Конституції 1889 р. виборчим правом могло скористатися приблизно 1% населення) [10, с. 44]. Виключенням, і то лише до певної міри, є позиція національної аристократії деяких країн-колоній, однак лише за умови, що метою національного руху там є відновлення власної державності, що існувала раніше, а не надання політичних прав нації в цілому.

Національна ідея у своєму класичному варіанті ідеології національних революцій XIX—початку XX ст. дає концептуальне обґрунтування рівного доступу всіх громадян-членів нації до ресурсів і цінностей суспільства, організованого в новий тип державності. Таким чином, національна ідея періоду національних революцій має ліберально-демократичну сутність.

Зі встановленням національної державності, що тягне за собою відповідну зміну всієї політичної системи, змінюються й системні функції національної ідеї. Як відомо, державна влада здійснюється правлячою елітою. При цьому однією з основних функцій державної влади є авторитарний перерозподіл ресурсів у суспільстві, який реалізує ця еліта. Консолідація суспільства в рамках існуючої національної держави, що її покликана забезпечити національна ідея, є консолідацією саме навколо правлячої еліти, тобто національна ідея покликана закріпити в суспільній свідомості реалізований правлячою елітою порядок розподілу ресурсів як єдино можливий і справедливий. Таким чином, національна ідея в існуючій національній державі є важливим ресурсом здійснення влади правлячою елітою, контролю останньої над матеріальними ресурсами та цінностями.

Зазначимо, що в сучасних умовах поняття „владна еліта” не обмежується політичним угрупованням, котре безпосередньо здійснює державну владу. За останнім, як правило, стоять великі бізнес-групи, в тому числі транснаціональні, деякі з них можуть представляти навіть інтереси ділових кіл недружніх країн. До речі, показово, що одна з перших системних наукових статей, де наведено факти з вітчизняної практики в даному питанні, належить саме одному з визнаних фахівців з теорії націй та націоналізму Г. Касьянову [11, с. 161-177].

Таке положення обумовлене самою сутністю владних відносин, що будуються на основі концентрації ресурсів влади, серед яких матеріальна група відіграє досить значну

роль. Зрештою, ще історія середньовічної Європи дає прецеденти обслуговування абсолютистськими державами інтересів великих банкірських будинків італійського та єврейського походження, котрі інвестували досить значні кошти представникам правлячих королівських династій [див.: 12, с. 627]. Могутня інфраструктура сучасних „бізнес-імперій” — як транснаціональних, так і тих, чий інтереси не виходять за межі окремої держави, надає їхнім власникам достатню концентрацію ресурсів влади для довгострокового вирішального впливу на процес прийняття державних рішень, а в деяких випадках—і контроль над цим процесом.

Таким чином, саме бізнес-еліти, що здійснюють реальну владу над суспільством як через апарат великих корпорацій, так і через державний механізм, і є реальними суб'єктами формування політичної (владної) еліти, в тому числі й правлячої. Ця правляча еліта забезпечує адміністративну, правову, інформаційну й фінансову підтримку реалізації власної концепції національної ідеї, виходячи при цьому, перш за все, зі своїх політичних, управлінських і економічних інтересів. Владна концепція національної ідеї носить консервативний, і як правило централізаторський характер, забезпечуючи ідеологічне супроводження процесу концентрації влади в руках правлячої еліти. Отже, як один із ресурсів влади і як елемент забезпечення реалізації політичних рішень національна ідея набуває управлінського значення.

Останнє положення приводить до необхідності внесення суттєвих коректив у традиційне для вітчизняної політології уявлення про те, що основним виробником і носієм національної ідеї є національна інтелігенція. В сучасному суспільстві ефективно просування будь-якого об'єкта масового споживання, в тому числі й ідеологічної системи, потребує досить значних ресурсних затрат. Самий факт того, що національна ідея потенційно являє собою потужну зброю у боротьбі за владу над суспільством, робить її об'єктом пильної уваги з боку владної еліти та контр-еліт, котрі позиціонують себе як національні. При цьому вирішальну роль відіграє реальна можливість контролю за інформаційним простором, а також наявність ресурсів, достатніх для ефективного «вкидання» ідеї в даний простір та підтримки її просування до споживача. Як правило, таку можливість у суспільстві мають лише владна еліта (через державні механізми контролю за інформацією та впливу на її формування) та потужні бізнес-групи, що контролюють мас-медіа (включаючи й електронні). Сучасна ж інтелігенція є маргінальною стратою, що не має самостійного доступу до ресурсів того ступня концентрації, котрий дозволяє здійснювати вирішальний вплив на інформаційний простір. Таким чином, фактичними суб'єктами формування і просування національної ідеї в сучасному світі є потужні бізнес-групи, котрі формують владну еліту та ті контр-еліти, що спроможні вести реальну боротьбу за доступ до державної влади. Вони прямо зацікавлені у використанні національної ідеї як одного з найефективніших ресурсів влади і мають достатні можливості для конструювання та просування потрібної для себе моделі такої ідеї.

Серед популярного в останні два десятиліття в західній політичній науці неоінституціонального напрямку та в більшості сучасних шкіл теорії держави загальноновизнаним є положення, згідно якого на нинішньому етапі розвитку нація як сукупність політично організованих громадян зберігає за собою лише формальне визнання джерела державної влади, однак фактичним джерелом цієї влади є національна олігархія або навіть транснаціональні бізнес-групи, а фактичним носієм влади — професійна армія державних чиновників, що не підлягає прямому контролю виборців[7, s.97]. Тому сучасна держава (т.зв. „формальна”, „фасадна” демократія) не може позиціонуватись як національна в повному сенсі. Відтак для більшості складаючих націю громадян, які фактично відсторонені від впливу на процес прийняття політичних рішень, знову актуалізується ліберально-демократична концепція національної ідеї, спрямована

на усунення легалізації принципу нерівномірності доступу до суспільних ресурсів і цінностей.

У реальному політичному процесі ця тенденція яскраво виявилася в реалізації технології „кольорових революцій”, стрижнем якої є протестна консолідація суспільства проти владного угруповання, що авторитарно, за посередництвом державної влади забезпечує для себе пільговий доступ до суспільних ресурсів за рахунок інших соціальних груп. Однак не треба забувати, що в усіх країнах, де відбулися „кольорові революції”, основним суб’єктом просування їхньої ідеології стали саме потужні бізнес-групи, що стояли за контр-елітою, котра позиціонувала себе як національна. В той же час можна припустити, що використання контр-елітами ліберально-демократичної концепції національної ідеї в процесі боротьби за державну владу об’єктивно сприяє формуванню національної політичної свідомості.

На наш погляд, у функціональному плані виділяється дві сторони національної ідеї: інтегративна, яка повинна забезпечити сприйняття себе населенням як спільноти — на основі спільного походження, історичної долі, культури, мети, що витікає зі спільного світосприйняття (котре втілюється у визначеній ідеології/релігії), загального інтересу тощо, а також операційно-управлінська, яка забезпечує мобілізацію цієї спільноти та керованість нею в заданому напрямку.

З точки зору аналітики, виходячи з сучасних типологій політичних систем згідно функцій, які виконує національна ідея в політичній системі суспільства, можна виділити два її основних „чистих” типи:

— мобілізаційний демократичний, який розглядає націю як сукупність громадян, що створює власну політичну організацію — державу і є носієм державного суверенітету та єдиним джерелом державної влади. Саме цей принцип є ключовим для національної ідеї, становить її сутність і характеризує національну ідею „у чистому вигляді”;

— управлінський консервативно-централізаторський, котрий використовується для легітимації влади (державної влади правлячим угрупованням, або політичної влади контр-елітою, що позиціонує себе як національна) та для забезпечення особливого привілейованого положення еліти в суспільній ієрархії. Даний принцип прямо суперечить ідеї суверенітету нації, однак є необхідною умовою здійснення політичної влади і державного управління.

У реальному політичному процесі більше поширеними є проміжні варіанти мобілізаційно-управлінського типу, що в тій чи іншій мірі сполучають в собі як ідею політичного суверенітету нації, так і обґрунтування необхідності політичних привілеїв правлячої еліти. Причому неважко помітити, що роль національної ідеї „у чистому вигляді” є високою саме в мобілізаційних політичних системах. В системах консервативного типу національна ідея набирає рис державницької ідеології, а її основа — принцип суверенітету нації подається лише як ритуальний символ, що не повинен становити реальну основу державного управління.

У цілому з позицій теорії політичних систем національну ідею необхідно розглядати водночас і як системний владний ресурс, і як один із ключових системоутворювальних елементів, і як важливий елемент механізму реалізації функцій політичної системи. Тому будь-які спроби звести політичне значення цієї ідеї до питання про національну ідентичність та вироблення „спільної культурно-історичної свідомості” при конструюванні моделі національної ідеї для реалізації в реальному політичному процесі означають, що дана модель заздалегідь приречена на неможливість виконання своїх основних системних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовкун В. Національна культура — це і є національна ідея / В. Вовкун // Дзеркало тижня. — 2008. — 19 лип. (№ 27).
2. Жулинський М.Г. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення /М.Г. Жулинський // Вища освіта України. — К., 2006.
3. Матвієнко П. Національна ідея як чинник державотворення та консолідації суспільства / П.Матвієнко //Економіка та держава. — 2008. — № 1.
4. Майборода О.М. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах / О.М. Майборода // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. — К.: Світогляд, 2005.
5. Задорожна М. Національна свідомість як основа гуманістичного потенціалу суспільства / М. Задорожна // Освіта і управління. — 2007. — № 2.
6. Яценюк А. В Україні має бути сформована політично свідомо нація. / А. Яценюк // Голос України. — 2008. — 2 верес. (№ 165).
7. Encyklopedia politologii / red. Marek Żmigrodzki. — Kraków : „Zakamycze”, 2000. — t. 3–4.
8. Истон Д. Категории системного анализа политики // Политология: Хрестоматия. / Д.Истон [пер. с англ. С. Орловича]— М.: Гардарики, 2000. — С. 319–331.
9. Воронянський О.Всесвітня історія: Довідник / О.Воронянський, Н. Міщенко — Харків: Вид-во „Ранок”, 2009.
10. Головченко В. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Океанія./В. Головченко, О. Кравчук — К.: ЗАТ „Нічлава”, 2006. — 336 с.
11. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани та олігархія/ Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. — 2009. — № 1.
12. Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Ф. Бродель [пер. с франц. Л.Е. Куббеля]. – Москва: „Прогресс”, 1992. — т. 3. – 679 с.

© Воронянський О. В., 2009.

УДК 32.019.51:398.22(477)

Вауліна Ф. В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

МОВНИЙ АСПЕКТ УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті розглянуті основні риси сучасного мовного простору України, особливості політики держави, що стосується питання мови, та вплив мовної ситуації у державі на процеси творення і розповсюдження національної ідеї та рівень консолідації суспільства. Наведено основні зміни, що мають відбутися в українському мовному просторі задля забезпечення єдності держави.

Ключові слова: мовна ситуація, політика мови, буття, свідомість.

Вауліна Ф.В.

ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ

В статье рассмотрены основные черты современного языкового пространства Украины, особенности государственной политики, касающейся языкового вопроса, и влияние языковой ситуации в государстве на процессы создания и распространения национальной идеи и уровень консолидации общества. Описаны основные изменения,

которые должны произойти в украинском языковом пространстве для обеспечения единства государства.

Ключевые слова: языковая ситуация, политика языка, бытие, сознание.

Vaulina F.

LANGUAGE ASPECT OF CREATION OF NATIONAL IDEA

In the article the basic lines of modern language space of Ukraine, feature of the state policy concerning an language question, and influence of a language situation in the state on processes of creation and distribution of national idea and level of society consolidation are considered. Are described main changes which should occur in the Ukrainian language space for maintenance of unity of the state.

Key words: the language situation, a policy of language, life, consciousness.

Відмінності між Заходом і Сходом України та віддаленість між ними, що існує на думку багатьох дослідників, роблять пошук національної ідеї, як об'єднуючого фактора, здатного консолідувати українське суспільство нагальним питанням. На таку ж увагу заслуговують і умови розповсюдження національної ідеї, оскільки саме вони будуть головним чинником, який сприятиме (або не сприятиме) її засвоєнню, підготує необхідний ґрунт.

Такий ґрунт має забезпечити відповідна мовна ситуація в країні. „Мова – це найважливіший, найбагатший, найміцніший засіб зв'язку в одне велике історичне ціле минулих, сучасних і майбутніх поколінь народу; це яскрава ознака життєдіяльності нації і її держави, вона згуртовує і консолідує певні корінні етнічні групи в єдину націю” [1, с. 110] саме тому, ставлячи за мету об'єднання України слід особливу увагу приділяти мовному аспекту.

Проблеми мовної ситуації в Україні, які стосуються феномену національної ідеї або ідентичності українців розкривають у своїх роботах О. Забужко („Філософія української ідеї...”), Л. Нагорна („Регіональна ідентичність: український контекст”), у збірці „Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом” (за редакцією М.С. Кармазінова, М.І. Обушного)та ін.

„Функціональний аспект мови цікавить наше суспільство чи не найбільше, оскільки з ним пов'язані, передусім, задоволення мовних та комунікативних потреб громадян, а також певні політичні орієнтири, оцінки нашого минулого і теперішнього, погляд на майбутнє” [1, с. 55] тому мета статті полягає в окресленні основних змін, що потрібно провести у сучасному українському суспільстві стосовно мови та мовної політики.

Важливість мови та слів, що використовуються для позначення тих чи інших предметів підкреслював ще Фрідріх фон Гайек у своїй роботі „Пагубна самовпевненість” він приділяє цій проблемі цілий розділ з назвою „Наша отруєна мова”. Він говорить про те, що „мова дозволяє нам не лише позначити як самостійні явища об'єкти, надані нам у відчуттях, а й класифікувати відмінні риси, виходячи з того, чого ми очікуємо від цих об'єктів і як ми можемо з ними взаємодіяти”[2, с. 184].

„Оскільки мова є провідником і супутником мислення, вона несе в собі та розповсюджує навколо усталену, глибоко ешелонну систему цінностей у вигляді ієрархії понять. Вони формують численні семантико-лексичні мережі, за допомогою яких не тільки передаються, а й акумулюються у свідомості певні думки та поняття” [1, с. 109]. З цього виходить, що слова, які ми використовуємо у нашому повсякденному житті мають певний вплив на нашу свідомість, формують наше ставлення до оточуючого нас світу.

Усвідомивши цей фактор впливу на свідомість людини за допомогою слів, відоме марксистське висловлювання „буття зумовлює свідомість” можна використовувати у

значенні, протилежному звичному для марксистів. Взаємодія між буттям та свідомістю має вигляд замкненого кола, яке можна проілюструвати за допомогою впливу слів на людину: слова, що використовуються у повсякденному житті (бутті людини) формують її погляд на оточуючий світ, саму себе і своє місце у цьому світі (свідомість людини), який, в свою чергу, змінює реальність, що оточує людину (вступає в дію відомий закон: ситуація є реальною, якщо людина усвідомлює її як таку, що є реальною). Саме тому використання певних слів може розколоти або консолідувати країну, тобто у повсякденному вжитку слід уникати таких слів та висловлювань як „розкол”, „розбрат”, „дві України”. З іншого боку, як не дивно, слід уникати і слів, що підкреслюють необхідність об’єднання країни, оскільки вони формуватимуть у свідомості громадян образ розколу, від якого слід рятувати країну, а, отже, поглиблюватимуть його.

Це означає, що в сучасному українському суспільстві слід проводити відповідну політику мови. Саме поєднання „політика мови” є досить незвичним для українського вуха, оскільки для теренів України характерним є використання терміну „мовна політика”. На думку Л. Нагорної, „політика мови (politics of language) у західному розумінні має істотну смислову відмінність від утилітарної мовної політики (language policy). Першим терміном позначається увесь спектр онтологічних способів взаємодії мови й політики — від політичного потенціалу, іманентно присутнього у мові, до технічних деталей мовного планування й менеджменту” [3, с. 342]. Тобто „поняття „політика мови” охоплює весь спектр політико-мовних відносин — від мовного планування до оптимізації майже безмежної сфери комунікацій, від аналізу символічних функцій мови до моделювання політичних дискурсів” [3, с. 343].

Мовна політика в Україні стосується в основному питання двомовності, яка, до речі, є одним із факторів, якого слід уникати задля об’єднання країни „...мовна, біполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві. Але, якщо дійти до суті, дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані не за ознаками мови; вигляду „мовного розколу” набирають полярні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації. Тому спрощені підходи до розв’язання мовних проблем, як правило, дають зворотний ефект. І ті, хто бачить шлях до подолання „мовного розколу” в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їхні опоненти, що настійливо вимагають визнати російську мову другою державною, об’єктивно сприяють дальшій поляризації соціуму” [3, с.345]. Саме тому для консолідації суспільства та протидії розколу „у міжнаціональному, міжетнічному спілкуванні важливо досягти стриманості, толерантності та взаємної поваги до мови, культури, традицій, звичаїв, релігії, національних реліквій, представників усіх національностей, які проживають в Україні [1, с. 166].

Політика мови має стосуватись і слів, що будуть використовуватись у суспільстві, причому не тільки слідкувати за тим, щоб певні слова не використовувались взагалі, а й вводити нові, надавати нового значення словам, що вже використовуються. Особливо це стосується слів, що характеризують феномен національного, оскільки Україна проходить період становлення у якості незалежної держави після майже 70-літнього існування у складі СРСР, в якому слова національний та націоналістичний мали в основному негативне забарвлення.

У марксистській філософії поняттю національного приділялося замало уваги, оскільки основна увага приділяється класам та майновим відмінностям між людьми. Поняття ж національного було „списане” до складу понять, якими апелює „буржуазна ідеологія”. На підтвердження цього можна навести декілька радянських визначень націоналізму різних років:

Велика радянська енциклопедія (3-є видання) зазначає, що „націоналізм це буржуазна і мілко буржуазна ідеологія і політика, а також психологія у національному питанні. Націоналізм визначає націю як найвищу поза історичну й надкласову форму

суспільної єдності ... При цьому за загальнонаціональні інтереси видаються прагнення класу або соціальної групи, що виступають у даних конкретно-історичних умовах носієм і провідником націоналістичної ідеології і політики буржуазії або мілкої буржуазії”.

Філософський словник (1987 р.) визначає націоналізм як „один із принципів буржуазної політики, що знаходить вияв у проповідуванні національної відокремленості і винятковості, недовірі до інших націй і міжнародної ворожнечі”.

О. Забужко у своїй роботі „Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» наводить цікавий факт: „... ні філософія, ні соціологія, ні навіть соціальна психологія марксизму так і не виробили скільки-небудь надійного категоріального апарату для схоплення феномену національного, котрий таким робом опинився, висловлюючись афоризмом П. В'яземського, у становищі домовика: всі в нього вірять, але ніхто не знає, як наткнути на нього палець”[4, с. 8].

Це призводить до того, що, слово „націоналізм” починає вживатися для позначення всіх самостійних проявів національного. Націоналізм (буржуазний націоналізм) набув майже лайливого значення, з цим поняттям пов'язувалися негативні явища. З „клеймом” націоналіста був усунений перший секретар компартії України Шелест, націоналістами називали всіх, хто якимось чином відстоював національні права у СРСР. Українське десидентство сприймалося радянською владою і було засуджене значною мірою саме за те, що було яскравим представником „буржуазного націоналізму”.

З точки зору національної ідеї українські дисиденти заслуговують на чималу увагу, оскільки, як зазначає О. Забужко, „перші ж об'яви деструкції тоталітарного світогляду – у кінці 50-х – на початку 60-х років – потягли за собою реанімацію української філософської думки власне зі сторони „української ідеї”: „Україна як проблема”... була без перебільшення „ідейним нервом” покоління „шістдесятників” [4, с. 140].

Повертаючись до проблеми визначення націоналізму, слід додати, що в СРСР „відбулося те, що передбачав Дж. Орвел у трактаті „Про новомову”, говорячи про виникнення слів, „призначених не на те, щоб відбивати, а на те, щоб убивати значення. Значення цих слів...розширилося так, аби схопити цілу множину понять...” ...розпухлий до безсенсовості „націоналізм” – цей термін-монстр, що, мов біблійні худі корови, пожер ситих – „національну ідею”, „національне почуття” тощо” [4, с. 9].

Це ставить створення та розповсюдження національної ідеї у майже безвихідне становище, оскільки для досить великої частини населення національна ідея продовжує асоціюватися зі словом „націоналізм”, яке ще досі має неприємний присмак, що залишився у спадок від радянських часів. Саме це, цей вплив на свідомість населення України, який має слово „націоналізм” та вороже ставлення до всього націоналістичного може призвести до того, що сама національна ідея, лише з тої причини, що вона є „національною” не буде сприйматися, не буде засвоюватися свідомістю.

Отже, з цього випливає, що необхідно надавати нового значення цим словам, вести роз'яснювальну роботу, яка теж не може бути простою, оскільки „важко не лише пояснити або хоча б описати щось нове у вже сталих термінах. Ще важче пересистематизувати те, що мова вже класифікувала притаманним їй чином...” [2, с. 185].

Нові характеристики національного, національної ідеї повинні озвучуватися не тільки політиками, яких суспільство звикло відносити до націоналістично налаштованих. Це, звісно, не означає, що представники комуністичних або соціалістичних партій повинні вихвалити націоналізм, але нове бачення цих понять повинне звучати з вуст політиків, яких зазвичай відносять до представників інтересів Сходу або політиків, що не мають яскравої „регіональної приналежності”.

Пошук національної ідеї в Україні є важким завданням, оскільки досить непросто знайти спільне у частин країни, які мають різну політичну культуру, історію і навіть віросповідання. Однак, це завдання проголошується нагальним не одним політиком чи

державним діячем, усвідомлюється як таке більшістю населення країни. І саме це усвідомлення доводить необхідність проведення в Україні саме „політики мови” замість „мовної політики”, оскільки, якщо люди, що мешкають на території країни розуміють необхідність об’єднання, вони погоджуються з тим, що розкол існує, а це свідчить про те, що „риторика розколу” мала вплив і розкол дійсно розпочався, поки що тільки у свідомості громадян, що означає загрозу реального розколу, оскільки ця свідомість скоро „зумовить буття”. З цього виходить, що нагальним є не питання пошуку консолідуючого фактора (провідну роль якого не слід відкидати), а необхідність припинення афішування такого пошуку та апелювання до відмінностей між частинами України. Необхідно звести до мінімуму всі згадки про разючі відмінності між Заходом та Сходом країни, зосередивши всю увагу на спільних рисах.

Апелювання до довготривалого перебування України у розділеному стані, у складі кількох абсолютно різних за культурою, мовою та конфесійною приналежністю країн, безумовно, мають підстави, однак, справедливими є слова О. Забужко „те, що ХХ ст., проволочивши Україну по кривій, відкинуло її в останній декаді на те ж таки розпутьтя історичного вибору, на якому вона стояла в перших його декадах, якраз і є логічним наслідком отого „неперетравленого”, неосвоєного й неусвідомленого, не-пережитого-до кінця минулого, минулого, яке не хоче минати” [4, с. 140] Тож необхідно залишити минуло в минулому і зосередитись на теперішньому.

„Нація, як і будь-яка інша спільнота людей не може ні сформуватися, ні існувати, ні діяти без внутрішньо-національного спілкування її членів” [1, с. 108] тому важливо забезпечити безпосереднє спілкування між жителями Сходу і Заходу, впроваджувати практику обміну студентами ВНЗ з різних регіонів країни тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куць О.М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження (етнополітологічний аспект) / О.М. Куць, В.В. Заблоцкий. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 299 с.
1. 2.Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность / Ф. А. Хайек. – М. : Новости,1992. – 304 с.
2. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 154 с.

© Вауліна Ф. В., 2009.

УДК 329.055

Здорик М. В.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТЕРМІНІВ „ПРАВИ”/„ЛІВИ” У ПОЛІТИКО-ПАРТІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена концептуальній демаркації термінів „правий” та „лівий” у сучасній політичній науці. Основними критеріями розрізнення виступають економічний та політико-культурний. Виклики нового часу зумовили появу „нових правих” та „нових лівих” партій. Обґрунтовано, що оптимальний розподіл партій у політичному спектрі є запорукою демократичного розвитку суспільства.

Ключові слова: політико-партійний дискурс, праві партії, ліві партії, центристські партії.

Здорик М.В.

**КОНЦЕПТУАЛИЗАЦІЯ ТЕРМІНОВ „ПРАВЫЕ”/„ЛЕВЫЕ”
В ПОЛИТИКО-ПАРТИЙНОМ ДИСКУРСЕ**

Статья посвящена концептуальной демаркации терминов „правый” и „левый” в современной политической науке. Основными критериями разграничения выступают экономический и политико-культурный. Вызовы нового времени обусловили появление „новых правых” и „новых левых” партий. Обосновано, что оптимальное распределение партий в политическом спектре – залог демократического развития общества.

Ключевые слова: политико-партийный дискурс, правые партии, левые партии, центристские партии.

Zdoryk M.

**CONCEPTUALISATION OF „LEFT”/„RIGHT” TERMS
IN POLITICAL PARTY DISCOURSE**

This article is devoted to the conceptual demarcation of the terms "right" and "left" in modern political science. The main criterions of division are economic and political and cultural ones. The modernity challenges cause the appearance of "new right" and "new left" parties. Substantiated that the optimal distribution of parties in political spectrum comes to be the guarantee of democratic development of society.

Key words: political party discourse, right parties, left parties, centrist parties.

Актуальність визначення критеріїв розташування партії на певних позиціях політичного спектру зумовлена наявною розбіжністю інтерпретацій у політичному дискурсі визначення „правизни” чи „лівизни” певної партії. Апелують до її ідеології, історичного минулого тощо. Тому *метою* цієї статі є спроба визначити зміст термінів: „права” партія, „ліва” партія, „центристська” партія. *Завдання* статті полягає у виявленні відповідності ідеологічних течій позиціям у політико-партійному спектрі.

У контексті досліджуваної теми використано фундаментальні праці, які є теоретичним надбанням світової суспільно-політичної думки (Р. Арон, П. Дж. Бьюкенен, М. Вебер, Ф. А. фон Хайек та ін.). Також використано праці сучасних науковців пострадянського простору (А. Романюк, Т. Возняк, О. Дугін, В. Литвин та ін.).

Політичні партії є невід’ємною частиною політичної системи сучасного демократичного суспільства. М. Вебер називає політичні партії породженням демократії, „виборчого права для мас, необхідності масового вербування прихильників й масової організації, розвитку найповнішої єдності керівництва й суворой дисципліни” [1, с. 673]. Серед основних напрямів діяльності політичних партій визначають: теоретико-аналітичний (аналіз стану суспільства, визначення перспектив суспільного розвитку); ідеологічний (розробку системи цінностей, поглядів, переконань і відстоювання їх у суспільному середовищі); політичний (створення політичної платформи, боротьба за входження до владних структур); організаторський (проведення виборчих кампаній, підготовка кадрів правлячої еліти, участь у формуванні уряду, тощо) [2, с. 502]. М. Вебер визначає також одним із завдань політичної партії „не лише боротьбу заради предметної мети, але й передусім патронаж над посадами” [1, с. 655]. Політичні партії є інструментом боротьби за владу та перенесення інтересів різних ідейно-політичних течій у реальну політику держави. Заради реалізації цих інтересів і ведеться боротьба за завоювання й утримання влади. Право на об’єднання у партії та інші організації є одним з основних політичних прав громадянина.

Розташування партій на право-лівій шкалі політичних цінностей формує політико-ідеологічний спектр суспільства. Вважається, що традиція розрізнення політичних сил – „правих” та „лівих” – бере свій початок із часів Великої французької революції 1789 р., коли на засіданні французького парламенту з правого боку від голови сідали консерватори, метою яких було збереження монархії. Зліва – радикали, які підтримували ідею загальної рівності. Помірковані займали місця по центру зали. Відтоді „правими” починають називати прихильників збереження існуючого ладу, а „лівими” – прихильників радикальних змін. Звісно, ця класифікація є далеко не досконалою й достатньо умовною. Як зазначав Р. Арон, „лівиця, згідно з тлумачним словником Літтре – „опозиційна партія у французьких палатах, партія, яка засідає ліворуч від Президента”. Але слово не передає той самий звук, що звук „опозиція”. Партії чергуються при владі: ліва партія залишається ліворуч навіть якщо вона формує уряд” [3, с. 19].

Правими в сфері економіки називають ті партії, які відстоюють абсолютне переважання приватної власності та принципу приватної власності над колективною — державною, національною, общинною, профспілковою, сімейною тощо. Найбільш повним вираженням правої економічної доктрини є лозунг: „Абсолютно вільний планетарний ринок”, закони якого не знали б ні державних, ні національних, ні релігійних кордонів. Саме такий соціальний устрій вбачався як ідеал для батьків-фундаторів „лібералізму” — від Адама Сміта до Фрідріха фон Хайєка і Мілтона Фрідмана. Лозунгом усіх економічних правих завжди був термін „приватизація”. Економічні ліві за своїми поглядами прямо протилежні економічним правим. Тут ліві ратують за перевагу різних колективних форм власності над приватними. Причому, ці форми можуть суттєво відрізнятися — від анархістських проектів примату сільсько-общинної і профспілкової власності до загальнонаціональної або державної власності деяких тоталітарних режимів соціалістичного типу. Як би там не було, але ліві завжди відстоюють „усуспільнення”, „націоналізацію”, „колективізацію” тощо [4]. На думку Р. Арона, сьогодні „панівна ідея лівиці... має відбиток марксизму, до речі, мало доктринерського. Лівиця подає себе за антикапіталістичну й поєднує в безладному синтезі громадську власність засобів виробництва, неприязнь до зосередження економічної влади, названої трестами, недовіру до ринкових механізмів. Триматися лівиці – *keep left* – на єдиному шляху означає йти за допомогою націоналізації та контролю до рівності прибутків” [3, с. 24].

За умов ліберальної демократії означену дихотомію звичайно доповнює „центр”. Якщо розуміти поняття „політичний центр” як серединну позицію стосовно наявних альтернатив, то зрозумілим є те, що центризм не має постійного та незмінного змісту: в різні історичні періоди, у різних суспільствах він набуває особливих форм. Першим виникло переважно технологічне розуміння центризму як політики послідовних реформ, яка протистоїть одночасно революції та реакції. Така політика спрямована на пошук та еволюційну реалізацію найбільш вигідної для суспільства альтернативи розвитку. Політичні сили об’єднуються для вирішення якогось близького за змістом завдання, хоча, стосовно інших проблем у них можуть бути протилежні позиції [5, с. 49]. Також центризм можна розглядати як програмну орієнтацію на рівновіддаленість від крайностей політичного спектру. „Центристський курс передбачає проведення такої лінії, яка на практиці є серединою між стремлінням до економічної ефективності та вимогами соціальної справедливості, між свободою підприємницької діяльності та бажанням суспільних верств досягти більшої соціальної рівності” [6, с. 92]. Тобто, мається на увазі розуміння центризму як орієнтації на помірковані методи та програми в рамках практично наявного спектру ідеологічних уявлень або ж як сукупності партій або їх блоків, початково націлених на діяльність у політичному просторі між радикальним реформізмом та охоронництвом. При цьому підкреслюється, що основні принципи центризму – примирення та стабілізація в суспільстві [6, с. 92]. Як відхилення, і лівий, і правий

центризм суттєво звужені у своїй соціальній базі; у методах політичної боротьби можуть використовуватися значно радикальніші дії, щоправда в межах існуючого правового поля. Проте, амплітуда коливань політичного маятника обмежена незримими кордонами центру. Вихід же за їх межі призводить до серйозного порушення балансу інтересів у суспільстві, різкого посилення конфронтаційності, в кінцевому підсумку до політичної та соціальної дестабілізації.

Отже, *один* із підходів визначає центризм як варіант політичної поведінки, яка відрізняється прагматизмом та здатністю до компромісів. У такому ракурсі центризм іноді розуміють як ціннісно-нейтральну політичну технологію, яка забезпечує згоду різних політичних сил. *Другий* підхід пов'язаний з розумінням центрризму як ідейно-політичної течії, яка репрезентована в політичному спектрі певними структурами, мета яких – діяти в політичній ніші між радикалами. Низка дослідників об'єднує ці поняття центрризму. *Третій* підхід аналізує центризм на рівні системної характеристики [7].

Спрощений спектр політичних течій може бути представлений таким чином: крайні „ліві” (комуністи) – соціалісти – соціал-демократи – ліберали – консерватори (народники, націоналісти) – крайні „праві”. Ф. А. фон Хайек, вказуючи на кореляцію політичних ідеологій з позиціями „праві”/„ліві”, зазначав, що найчастіше ідеології представляють „у вигляді різних, розташованих в ряд позицій, з-посеред яких соціалісти знаходяться зліва, консерватори справа, а ліберали десь посередині” [8, с. 67]. Звернемось також до Р. Арона, який розглядав як одну крайність більшовизм, як іншу – франкізм. Причому, „перший спирається на ліву ідеологію, раціоналізм, поступ, свободу, другий – на контрреволюційну ідеологію, родину, релігію, владу” [3, с. 26-27].

В основі цього умовного поділу лежить ставлення до двох основних принципів – рівності і свободи. При цьому мова йде лише про ті країни, де існують хоча б елементи ринкової економіки (в наявності недержавний спектр) та демократії. Рівність сповідують комуністи, свободу – ліберали. Як зазначав Р. Арон, фундаментальні принципи лібералізму можна звести до таких положень: „шанування особистих свобод і мирних методів керівництва” [3, с. 36].

Крайні „праві” з презирством ставляться як до рівності, так і до свободи [9]. „Ліві” і „праві” по-різному інтерпретують поняття свободи та відповідальності – базових ідеологем ліберального дискурсу. „Ліві” згодні з тим, щоб свободи було менше, аби, разом з тим, і відповідальності було менше. Таким чином, державі делегується частина повноважень задля справедливого перерозподілу матеріальних благ. „Праві” виступають за вільний вибір та повну відповідальність за його наслідки. Втручання держави з їх точки зору має бути мінімальним. Для „лівих” свобода – це, в першу чергу, свобода для власної діяльності, яка, на їх погляд, повинна ошчасливити все людство під проводом чергового вождя. Справжні „праві”, зі свого боку, лише на вождів начебто не покладаються, але ідею рівності не відкидають, маючи на увазі рівність політичну і громадську, а не соціальну [9].

„Ліві” є матеріалістами, „праві” – ідеалістами. Та точка зору, що праві є „індивідуалістами”, а „ліві” – „колективістами” походить від традиційного ототожнення „правих” з лібералами. Але ж „правість” визначається не лише економічним лібералізмом, тому лібералів часто відносять до „центристів”, а іноді і до „лівих”. Зокрема, П. Б'юкенен [10, с. 253] відносить лібералів до „лівих”, протиставляючи їх консерваторам.

Взагалі, розмежування „праві”/„ліві” проходить не лише в економічній, але й у культурно-політичній сфері. Так, Р. Арон зазначає, що „праві” спираються, з одного боку, „на родину, на владу, на релігію, з іншого, – на рівність, розум, свободу. Тут шанують порядок, поступово вироблений упродовж століть, там намагаються вселити віру в здатність людини перебудувати суспільство згідно з даними науки. Тут правниця, традиційна партія привілеїв проти лівиці. Партії майбутнього та інтелігентності” [3, с. 20–21].

На культурно-політичному рівні правими вважаються ті сили і партії, які наполягають на збереженні національних, політичних і державних традицій, властивих конкретному народу, конкретному суспільству. Праві, таким чином, співпадають з консерваторами в культурно-політичному значенні. „Праві” відстоюють спадкоємність щодо минулого, вважають за необхідне будь-якою ціною зберегти самобутність та ідентичність тієї історичної общини, від імені якої вони виступають (держава, нація, етнос або ж політична система).

Лівими на тому ж культурно-політичному рівні будуть ті рухи та їхні ідеологи, які, навпаки, прагнуть відійти від національних, політичних і державних традицій, щоб організувати суспільно-культурний лад на абсолютно нових, небувалих засадах, скопійованих десь в іншому місці або навіть просто вигаданих. В основі лівих політичних вчень завжди лежить бажання „універсалізму”, бажання зрівняти всі політико-соціальні прояви націй, привести їх до спільного знаменника [4]. Р. Арон у книзі „Опій інтелектуалів” обґрунтував тяжіння інтелігенції до марксистської ідеології: „Лівіця надихається трьома ідеями, не конче суперечливими, а найчастіше різнобічними: *свобода* проти свавілля влади й за безпеку осіб, *організація* з метою, щоб замінити мимовільний порядок традиції чи анархії індивідуальних ініціатив якимсь раціональним порядком, *рівність* проти привілеїв за народженням і за багатством” [3, с. 40].

Таким чином, ми спостерігаємо, що доволі часто „праві” або „ліві”, які можуть бути так визначені в економічному контексті, не є такими, виходячи з політико-культурного контексту. Така термінологічна плутанина призводить до того, що комуністів, які є консерваторами за своєю суттю, вважають „лівими”, а „зелених” та „націоналістів” — „правими”, хоча їх програмні документи є відверто соціалістичними.

Зазначимо, що праві і ліві можуть навіть поєднуватися за умов тоталітарного режиму: „Хіба правиця та лівіця чи фашистська псевдоправиця й комуністична псевдолівіця не об’єднуються в тоталітаризмі? Доречно зауважити, що гітлерівський тоталітаризм є правим, а сталінський – лівим під тим приводом, що один запозичує ідеї в контрреволюційного романтизму, інший же – в революційного раціоналізму, так само, як один має себе за особливого, національного чи расового, інший же – за всезагальний завдяки класові, обраному історією” [3, с. 27].

Сьогодні швидкий науково-технічний розвиток суспільства у країнах зі сталим економічним розвитком, низка культурних революцій зумовили появу „нових правих” та „нових лівих партій”. Ці партії підіймають екологічні питання, забезпечення плюралізму культур, прав сексуальних меншин тощо. Відповідно, першими „новими лівими” вважаються „зелені” партії, основна діяльність яких була спрямована на захист навколишнього середовища. Дещо пізніше для „нових лівих” стає актуальною інша проблематика: питання нелегальної імміграції та загрози тероризму. В цей самий час на політичній арені з’являються і „нові праві”, які пропонують радикально інші методи вирішення проблем: „Якщо „нові” ліві виступають за розширення плюралізму культур у межах національної держави, то „нові” праві обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов’язкової асиміляції представників інших народів, або їх виселення з країни, оскільки вони не здатні стати правдивими національними громадянами і засвоїти єдину національну культуру” [11, с. 138].

У цьому контексті звернемось до Р. Арона, який зазначав: „Сукупність антикомунізму й традиційного націоналізму нагадує ідеологію так званих партій „правих революціонерів”, які силкуються запозичити в лівіці її соціальні цінності, а в правиці – політичні” [3, с. 39].

Таким чином, означені „нові” партії відрізняються від „старих” своїм яскравим постіндустріальним характером, і з’являються вони саме в розвинених країнах із високим рівнем матеріального забезпечення. Відповідно, класичний для країн Європи трикутник

(„праві” – консерватори, „центристи” – ліберали та „ліві” – соціал-демократи) поступово відходить у небуття. Ми живемо у постмодерну, принаймні посткласичну епоху, коли все перемішалось – ліве з правим, праве з лівим. „Нові ліві” перейняли у класичних „правих” ірраціоналізм, регіоналізм, екологічний культ природи, натомість „нові праві” перейняли у „класичних лівих” віру в науку, прогрес і техніку [12].

Загалом, наявність у політико-партійному спектрі партій різного спрямування має важливе значення для суспільства, оскільки таким чином може буде здійснене втілення сподівань та задоволення потреб якомога більшої кількості громадян. „Праві” та „ліві” мають урівноважувати одне одного, запобігаючи, з одного боку, надмірному консерватизму у суспільстві, а з іншого – деструктивним проявам радикалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с. — С. 643—706.
2. Личко Б. Сутність, роль і перспективи розвитку політичних партій / Б. Личко // Політологія : [навч. посіб. для вузів ; упоряд. та ред. М. Сазонова]. — Харків : Фоліо, 1998. — 735 с. — С. 496—509.
3. Арон Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. — К. : Юніверс, 2006. — 272 с.
4. Дугін О. „Правих” та „лівих” плутають не лише в Росії, але й на Заході [Електронний ресурс] / О. Дугін. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/178921/>.
5. Чернов Е. Центризм: щель или окно в будущее / Е. Чернов // Диалог. — 1999. — № 12. — С. 49—52.
6. Литвин В. Центризм. Місце злагоди замінити не можна / В. Литвин // Віче. — 1994. — № 1. — С. 80—102.
7. Кирилюк І. Феномен політичного центризму: до сутності явища та специфіки прояву в українській політиці [Електронний ресурс] / І. Кирилюк. — Режим доступу : <http://www.lp-ua.info>.
8. Гаск Фрідріх А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх А. фон Гаск // Консерватизм : [антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 1998. — 598 с. — С. 65—81.
9. Соломаха С. Українські націонал-соціалісти з ВО „Свободи”: „ліві” чи „праві”? [Електронний ресурс] / С. Соломаха. — Режим доступу : <http://siver.com.ua/news/2009-2-2>.
10. Бьюкенен П. Дж. Правые и не-правые. Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Патрик Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. К. Ковешникова]. — М. : Транзиткнига, 2006. — 348 с.
11. Романюк А. Крайні праві політичні партії – як нова сім’я політичних партій країн Західної Європи // Вісник Львівського університету. Серія „Міжнародні відносини”. — Львів : 2005. — Вип. 15. — С. 131—141.
12. Возняк Т. „Праві” та Європа. Колонка головного редактора [Електронний ресурс] / Т. Возняк. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/pdf/16.pdf>.

УДК 324 (477)

Поліщук І.О.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Розглянуто різноманітні підходи до поняття політичної культури, його структури. За умов демократизації політичного життя культура електорального процесу визначається як один з найважливіших для здійснення модерних досліджень компонентів політичної культури. Простежується еволюція концептуальних інтерпретацій політичної культури за умов постмодерних трансформацій у світовому політикумі.

Ключові слова: політична культура, електоральний процес, концепції політичної культури.

Полищук И.А.

ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Рассмотрены различные подходы к понятию политической культуры, ее структуры. В условиях демократизации политической жизни культура электорального процесса определяется как один из важнейших для осуществления современных исследований компонентов политической культуры. Раскрывается эволюция концептуальных интерпретаций политической культуры в условиях постмодерных трансформаций в мировом политикуме.

Ключевые слова: политическая культура, электоральный процесс, концепции политической культуры.

Polishchuk I.

THE NOTION AND STRUCTURE OF POLITICAL CULTURE

Different approaches to the notion of political culture, its structure are considered in the given paper. According to the democratization of the political living, the culture of electoral process is defined as one of the most important components of political culture to conduct modern research. The evolution of political culture conceptual interpretations in postmodern transformations in the global political society is shown.

Key words: political culture, electoral process, political culture concepts.

Актуальність розгляду поняття та структури політичної культури диктується тими оригінальними політичними процесами, свідками та учасниками яких ми стали нещодавно. Найтриваліша в історії України президентська електоральна кампанія 2004 року, парламентські кампанії 2006, 2007 рр. змусили інакше подивитися на, здавалося, звичайні речі і явища. Українці, безумовно, продемонстрували всьому світові, що належать до родини європейських народів та рухаються в бік демократії, рішуче долаючи рудименти авторитарної спадщини, на практиці випробовуючи механізми правової держави. Рішучий народний виступ проти фальсифікації результатів виборів 21 листопада 2004 року засвідчив, що в політичній культурі нашого народу відбуваються помітні трансформації від панування пасивних споглядальних настанов до утвердження активістської моделі політичної поведінки. За умов важливих змін в політичній свідомості наших громадян українська політична наука має активно досліджувати політичну культуру електорату України. Сьогодні дуже важливо осмислити ті доленосні зміни, що відбуваються в політичній культурі української нації, уточнити категоріальний арсенал

майбутніх ґрунтовних досліджень цікавих політичних феноменів сучасності. Останнім часом різко актуалізувалися проблеми вивчення політичної культури, яка віддзеркалює специфічно людський аспект функціонування політичних відносин. Розширення ступеню свободи в сучасних нових демократіях, передусім в українській демократії, активізувало дослідження суб'єктивного фактору. На мій погляд, саме концепція політичної культури дозволяє в перспективі визначити ті нові контури майбутньої політичної реальності, яка почала торувати собі шлях у 2004 році.

Концепція політичної культури має інтегративний характер. У цьому полягає її головна перевага над, скажімо, концепціями політичної свідомості. Політико-культурна концепція охопила низку явищ політичного життя, які до цього розглядалися ізольовано-історично: детерміновані цінності та норми, психологія нації, кроскультурні взаємодії тощо. Причому концепції політичної свідомості не змогли інтегрувати ці явища.

Натомість концепція політичної культури дозволила також вийти за межі інституціоналізму та висвітлити власне людський аспект функціонування та розвитку політичних відносин. Це мало важливе значення для подолання влади знеособлених структур та розвитку активності соціальних суб'єктів.

Зазначимо ще одну важливу особливість цієї концепції – вона дозволяє зрозуміти специфіку національного політичного життя через аналіз традицій, історичного досвіду народу, своєрідної системи цінностей. Відомий сучасний англійський політичний мислитель Дж. Грей у цьому зв'язку зауважує: „...Стабільне або реальне громадянське суспільство не може бути в своїй основі багатокulturним – для свого нормального існування протягом поколінь воно мусить мати скріплювальну тканину **спільної культури**. Спільна культура не обов'язково потребує єдиної релігії, та, звичайно, вона не передбачає етнічної гомогенності, але вона потребує дотримання певних норм та правил поведінки, та в наш час її зазвичай виражає єдине національне почуття” [1,с.56].

Без перебільшення можна констатувати, що на теперішній момент в політичній науці сформувалася політична культурологія, яка висувається на роль своєрідної теорії пізнання, головним принципом якої стає **культурний детермінізм**. Отже, розпочнемо з розгляду різних підходів до поняття політичної культури.

Політична культура (від латинського *cultura*, вирощування, виховання, освіта, розвиток) належить до числа феноменів, які вже досить тривалий час знаходяться в центрі уваги філософів, істориків, політологів та інших суспільствознавців. Політична культура як соціальне явище виникла раніше, ніж оформилося саме поняття, – з формуванням перших у світі державних утворень у IV-III тисячолітті до н.е. Певні елементи політичної культури вивчалися Платоном, Аристотелем ще в часи античної епохи. [2,с.45] В новий час увагу проблемам, пов'язаним з політичною культурою, приділяли Н.Макіавеллі, Ш.Монтеск'є. В XIX столітті політична культура знайшла своє важливе місце у дослідженнях багатьох вчених, які розробляли поняття „національний характер”.

Категорія „політична культура” уперше в більш-менш цілісному вигляді розглядалася в працях німецького історика та політичного філософа Й.-Г. Гердера. У XIX столітті це поняття зустрічається в роботах професора Московського університету В.Гер'є та професора Казанського університету В.Іванівського, американського суспільствознавця Е.Джеймса та ін. Значну увагу проблемам, що належать до сфери політичної культури приділяли А.Токвіль, К.Мангейм та інші. Помітний вплив на становлення поняття політичної культури мала систематизація К.Марксом чинників політичного розвитку суспільства. Великий внесок у розвиток концепції політичної культури зробив М.Вебер, який по суті справи сформулював її теоретичну предтечу – концепцію „суб'єктивно мотивованої соціальної дії” та привернув увагу до вивчення цінностей як каталізаторів соціальних змін.

Інтерес до феномена політичної культури корениться не тільки в теоретичних пошуках. Однією з причин посиленого інтересу до політичної культури стали власне безпрецедентні політичні проблеми, що виникали протягом усього ХХ сторіччя.

Зазвичай виділяють три періоди найбільшого інтересу до даного явища. По-перше, 20–30-ті роки, коли провідною стала тема досягнення соціальної стабільності; по-друге, це 60-ті роки, що поставили на порядок денний реформу політичної системи відповідно до соціальної перебудови, і, по-третє, це кінець 80-х – початок 90-х років – розпад СРСР і трансформаційні процеси у Східній і Центральній Європі.

Якими ж є основні підходи до визначення поняття „політична культура”? Наведемо найбільш поширені думки науковців, які сформувалися протягом останнього часу.

Розповсюджена інтерпретація поняття „культура”, у тому числі й „політична культура”, яка складає його основну частину, полягає в наступному: „у людей в процесі навчання та накопичення ними власного досвіду формуються більш-менш сталі, типові для певної спільноти „зразки” орієнтацій по відношенню до політичної системи, її інституцій, інших учасників політичного процесу, а також по відношенню до самого себе.” На думку відомого американського політолога Л. Пайя, „ці орієнтації, які задають порядок та надають значення політичному процесу та управляють поведінкою в політичній системі, і є політичною культурою” [3, р.218]. У певному сенсі поділяють цю думку щодо визначення поняття політичної культури автори Політологічного енциклопедичного словника: „Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб’єктів політичного життя” [4, с.263]. Тобто політична культура є спільною частиною існування двох соціальних систем: політичної та культурної. Через політичний свій зріз культура суспільства впливає на характер політичних стосунків, а ті, в свою чергу, чинять зворотній вплив на культуру суспільства. Як частина культурної системи суспільства політична культура охоплює ті культурні елементи, які стосуються політичних процесів. У той самий час, як чинник політичної системи політична культура концентрує в собі соціально-психологічні фактори політичного життя.

Г.Алмонд в аналізі політичної культури дотримувався функціонального підходу та розглядав політичну культуру як важливу частину політичної системи, передусім як *психологічний феномен*. На його думку, кожна політична система є включеною в особливий візирець орієнтацій на політичні дії, що і є політичною культурою. С. Верба, розвиваючи цю думку, висловив припущення, що політична культура суспільства складається з системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політична дія. Вона формує суб’єктивну орієнтацію на політику.

Г.Алмонд та С.Верба висловили думку, що політична культура обмежується сферою свідомості та є сукупністю психічних станів індивіда, які виявляються на трьох рівнях: когнітивному (пізнання), афективному (емоції) та оціночному (судження). Тобто засновники концепції політичної культури зводять її до сукупності сталих політичних уявлень, переконань, почуттів та оцінок. Тобто вони наголошують на суб’єктивних рисах політичної культури і не включають до неї політичну діяльність. Сформульоване Г.Алмондом і С.Вербою визначення політичної культури вважається класичним. [5,с.498]

А.Карднер та С.Вайт на противагу згаданим вченим навпаки акцентують увагу на об’єктивному аспекті цього явища, а саме на політичній діяльності та поведінці носіїв політичної культури.

Є.Вятр та Д.Пол переконані, що разом із „зразками” політичної свідомості до політичної культури обов’язково мають бути включені й „зразки” політичної поведінки. На їх погляд, далеко не все в нашій діяльності контролюється та фіксується свідомістю, що дає можливість стверджувати, що не всі моделі поведінки індивідів та груп можна пояснити моделями їхньої свідомості. Приблизно таку саму позицію зайняв відомий історик та політолог Р.Такер : „Культура є звичним образом життя суспільства, який включає як загально прийняті способи мислення, переконання, так і загально прийняті взірці поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до правління та політики.”[6,с.7]. При цьому важливо підкреслити, що йдеться про свідомість та поведінку як індивідів, так і різних спільнот, включаючи соціальні класи та нації.

Сучасний російський політолог Л.Іонін пропонує таке визначення поняття „політична культура” : „це сукупність настанов, вірувань, почуттів та всього іншого, які надають політичним явищам порядок та сенс та у підсумку управляють поведінкою. Вона включає в себе, відповідно, політичні ідеали та норми. Вона представляє собою, так би мовити, суб’єктивний вимір політики. Це політичне в індивідах. Вона пов’язує особу та політичні інститути, особу та політичну систему.

Це доволі загальне та не завжди визначене поняття. Щоб відчутти, що таке політична культура, можна назвати теми, які підходять під названу рубрику: політичні традиції, політичні ідентифікації, притаманні класам та групам типи політичної поведінки, формальні та неформальні аспекти політичного процесу, ступені знання або незнання політичних зв’язків та процесів, політичні забобони, політичні оцінки і т.д. і т.п.” [7, с.127]

Гадаю, що такі формулювання потребують деяких уточнень та доповнень, адже в такому вигляді є неповними.

На мій погляд, **політична культура** – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, орієнтацій, зразків поведінки, символів, яка склалася внаслідок історичного досвіду попередніх генерацій національної (соціальної) спільноти, транслюється від покоління до покоління, але має істотний трансформаційний потенціал та виявляється в діяльності суб’єктів політичного процесу та у функціонуванні політичних інститутів. На таке визначення поняття „політична культура” надихають нещодавні події в Україні, які отримали назву „помаранчева революція”. Небайдужа, активна політична поведінка величезних мас людей, які вийшли на майдани українських міст, щоби захистити свій політичний вибір, продемонструвала істотні зміни в політичній культурі українців, які нарешті відмовилися від своєї минувшини, що концентрувалася у фразі „моя хата з краю, нічого не знаю.”

Політична культура — це явище поліструктурне та багаторівневе. Існують різноманітні зв’язки політичної культури з різними суспільно-політичними процесами, які й визначають її складну побудову та організацію. Різноманітні внутрішні структури політичної культури відображають технологію формування політичної поведінки суб’єктів, становлення культурного цілого (тобто політичної культури окремої країни, регіону), наявність різноманітних субкультурних утворень тощо.

Одна із структур розкриває різноманітні способи ціннісної орієнтації людини на світоглядному рівні, коли вона свої індивідуальні уявлення про політику інтегрує в своє світосприйняття, на громадянському рівні, коли індивід поступово починає усвідомлювати свій політичний статус, свої політичні права та інтереси, а також обов’язок органів державної влади їх захищати, на власне політичному рівні ціннісних уявлень, коли людина виробляє власне ставлення до конкретних форм правління, політичного режиму, до своїх політичних однодумців та опонентів і т.ін.

Складність полягає в тому, що на кожному з цих рівнів у індивіда можуть виникати доволі суперечливі політичні уявлення. Причому ставлення до конкретних політичних подій змінюється, як правило, значно швидше аніж світоглядні засади. Через це сприйняття нових цілей та цінностей, переосмислення історії відбувається вкрай нерівномірно. Все це надає формуванню та розвитку політичної культури додаткову складність та суперечливість. А ступінь відповідності рівнів ціннісної орієнтації безпосередньо визначає характер цілісності та внутрішньої неоднорідності політичної культури.

Різність у виборі людьми тих чи інших ціннісних орієнтирів та форм політичної поведінки у чималій мірі залежать від приналежності до соціальних (класи, прошарки, страти), національних (етнос, нація, народ), демографічним (жінки, чоловіки, молодь, літні), територіальним (населення певних районів та регіонів), ролевим (еліта чи електорат) та іншим (релігійні, референтні та ін.) групам. Виникнення у індивідів ціннісних орієнтацій та відповідних форм поведінки на ґрунті групових цілей та ідеалів перетворює політичну культуру в сукупність субкультурних формувань, що характеризуються наявністю у їх носіїв істотних або несуттєвих відмінностей у ставленні до влади та держави, правлячим партіям, способів політичної участі.

У конкретних країнах найбільший політичний вплив можуть мати найрізноманітніші субкультури (наприклад, релігійні субкультури в Північній Ірландії та Лівані або етнічні в Азербайджані, колишній Югославії тощо). В цілому ж найбільше значення для життя і політичного розвитку суспільства має субкультура політичних лідерів та еліт, яка визначає характер виконання її носіями спеціалізованих функцій з управління політичною системою.

У цьому сенсі найбільш важливими елементами даної субкультури є здібності політичних лідерів та представників еліти представляти інтереси пересічних громадян (та передусім не перетворювати власне суспільне положення в спосіб досягнення лише індивідуальних цілей), їхні професійні управлінські здібності та якості, а також ті риси й властивості, які дозволяють їм набути та підтримувати авторитет, переконати громадськість у думці, що їхнє високе місце у владній вертикалі належить їм не випадково.

Взагалі уявлення про **структуру політичної культури** змінюються в науковій літературі в залежності від розуміння різними авторами співвідношення понять „політична культура”, „політична свідомість” та „політична ідеологія та психологія.” Оскільки політична культура включає в себе політичну діяльність, неусвідомлені архетипи поведінки, то це поняття є, без сумніву, ширшим поняття політичної свідомості. До складу політичної культури входять не всі елементи свідомості, а лише ті, які представляють з себе сталі та повторювані зразки.

Елементи структури політичної культури можуть розглядатися з точки зору функціональної значимості. Йдеться про „ядро” політичної культури, про той субстрат, який має транзитивний характер та передається з покоління в покоління. Це своєрідний фундамент або, кажучи мовою Джона Грея, „скріплювальна тканина” політичної культури тієї чи іншої нації. [1, с.56].

Цікава точка зору Е.Я.Баталова про те, що задля формування уявлення про структуру політичної культури необхідно визначити систему існуючих суб’єкт-об’єктних відносин, що складаються в ході політичного процесу. Це дозволить виокремити „культурний субстрат”, який представляє з себе найбільш повторювані та сталі елементи цих відносин, що безпосередньо проявляються в уявленнях, настановах, які притаманні суб’єктам політичного процесу, а також в їхній політичній поведінці [8, с. 135].

Політична культура характеризується як така, що має подвійну сутність, вона являє собою, з одного боку, підсистему політичної системи суспільства, а з іншого боку, підсистему його загальної культурної системи. Це спільне поле функціонування двох

систем суспільства: політичної та культурної. Через нього суспільна культура впливає на характер політичних стосунків, а ті, в свою чергу, здійснюють зворотній вплив на культуру суспільства.

Російський політолог Р.Мухаєв виділяє наступні 4 блоки елементів політичної культури, які в комплексі віддзеркалюють її змістовне значення : 1) політичні орієнтації, ідеали, погляди, знання, почуття, переконання та навички, 2) політичні норми, традиції, мова, звичаї, символи, стереотипи політичного життя, 3) політична поведінка та участь, 4) зрілість політичних відносин у суспільстві [9, с. 259].

На мій погляд, Р.Мухаєв досить комплексно структурує поняття „політична культура”. Дійсно, поняття „політична культура” охоплює не лише політичну свідомість, але й політичну поведінку. Лише будучи пов’язаними з готовністю до політичної дії, тобто в якості компонента соціальної установки, знання і уявлення про політичну систему або окремі її елементи набувають ознак політичної культури. Інакше ці знання та емоції можуть бути віднесені до політичної свідомості, але не до політичної культури. На відміну від політичної свідомості, яка є психічним відображенням політичної реальності й виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем і має на меті адаптацію до цього середовища або його зміну. Політична поведінка інколи носить імпульсивний характер, відбувається без регулятивного впливу політичних орієнтацій. З іншого боку, політичні орієнтації, зафіксовані під час опитувань, можуть не знаходити свого втілення в поведінці через відсутність необхідних для цього умов. Отже, свідомість на стільки включається в політичну культуру, на скільки вона обумовлює поведінку громадян.

Поняття „політична культура” охоплює не всю політичну свідомість і не всю політичну поведінку, а лише їх сталі, типові прояви. Окрім раціональних, логічних чинників політичної поведінки, вона включає й позасвідомі, афективні аспекти: типові прояви в політиці темпераменту, емоцій.

Пізнавальна цінність вже згаданого визначення політичної культури засновника її концепції Г. Алмонда полягає в тому, що воно містить інформацію про структуру даного явища, вказує на критерії, які окреслюють і водночас диференціюють політичну культуру та її предметне поле.

Вирізняючи політичні орієнтації-настанови як форми індивідуального буття політичної культури, Г. Алмонд водночас розподіляє їх за об’єктами, до яких відносить самого суб’єкта орієнтації – „Я” і політичну систему. Остання, в свою чергу, розкладається ним на три класи об’єктів:

- специфічні ролі, або структури, такі як законодавчі і виконавчі органи;
- носії ролей, такі як окремі монархи, законодавці і адміністратори;
- конкретні публічні політичні події, рішення та їх виконання.

Об’єкти, які складають предметне поле політичної культури, знаходять своє відображення у відповідних формах свідомості – уявленнях, почуттях, оцінкових судженнях. В дослідженні Г.Алмонда і С.Верби структура політичної культури набула вигляду сукупності запитань, спрямованих на отримання наступної інформації.

1. Якими знаннями про політичну систему взагалі і її „конституційними” характеристиками зокрема індивід володіє? Яке його емоційне ставлення до цих характеристик? Які його думки і судження про них?

2. Якими знаннями щодо політичних структур, еліт і лідерів він володіє? Які його почуття і думки стосовно цих структур, еліт і лідерів?

3. Що він знає про локальний рівень політики, про структури, індивідів і рішення цього рівня? Які його почуття і думки про них?

4. Якою мірою він усвідомлює себе членом своєї політичної системи? Що знає про свої права, обов'язки і можливості впливати на прийняття рішень? Які норми участі та поведінки він визнає і використовує? [10, с.37]

Ніби продовжуючи міркування засновників концепції політичної культури, російський суспільствознавець А.І.Дженусов розширив аналітичну перспективу структурування поняття „політична культура”. Він запропонував розглядати специфіку структури різних суб'єктів політичної культури (особистості, партії, суспільства). Оцінка рівня розвитку політичної культури особистості, на думку названого автора, визначається:

- рівнем загальної освіти, який робить можливим підвищувати рівень політичної компетентності, оскільки остання є також специфічним проявом загальної культури в політичній сфері;

- рівнем знання про політику, потребою в отриманні інформації;
- участю в суспільно-політичній діяльності (пасивна - активна);
- досвідом і вмінням суб'єкта політики прогнозувати політичні події, керувати соціально-політичними процесами, впливати на діяльність державних органів та інше;

- цінностями та цілями політичної діяльності (абстрактні - конкретні, відкриті - закриті, підвищення стабільності суспільства - дестабілізація, підвищення життєвого рівня всього населення країни - збагачення за рахунок інших);

- засобами використання (законні – незаконні, мирні – насильницькі);

- дотриманням моралі, закону, етичних норм.

Відповідно особа з високим рівнем політичної культури буде:

- мати високий рівень загальної і політичної освіти, стійкий інтерес до внутрішнього та міжнародного життя (один із проявів – регулярне читання газет, журналів, перегляд телепередач з відповідної проблематики);

- усвідомлюючи цілі, активно брати участь у політичній діяльності за допомогою громадських та державних організацій, ефективно реалізувати не тільки власні, групові, але й суспільно важливі цілі;

- діяти в рамках законності, не зачіпаючи прав і свобод інших суб'єктів політики;

- уникати погроз і шантажу, використовувати переговори, переконування, узгоджені з іншими соціальними суб'єктами політики;

- відповідально виконувати обіцянки та обов'язки, поважати інтереси і традиції своїх партнерів.

Відповідно, низький рівень політичної культури виражатиметься у відсутності загальної та політичної освіти, досвіду політичної діяльності, невмінні виявити і досягти за допомогою політичної системи своїх та спільних цілей, порушенні законів, у безвідповідальності.

Структура політичної культури суспільства, за версією А.Дженусова, складається з наступних елементів:

- рівня освіти населення і можливості його отримання, гуманістичної спрямованості політичної соціалізації;

- свободи в розповсюдженні та отриманні різноманітної політичної інформації;

- ефективності вирішення політичними інститутами, урядом питань задоволення потреб населення;

- ідеалів і цілей суспільства, різних соціальних груп, уряду та їх узгодження;

- наявності реальної можливості для всіх громадян брати участь в політичному житті, наявності конкуруючих політичних партій з багаторічним досвідом роботи;

- захищеності населення від свавілля влади, зазіхань злочинців;

- наявності легальних можливостей для населення регулярно контролювати і змінювати владу шляхом виборів, якщо остання не реалізує належним чином суспільні інтереси;

- дотриманні етики, моралі суб'єктами політики.

Показники кожного з цих факторів можна вимірювати за трьохбальною шкалою: низький, середній, високий. Високі показники з окремих елементів не завжди є благом. Так, надмірна свобода може породжувати хаос, дезорганізацію. Високі оцінки по всім показникам свідчать про завершення формування цілісної системи політичної культури суспільства і реалізації з її допомогою відносно стійких позитивних факторів впливу на політичний процес [11, с.115-118].

Такий підхід до аналізу політичної культури є досить конкретним і багато в чому універсальним, оскільки дозволяє вивчати політичну культуру не тільки суспільства в цілому, але й соціальних груп, окремих громадян. Дослідження структурних елементів кожного суб'єкту дозволяє повніше з'ясувати політичні ролі та функції, які ним виконуються. А розкриття системного взаємозв'язку елементів політичної культури надає можливість не тільки прогнозувати політичний процес в країні, але й впливати на нього. Суб'єктами політичної культури виступають класові та соціально-культурні спільноти людей, деякі з них в переломні періоди суспільного розвитку створюють соціокультурний авангард інноваційних змін.

Проте, як на мене, останні особливості політичних процесів, які пов'язані з виборчими кампаніями, особливо в Україні в 2004 році, вимагають збільшити їхній „статус” як найважливіших індикаторів політико-культурних змін. Пригадаємо, що у відомій статті Френсіса Фукуяма „Кінець історії” розглядалися економічні та політичні наслідки перемоги західного лібералізму. Головний зміст статті полягає в твердженні про загальнолюдське універсальне значення культурно-політичного досвіду Європи, який був перероблений у відповідності з традиціями азійських та американських суспільств. Ф.Фукуяма визначає його як політичний лібералізм, хоча сам термін є доволі умовним. Йдеться про традицію, що починається від Д.Локка, А.Сміта, Т.Джефферсона та концентрує такі цінності як *вільні вибори інститутів влади*, система „стримувань та переваг”, розподіл влади, правова держава та рівність усіх громадян перед законом, особисті свободи та захист прав меншостей. Ці універсальні цінності, пристосовані до національно-культурних умов певної країни, можуть виступити показниками зрілості та демократичності політичної культури того чи іншого суспільства.

Виходячи з вищевикладеного, можна зазначити, що **структура поняття „політична культура”** в концентрованому вигляді складається з трьох основних змістовних блоків: 1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови); 2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність); 3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури прийняття та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

Висновок, який можна зробити, полягає в тому, що концепція політичної культури залишається доволі плідотворним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації в напрямку знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним процесам категоріальних індикаторів, що дозволять найбільш яскраво відтворити та дослідити складні політичні явища та феномени, притаманні нашій швидкоплинній сучасності.

У зв'язку з цим хотілося б підкреслити, що культура електорального процесу на сьогодні є одним з **найперспективніших напрямів проведення подальших політичних досліджень**, адже дозволяє зрозуміти змістовний вектор одного з детермінаційних – виборчого процесу. Остання кампанія з виборів Президента України, що відбулася в 2004 році, продемонструвала необхідність проведення ґрунтовних розвідок, спрямованих на вивчення трансформаційних зрушень в політичній культурі українського електорату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грей Дж. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности / Дж.Грей. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
2. Платон. Держава // Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів/ Уклад., заг. ред.- проф., д-р істор. наук Г.Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. – Х.: Легас, 2002. – 463 с.
3. Pye L. Political Culture / L. Pye // International Encyclopedia of Social Sciences. N.Y. – 1961. – v.12. – P. 218.
4. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
5. Almond G. and Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond // Princeton, N.J. – 1963. – 128 p.
6. Political Culture and Leadership in Soviet Russia. From Lenin to Gorbachev / R. Tucker. – N.Y., L. 1987. – 217 p.
7. Ионин Л.Г. Политическая социология / Л.Г. Ионин. – М.: Прогресс, 1999. – 279 с.
8. Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества / Э.Я.Баталов. – М.: Наука, 1990. – 336 с.
9. Мухаев Р.Т. Политология: учебник для вузов / Р.Т. Мухаев. – М.: „Издательство ПРИОР”, 2000. – 430 с.
10. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – №4. – С. 122–134.
11. Дженусов А.И. Различие структур и уровней развития политической культуры / А.И. Дженусов // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – №4. – С.115-118.

© Поліщук І. О., 2009.

УДК 323.39:321.74”713”

Гарник Л.П.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

У статті розглянуто особливості формування політичної еліти близькосхідних країн. Аналізуються особливості та історичні закономірності процесу формування політичної еліти, а також введено категорію „коранічна демократія”, що являє собою різновид теодемократії. Робляться висновки щодо багатовекторності процесу формування політичної еліти в контексті модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу.

Ключові слова: політичні еліти, “Коранічна демократія”, політичний режим, релігійна складова.

Гарник Л.П.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

В статье рассмотрены особенности формирования политической элиты ближневосточных стран. Анализируются особенности, исторические закономерности процесса формирования политической элиты, а так же введена категория «Кораническая демократия», представляющая собой разновидность теодемократии.

Делаются выводы о многовекторности процесса формирования политической элиты в контексте модернизации политических режимов в странах Ближнего Востока.

Ключевые слова: политические элиты, «Кораническая демократия», политический режим, религиозная составляющая.

Garnyk L.

THE PECULIARITIES OF FORMING MIDDLE EASTERN POLITICAL ELITE

In the article the peculiarities of forming political elites in context of Middle Eastern political process are examined. The features, historical regularities of forming political elite's process are analyzed and also is introduced into practice category "Quran democracy", that is a variation of the teodemocracy. The conclusions as for multi-trend orientation of the forming political elite's process in the context of the modernization of political regimes in Middle Eastern countries are shown.

Key words: political elites, "Quran democracy", political regime, religious component.

На початку XXI сторіччя у західному суспільстві процеси глобалізації стають катализатором подекуди кардинальних змін ролі держави та деяких її складових, в тому числі у політичних елітах, їх цінностях і пріоритетах. Активізація процесів етнічного та конфесійного самовизначення, соціальні зміни та інтелектуальний розвиток ісламського світу, а також зростання кількості спроб протиставити його іншій частині людства, загострили потребу дослідити співвідношення процесів політичного самовизначення ісламського світу із зростаючими тенденціями глобалізації. Через це розвиток та еволюція форм політичної активності, що виникають на підґрунті догматів Ісламу, привертають до себе увагу світової спільноти.

Дійсно, політичні еліти залучені до різноманітних сфер і рівнів держави та суспільства. Вони займаються розробкою та впровадженням національних програм у царині освіти, охорони здоров'я, науки, а також задіяні у кадровій політиці, формують та корегують вертикаль влади. Політичні еліти вносять корективи у державний устрій, формують стратегію міжнародних відносин і презентують країну у світовому співтоваристві. Очевидним є той факт, що для реалізації чисельних соціальних, політичних і державних програм суспільство потребує таких фахівців, які б були спроможні співвідносити об'єктивні вимоги сьогодення з досягненнями мистецтва управління, а також ісламською специфікою, без урахування якої навіть сучасні запропоновані заходом інновації лишатимуться неефективними. Таким чином, важливим стає рівень якості політичної еліти.

Перед розглядом стану справ у країнах Близького Сходу та соціально-політичних процесів має сенс обговорити спочатку термінологічний інструментарій, який буде використано у нашому дослідженні.

Як відомо поняття „еліта” (від французького elite – найкращий, відбірний) означає кращих представників суспільства чи якої-небудь його частини. Найчастіше у світовій соціології ця дефініція означає осіб, які належать до вищого класу, тобто тих, хто здійснює владу у суспільстві. Важливість осмислення ролі еліти у суспільному житті дала початок численним теоріям еліт, більшість з яких ґрунтувалася на європейському досвіді і лише у сімдесятих роках минулого сторіччя доповнилася досвідом низки країн Сходу.

Особливістю близькосхідного політичного процесу є те, що політичні еліти приходять до влади шляхом насилля чи настільки давно захопили владу, що їх панування нині сприймається як єдино легітимне. Засіб утримання влади такою елітою – тотальний контроль над органами законодавчої та виконавчої влади, державними силовими структурами та засобами масової інформації. Поширений у західній соціології поділ еліт

на правлячу та пануючу для багатьох країнах Близького Сходу виявляється неприйнятним, оскільки правляча еліта зазвичай вживає всі можливі зусилля, щоб отримати контроль над усіма сферами господарства, чим перебирає на себе функції групи, яка панує у соціальному житті.

Безпосередньо класичні теорії еліт приділяють велику увагу ціннісному аспекту. Такі дослідники, як Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, Ф. Ніцше, Т. Адорно висловлювали думку, що еліти наділені особливими якостями, пов'язаними з природними здібностями, вихованням, що проявляються у спроможності до управління та боротьби за владу. Існування еліт, за їх вченнями, зумовлено суспільною нерівністю, коли у суспільстві одна його частина превалює над іншою завдяки наявності високих інтелектуальних якостей та моральних чеснот. Цікаво, що подібну думку (але з врахуванням догм Ісламу) поділяє і більшість ісламських вчених, наприклад, Фетхуллах Гюллен, Руххолла Хомейні (засновник Ісламської Республіки Іран), Мортеза Мотатарі (один із провідних ідеологів ісламської революції в Ірані).

Досліджуючи особливості формування політичної еліти у контексті близькосхідного політичного процесу, слід зробити декілька зауважень. По-перше, більшість західних і російських дослідників висловлюють певні сумніви щодо адекватності сучасних теорій „прозахідної” політичної модернізації та демократичного транзиту, характеризують близькосхідний політичний процес через призму розуміння та неупереджену оцінку регіональних закономірностей та їх різноманіття [1, с. 20]. По-друге, об'єкт дослідження потребує значного розширення методологічної бази та підходів, в тому числі, залучення методології регіонального аналізу. По-третє, дослідження близькосхідного політичного процесу на субрегіональному рівні пов'язано з поєднанням класичних теорій і нових концепцій та введенням нових дефініцій.

Так, наприклад, корифей західної політології Л.Пай, визнаючи існування незахідного політичного процесу, сформулював його сімнадцять специфічних закономірностей:

- 1) у незахідних суспільствах політична сфера тісно пов'язана з суспільними та особистими взаєминами між індивідами;
- 2) політичні партії зазвичай виступають речниками не власних політичних поглядів, а певного світогляду й способу життя;
- 3) наявність великої кількості різноманітних клік – специфіка незахідного політичного процесу;
- 4) завдяки особливостям сприйняття категорії політичної лояльності представникам політичної еліти у східних суспільствах належить велика ступінь свободи вибору довгострокової та поточної стратегії;
- 5) опозиційні партії та еліти, які зазіхають на владу, часто стають ініціаторами революційних рухів;
- 6) низька ступінь мобільності політичних еліт через повну чи часткову відсутність універсальної системи соціальних зв'язків у суспільстві;
- 7) політичний процес відрізняється високими темпами рекрутування нових політиків (процес самовідтворення політичної еліти, зумовлений потребою забезпечення сталості існування політичного режиму);
- 8) подекуди значна різниця у політичних цінностях та прихильностях різних поколінь;
- 9) часткова чи повна відсутність чітко окреслених уявлень щодо легітимності тих чи інших цілей та засобів політичних дій;
- 10) процес прийняття політичних рішень частково чи повністю залежить від інтенсивності та масштабу політичних дискусій;
- 11) дуже високий рівень взаємозаміни політичних ролей;
- 12) дуже мала кількість організованих груп інтересів, які мають конкретну, чітко окреслену функціональну роль;

- 13) представники політичної еліти прагнуть популярності у всьому суспільстві, не поділяючи його на соціальні групи;
- 14) частково аморфний характер політичного процесу сприяє тому, що подекуди позиції представників політичної еліти з питань міжнародних відносин чіткіші, ніж з питань внутрішньої політики;
- 15) емоційний та експресивний аспекти політики превалюють над процесом розв’язання проблем та визначення пріоритетів державної політики;
- 16) переважаючим типом лідерства є харизматичний;
- 17) політичні системи подекуди функціонують без участі політичних брокерів [2, с. 66 - 85].

Як бачимо, модель політики у суспільствах східного типу визначається формою суспільних та особистих взаємин, а влада, авторитет і вплив залежать значною мірою від соціального статусу індивіда. Отже, характер політичної боротьби концентрується не на альтернативних політичних курсах, а переважно на проблемах впливу.

Процес самовідтворення політичної еліти зводиться до процесу культурної соціалізації. Тут слід наголосити, що базова структура східного політичного життя – община, а політична поведінка на пряму чи умовно пов’язана з общинною ідентифікацією. Тому у контексті східного політичного процесу орієнтирами політичних еліт стають конкретні аспекти общинної політики, а не власна політична сфера діяльності. Запорукою перемоги у політичній боротьбі часто виявляється вираження та відстоювання „власного світогляду” та способу життя. Цим вони наближаються скоріше до громадських рухів, а у самому політичному житті різко зростає роль клік. Політична лояльність стає зумовленою не політичними цілями, а відчуттям ідентичності з конкретною політичною групою, а пов’язані з нею проблеми вирішуються на рівні внутрішньогрупових інтересів. Тому боротьба за владу точиться не між партіями, що представляють різні політичні інтереси, та не між групами впливу, які змагаються задля доведення переваг своїх адміністративних методів, а між різноманітними способами життя. У таких суспільствах єдиного політичного процесу не існує. Натомість спостерігається існування кількох практично незалежних політичних процесів, що пов’язані з різними способами суспільного життя. Через це представники політичної еліти у багатьох випадках не мають чітко окреслених границь влади, і державна бюрократія може фактично перетворитися у партію влади, а армія – виступати у ролі уряду.

Іншою специфічною рисою Близькосхідного політичного процесу є концентрація зусиль різноманітних неофіційних політичних організацій на підтримці найбільш впливової політичної партії. Тому політикові національного масштабу в цих суспільствах достатньо лише знаходитися у центрі політичного процесу завдяки тому, що його наділили владою „вищі сили”.

Згідно Коранічній традиції, абсолютна влада, у тому числі й політична, належить виключно Аллаху, а людина лише виступає його намісником на землі та зобов’язана слідувати за дотриманням законів релігії. На практиці ідея влади в ісламській традиції реалізується у концепціях „халіфату” у сунітів та „імамату” у шиїтів. У контексті цих концепцій поняття політичної еліти набуває різного значення. Якщо у сунітській традиції посада халіфа (очільника держави) є виборною, то імам у шиїтів „наступник місії Пророка у захисті віри та керуванні земними справами” – один з нащадків Алі, зятя Пророка Мухаммада та одного з чотирьох праведних халіфів. Тому історії відомі чисельні конфлікти, спричинені невизначеністю методів врегулювання суперечок за владу, що точилися між нащадками Алі щоразу, коли помирав наступний імам [3, с. 115]. Тут ще треба наголосити, що у шиїтів питання, пов’язані з діяльністю держави, належать до основ віри, а не до питань права, як у сунітів. Тому й виникають досить значні відмінності у процесах формування та суспільної ролі політичних еліт у цих контекстах.

Більшість мусульман поділяє думку, що правитель має бути підконтрольним спільноті (уммі), а влада халіфа повинна мати прикладний, функціональний, а не сакральний характер. Ібн Таймійя у своїй праці „Правова політика Шаріату” та Ібн Хазм у „Трактаті про народи та релігії” відзначали, що Іслам розглядає правителя лише як першого серед рівних [4, с. 5]. Згідно з ісламською традицією, правитель спирається на консультативну раду експертів „шуру”, представники якої обираються серед представників інтелектуальної еліти та відповідають, як і халіф, таким вимогам: соціальна активність, праведність, освіченість, пасіонарність, харизматичність. Зазвичай до складу шури входять як видатні релігійні вчені (факіхи), так і фахівці інших галузей. Головним завданням шури є контроль за дотриманням норм Шаріату у державній діяльності. Вона може формуватися як шляхом обрання, так і шляхом створення корпорації з представників різних верств населення. Тому розуміння принципу „вайлят аль-факіх” (правління експертів) суто як правління корпорації священнослужителів є частково хибним, хоча й подекуди актуальним для шіїтської традиції (Іран).

Однак, враховуючи чисельні відмінності в історичному та культурному розвитку країн близькосхідного регіону, зазначимо, що за умов приблизно однакового конфесійного складу, навіть у двох сусідніх державах генеза процесу формування політичної еліти має більше відмінних, ніж схожих рис. Наприклад, розглянемо Іран і Сирію, де представники політичної еліти переважно мусульмани-шіїти. В Ірані Конституцією чітко закріплено розподіл повноважень між рахбаром (духовним лідером країни) та президентом з метою унеможливити узурпацію влади. А в Сирії, де традиційно влада перебувала в руках алавітів (течія шіїзму), склалася ситуація, коли трансфер до вузького кола правлячої політичної еліти унеможлиблюється на законодавчому рівні й залежить від рангу претендента у релігійній ієрархії [5, с.71]. Більше того, цю особливість можна чіткіше побачити, використавши типологію політичних режимів країн Африки та Азії, запропоновану Е. Шилзом, до якої введемо ще одну категорію – „Коранічна демократія”.

„Коранічна демократія” – це політичний режим, різновид теодемократії. Його характерною особливістю є поєднання рис політичної демократії та дотримання релігійних догм, які є конституційно закріпленими й запобігають можливості концентрації політичної влади у руках представників тієї чи іншої складової (релігійної або світської) політичної еліти.

Теодемократія, як політичний режим передбачає домінуючу роль і всебічний вплив релігійної компоненти на політичні інститути та процеси [6, с. 23]. Характерною рисою теодемократії є те, що історичний спадок має виключно важливе значення, а більшість елементів політичної й правової культури зорієнтовано на конкретні історичні події минулого. Ця риса подекуди стає її слабким місцем, через неможливість поєднання минулого з сучасними реаліями. Так, наприклад, ідея побудови глобального халіфату, що широко пропагується низкою екстремістських організацій та угруповань, при детальному розгляді виявляється абсурдною та несумісною з розвитком світового політичного процесу. На відміну від неї, Коранічна демократія гармонійно поєднує у собі риси загальноєвропейських демократичних традицій (Великобританія, Франція, Болгарія) та історичної спадщини ісламської політичної культури. Тому Коранічна демократія є більш мобільною й може стати перехідною ланкою до встановлення політичної демократії у країнах Близького Сходу.

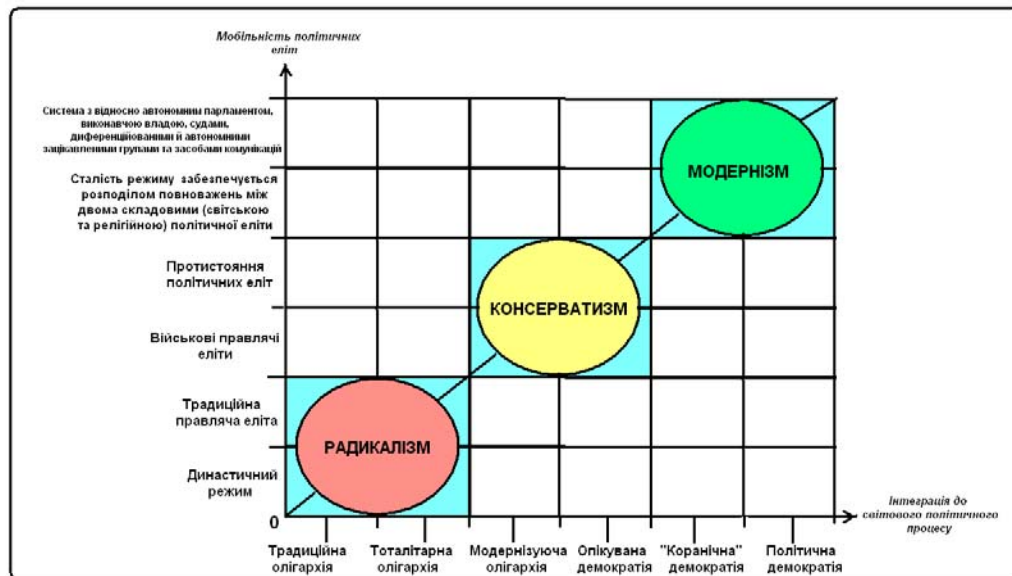

Рис. 1. Модель взаємозв'язку політичного режиму та якості політичної еліти.

Аналізуючи наведену на рис.1 модель, зазначимо, що якість політичної еліти залежить, по-перше, від типу політичного режиму, по-друге, від власної мобільності та здатності до інтеграції у світовий політичний процес та її швидкості. Спираючись на концепцію трансферу демократичних цінностей, визначаємо три етапи на шляху від тоталітаризму до політичної демократії: радикалізм, консерватизм і модернізм. Цікавою особливістю у світлі цієї тенденції є той факт, що на певному проміжку соціально-історичного розвитку країна може як прогресувати, тобто еволюціонувати, від традиційної олігархії до опікуваної демократії й далі, так і регресувати, набуваючи рис автократії (Сирія, Ірак, Катар, Єгипет). У цьому випадку політична еліта поступається власною мобільністю задля стабільності діючого режиму та усунення ймовірних конкурентів на політичній арені.

Деякі країни, такі як Саудівська Аравія, заради забезпечення сталості політичного режиму суворо дотримуються радикальних традиційних ідеологій, які практично не можуть еволюціонувати, через заскорублий спосіб життя соціуму. Архаїчним пережитком минулого також виступає алгоритм трансферу політичної влади. Так, місце у ієрархії політичної еліти визначається не тільки приналежністю та ступенем родинних зв'язків у родині засновника саудівської держави короля Абдель Азіза ібн Абдель Рахмана ібн Сауда. Окрім цього до складу політичної еліти також входять представники кланів Джилюві та Аль Шейх, родоначальником якого був засновник течії вакхабізму в Ісламі. До контреліти відносяться представники родової аристократії, так звані „араїфи” – нащадки Сауда ібн Фейсала, який був правителем країни у кінці XIX століття. Внутрішньокланова боротьба за лідерство набула актуальності на початку XXI ст., коли наближається час зміни поколінь у правлячій родині Аль Сауд. Але незважаючи на це, процес глобалізації поступово вносить свої корективи перш за все через розбудову економічних зв'язків і багатогалузеве міжнародне співробітництво [7, с. 10 - 13].

Так звана опікувана демократія, що прийшла на зміну модернізуючій олігархії (сучасний Ірак), є нестабільною через загострення соціальних і релігійних конфліктів через несумісність процесів вестернізації та архаїчного способу життя місцевого населення. Така демократія виявляє неспроможність до співіснування з архаїчною місцевою системою політичних еліт-кланів та ідентичністю. Країна-опікун з метою зміцнення демократичних інститутів зазвичай намагається прискорити зміну існуючої

еліти на більш до неї лояльну, розгортає на теренах опікуваної країни довготермінові та багатогалузеві гуманітарні програми.

Коранічна демократія на сьогоднішній день є характерною лише для Ісламської республіки Іран, де впродовж ХХ сторіччя здійснювався своєрідний „політичний експеримент”, наслідком якого стало оптимальне поєднання елементів історичного та релігійного спадку з сучасними тенденціями розбудови демократичного суспільства. Тому політична еліта Ірану відрізняється значною неоднорідністю. Як вже згадувалося вище, в ісламській концепції влади таке явище є цілком природним, і тому процес відтворення політичної еліти в Ірані йде у двох паралельних напрямках – світському та релігійному (ісламські університети). Такий дуалізм забезпечує розподіл зон впливу та сталість політичного режиму.

Цікавим буде також розглянути ситуацію у Туреччині, де спостерігається так звана „квзідемократія” та протистояння двох типів політичних еліт – світської та проісламської. [8, с. 2]. У сучасній Туреччині таке протистояння зумовлено радше не боротьбою за владу, а відстоюванням інтересів певних соціальних груп, які залучають релігійний чинник у якості каталізатора політичного процесу. Стосовно якісного складу політичної еліти у Туреччині слід зазначити, що на шляху до політичної демократії від стану модернізуючої олігархії її склад поступово змінювався й вплив військових кіл поступово пом’якшувався. Пошук компромісу та шляху конструктивного діалогу між ними розпочався лише нещодавно. Загалом можна зазначити, що можливості існування політичної демократії у країнах близькосхідного регіону не варто відкидати. Розбудова зовнішньоекономічних зв’язків та багатостороннього співробітництва у гуманітарних проектах поступово трансформуватиме не тільки царину господарського життя цих країн, а й спричинить гостру необхідність його гармонізації з внутрішніми політичними процесами.

Підсумовуючи наше дослідження, можна виділити такі тенденції, що характеризують особливості формування близькосхідної політичної еліти у контексті світового політичного процесу:

- 1) пошук оптимального шляху конвертації традиційних укладів політичного життя у процес модернізації політичного режиму з метою встановлення консенсусу між релігійною (традиційною, архаїчною) та світською (сучасною) його складовими;
- 2) традиційна пасіонарність представників політичної еліти залишається й сьогодні визначною рисою всіх близькосхідних суспільств, тобто виступає своєрідною константою політичного процесу;
- 3) рівень мобільності політичної еліти, що визначається ступенем толерантності, стає запорукою успіху акторів на політичній арені та виступає своєрідним каталізатором процесу модернізації політичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володин А.Г. Современные теории модернизации: кризис парадигмы / А.Г. Володин // Политическая наука. – 2003. - №2. - С.8-29.
2. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 66-86.
3. Прозоров С.М. Шиитская (имамитская) доктрина верховной власти / С.М. Прозоров // Ислам, Религия, общество, государство. – Москва, 1984. – 207 с.
4. Аль-Бахиясави. Демократия и народный суверенитет в Исламе / Аль-Бахиясави // Современная мысль. – № 7 - 8(77) – июль-август 2004. – С.5
5. Wright R. Islam and Liberal Democracy: Two Visions of Reformation / Robin Wright // Journal of Democracy - # 7.2(1996). – P.64-75.

6. Сигалов М.К. Общее и особенное в западноевропейской и мусульманской правовой культуре: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве” / М.К. Сигалов. – М.: Прогресс, 2006. – 26 с.
7. Яковлев А.И. Саудовская Аравия: поиски устойчивости в неустойчивом мире/ А.И. Яковлев // Азия и Африка сегодня. – № 5. – М.: Наука, 2009. – С. 10-13.
8. Kadir Yildirim A. Political Islam, Secular Elite and Democracy in the Middle East / A. Kadir Yildirim // Today's Zaman. – 07 January 2009, Wednesday. – P. 2.

© Гарник Л. П., 2009.

УДК 323+327](497)

Бірюкова О.О.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

СУЧАСНІ БАЛКАНИ: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена аналізу особливостей геополітичних та міжнаціональних процесів на Балканах. Аналізуються фактори, що негативно впливають на сучасний розвиток цих країн, встановленню їх політико-економічної стабільності і перешкоджають національно-культурній інтеграції балканських народів. Розглянуто перспективи зовнішньополітичного та міжнаціонального розвитку балканського регіону та акцентується увага на важливості перспективного співробітництва з українською державою.

Ключові слова: „балканізація”, постюгославський простір, фактори впливу, міжнаціональні конфлікти.

Бірюкова Е.А.

СОВРЕМЕННЫЕ БАЛКАНЫ: ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена анализу особенностей геополитических и межнациональных процессов на Балканах. Анализируются факторы, которые отрицательно влияют на современное развитие этих стран, установление их политико-экономической стабильности и препятствуют национально-культурной интеграции балканских народов. Рассмотрено перспективы внешнеполитического и межнационального развития балканского региона и акцентируется внимание на важности перспективного сотрудничества с украинским государством.

Ключевые слова: „балканизация”, постюгославское пространство, факторы влияния, межнациональные конфликты.

Biryukova E.A.

MODERN BALKAN: OF HOME POLICY PROBLEMS AND FOREIGN-POLICY PROSPECTS

The article is devoted to the analysis of features of geopolitical and international processes on Balkan. Factors which negatively influence on modern development of these countries, establishment of their polytical and economical stability and hinder to national and cultural integration of balkan people are analysed. The prospects of foreign-policy and international development of balkan region are considered and attention on importance of perspective collaboration with the Ukrainian state is accented.

Key words: „balkanyzation”, post-yugoslavian space, factors of influencing, international conflicts.

Одним із регіонів, який зазнав істотних геополітичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. й сьогодні лишається найбільш нестабільним регіоном на європейському континенті, є Балкани. Низка подій, що відбувалася впродовж тривалого історичного часу у балканському регіоні з часів Оттоманської імперії, сприяла закріпленню у масовій свідомості та у політичних колах Заходу його негативного образу як „порохового льоху”

Європи. Політичні діячі Заходу вважають, що за звичаями, культурою, рівнем життя балканські країни відрізняються від західноєвропейських, бо мають низьку політичну культуру, роз'єднані, знаходяться у стані постійного конфлікту одна з одною та не здатні самостійно вирішувати важливі проблеми регіону. Відтак „балканізація” стала синонімом крайньої роздробленості. Саме Балканському півострову властиве суперечливе поєднання сучасності з минулим, що веде до появи соціально-економічної й політичної багатоукладності, загострення й накладення один на одного різномірних конфліктів, зрештою відбуваються процеси перерозподілу кордонів і утворення нових незалежних держав. Зокрема це стосується проблеми визначення статусу Косова та врегулювання міжетнічних і регіональних протистоянь. Тут проходить найбільш нестійка, розмита межа між християнською та мусульманською цивілізаціями, для якої характерно нестабільність, висока конфліктність різних етносів, конфесій. Міжетнічні та релігійні конфлікти на Балканах найчастіше не визнають державних кордонів, втягуючи у себе інші, небалканські країни й міжнародні організації, що частково підтверджує концепцію „цивілізаційного розлому” С. Хантінгтона [1]. Для сучасних Балкан характерними лишаються політична напруженість у взаємовідносинах між країнами, тривалість міжетнічних суперечок, тенденція активізації національно-радикалістських рухів.

Науковий інтерес до Балкан визначається їхнім місцем у житті Європи як у минулому, так і в майбутньому. Головними центрами напруги на Балканах, у Європі в цілому стали в 90-і роки Боснія й Косово. Умиротворення цих районів зажадало втручання багатьох держав, міжнародних організацій, включаючи сили НАТО. У цьому випадку мали місце не тільки європеїзація Балкан, але й балканізація Європи [2]. Зрозуміло, що політики й науковці задаються питанням, наскільки тривким виявиться тендітний мир, підтримуваний Дейтонськими угодами, і чи не постигне їх доля Версальського договору?

Балканський контекст залишається актуальним і сьогодні, бо є не лише зоною підвищеної міжетнічної конфліктності та постійної конфронтації інтересів великих геополітичних гравців (США, ЄС, Росія), а й може стати корисним для української держави досвідом з точки зору інтеграції в європейські і євроатлантичні структури.

Перебіг подій протягом останніх десятиліть на Балках необхідно розглядати, по-перше, з точки зору взаємодії як доцентрових, так і відцентрових тенденцій, що проявлялися упродовж ХХ ст. – на початку ХХІ ст.; по-друге, в контексті змін геополітичної ситуації в світі; по-третє, з урахуванням специфіки політико-економічних відносин і міжнаціонального розвитку в даному регіоні.

Історичний досвід розвитку сучасного світу переконливо свідчить про дієвість двох протилежних тенденцій: з одного боку, інтеграції держав, з іншого – постійне виникнення нових державних утворень. Важко не погодитися з французьким дослідником П. Боніфасом, що ми живемо в століття розпаду [3]. У 1990-і роки спостерігався ефект матрьошки, коли великі федерації СРСР, СФРЮ й ЧСФР розпадалися на окремі держави. Сьогодні наявна тенденція до розколу цих країн на ще більш дрібні частини (останній приклад – Косово). Збільшення кількості держав іноді пов'язане з поширеним уявленням про те, що створення власних держав – це шлях до розв'язання тих проблем, з якими зіштовхуються сьогодні багато націй. За прогнозами науковців, у світі може з'явитися ще близько 200-300 держав. Саме в цьому, на наш погляд, полягає одна з найбільш серйозних і злободенних проблем, з якими зіштовхнеться світове співтовариство в ХХІ ст., адже подальше збільшення кількості держав може призвести до порушення порядку на міжнародній арені, тому що нові держави здебільше, швидше за все, виявляться політико-економічно слабкими й національно безликими. Найбільш вірогідним претендентом на подальше дроблення внаслідок поглиблення мовних, етнотериторіальних, релігійних протиріч і економічних розходжень між його частинами лишається Балканський регіон.

Сучасні Балкани являють собою зону стратегічного контролю, де зіштовхуються інтереси великих держав, адже їх геополітична позиція (розташування на стику трьох континентів та вихід до Адриатичного, Чорного, Егейського і Іонічного морів) надає широкі можливості геостратегічного співробітництва. Як і кілька століть тому, за панування у цьому регіоні йшли війни, так і сьогодні точиться боротьба через економічні та політичні інтереси. Наявність у цьому регіоні практично найбільшого сховища в Європі корисних копалин – гідротермальні родовища свинцево-цинкових руд, міді, сурми, молібдену завжди робили цей регіон одним з основних центрів тяжіння для держав Заходу. Наразі ж підступи до Середземноморсько-Чорноморського басейну стають стратегічно ще більш значимими з погляду доставки енергоресурсів. Зовнішньополітичні зусилля Євросоюзу спрямовані на утвердження себе в якості потужного регіонального гравця. Присутні тут інтереси, а відтак і важелі впливу й Північноатлантичного альянсу. Начасі остаточно сформувалися позиції всіх ключових геополітичних гравців у регіоні – ЄС, США та Росії. На нашу думку, дезінтеграційні процеси, що відбуваються останніми роками у балканському регіоні, є геостратегією США, які прагнуть не допустити інтеграцію балканських країн в європейські структури, а відтак – і контролю з боку ЄС над балканським регіоном. З іншого боку, США прагнуть „витіснити” звідси Росію, для якої Балкани – єдиний регіон за російськими межами, де її зовнішня політика традиційно не тільки враховувала етнічний і релігійний фактори, а й ефективно використовувала їх. Для США важливо не тільки послабити позиції Росії на Балканах, але й „подарувати” Європі довгострокове вогнище напруги, що унеможливить перетворення ЄС на потужний геополітичний центр сили.

Свого часу економічна й військово-політична міць Радянського Союзу була основним стримуючим чинником проти будь-яких спроб перегляду світоустрою, що склався після Другої світової війни, забезпечуючи баланс сил і інтересів провідних світових країн. Розпад СРСР став поштовхом для ланцюгової реакції „етнічного ренесансу” в Югославській федерації. Національні амбіції, образи, що накопичувались упродовж століть, активно розпалювані країнами католицького й мусульманського світу, привели до виходу у 1991 р. Хорватії й Словенії зі складу Югославії. При цьому був створений небезпечний прецедент порушення прийнятого ОБСЄ порядку післявоєнного устрою Європи й нехтування конституційно-правової системи Югославії. За підтримки країн Північно-Атлантичного альянсу зі складу Югославії у 1992 р. вийшли мусульмано-хорватська Боснія й Герцеговина. До грудня 1998 р. хвиля сепаратизму захлиснула автономний край Косово, населений переважно мусульманами. Проте замість мирного вирішення міжетнічних суперечностей, країни – члени НАТО наважились на силове розв’язання косовської проблеми.

Внаслідок дроблення федеративного простору утворилися міні-держави, у більшості яких наразі відсутня стабільність політичних інститутів, що забезпечують демократичний розвиток; не вирішені питання взаємин титульних націй і національних меншин та питання дотримання прав людини; в ряді країн втрачена частина політичного суверенітету й установлені протекторати в різних формах. Внутрішня ситуація в кожній із країн колишньої Югославії, як і раніше, впливає на міжетнічні відносини на всім постюгославському просторі і на регіональну стабільність. Сьогодні комплекс відносин між країнами балканського регіону не вичерпується питаннями дотримання принципу непорушності кордонів, порушенням прав і свобод людини. На Балканах значну роль відіграють і такі фактори, як історична пам’ять, введення в дію законів, що обмежують громадянські і політичні права невідоміючих етноспільнот і т.д. На масову свідомість балканських народів дотепер впливає відчуття історичної несправедливості, що виявилось в поділі націй, урізуванні території країни. Ці настрої іноді підігриваються офіційними й академічними колами, засобами масової інформації всередині самих країн. Загреб і

Белград об’єктивно є не тільки „історичними суперниками”, а й політичними опонентами, а Боснія й Герцеговина – своєрідною „точкою дотику” їхнього впливу. Македонія й Косово залишаються головними „проблемними країнами” в регіоні.

Не зважаючи на взаємозалежність протиріч на сучасному балканському просторі, кожне з них має свою природу, темпи розвитку, форми та методи розв’язання, і специфіка яких зумовлюється потужним впливом різних факторів.

Історичні та геокультурні фактори. Сучасні Балкани являють собою досить складну модель історичного та політико-культурного розвитку, що конструювалася як на ґрунті власних вікових традицій, так і під впливом Сходу й Заходу. Деякою мірою вони є „простором між Сходом і Заходом”, але їхня історична, географічна й культурно-цивілізаційна належність до Європи – незаперечний факт. Протягом тривалого часу тут змішувалися різні національні ідеї, релігії й культури, що спричинило конфліктний характер розвитку балканських народів та розбіжності зовнішньополітичних пріоритетів на тому самому історичному відрізку часу. Усе це зрештою сформувало особливості балканського менталітету та сприяло укоріненню в колективній підсвідомості цих народів непевності й страху. Вони були змушені постійно боротися за збереження власної релігії, мови й культури та навіть захищати своє фізичне існування. Звідси – їхня виняткова чутливість до подій і явищ, які можуть загрожувати їхній самобутності, території або державі. Це пояснює, чому західним спостерігачам і дослідникам, що сповідують принципи західного раціоналізму, важко зрозуміти поведінку балканських народів і їхню „непередбачену реакцію”. Безумовно, все це необхідно мати на увазі при пошуках формули відновлення миру на Балканах.

Формування національної свідомості народів балканського регіону, який перебував у складі імперій (з IV ст. - Римської та Візантійської, з XIV - Оттоманської), відбувалося під впливом християнського й мусульманського світів, що позначилося на прихильності більшості теперішніх жителів Балкан до православ’я й водночас – значного поширення ісламу. Іншими словами відбувалася поляризація в етно-релігійній самоідентифікації балканських народів. Релігійний зріз на Балканах зумовлений переважно етнічним походженням населення. Болгари, греки, македонці, серби, румуни, чорногорці здебільше сповідують православ’я. Проте серед македонського населення через наявність великої групи албанців (25,2%) і турок (3,9%) значного поширення набув іслам, який сповідують слов’яни-мусульмани, турки і більшість населення Албанії (70%). У Боснії та Герцеговині, які принципово відрізняються від інших балканських країн своїм украй складним і суперечливим історичним розвитком, сформувалася не єдина нація, а існують три етнонаціональні групи: боснійці-мусульмани (48 %), серби (37 %) та хорвати (14,3 %). Їх релігійні уподобання відповідають традиційним віросповіданням цих етноспільнот (40% населення – мусульмани, 31 % – православні християни, 15 % – католики). Католицизм поширений серед хорватського й словенського населення. Крім того, на Балканах мирно співіснують протестантизм та іудаїзм, що здебільшого сповідують національні меншини – німці, євреї, словаки, чехи, угорці та ін. [4]

Етнічний та мовний фактори. Балкани є дуже складним в етнічному відношенні регіоном. При створенні Соціалістичної Федеративної республіки Югославії, що складалася із шести республік, основним критерієм їхнього утворення був етнічний склад населення. На початку 1990-х р. у Чорногорії проживало 61,5% чорногорців, у Хорватії 77,9 % становили хорвати, у Сербії (з автономними краями: Воеводіна, Косово й Методія) 65,8 % - серби, у Словенії – 87,6% словенців. Цей найважливіший фактор згодом був використаний ідеологами національних рухів і сприяв розпаду федерації. Під час громадянської війни від Великої Югославії наприкінці XX ст. відділилися чотири з шести союзних республік: Боснія й Герцеговина, з трьома основними вищезазначеними етнонаціональними групами; Македонія, що має за переписом (2002 р.) у своєму складі -

македонців (64,2%), албанців (25,2%), турок (3,9%), циган (2,7%), сербів (1,8%) й 2,2% інших національностей [5, с.34-35]; Словенія та Хорватія з незмінними позиціями домінуючих етносів. Словенці у своїй країні складають близько 83%, серед інших етносів виокремлюються серби (2%), хорвати (1,8%) та боснійці (1,1%) [4]. Серед сучасного населення Хорватії домінують хорвати (89,6%) й значно скоротилася чисельність сербів (з 12% у 1990 р. до 4,5%) [6]. Після проведення референдуму про незалежність у Чорногорії (21 травня 2006 р.) припинила своє існування Державна Співдружність Сербії й Чорногорії, що стала правонаступницею СФРЮ і СРЮ в 2003 р. Сербія й Чорногорія також стали незалежними державами. За переписом населення у Чорногорії (2003р.) чорногорці склали 40,6%, серби – 30%, боснійці - 13,7%, албанці - 7,1%, хорвати - 1,1% [7]. За даними ІНАПРО, сучасне населення Сербії складають серби (82,9%), угорці (3,9%), боснійці (1,8%), цигани (1,4%), черногорці (0,9%) та інші національності [4]. Сьогодні майже кожна країна балканського регіону має у своєму складі представників етнічних груп інших титульних національностей, а також значну кількість угорців, турок, італійців, болгар, греків, циган і румун. Важливу роль відіграє і мовний фактор. Близько 70% населення колишньої Югославії (в першу чергу серби, хорвати, черногорці) говорило на сербсько-хорватській мові, що не мала статусу єдиної державною мови. Виключення становила армія, де діловодство велося сербсько-хорватською (на основі латинської графіки) мовою. Конституція СФРЮ підкреслювала рівноправність мов, і навіть при виборах бюлетені друкувалися на 2-5 мовах. Існували албанські школи, а також угорські, турецькі, румунські, болгарські, словацькі, чеські й навіть українські. Видавалися книги, журнали. Однак останніми десятиліттями мова стала предметом політичних спекуляцій.

Етнічна та релігійна строкатість Балкан укупі зі стереотипами, що нашаровувалися протягом віків і „живими спогадами” подій останніх років, які наповнені прикладами приниження національної гідності, геноцидом і кривавими війнами, поки що є, скоріше чинником деконсолідації. Серед характерних ознак міжнаціонального розвитку Балкан можна визначити такі:

- наростання тенденції латентних і відкритих міжнаціональних конфліктів у регіонах з поліетнічним складом населення;
- поглиблення внутрішніх міжнаціональних протиріч та їхня трансляція на міждержавний рівень;
- непримиренна позиція націоналістично налаштованих сил стосовно „права голосу” інших етноспільнот, що мешкають разом з ними.

Економічні фактори. Слід враховувати й ту обставину, що Балкани в економічному плані є найменш розвиненим європейським регіоном. Боснія й Герцеговина, Македонія, Чорногорія й Косово відставали в економічному розвитку від Сербії. Це приводило до розходжень у доході різних етнонаціональних груп і підсилювало протиріччя між ними. Економічна криза, безробіття, жорстока інфляція, девальвація динара підсилювали відцентрові тенденції в країні, особливо на початку 1980-х років. Суттєві соціально-економічні розбіжності між балканськими країнами чітко простежуються і сьогодні. Не зважаючи на певний прогрес в установленні економічних зв'язків та підписанні угод про партнерство і співробітництво між країнами, дотепер не сформовано єдиного економічного простору, відзначається повільне здійснення економічних реформ і посилюється залежність економічного розвитку від дотацій.

Усе це свідчить про збереження складнощів у взаємовідносинах кожної окремо взятої балканської країни із сусідніми державами. На нашу думку, можна виокремити принаймні три ключових питання, що позначаються на внутрішньополітичному розвитку Балкан: „македонське питання”, „албанський націоналізм” та незалежність Косово.

Проблема, що набула дискусійного характеру та вийшла за рамки двосторонніх відносин, – так зване „македонське питання”. Болгарія першою визнала Македонію як

незалежну державу, однак заперечувала факт існування самостійної македонської нації та мови, аргументуючи свою позицію насамперед мовною близькістю та тим фактом, що сучасна Македонія перебувала свого часу у складі Болгарії. Етнографи вважають македонців етнічними болгарами, такої ж точки зору дотримується й болгарський уряд (македонці – це болгари, а македонська мова – діалект болгарського). Точка зору Македонії з цих питань прямо протилежна: країна має власну національну мову, культуру та державу. „Мовний конфлікт” між двома державами швидко поширився на політико-правову сферу, що негативно позначилося на стратегічно-партнерських взаєминах двох країн. Справа дійшла до того, що Болгарія запропонувала використати у двосторонніх відносинах як робочу англійську мову. „Потепління” у двосторонніх стосунках відбулося з визнанням Болгарією в 1999 р. існування македонської мови, що було зумовлено переважно поточними кон’юнктурними міркуваннями. Однак її офіційне визнання на політичному рівні не означає миттєвих радикальних зрушень як у суспільній свідомості, так і у поглядах на цю проблему вчених. Болгарський політикум побоюється, що населення болгарського Піринського краю також оголосить себе македонцями, і в країні з’явиться нова нацменшина, яка може зажадати національно-культурної автономії, маючи заступника в особі Македонії. Іншими словами, різко збільшиться кількість проблем, з якими Болгарія вже зіштовхується через наявність у країні турецької нацменшини.

Як відносини „підвищеної складності” можна охарактеризувати нинішні македонсько-грецькі стосунки. Зоною постійною конфронтації між двома країнами з початку отримання незалежності Македонією і дотепер (на 2009 р.) є категоричне несприйняття Грецією назви країни „Македонія” зі столицею у Скоп’є. Саме Греція блокує вступ Македонії до НАТО і ЄС, аргументуючи це тим, що визнання міжнародним співтовариством назви „Республіка Македонія” порушує угоду щодо дотримання добросусідських відносин між двома країнами, оскільки націоналістичні організації в Македонії претендують на всю територію стародавньої Македонії. Грецьке керівництво наполягає на зміні попередньої назви колишньої югославської республіки за рахунок внесення в нього пояснювального елемента, що дозволило б розрізнити її з північною історичною областю Македонії, яка належить Греції і складає понад 50%. На думку науковців і політичних кіл Греції, це унеможливить експансіоністські претензії у майбутньому та сепараційні тенденції серед населення цієї області. Такої ж думки дотримується й більшість населення Греції. За даними опитування, проведеного компанією „Паблік Ісью”, приблизно 95 % греків схвалюють вето (щодо вступу Македонії до структур Північноатлантичного альянсу з теперішньою назвою), до якого вдався прем’єр-міністр Греції на саміті альянсу в Бухаресті. У цілому ж Македонія не сприймається у суспільній свідомості як загроза Греції: 68% греків вважають, що сусідня країна представляє „дуже малу загрозу”, що пояснюється тим фактом, що, на думку 90 % респондентів, сусідня країна „має потребу в Греції, щоб вижити”. Проте, переважна частина греків (7 з 10 опитуваних) упевнені, що „слов’яномакедонської нації” не існує [8].

Македонія має проблеми й з іншими сусідами. Дотепер не налагоджені дипломатичні відносини із Сербією. Каменем спотикання є зовнішньополітичні (євроатлантичні) орієнтації Македонії та підпорядкування македонської політичної еліти курсу США на Балканах щодо албанського питання й косовської проблеми. Другим вузлом протиріч між македонською та сербською націями стала релігійна сфера. Наразі між православними Сербією й Македонією фактично відсутній єдиний духовно-релігійний простір (про гостроту конфлікту свідчить той факт, що сербські священики до останнього часу не допускалися на територію Македонії, навіть для проведення служб у сербській громаді). Сербська Православна Церква не визнає статус Македонської Православної Церкви, що в 1967 р. відокремилась в самочинну автокефалію. Слідом за Сербською патріархією жодна з офіційних православних помісних церков не визнала відділення МПЦ, продовжуючи

вважати її частиною СПЦ. На думку К. Степанової, неканонічний характер МПЦ, „відірваної” від іншого православного світу, залишається однією із серйозних перешкод на шляху налагодження двосторонніх відносин Сербії і Македонії [9].

Зовсім протилежна ситуація з ісламом. Наявним є не просто близькість, а повна духовно-релігійна спорідненість албанців Косово, південної Сербії й Македонії. Це дозволяє припустити, що у випадку зростання ролі релігійного фактора у загостренні конфлікту й міжетнічної ворожнечі між країнами, його найбільш імовірно можна буде записати в актив албанської сторони.

Важливою конфліктогенною проблемою останніх років є політична активність албанської національної меншини, яка компактно проживає в прикордонних з Албанією та Косовим районам Македонії. Вимоги македонських албанців, викладені, наприклад, у Декларації про рівноправний статус албанців у Македонії (1991 р.), Зверненні до парламентаріїв про внесення змін у Конституцію (1992 р.), полягають в одержанні статусу державотворчого народу, політичної автономії, а також проголошення албанської мови державною поряд з македонською на основі внесення відповідних виправлень у Конституцію. Активні політичні процеси серед албанців Албанії та Косового, а також загострення суперечностей на релігійному ґрунті активізує націоналістично налаштовані сили македонських албанців на участь у боротьбі за „Велику Албанію” (що включає західну Македонію, південну Чорногорію, частини південної Сербії, Косово й власне Албанію) чи хоча б за приєднання до Косового. Це, на нашу думку, ставить під загрозу подальше національно-державне існування країни й наближає наступну, після „незалежності Косова”, фазу геополітичної трансформації на заході Балкан – поглинання „албанським фактором” значної частини Македонії.

Етнічні албанці є значним сегментом населення на Балканах, кількість якого швидко зростає. За даними перепису в Македонії 2004 р., частка албанців складала майже третину населення [5], що сьогодні позначається на гострому політичному протистоянні між партіями країни. Не зважаючи на гарантії на офіційному рівні щодо надання необхідних прав і свобод албанському населенню як національній меншині, у 2008 р. албанська опозиція в Македонії вступила у відкриту політичну боротьбу, мета якої – криза влади, формування керованого уряду і зрештою – розподіл країни. Слід погодитися з офіційною позицією македонської громади, що зміна статусу албанської меншини й утворення її політико-автономної одиниці на території республіки поставить під загрозу цілісність держави. На нашу думку, екстремістська діяльність політичних сил албанців сприяє загостренню міжнаціональних протиріч, не залишаючи практично жодної можливості для реального політичного діалогу й пошуку конструктивних рішень. Таким чином, проблема македонських албанців на сьогодні залишається нерозв’язаною.

До „проблемних” балканських країн належить Боснія і Герцеговина. Підписання Дейтонських угод в 1995р., що поклало край міжетнічній конфронтації на її території, не надає гарантій збереження теперішнього устрою країни як своєрідної конфедерації – Республіки Сербської та Мусульмано-Хорватської Федерації, які за оцінками аналітиків, скоріше не співробітничать, а конкурують одна з одною [10]. За роки після набрання чинності Дейтонського мирного договору в усіх трьох етногрупах остаточно сформувалися власні політичні та військові еліти, і надзвичайно загострилося відчуття національної відокремленості. Подальша етнічна самоізоляція, поглиблення етнічно-релігійних розбіжностей призводить до пробуксовки політико-адміністративних реформ у країні, недієздатності уряду, загострення внутрішньополітичних суперечностей та уповільнення темпів економічного розвитку країни. Західні експерти визнають, що наразі Боснія й Герцеговина зберігаються винятково завдяки потужному впливові міжнародного співтовариства, що у свою чергу, не виключає можливість приєднання Сербської Республіки до Сербії, а хорватської частини федерації – до Хорватії. Нестабільність у

міжнаціональних відносинах позначається на міграційних процесах у країні, про що свідчить зменшення частки сербів і хорватів.

У той же час напруженість зберігається й у хорвато-сербських відносинах. Це пов'язано зі становищем сербів у Хорватії. Вони нерідко змінюють національність, прізвища, приймають католицизм. Звільнення з роботи через етнічну приналежність стає повсякденною справою, що підживлює „великосербський націоналізм” на Балканах.

Про активізацію албанського руху та процесу подальшого перекроювання кордонів на Балканах (що можна розглядати як початок нового етапу в історії Балкан), свідчать події останніх років в Косово і факт проголошення його незалежності. Практично обидві сторони косовського конфлікту (албанці й серби) активно експлуатують власну національну історію для виправдання своїх позицій. І серби, і албанці вважають цю землю своєю. На думку українського дослідника А.Кіссе, територія Косово була центром і колыскою сербської державності і тому має величезне значення для подальшого культурно-цивілізаційного розвитку Сербії [11, с.201].

Законодавчо закріплена двомовність в краї (проіснувала до 1989 р.) надавала рівні права обом етнічним громадам. Однак у повсякденні загальноприйнятою нормою стало ведення діловодства сербохорватською мовою, що була мовою міжнаціонального спілкування у колишньому югославському просторі, на основі латиниці. Поступове збільшення диспропорції між чисельністю албанського і слов'янського населення фактично привело до перетворення краю на мононаціональний (сьогодні понад 90% населення Косова – албанці). Етнодемографічні особливості ситуації в Косово (висока народжуваність серед албанців, еміграція сербів) дуже часто були предметом масштабних політичних спекуляцій як у колишній Югославії (особливо в Сербії), так і у світі. Геополітичні гравці, зацікавлені у дробленні Європи та у послабленні сербських позицій, стимулювали й використовували сепаратистські рухи албанців. Наразі косовський конфлікт розцінюється вітчизняними дослідниками як необхідний етап реалізації великого проекту по зміні кордонів на Балканах і створення нової національної держави. Найважливішим нам видається політичний аспект косовських подій – визнання міжнародним співтовариством самої можливості перегляду післявоєнних кордонів у регіоні, і, головне, – права на життя геополітичних проектів учасників Гітлерівської коаліції. Визнання незалежного статусу Косова відбувається за рахунок сербських інтересів і з порушенням прав сербських меншин у Косово, адже і зараз міжнародні організації неспроможні гарантувати їм права. На думку О.Неменського, проголошення незалежності Косово – не є самоціллю для косоварів. Найважливішим є реалізація ідеї „Великої Албанії” та формування балканської „мусульманської дуги” від Албанії через Косово, західну Македонію, Боснію, південно-східну Болгарію до Туреччини. На новому прапорі Косово шість зірок, що символізує національні громади албанців розділені нині по різних державних утвореннях: Албанія й Косово, сербські Медведжа й Прешевська долина, а також значна частина Чорногорії, Західна Македонія й грецька Чамерія. Оскільки ж сьогодні Захід, нерідко вдаючись до подвійного стандарту, підтримує на Балканах мусульман, яким також допомагають ісламські держави, цілком можливий варіант втілення такої ідеї в життя [12]. Крім того, визнання незалежності Косово може стати дійсно вирішальною подією, а саме ввергнути сусідські країни у тривалі й гострі конфлікти, адже післявоєнний принцип непорушності кордонів практично буде анульований. Де-факто буде створений прецедент легітимації відторгнення окремих територій у держав. На думку українських експертів, косовський прецедент несе пряму загрозу Україні.

Таким чином, сучасні Балкани характеризуються комбінацією як колишніх проблем (міжетнічна напруженість, суперечки через кордони, тероризм, торгівля наркотиками й зброєю), так і нових, що виникли внаслідок воєнних конфліктів (біженці, вимушені

переселенці; гуманітарні проблеми, масове безробіття тощо). Серйозною перешкодою на шляху їхнього розв'язання є:

- відсутність договірно-правової бази з регулювання міжетнічних відносин;
- застосування недемократичних методів у розв'язанні протиріч між сторонами конфлікту;
- домінування політичних інтересів над правовими нормами.

На сьогоднішній день „миротворці” домоглися припинення відкритих боїв, але ситуація на Балканах залишається вибухонебезпечною, адже жодна міжнародна організація (ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО) неспроможна розв'язати міжетнічні проблеми на Балканах. З іншого боку, „європейська перспектива”, обіцяна країнам регіону з Брюсселя, може стати саме тим фактором, де суспільства, народи мають шанс знайти спільні цілі й, імовірно, – спільне майбутнє. Південно-Східна Європа, безсумнівно, стане частиною єдиної Європи, як тільки та сама буде до цього готова. Усі держави регіону (за винятком - Сербії) з початку 1990-х років ХХ ст. оголосили про намір інтегруватися в Європейський союз і НАТО, і тільки від самих цих організацій залежить швидкість інтеграції. Болгарія та Румунія вже стали членами євро-атлантичних структур (з 2004 р. – вступ в НАТО, з 2007 р. – члени ЄС). Македонія й Хорватія отримали статус кандидатів на вступ у ЄС у найближчі роки. З Албанією, Чорногорією й Сербією підписані, а з Боснією й Герцеговиною парафрована угода про асоціацію з Євросоюзом, який є основним економічним партнером більшості балканських країн. Албанія й Хорватія вступили в НАТО у 2009 р. Першими претендентами на членство в цій організації наразі є Македонія, а перспективі до Північноатлантичного блоку можуть приєднатися Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Косово та навіть Сербія, оскільки всі вони навряд чи ризикнуть залишитися осторонь від загального руху. Крім того, Албанія, Боснія й Герцеговина, Хорватія та Чорногорія увійшли в 2008 р. у склад Середземноморського союзу, створення якого позиціонується як природне продовження барселонського процесу – європейського й середземноморського співробітництва, та діючого на принципах ротації країн-учасників (принцип подібний до діючого в ЄС).

Підсумовуючи, слід відзначити, що зовнішньополітичний фактор й надалі відіграватиме провідну роль в політичних і міжнаціональних процесах на Балканах. Більшість країн балканського регіону висловлюють одностайне прагнення щодо вступу в європейські структури, що в перспективі, без сумніву, сприятиме розширенню політико-економічного співробітництва та розвитку добросусідських відносин між ними. Проте всупереч зусиллям країн Заходу, на даний час не вдалося виробити ефективні механізми налагодження міжнаціональних взаємовідносин між балканськими народами. Крім того, інклюзивність зовнішніх впливів у внутрішні процеси в цих країнах, на нашу думку, лише загострює міжнаціональні протиріччя, не залишаючи практично жодної можливості для реального політичного діалогу й пошуку конструктивних рішень. Це насамперед пояснюється політикою подвійних стандартів країн Заходу до балканського регіону. Стара Європа завжди розглядатиме Балкани лише як свою периферію, сировинним придатком, буферною зоною між Заходом та Сходом. Тому, на наш погляд, „європейське майбутнє” балканських країн певною мірою залежатиме: з одного боку, від майбутньої геополітичної конфігурації самого ЄС, його економічного розвитку, внутрішньої та зовнішньої політики і т.д., з іншого – від здатності балканських країн миттєво реагувати на виклики сучасності та відповідно корелювати свої внутрішню і зовнішню політику. Позитивну роль для Балкан може зіграти Росія та Україна, з огляду на їхні давні історичні, культурні, духовні, релігійні зв'язки з балканськими народами. Для цього необхідно розширювати інтерактивну взаємодію на всіх рівнях - дипломатичних, економічних, культурних, науково-освітніх тощо. Це сприятиме розв'язанню і внутрішньополітичних проблем, і ефективній зовнішній політиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Велимеев Т., Новиков Ю.]. – М.: АСТ, 2007. – 603 с.
2. Кандель П.Е. Балканизация Европы vs „европеизация” Балкан [Электронный ресурс] / П.Е. Кандель // Россия в глобальной политике. – 2008. – № 3. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/32/9773.html>.
3. Переосмысливая современность. Материалы международной конференции // Полис. – 2003. – № 2 – С.12–33.
4. Досье ИНАПРО. Страны мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://countries.inapro.ru/countries.shtml>.
5. Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија. – Скопје. – 2005. – 51с.
6. Census 2001. Population by ethnicity, by towns/municipalities [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.dzs.hr/default_e.htm.
7. Население Черногории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=6260>.
8. Малинов Ю. Спор Греции и бывшей Югославской республики Македонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rondon.org/polit-080421111010>.
9. Степанова Е. А. Религиозный фактор в македонском конфликте / Е. А. Степанова // Независимая. – 2001. – № 155. – 23 августа.
10. Жук П. Етнополітична карта світу ХХІ століття / Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – 240 с.
11. Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія / А.І. Кіссе. – К.: Логос, 2006. – 380 с.
12. Неменский О. Независимость Косово и балканизация Центральной Европы [Электронный ресурс] / О. Неменский. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article19437.htm>.

© Бірюкова О. О., 2009.

УДК 327/061.1.026 (498)

Онищук О. Р.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ РУМУНІЇ ЩОДО НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Проаналізовано основні історико-політичні події Румунії. Розглядаються політико-правові особливості Румунії щодо набуття членства в Європейському Союзі. Охарактеризовано пріоритети зовнішньої політики Румунії у контексті інтегрування в ЄС. Представлена спроба виявити реальні основи рішення ЄС щодо членства Румунії.

Ключові слова: *євроінтеграція, геополітика, міжнародне співробітництво, Європейський Союз, Європейська Комісія.*

Онищук О. Р.

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУМЫНИИ ОТНОСИТЕЛЬНО
ВСТУПЛЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ**

Проанализировано основные историко-политические события Румынии. Рассматриваются политико-правовые особенности Румынии относительно ее вступления в Европейский Союз. Охарактеризованы приоритеты внешней политики Румынии в контексте ее интегрирования в ЕС. Представлена попытка выявить реальные основы решения ЕС относительно членства Румынии.

Ключевые слова: евроинтеграция, геополитика, международное сотрудничество, Европейский Союз, Европейская Комиссия.

Onyshchuk O.

**POLITICAL AND LEGAL PECULIARITIES OF ROMANIA TO THE
EUROPEAN UNION ACCESSION**

The main historic and political events of Romania are analyzed. The political and legal peculiarities of Romania to the European Union accession are considered. The priorities of Romania's foreign policy in the context of European Union integration are characterized. It is presented an attempt to recognize real factors of the EU decision to Romania's accession.

Key words: eurointegration, geopolitics, international cooperation, the European Union, the European Commission.

Дослідження політико-правових аспектів держав-сусідів завжди було і залишається у наш час актуальною проблемою. Але, не дивлячись на важливість відносин України з Румунією як з країною-сусідом і водночас як однією з країн-членів ЄС, ця проблема, на жаль, ще не стала предметом наукового інтересу вітчизняних політологів. Виняток становлять окремі статті у періодичних виданнях.

Для того щоб краще зрозуміти політико-правові особливості Румунії щодо набуття членства в ЄС, необхідно коротко проаналізувати геополітичні, історико-географічні, зовнішньополітичні та інші аспекти цієї країни, що і є метою даної статті.

Румунія розташована на південному сході Центральної Європи, межує з п'ятьма державами: Україною (довжина кордону між Україною і Румунією – 608 км) – на півночі і на південному сході; Молдовою (681,3 км) – на сході; Болгарією (631,3 км) – на півдні; Сербією (546,4 км) – на південному заході; Угорщиною (440 км) – на заході. З південного сходу Румунію омиває Чорне море (берегова лінія – 193,5 км) [1, с. 369]. Значна частина державного кордону з Сербією, Болгарією, Молдовою та Україною проходить по ріках. Причорноморське положення країни, а також контроль над найбільшою природною транспортною артерією Європи – рікою Дунай, особливо у її нижній течії і впадінні у Чорне море, роблять геополітичне положення Румунії особливо вигідним.

Сучасну румунську державність започатковано 1861 р., коли на правах певної автономії у межах Османської імперії було проголошено державне утворення, яке й дістало назву Румунія. У 1866 р. прийнято першу конституцію Румунії, а у 1878 р. державу визнано незалежною. У 1881 р. вона набула статусу королівства. Наприкінці 1947 р. було скасовано монархію і проголошено Румунську Народну Республіку [2].

Новий етап у розвитку румунської державності настав після падіння наприкінці 1989 р. фактичної диктатури Н. Чаушеску, який очолював державну і правлячу партію і, по суті, здійснював контроль над усіма сферами суспільного життя. В 1990 р. було обрано установчі збори, які 21 листопада ухвалили нову Конституцію, вона набула чинності 8

грудня 1991 р. та є чинною і сьогодні. За формою правління Румунія – парламентська республіка, за устроєм є унітарною державою [1, с. 369-371].

Для Румунії повноправне членство в ЄС стало головною політичною та економічною метою зразу ж після повалення режиму диктатора Н.Чаушеску у 1990 р. Одним з головних документів про взаємовідносини між Румунією та ЄС стала „Угода про асоціацію”, яка була підписана 1 лютого 1993 р. й набула чинності після її ратифікації всіма країнами-членами Євросоюзу, а також румунським парламентом. Наприкінці 1994 р. Рада ЄС визначила передвступну стратегію, яка готувала б країни-кандидати до отримання членства в ЄС. Стратегія базувалась на трьох основних елементах: імплементація європейських угод про приєднання; програма фінансової підтримки PHARE (допомога для реконструкції економіки); структурований діалог, який дозволив би країнам-членам ЄС та країнам-кандидатам обговорювати питання, які становлять спільний інтерес.

22 червня 1995 р. Румунія подала заяву про набуття членства в ЄС, що стало важливим етапом на шляху консолідації їх взаємовідносин. В липні 1997 р. на засіданні Ради ЄС у Люксембурзі було прийнято рішення про розробку документа стратегічного характеру під назвою „Партнерство заради приєднання”, який охопив всі форми надання допомоги країні-кандидату. Партнерство заради приєднання для Румунії було підписано у 1998 р. Документ періодично оновлювався та доповнювався із врахуванням досягнень Румунії на шляху наближення до ЄС. Цей документ залишався головним актом програмно-орієнтовного характеру, який координував всю роботу відносно вступу Румунії до ЄС. У 1998 р. Європейською Комісією (ЄК) вперше було складено „Періодичну доповідь щодо зареєстрованого Румунією прогресу на шляху приєднання”.

Внаслідок прийнятого на засіданні Ради ЄС (грудень 1999 р.) рішення в рамках Гельсінського Самміту ЄС, 15 лютого 2000 р. розпочався переговорний процес щодо вступу Румунії до Євросоюзу, разом із Мальтою, Словаччиною, Литвою, Латвією та Болгарією. Проте, в ході переговорного процесу, існувала низка обґрунтованих претензій до Румунії, а саме, що вона не виконувала всі критерії відносно вступу, зокрема, такі показники, як боротьба з корупцією, завершення реформи у сфері юриспруденції, безпека на кордонах, вироблення країною якісних продуктів харчування та ін.

Показовими в цьому напрямі були висновки засідання Асоціативної Ради Румунія–ЄС, яка відбулася 20 березня 2006 р. у Брюсселі, серед яких, зокрема заслуговували на увагу наполегливість ЄС на необхідності вжиття Румунією додаткових зусиль для вирішення проблемних питань, які тоді ще залишалися – імплементація започаткованих реформ, продовження зусиль у сфері боротьби з корупцією, зміцнення прикордонного контролю в рамках боротьби з організованою злочинністю та торгівлею людьми, подальша консолідація адміністративної спроможності органів державної влади Румунії та підвищення ефективності міжвідомчої координації, уникнення розширення торговельного та бюджетного дефіцитів, покращення бізнес-клімату і вжиття заходів для скорочення обсягів тіньової економіки, адекватного рівня збирання податків тощо [3].

У свою чергу, на той час парламенти 10-ти держав-членів ЄС відклали ратифікацію Договору про приєднання Румунії та Болгарії до Євросоюзу, очікуючи на травневу доповідь 2006 р. ЄК про стан підготовки Румунії до членства в ЄС.

Процес ратифікації законодавчими органами держав-членів ЄС Договору про приєднання Румунії до ЄС розгортався досить повільно, що викликало обґрунтоване занепокоєння румунського керівництва. Наприклад, станом на березень 2006 р. Договір про приєднання Румунії до ЄС ратифікували лише 15 країн-членів Євросоюзу, а саме: Словаччина, Угорщина, Словенія, Кіпр, Греція, Естонія, Чехія, Іспанія, Італія, Мальта, Латвія, Голландія, Великобританія, Португалія та Литва. А парламенти таких потужних і

впливових в ЄС держав, як Франція, Німеччина, Данія та Ірландія навіть не поспішали вносити дане питання до порядку денного їх роботи.

Оприлюднена 16 травня 2006 р. очікувана Румунією доповідь ЄК щодо готовності країни до вступу в ЄС не визначила конкретної дати вступу. Водночас, така невизначеність спровокувала спалах зовнішньополітичної активності з боку румунської влади. Так, з метою отримання запевнень у тому, що такі країни, як Франція, ФРН, Данія та інші ратифікують зазначений вище Договір до кінці 2006 р., впродовж другої половини 2006 р. керівництво Румунії здійснило до відповідної групи країн, а також до Фінляндії, яка на той час головує в Раді ЄС, низку офіційних та робочих візитів [3].

Слід зазначити, що враховуючи важливість процесу євроінтеграції, у рамках Парламенту Румунії діяла Комісія з питань європейської інтеграції, яка займалася широким спектром проблем, починаючи від гармонізації румунського законодавства із законодавством Євросоюзу та завершуючи визначенням стратегії та пріоритетів європейської інтеграції країни. Для реалізації цих завдань Комісія з питань євроінтеграції Парламенту Румунії тісно співпрацювала з комісіями з питань зовнішньої політики Сенату та Палати депутатів румунського законодавчого органу.

На виконавчому рівні діалог між Румунією та ЄС здійснювався через Асоціативну Раду та Асоціативний комітет, який допомагав Раді у виконанні своїх завдань. З румунського боку в засіданні Асоціативної Ради Румунія–ЄС, як правило брали участь Міністр закордонних справ Румунії, Міністр європейської інтеграції та Міністр юстиції, а з боку ЄС – Міністр закордонних справ головує в Раді ЄС країни, Генеральний директор з питань розширення ЄС та інші офіційні представники.

Асоціативний комітет складався з представників Уряду Румунії, а також з представників Ради європейських спільнот і членів Європейської Комісії. Виконавчий комітет з питань європейської інтеграції представляв собою неюридичний орган, безпосередньо підпорядкований прем'єр-міністру Румунії. Його головною метою була координація процесу приєднання Румунії до ЄС, зокрема, забезпечення політико-дипломатичних кроків і реалізація внутрішньої та зовнішньої стратегії з питань євроінтеграції. До складу цього органу входили Міністр закордонних справ Румунії, Міністр європейської інтеграції, Міністр фінансів, Міністр із питань координації діяльності Генерального секретаріату Уряду Румунії та інші представники Румунії. У засіданнях Виконавчого комітету з питань європейської інтеграції могли брати участь й міністри або керівники державних органів влади Румунії, залежно від конкретного питання, яке виносилося на обговорення. Міжміністерський комітет з питань європейської інтеграції координував, аналізував та розглядав документи, які розроблялися повноважними інституціями Румунії з питань євроінтеграції. До його складу входили представники міністерств та інших центральних органів влади на рівні державних секретарів, голів комітетів. На засідання комітету могли бути запрошені міністри, члени парламенту, представники адміністрації Президента Румунії та громадських організацій. Головою цього комітету був Міністр з питань європейської інтеграції Румунії.

Департаменти (управління) з питань європейської інтеграції в рамках міністерств та відомств, а також у складі префектур (місцевих органів влади) діяли під безпосереднім керівництвом, відповідно, міністрів, голів повітових рад і префектів. Ці структури забезпечували децентралізацію процесу європейської інтеграції та проведення необхідної роботи на місцях.

Зазначимо, що у грудні 1993 року в Бухаресті була заснована Європейська Комісія як дипломатичне представництво, головне завдання якого – підтримка зусиль Румунії, спрямованих на набуття повноправного членства в ЄС. Конкретними формами діяльності Делегації Європейської Комісії в Румунії це постійне відстеження політичного,

економічного та соціального розвитку Румунії з метою внесення відповідних коректив в процесі приєднання.

Починаючи з 1998 року, Європейська Комісія презентувала Європейській Раді періодичні доповіді стосовно просування Румунії на шляху євроінтеграції з врахуванням Копенгагенських критеріїв. Структура доповідей включала опис відносин Румунії з ЄС у світлі Європейської угоди про приєднання; аналіз ситуації, виходячи з визначених у 1993 році Європейською Радою у Копенгагені політичних критеріїв (рівень демократії, права людини, забезпечення прав національних меншин); аналіз ситуації, виходячи з відповідних економічних критеріїв (впровадження ринкової економіки, конкурентоспроможність); оцінка здатності Румунії виконувати зобов'язання, що випливають з членства в ЄС. До цього додавалися доповіді самої Румунії щодо готовності стати членом Євросоюзу, які вміщували самооцінку виконання країною критеріїв ЄС.

Процес гармонізації румунського законодавства із законодавством ЄС був юридичним обов'язком Румунії, який впливав з Європейської угоди про асоціацію між Румунією та ЄС. З метою здійснення процесу гармонізації румунського законодавства з нормами ЄС, було розроблено Національну програму вступу Румунії до ЄС, яка містила план роботи з гармонізації на період 2002-2006 рр. За підсумками звіту ЄК за 2002 р, у сфері прогресу Румунії на шляху вступу до ЄС, Уряд Румунії розробив нову програму гармонізації законодавства, відповідно до „Законодавчої програми для підтримки процесу вступу в Європейський Союз, як складової частини Плану пріоритетних заходів для європейської інтеграції”. Внаслідок цього, при опрацюванні всіх проектів законів в Румунії враховувалися акти та норми ЄС.

Хід гармонізації румунського законодавства із законодавством ЄС був прозорим процесом, і на сайті Міністерства європейської інтеграції Румунії можна було відстежувати річні темпи прийняття нормативних документів.

Румунія, як і інші країни-кандидати користувалася технічною підтримкою з боку ЄС у процесі гармонізації законодавства, за допомогою „Бюро технічної допомоги та обміну інформацією” (ТАІЕХ), заснованого у 1996 р. ТАІЕХ – це структура ЄК, яка фінансувалася однією з багатосторонніх програм PHARE та входила до складу Генеральної дирекції „Розширення Єврокомісії”. Сфера допомоги, наданої ТАІЕХ, охоплювала всі аспекти законодавства ЄС. ТАІЕХ надавав технічну допомогу державним органам влади Румунії усіх ступенів, а також приватному сектору [4].

З метою надання допомоги країнам-кандидатам стати членами ЄС та реалізації ними необхідних реформ, ЄС, як складова частина передвступної стратегії, надавав їм фінансову підтримку у різних сферах. Так перехідний період забезпечувався через три фінансові інструменти, а саме: програму PHARE, SAPARD (Спеціальна вступна програма для сільського господарства та сільського розвитку) та ISPA (Інструмент перед вступної структурної політики). Фінансова підтримка через PHARE, SAPARD та ISPA мала на меті доповнювати національні зусилля Румунії та бюджету ЄС, у відповідності до вимог, які були визначені складеними між Урядом Румунії та Європейською Комісією документами. Кінцеві отримувачі цих європейських фондів також робили зусилля для притягнення додаткового фінансування, залучивши як власні місцеві бюджети так і потенціал міжнародних фінансових структур.

Отже, цілеспрямованість румунської влади і відповідна підтримка Європейської Комісії, поступово досягали поставленої мети – євроінтеграція.

2002 р. став для Румунії одним із знаменних у її новітній історії, що означало повернення країни до західного світу. Цей рік був відзначений трьома важливими моментами, що визначали вступ Румунії в новий геополітичний вимір: отримання 21 листопада на самміті НАТО в Празі запрошення Північноатлантичного альянсу; визначення Європейським Союзом 2007 року датою інтеграції Румунії в цю європейську

організацію й одержання румунськими громадянами права безперешкодно подорожувати в Шенгенському просторі.

26 вересня 2006 року ЄК оприлюднила доповідь про стан підготовки Румунії і Болгарії до вступу в ЄС, у якій 1 січня 2007 р. нарешті була визначена дата офіційного вступу країни в ЄС. Однак, слід підкреслити, що рішення Брюсселя зафіксувати в доповіді остаточну дату їх вступу було обумовлено виключно політичними розрахунками стратегічного характеру. Перенесення терміну вступу Румунії та Болгарії за будь-яких обставин мало би стати негативним сигналом не тільки для зазначених двох країн, а й створювало б додатковий чинник посилення політичного напруження в регіоні Південно-Східної Європи.

Із вищенаведеного можна зробити наступні висновки:

- для Румунії повноправне членство в ЄС стало головною політичною та економічною метою зразу ж після повалення режиму диктатора Н. Чаушеску у 1990 р.
- вступ Румунії до ЄС був тривалим і набагато складнішим порівняно з іншими країнами Центральної та Східної Європи, які після розпаду соціалістичної системи також обрали курс на європейську інтеграцію;
- вступ Румунії до ЄС 1 січня 2007 р. є результатом послідовних зусиль, здійснених цією країною впродовж 1990-2007 рр. на шляху європейської інтеграції;
- вступ Румунії в НАТО та ЄС не зумовлено успіхами в удосконаленні економіки та демократизації суспільства, а геополітичним розташуванням і потенціалом держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубович І.А. Країнознавчий словник-довідник / І.А. Дубович; [5-те видання, перероблене і доповнене]. – К.: Знання, 2008. – 839 с.;
2. Шаповал В. Державний лад країн світу / В. Шаповал. – Київ, 1999. – С. 194.
3. Dragusin N. Recursul la demnitate [Електронний ресурс] / N. Dragusin . – 2006. – Режим доступу: [http // www.mie.ro](http://www.mie.ro).
4. Foreign trade of Romania [Електронний ресурс]. – 2000, 12 квітня. – Режим доступу: <http://www.Aneir-cpce.ro>

© Оніщук О. Р., .2009.

УДК 355.01

Целуйко В.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ВОЄННІЙ СФЕРІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ ТА МОЖЛИВЕ МІСЦЕ В НИХ УКРАЇНИ

У статті розглядається формування військових інститутів Європейського Союзу, їх структура, специфічні риси та завдання. Виділяються функціональні та структурні відмінності між двома основними компонентами європейських сил – Силами швидкого реагування та Єврокорпусом. Аналізується можливе місце України в загальноєвропейських структурах колективної безпеки.

Ключові слова: *Європейський Союз, Сили швидкого реагування ЄС, Єврокорпус.*

Целуйко В.А.

**ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ВОЕННОЙ СФЕРЕ: ЕВРОПЕЙСКИЕ
ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ И ВОЗМОЖНОЕ МЕСТО В НИХ УКРАИНЫ**

В статье рассматривается формирование военных институтов Европейского Союза, их структура, специфические особенности и задания. Выделяются структурные и функциональные отличия между двумя основными компонентами европейских сил – Силами быстрого реагирования и Еврокорпусом. Анализируется возможное место Украины в общеевропейских структурах коллективной безопасности.

Ключевые слова: Европейский Союз, Силы быстрого реагирования ЕС, Еврокорпус.

Tseluyko V.

**EUROPEAN UNION DEFENCE POLICY: EUROPEAN MILITARY FORCE AND
POSSIBLE PLACE OF UKRAINE**

The article is devoted to military formations of European Union, their structures and goals. Structural and functional differences between main components of European Force – Rapid Reaction Force and Eurocorps is allocated. The place of Ukraine in European military system is analyzed.

Key words: European Union, European Rapid Reaction Force, Eurocorps.

У вітчизняній політичній літературі та на сторінках періодичних видань при дослідженні питання колективної безпеки головна увага приділяється НАТО, що обумовлене генеральним курсом сучасної української влади щодо набуття членства у цій організації. З іншого боку, відсутність в українському суспільстві значної підтримки цієї ідеї, більш того, наявність протестних настроїв щодо євроатлантичних перспектив України, змушують більш ретельно придивлятися до альтернативних систем колективної безпеки.

Актуальність такого дослідження витікає з обмежених можливостей нашої держави по захисту своєї території та населення від широкого спектру загроз у зв'язку з слабкістю вітчизняних силових структур зумовлену неадекватним фінансуванням їх потреб. За відсутності перспектив щодо значного поліпшення фінансування Збройних Сил України приєднання до системи колективної безпеки залишається одним з основних варіантів забезпечення територіальної цілісності та суверенітету України. Тому поєднання двох факторів (обмеженість можливостей по забезпеченню власної безпеки та негативне відношення населення України до НАТО) й вимагають більше уваги приділити альтернативним формам колективної безпеки.

У даній статті розглядається військова організація Європейського Союзу, її основні структурні елементи та можливе місце України в них. При цьому основний акцент при розгляді останнього пункту робиться на пошук місця нашої держави яка б визвала зацікавленість в співпраці з нами у військовій сфері з боку ЄС. Європейська система колективної безпеки була вибрана серед альтернативних (ОДКБ, двосторонні союзи) у зв'язку з набагато більшою потужністю європейських сил (у порівнянні з іншими варіантами), чим найбільш ефективно може бути забезпечена безпека України. Іншим фактором на користь такого вибору виступає відсутність серйозного антагонізму до ЄС в українському суспільстві на відмінність від НАТО. Крім того, членство в європейських військових структурах забезпечується демократичною процедурою прийняття рішень на протипагу „російськоцентричній” ОДКБ, що сформована навколо Росії з залежних від неї країн.

Мета статті – дослідити сучасний стан та перспективи європейської системи колективної безпеки, її інституту та виділити місце у них України.

Слід зазначити, що у вітчизняній політичній науці питання пов’язані зі створенням, розвитком, функціонуванням військових структур Європейського Союзу не отримали відповідної уваги. Окремі з них розглянуті на сторінках спеціалізованих військових видань.

Фундаментальним документом Європейської спільноти у воєнній сфері стала „Стратегія європейської безпеки”, що вела свою історію від документу „Безпечна Європа у більш досконалому світі” і остаточно була затверджена у грудні 2003 р. В „Стратегії” конкретизовані загрози та ризики безпеці ЄС, визначені цілі та завдання організації та виділені пріоритетні напрямки та принципи діяльності Союзу в воєнній сфері. Серед головних загроз виділяються: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, регіональні конфлікти, кризи системи державного управління в країнах недорозвинутої демократії, організована злочинність. Протидія цим загрозам передбачається як на території ЄС, так і за його кордонами [1, с. 2]. Для координації дій країн-членів Європейського Союзу у сфері безпеки були створені Комітет з питань політики та безпеки, Воєнний комітет, Воєнний штаб [2, с. 3].

Для ефективного реагування на головні загрози потрібні відповідні інструменти. Для більшості з них принципове значення має своєчасне отримання інформації про загрозу та оперативне реагування на неї. Тому у якості основного елемента воєнної організації Європейського Союзу розглядаються Сили швидкого реагування, рішення про створення яких було прийнято в грудні 1999 р. на засіданні Європейської Ради. Найбільш боєготовим компонентом європейських сил стали мобільні та автономні бойові тактичні групи (БТГ) [1, с. 3; 2, с. 4; 3, с. 14-15]. Згідно з планами до 2015 р. повинні бути створені 22 БТГ чисельністю 1,5-2,5 тис. кожна. Основою БТГ виступає піхотний (легкий піхотний, повітрянодесантний, аеромобільний, егерський, гірський піхотний та інші) батальйон з підрозділами бойового, технічного та тилового забезпечення, які дозволяють цьому батальйону діяти автономно та вирішувати широке коло завдань в конфліктах малої інтенсивності.

На даний момент 4 бойові тактичні групи сформовані на мононаціональній основі (британська, французька, італійська та іспанська), а решта на багатонаціональній (до складу кожної входять підрозділи від двох до п’яти країн). При цьому до складу Сил Реагування входять підрозділи не лише країн-членів ЄС, а й інших (Норвегія, Туреччина). Про своє бажання приєднатися до Сил швидкого реагування Європейського Союзу заявляла й Україна, але на заваді цьому може стати катастрофічне недофінансування вітчизняних Збройних Сил. З січня 2007 р. по дві такі групи на ротаційній основі передаються до складу чергових сил і знаходяться у 48-годинній готовності до рішення поставлених завдань [4, с. 6].

Можна стверджувати, що наявність таких формувань дозволяє ЄС оперативно реагувати на загрози малої інтенсивності, але тільки у разі переоснащення військово-транспортної авіації новими середніми літаками А400М та придбанням важких стратегічних транспортних літаків (в Сполучених Штатах чи україно-російських) з чим можуть бути проблеми на фоні сучасної економічної кризи (крім того, з А400М виникли проблеми технічного характеру, які можуть призвести до зриву початку постачання їх збройним силам європейських країн). При сучасному стані військово-транспортної авіації навіть потужних європейських країн можливе лише перевезення особового складу з легким озброєнням та обмеженої номенклатури військової техніки, що не в повному обсязі відповідає завданням Сил швидкого реагування. Чергові БТГ можуть бути використані для оперативного нарощування сил у зонах миротворчих операцій Європейського Союзу у разі ескалації бойових дій у них, але їх можливості при веденні

загальновійськового бою (з армійськими підрозділами країн третього світу чи з недержавними формуваннями, що мають на озброєнні важку військову техніку або навіть важке піхотне озброєння) дуже обмежені. Тому на даному етапі, європейські військові змушені наймати комерційні компанії (у тому числі й російські та українські) для перевезення їх важких та габаритних вантажів, що не дозволяє це робити достатньо оперативно.

Згідно з напрямками діяльності європейських військових структур визначених в „Стратегії європейської безпеки” формування ЄС брали участь у ряді миротворчих операцій („Конкордія” в Македонії, „Артемід” в Демократичній Республіці Конго, „Алтея” в Боснії і Герцеговині та інші) [2, с. 3-4; 5, с. 12-14; 6; 7, с. 13-18]. Участь європейських збройних формувань у цих місіях свідчить про бажання ЄС проводити незалежні закордонні операції поза рамками НАТО. Але обмежені масштаби операцій та поміркований рівень загроз не дозволяє у повній мірі визначити потенціал Європейського Союзу щодо проведення власних миротворчих операцій за межами його кордонів. Більш того, виходячи з аналізу структури і можливостей найбільш потужних у військовому плані європейських країн можна стверджувати, що на даному етапі ЄС не здатний самостійно (тобто без участі США) проводити операції рівня місії в Афганістані або Іраку у зв'язку з відсутністю або недостатньою розвиненістю деяких ключових для стратегічного проєкціонування сили елементів (наприклад, стратегічної авіації, авіаносних ударних груп, стратегічної військово-транспортної авіації та морських десантних сил). Тим не менш, проведені ЄС місії продемонстрували здатність ефективно вирішувати проблеми у сфері безпеки безпосередньо біля кордонів співдружності або в регіонах з поміркованим рівнем загрози. А в майбутньому можливе розширення можливостей європейських військ, як завдяки технічному переоснащенню, так і під впливом інтеграційних процесів у європейській військовій сфері.

Варто відмітити, що миротворчі операції ЄС відбувалися в двох регіонах. По-перше, на Балканах, тобто безпосередньо біля кордонів Союзу де миротворці у разі загострення ситуації могли оперативно отримати підтримку з боку ВПС та флоту, а також сухопутних резервів. По-друге, в країнах Африки на південь від Сахари, тобто у колишніх колоніях європейських країн, що входять до сфери інтересів Європейського Союзу. В цьому регіоні можливості по підсиленню та підтримці миротворчих сил ЄС достатньо обмежені та забезпечуються мережею французьких військових баз в кількох африканських країнах (Джібуті, Сенегал, Чад та інші).

Якщо Сили швидкого реагування призначені для оперативного захисту інтересів ЄС, то для участі у масштабних конфліктах призначений Європейський корпус (ЄК). Свій початок дане формування веде від 1963 р., коли президент Франції Ш. Де Голь та канцлер Німеччини К. Аденауер підписали угоду про кооперації у військовій сфері. У 1987 р. їх наступники Ф. Міттеран та Г. Коль домовилися про створення змішаної франко-німецької бригади, що набула оперативної готовності в 1991 р. Ця бригада стала наріжним каменем Європейського корпусу, рішення про створення якого було прийняте у 1993 р. При цьому зазначалося, що корпус діє як складова частина НАТО і знаходиться під оперативним командуванням Альянсу [8].

На даний момент найбільші контингенти для Європейського корпусу передали Франція, Німеччина, Іспанія, Бельгія та Польща. При цьому його чисельність знаходиться на рівні загальної чисельності всіх Сухопутних Військ України мирного часу [9, с. 87]. А враховуючи рівень оснащення та підготовки особового складу можна стверджувати, що Єврокорпус є найбільш потужним загальновійськовим об'єднанням на Європейському континенті.

Варто акцентувати увагу на складових частинах Європейського корпусу, які представлені переважно „важкими” елементами – танковими та механізованими

бригадами. Цим підкреслюється орієнтованість даного компоненту збройних сил Європейської Спільноти на ведення класичних загальновійськових дій (оборона чи наступ) на відмінність від „легких” формувань Сил швидкого реагування більш адаптованих для миротворчої діяльності та закордонних інтервенцій в країни третього світу. Така структурна особливість також дозволяє залучати формування Єврокорпусу до закордонних операцій в рамках НАТО в мінімальному обсязі. Тобто сили, які виділені до складу ЄК переважно знаходяться „під рукою”, а не розпорошені дрібними підрозділами по світу. Таким чином, структура Європейського корпусу адаптована для захисту його членів від класичних зовнішніх загроз з боку іноземних держав, а також для реалізації інтересів ЄС в сусідніх країнах військовим шляхом у разі такої потреби.

Тим не менш, у повному обсязі залишити формування Єврокорпусу на території ЄС не вдається. Це, по-перше, зумовлене скороченням європейських армій в цілому. По-друге, існує необхідність підтримати „легкі” формування, що приймають участь в миротворчих операціях, певної кількості „важких” підрозділів. По-третє, обмежена чисельність „легких” формувань європейських країн сили яких входять до складу ЄК на тлі збільшення чисельності контингентів задіяних в закордонних операціях НАТО, вимагає більш активного залучення до них військових „важких” формувань. Якщо в Німеччині, Франції та Польщі вистачає танкових і механізованих бригад, що не ввійшли до складу Єврокорпусу, то в Іспанії та Бельгії значних додаткових „важких” формувань поза межами ЄК нема. Крім того, до складу військових сил ЄС входить спеціалізована гірська бригада Німеччині, що найбільш адекватна умовам Афганістану. Разом ці фактори призвели до залучення підрозділів Європейського Корпусу до участі у місії НАТО в Афганістані.

Структурна особливість ЄК та можливість участі його підрозділів у операціях за межами Європейського Союзу відкривають для нашої держави перспективи залучитися до його діяльності. Такі перспективи пов’язані з необхідністю забезпечити перевезення важкої техніки бригад європейського війська, у першу чергу танків та важких артилерійських систем. Справа в тому, що перевезення таких видів озброєння залізничним або морським транспортом займає багато часу, а в деякі регіони світу (наприклад, в Афганістан) й недоцільна. Залучення для цього транспортної авіації потребує відповідних важких літаків які у європейських країн відсутні й найближчим часом їх поява не передбачається. Тому для забезпечення перевезення важких вантажів до Афганістану європейські члени НАТО були змушені наймати російські та українські авіаційні компанії, що мали в своєму авіаційному парку важкі транспортні літаки Ан-124 „Руслан”. Саме цей унікальний сегмент військової діяльності – перевезення важких вантажів літаками Ан-124 російсько-українського виробництва міг би стати внеском України до системи колективної європейської безпеки.

Також слід мати на увазі, що проблеми з своєчасним оснащенням європейських ВПС сучасним середнім оперативно-тактичним літаком А400М відкривають перед україно-російським літаком Ан-70 перспективи щодо тимчасової заміни європейського літака в операціях Сил швидкого реагування (а в перспективі й можливе використання його варіанту аАн-7Х адаптованого під стандарти НАТО окремими країнами-членами ЄС замість Аеробусу). Важливим аргументом на користь вітчизняної машини є її більш висока вантажопідємність, що дозволяє перевозити сучасні бойові машини піхоти (європейський літак має в цьому плані обмежені можливості), які використовуються багатьма країнами в миротворчих операціях замість танків (наприклад в операції НАТО в Афганістані). На сучасному етапі (до поставок Ан-70 МО України) було б доцільним залучення до європейських операцій кількох літаків Іл-76 зі складу військово-транспортної авіації України для відпрацювання спільних дій між вітчизняними збройними формуваннями та Силами швидкого реагування ЄС. Варто зазначити, що

Україна має певний досвід подібних дій на комерційній основі за участі Української авіаційної транспортної компанії (УАТК) Міністерства Оборони України.

Таким чином, на нашу думку, саме стратегічні та оперативно-тактичні повітряні перевезення можуть стати нішею України, що дозволить їй зайняти поважне місце в європейських військових структурах та підтримувати відносини у воєнній сфері з Європейським Союзом на взаємовигідних засадах, а не у якості прохача. Це, в свою чергу, могло б стати аргументом для надання Україні з боку ЄС певних гарантій захисту її суверенітету та територіальної цілісності від зовнішньої агресії. Слід зазначити, що для реалізації стратегії інтеграції у військові структури Європи за допомогою вітчизняної військово-транспортної авіації необхідно перевести фінансування програм Ан-124, Ан-70 та Ан-7Х на якісно інший рівень, можливо за рахунок не лише державних, а й суспільних коштів (через створення відповідного цільового фонду з прозорою системою наповнення та ефективною системою громадського контролю).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалев А. Стратегия европейской безопасности / А. Ковалев // Зарубежное военное обозрение. – 2007. – № 6. – С. 2–6.
2. Долматов А. Обстановка в Европе и военно-политический курс основных европейских государств / А. Долматов // Зарубежное военное обозрение. – 2006. – № 2. – С. 2–11.
3. Дворник С. Армія Європи: від „де-юре” до „де-факто” / С. Дворник // Військо України. – 2009. – № 5. – С. 14–16.
4. Витров В. Изменение военно-политической обстановки в Европе / В. Витров // Зарубежное военное обозрение. – 2008. – № 8. – С. 3–11.
5. Лысов В. Операция Европейского Союза в Демократической Республике Конго / В. Лысов // Зарубежное военное обозрение. – 2007. – № 7. – С. 12–14.
6. Operation Artemis: the lessons of the interim emergency multinational force // Peacekeeping Best Practices Unit Military Division. – 2004. – 21 p.
7. Благовещенский А. Операции и миссии Европейского Союза / А. Благовещенский, В. Рышковский // Зарубежное военное обозрение. – 2008. – № 7. – С. 13–18.
8. Офіційний сайт Європейського корпусу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.eurocorps.org/home_page/eurocorps/history/History_of_the_Eurocorps.pdf
9. Біла книга Міністерства Оборони України. – 2008. – 100 с.

© Целуйко В. О., 2009.

УДК 943.7

Федорчак Т.П.

Івано-Франківського національного
технічного університету нафти і газу

СТАНОВЛЕННЯ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРШОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті висвітлено проблеми державотворення й розвитку демократичних інститутів у першій Чехословацькій республіці (ЧСР) в ретроспективному контексті позитивного досвіду ХХ ст. Специфіка політичного розвитку Чехословацької республіки, згодом – після Другої світової війни, Чехословацької соціалістичної Республіки (ЧССР), а нині – Чеської Республіки (ЧР), рідкісний випадок у сучасній історії. Це приклад завершеного циклу – створення, розвитку через всі властиві Європі фази – етнонаціональні, політичні й економічні проблеми, окупації, розпад і відновлення, соціальні зрушення, цивілізаційну кризу, і досягнення логічного завершення. І все це відбулося лише в одному ХХ ст. ЧСР

постійно йшла європейським шляхом розвитку – виникла чітко визначеною на політичній карті Східної Європи після Першої світової війни і завершила існування в результаті розпаду Східного блоку та краху комунізму в кінці 80-х рр. Тож, для здобуття державності Чехії вагоме значення мав політичний процес у ХХ ст. Його події й наслідки посприяли появі самостійної чеської держави.

Ключові слова: Чехословаччина, становлення, розвиток.

Федорчак Т.П.

СТАНОВЛЕНИЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ В ЧЕХОСЛОВАКИИ

В статье освещены проблемы образования государства и развития демократических институтов в первой Чехословацкой республике (ЧСР), в ретроспективном контексте позитивного опыта ХХ в. Специфика политического развития Чехословацкой республики, позже – после Второй мировой войны, Чехословацкой социалистической Республики (ЧССР), а сейчас – Чешской Республики (ЧР), редкий случай в современной истории. Это пример завершеного цикла – создания, развития сквозь все присущие Европе фазы – этнонациональные, политические и экономические проблемы, оккупации, распад и возобновление, социальные сдвиги, цивилизационный кризис, и достижение логического завершения. И все это произошло только в одном ХХ в. ЧСР постоянно шла европейским путем развития – возникла четко определенной на политической карте Восточной Европы после Первой мировой войны и завершила существование в результате распада Восточного блока и краха коммунизма в конце 80-х гг. Таким образом, для достижения государственности Чехии важное значение имел политический процесс в ХХ в. Его события и последствия поспособствовали появлению независимого чешского государства.

Ключевые слова: Чехословакия, становление, развитие.

Fedorchak T.

ESTABLISHMENT AND POLITICAL DEVELOPMENT OF THE FIRST REPUBLIC IN CZECHOSLOVAKIA

In the article issues of national and evolution of the democratic institutes in the first Czechoslovakia republic (CSR) were analyzed in the retrospective context of the positive experience of the 20th century. Peculiarities of the political development of Czechoslovakia republic and after the World War 2 Czechoslovakia Socialist Republic (CSSR) and nowadays Czech Republic (CR) are rare case in modern history. This is an example of complete cycle of creation, development through all the stages typical for Europe – ethnic and national, political and economic problems, invasion, collapse and renovation, social changes, civilization crisis and reaching of the logical end. And all these things happened in the 20th century. Czechoslovakia republic always followed the European way of development – it appeared definitely marked on the political map of the Eastern Europe after the World War 1 and ceased to exist as a result of collapse of the Eastern block and communism at the end of 1980s. That's why political process in the 20th century was very important for the obtainment of national identity. Its events and consequences promoted the appearance of the independent Czech state.

Key words: Czechoslovakia, establishment, development.

На початку ХХІ ст. в Європі відбулася знаменна подія. ЄС – одна з провідних її міжнародних організацій, розширився майже вдвічі. Серед нових членів ЄС і Чеська Республіка, країна, що розміщена в самому центрі континенту. Це самостійна і незалежна держава, яка за рівнем політичного, економічного і соціального розвитку довела своє право на вступ до ЄС. Зміна геополітичного образу ЦСЄ, викликана появою нових

незалежних держав, посилила інтерес вчених до переосмислення недавнього минулого і власного, і своїх сусідів. Особлива увага звертається на ті області чи регіони, де тісно переплелися долі сусідніх народів і держав. Таким регіоном була т.зв. Підкарпатська Русь (сучасна Закарпатська область України), що в 1919 р. стала інтегральною складовою Чехословацької республіки (ЧСР) з особливим статусом автономії, яку формально гарантували країни-переможці у Першій світовій війні і Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р. Тож, досліджуючи цей період розвитку ЧСР, ми вивчаємо і ту частину України, яка в 1919-1940 рр. зазнала митарств і труднощів державотворення, пошуку власної ідентичності в політичній, конфесійній, економічній, культурній і національній сферах.

До аналізу розвитку Чехії і Словаччини звертається багато вчених, зокрема С.Бостан, Є. Кіш, В.Лемак, О.Пеленська, О.Приходько, С.Троян, У.Прайсс, П.Федосов, Ю.Щербакова та інші, але частіше досліджують сучасний розвиток країн, адже динамізм політичної демократизації Чехії та Словаччині, на відміну від інших країн ЦСЄ, настільки стрімкий і своєрідний, що вимагає постійного аналізу, а вміння чехів і словаків вибудовувати власну державу, попри всі негаразди і перипетії ХХ ст., змушує знову звертатись до цієї проблеми.

Метою даної статті є висвітлення проблеми державотворення й розвитку демократичних інститутів у першій Чехословацькій республіці (ЧСР), в ретроспективному контексті позитивного досвіду ХХ століття.

Специфіка політичного розвитку ЧСР – рідкісний випадок у сучасній історії. Це приклад завершеного циклу – створення, розвитку через всі властиві Європі фази – етнонаціональні, політичні й економічні проблеми, окупації, розпад і відновлення, соціальні зрушення, цивілізаційну кризу, і досягнення логічного завершення. І все це лише в одному ХХ ст. ЧСР постійно йшла європейським шляхом розвитку – виникла чітко визначеною на політичній карті Східної Європи після Першої світової війни і завершила існування в результаті розпаду Східного блоку та краху комунізму в кінці 80-х рр. Тож, для здобуття державності Чехії вагоме значення мав політичний процес у ХХ ст. Його події й наслідки посприяли появі самостійної чеської держави. „1900 р. не був поворотним в історії ЦСЄ, – пише П.Вандіч, – і не провіщав початку нової історичної епохи. Дійсно, перші 14 років продовжували наступність попередніх десятиліть. Тоді Європа була в центрі світу і віра в безперервний прогрес та верховенство розуму, здавалось, живили розквіт і вплив західної культури та цивілізації. І хто б міг подумати, що невдовзі спалахне Перша світова війна, найкошмарніша в історії людства, а через 20 років розпочнеться Друга, яка на фоні піднесення тоталітаризму і геноциду ледь не знищить попередні досягнення й ідеали? Правду кажучи, для цього були певні причини. Посилювалась боротьба класів і ідентичностей. Система міжнародної рівноваги похитнулася. Імперіалізм набирив все агресивніших форм” [1, с.502].

З початку ХХ ст. стан чехів був особливим. Попри багату історію і великі амбіції (Прага в давнину була столицею Священної Римської імперії), Чехія і Моравія стали австрійськими провінціями. Ще на початку ХІХ ст. чехи мали рівень периферійного сільського населення, політично і національно пасивного, з сільським діалектом, спотвореним іноземним впливом. І те, що впродовж одного століття чеським *побудникам* вдалося здійснити культурне, мовне і національне відродження, створити чеську інтелігенцію і середній клас, досягти значних успіхів у сфері економіки, порівнюють з чудом. Промислова революція в галузі текстильного виробництва, видобутку кам'яного вугілля, виплавки сталі і машинобудування (тут чехи досягли рівня західних країн) привела до урбанізації і зменшення сільського населення, яке в 1910 р. складало 57,9%. Зайнятість (у національній структурі), поступово змінювалась на користь чехів; у 1910 р. відсоток німців, зайнятих у промисловості досягав 42% (31% чехів), у торгівлі і транспорті – 12% (9% чехів), а в сільському господарстві 30% (44% чехів). Інвестуючи в сферу

економіки (виробництво цукру), чехи досягли великих капіталів. Ріст чеських банків у 1907-1913 рр. створив міцну економічну базу для розвитку національного руху і зародження модерного суспільства. Виставка століття „Прага – 1891”, стала символом успіхів, вивела країну на рівень основних провінцій монархії [2, с. 39].

Чехію того періоду часто порівнюють з Познанським регіоном Польщі, де економічний розвиток йшов паралельно з модернізацією спільноти, соціальним порядком і певним культом усереднення, висловленим у фразі чехів „Ми – малий народ”. Але були й виключення: музика А.Дворжака, живопис Й.Манеса, німецько-єврейське середовище, в якому з’явився Ф.Кафка. Чехи, на відміну від економіки, у політиці не мали значних успіхів. Спроби домогтися мовних поступок і дієвої автономії викликали спротив німців Чехії, незважаючи на зміни національних пропорцій на користь чехів. У 1910 р. у Чехії було 63% чехів, а в Моравії – 72%. Відень підтримував поляків на шкоду українцям, угорців проти немадярських народів, але не робив цього щодо німців. Тож, питання чесько-німецьких взаємин було стрижнем чеського питання, як одне з п’яти тенденцій національної еволюції, яке Ю.Коралка вважав головним на початку ХХ ст. і визначав як австрійське, німецьке, слов’янське, богемське і чеське [2, с. 87].

Впровадження V виборчої курії в 1896 р., а згодом введення загального виборчого права (для чоловіків) у 1907 р., перетворили елітарні партії на масові рухи. Особливо активно діяли партії, підтримувані німцями, які висували вимоги відновлення федеральної монархії і історичних прав Чеської корони, але ширших вимог не було [3, с.271]. Коли переговори з урядом не мали результату, парламент вдавався до обструкції. Відома активна діяльність Аграрної партії (А.Свечла), що відстоювала інтереси багатих землевласників; Соціал-демократичної партії, близької до австрійських соціал-демократів; Партії младочехів (К.Крамарж, праве крило); Партії націонал-соціалістів (В.Кловач), що відійшла від марксизму і пропагувала антисемітські настрої; Партії аграріїв-католиків. За незалежність Чеської держави виступали малі Прогресистська партія та реалісти, яких представляв впливовий у політичному й інтелектуальному колах Чехії, професор філософії празького Карлового університету Т.Г.Масарик. Відомим політиком був і К.Крамарж, що згодом виступив проти Т.Масарика.

К.Крамарж вважав, що монархію можна перебудувати, шляхом посилення слов’янської складової і зміни про-німецької орієнтації Австрії на про-франко-російську. Його неослов’янство (ініціатор конгресу неослов’ян у Празі, 1908 р.) тривалий час було австрослов’янством. Лише напередодні війни К.Крамарж написав проект Слов’янської імперії – такої федерації під егідою царської Росії, куди б увійшла і Чехія. Але слов’янська ідея для нього була лише політичною зброею і ніяк не пов’язувалась з незалежністю чехів. В одному з листів до Крамаржа, Масарик писав: „Ви боретесь за Австрію! Я – ні!”. Т.Масарик, на відміну від Крамаржа й інших, мав широкий політичний світогляд, вірив, що за основу національної політичної програми слід взяти світові принципи. У праці „Чеське питання” (1895 р.) й інших політичних творах, він акцентував увагу на духовних цінностях нації, відкидав марне оплакування поразки при Білій Горі, вважав чеський народ носієм гуманістичних, універсальних ідей (доктрина Я.Гуса, яку монархія Габсбургів і Контрреформація нищили). Цей гуситський міф і моральні цінності, несумісні з прагматизмом політика, хоч піддавались сумніву істориками, але надали Т.Масарику ореол мудрого філософа, який не завжди з ним асоціювався, оскільки він аналізував і діяв, виходячи з вимог політики.

Т.Масарик народився на межі Моравії і Словаччини і вважав словаків частиною чехо-словацької нації. Проте, до 1914 р. це була лише теорія: адже ніщо не вказувало, що Словаччина відійде від Угорщини і об’єднається з Чехією та Моравією. Словаччина поділялась на комітати, населення розмовляло на слов’янських діалектах, що посприяло зародженню словацької мови, і мала назву Верхньої Угорщини. Угорці вважали, що ні

Словаччини, ні словаків не існує. За даними ж офіційної статистики в 1910 р. їх було 1,2 млн. [4-5, с.312].

Важкі умови життя словаків викликали масову еміграцію. В соціально-економічному житті Словаччини переважало сільське господарство, лісова, текстильна і металургійна промисловість лише розвивались. Офіційно тут діяла одна Національна словацька партія, вільна організація, з трьома основними напрямками поглядів [4-5, с.314]. Перший репрезентував традиціоналістів-консерваторів, що вже сходили зі сцени. Другий гуртувався навколо журналу „Глас”, під впливом ліберальних і демократичних ідей Т.Масарика, розробляв політичні, культурні, освітні й економічні плани. За потужної підтримки протестантів (хоч лідер В.Шробар був католик), *гласисти* ратували за *чехо-словацьку єдність* і вихід її з Угорщини. Лідер третьої групи, священик А.Глінка, захисник словацьких інтересів в уряді і церковній ієрархії, мав підтримку католицьких мас. А.Глінку часто позбавляли права виконувати церковні треби й арештовували, що лише підносило його престиж. У 1913 р. він заснував Народну партію. До Першої світової війни динамічно розвивався також соціалістичний рух, рух кооператорів-аграріїв (М.Ходжа), які прагнули заснувати селянську партію, утворити єдиний фронт з румунами і сербами в парламенті.

З початку війни парламент не діяв, а рішення приймали лише військові. Вони обмежили цивільні і політичні права. Думки про те, що це локальна і швидка війна, виявились помилковими, а до затяжної і виснажливої війни ніхто не був готовий. Австро-угорська армія, в якій служили і чехи, воювала на східному фронті проти Росії та у Франції й Італії. Т.Масарик емігрував з Чехії і разом з Е.Бенешом та М.Штефаником, організував у Парижі у 1915 р. Чеський закордонний комітет, який згодом реорганізували у Чехословацьку національну раду (ЧСНР – січень 1916 р.) [5, с.262]. ЧСНР вела боротьбу за вирішення національних питань, намагалась організувати власні війська зі співвітчизників за кордоном, полонених і дезертирів з лав австро-угорської армії [6, с.122]. У Росії існувала Спілка чехословацьких товариств, яку створили чеські і словацькі емігранти [6, с.123], а легіон ЧСР мав кілька десятків тисяч чоловік і фактично контролював усю транссибірську магістраль [7, с.510]. Тож, в основному завдяки легіонам і їх успішним військовим виступам, ЧСНР вдалося завоювати міжнародне визнання для держави, яке ґрунтувалось на ідеї чехословакізму – єдиного народу, у складі двох гілок – чеської і словацької.

Ситуація в Чехії в роки війни була важкою. Криза економіки загострила соціальні проблеми. Політичні партії декларували лояльність до держави, але реально розгортали боротьбу проти монархії Габсбургів. У 1915 р. патріоти створили *Чеську мафію*, яка пропагувала антиурядові настрої й давала економічну і військову інформацію Антанті [8, с.50]. Воєнно-бюрократичний режим Австро-Угорщини ввів суворі покарання. Чеських політиків К.Крамаржа і А.Рашина засудили до страти за державну зраду. В останню мить їх врятувала смерть імператора Франца Йозефа I, який не встиг підписати наказ. Новий імператор Карл I помилував їх, і з 1917 р. вони знову вели політичну боротьбу.

У Празі лідери семи партій створили політичний орган – Національний комітет (НК) [6, с.124], який боровся за незалежність країни. Зазначимо, що з початку Першої світової війни держави Антанти прагнули послабити Австро-Угорщину, але не надати самостійність підкореним нею народам, а під впливом антигабсбурзької боротьби змушені були визнати їх право на незалежність. Так, у травні 1918 р. Франція, а далі Великобританія, Японія і США, визнали ЧСНР тимчасовим чехословацьким урядом [6, с.125]. Важливою для створення ЧСР була Пітсбурзька угода, яку 30 травня 1918 р. підписали представники чеських і словацьких організацій в США, вказавши на необхідність об'єднання чехів і словаків, як рівноправних політичних суб'єктів, у самостійну державу [9, с.18].

14 жовтня 1918 р. з ініціативи керівництва Земельної економічної ради і при підтримці НК та партій соціалістичної орієнтації в Чехії відбувся загальний страйк, який переріс у

велику політичну акцію. Це був протест чехів проти вивезення за вказівкою імперського уряду з їх землі, напередодні розвалу імперії, сировини, обладнання, товарів і продовольства в Австрію. Страйкарі заявляли, „що всяка спроба вивозу і грабежу наших земель є злочином проти суверенітету нашої держави” і вимагали утворення Чехословацької держави [9, с.19].

Восени 1918 р. після поразки у Першій світовій війні і національно-визвольного руху слов'янських народів, Австро-Угорська імперія розпалася. В Європі утворився ряд нових держав, а серед них – ЧСР. 28 жовтня 1918 р., на другий день після згоди Австро-Угорщини на перемир'я з Антантою, празький НК, оголосив Декрет про утворення Чехословацької держави [10, с.67]. У Декреті вказано, що держава створюється з двох основних складових – Чеських земель (Богемії, Моравії та Сілезії, кожна з яких була частиною австрійської імперії і мала власний сейм та адміністративні межі) і Словаччини, яка була частиною Угорського королівства. Згодом на Паризькій мирній конференції, визначили межі нової держави, і до складу ЧСР включили Закарпаття під назвою „Підкарпатська Русь”, що раніше теж була угорською провінцією. Вкажемо, що різні частини ЧСР мали свої історико-культурні традиції, мову, відмінності у рівні економіки, і різне законодавство. При проголошенні нової держави, щоб уникнути можливих безпорядків, у Декреті спеціально вказали, що всі чинні законодавчі норми тимчасово зберігають силу [11, с.333]. У Ціслейтанії і Транслейтанії були власні структури виконавчої і судової влади, по-різному функціонувало місцеве самоуправління. Тому, одним з головних завдань нової держави була уніфікація системи центрального і місцевого управління, законодавчих норм і практик. В Австро-Угорщині чехи, словаки, русини, маючи вже з II пол. XIX ст. певні громадянські права і свободи, були підданими імператора, який був і угорським королем. Нову ж державу створювали як республіку і її мешканці отримували статус громадян.

13 листопада НК у Празі опублікував тимчасову Конституцію, за якою верховним законодавчим органом ЧСР стали Національні збори (НЗ). Їх утворили не шляхом виборів, а ввели до складу НК 256 чол., представників чеських аграрної, соціал-демократичної, прогресивної та словацьких партій. На першому засіданні НЗ 14 листопада урочисто оголосили про повалення влади Габсбургів у чеських землях і утворення демократичної Чехословацької Республіки. Першим президентом став Т.Масарик, головою уряду – К.Крамарж, а міністром закордонних справ – Е.Бенеш. У Словаччині уповноваженим міністром призначили В.Шробара [6, с.127]. У 1920 р. тимчасову Конституцію замінили постійною. Правовий порядок у т.зв. першій Республіці ґрунтувався на принципі громадянської свободи, тобто *громадянин вільний робити все, що не заборонено законом*. За Конституцією вищим носієм влади у державі оголосили народ, передбачали поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, а державних органів влади на три групи: політичні (в т.ч. військові і сили безпеки), судові і фінансові [12, с.7]. Конституція декларувала основні громадянські права і вже цим включала ЧСР до складу демократичних режимів Європи, щодо політичних, національних і релігійних прав. В економічній і соціальній сферах проголосили недоторканість приватної власності і основи соціальної політики: заборона використання дитячої праці, умови жіночої праці, тривалість робочого дня, дотації держави по безробіттю, хворобі і старості, рівність громадян перед законом; відміну дворянських титулів. У преамбулі Конституція записали ідею *чехословакізму*: „ми, чехословацький народ...”. Тож, у ЧСР і чехи, і словаки стали т.зв. державотворчою нацією.

Політичні свободи містили свободу зборів, об'єднань, спілок і друку. Але була цензура на друковані видання: свобода друку діяла лише „в межах закону” [12, с.264-271]. Про збори слід було попереджати заздалегідь, а спілки реєструвати й узгоджувати статuti. Об'єднання були підприємницькі, з особливими законами і приписами

(акціонерні товариства з обмеженою і необмеженою відповідальністю), і непідприємницькі (політичні і неполітичні). Конституція надавала право петицій – письмового звернення з запитами, вимогами і критикою державних органів і окремих їх представників; свободу наукових досліджень і творчості, під контролем держави; вимагала обов'язкового відвідування школи, хоч не гарантувала отримання освіти.

Статті про свободу совісті і релігійне віросповідання виписали так: всі церкви, визнані і невизнані офіційно, могли проводити релігійні обряди, якщо вони не суперечили законам, і не порушували громадський порядок. Визнали церковні свята, але включили і нові, громадянські. Дозволялись розлучення, поряд з церковними метриками вводилась (для незареєстрованих приходів і атеїстів) державна реєстрація актів громадянського стану. У 1920-х рр. активно дискутували відділення церкви від держави, але закон не прийняли. Держава не втручалась у справи церкви, хоч зберігала право контролю за церковною діяльністю щодо її відповідності законам країни.

Болючим впродовж міжвоєнного періоду було національне питання. У багатонаціональній ЧСР половину населення (6,8 млн.) складали чехи, словаків було 2 млн., німців – 3,1 млн., угорців – 745 тис., українців – 461 тис. та 28,2 тис. представників інших національностей [8, с.100]. Тож, меншини складали понад третину населення. За Конституцією і Законом про мову [13, с.264-265], всі громадяни були рівні перед законом. В округах, де меншини складали 20% населення, вони могли звертатись до державних органів, в т.ч. судових, на своїй мові, мати офіційні написи, оголошення (поряд з державними чеською чи словацькою). Всі меншини мали право на власні школи з національною мовою навчання (чеська чи словацька – обов'язкові предмети). Меншини мали певні громадянські і політичні права – на політичні партії, об'єднання, брати участь у виборах і органах самоуправління, розвивати національну культуру.

За Конституцією НЗ ввели у державі республіканську форму правління; територію проголосили єдиною і неподільною, а автономну Підкарпатську Русь – невід'ємною частиною. Державна влада поділялася на законодавчу (НЗ), виконавчу, яку здійснювали президент і уряд та судову. Главою держави і головним представником ЧСР був президент, що мав певні повноваження. Його обирали на спільному засіданні двох палат НЗ на 7 років. Президентом міг бути громадянин ЧСР не молодший 35 років. Перший президент Т.Г.Масарик був на посаді 17 рр. (1918-1935). У 1935 р. його змінив Е.Бенеш (1935-1938 і 1938-1946 рр.). Якщо президент не міг виконувати свої функції, їх передавали уряду.

Президент представляв державу на міжнародній арені, підписував і за згодою НЗ ратифікував міжнародні договори, міг оголосити війну і мир, був верховним головнокомандуючим, накладав вето на закони, скликав/розпускав НЗ, призначав міністрів тощо. За Конституцією президент міг обиратися лише на два терміни. Однак Т.Масарик вперше став президентом до прийняття Конституції, а в 1920 р. – на виборах. Т.Г.Масарика обирали ще двічі: в 1927 і в 1934 рр. У 1930 р. НЗ, до 80-річчя президента, прийняли закон про його особливі заслуги перед державою [14, с.70-73].

Законодавча влада належала Національним зборам, які складались з двох палат: депутатів і Сенату. В палаті депутатів було 300, а в Сенаті 150 чоловік. Депутати і сенатори обирались шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування (депутати на 6, а сенатори на 8 рр.). Хоч зазвичай вибори до обох палат проходили одночасно. Засідання НЗ були відкриті, депутати НЗ мали імунітет, зняти який можна було лише за згодою певної палати. Головне завдання НЗ полягало в обговоренні і прийнятті законів. Законодавчу ініціативу мав уряд і члени НЗ. Закон був прийнятий, якщо впродовж певного часу він отримав схвалення обох палат і не викликав зауважень президента. Сенат і президент могли повернути закон для повторного обговорення в Палату депутатів двічі. Палата депутатів могла виявити недовіру уряду, і змусити піти у

відставку. Проведення референдумів припускалось, якщо уряд вносив НЗ питання, яке вимагало всенародного обговорення, але такого у першій Республіці не було.

Вищим виконавчим органом був уряд. Голову уряду і окремих міністрів призначав президент за погодженням з Палатою депутатів. Уряд здійснював виконавчу владу, використовував право законодавчої ініціативи і приймав підзаконні акти. В основі взаємин уряд – президент – парламент була довіра. Зазвичай президент призначав коаліційний уряд з представників політичних партій, які мали більшість у НЗ. У кризові моменти він призначав т.зв. *чиновницький* кабінет, з спеціалістів і чиновників, попри їх політичні переваги. У Першій Республіці така ситуація виникала в 1920, 1926 і 1938 рр. [10, с.106].

У внутрішній політиці коаліційний уряд Е.Бенеша боровся з кризою. Промислове виробництво країни похвалилось, але криза була для ЧСР тривалою, руйнівною. У 1930 р. вона охопила більшість галузей економіки і досягла піку у 1937 р., коли виробництво скоротилось на 40% до 1929 р., а безробіття сягнуло 1 млн. Уряд керував найважливішими міністерствами. Міністр уніфікації приводив у відповідність закони окремих частин країни. Урядовий кабінет мав право контролю за органами місцевого самоврядування.

Складна міжнародна ситуація значно впливала на формування та розвиток ЧСР вже з перших місяців [15, с.345]. Угорщина не визнала право Словаччини на об'єднання з ЧСР і окупувала її. Проголошення у березні 1919 р. Угорської радянської республіки, а в червні – Словацької радянської республіки призвело до втручання Червоної армії, яка намагалася допомогти їм у боротьбі проти румунських і чехословацьких військ. 21 січня 1919 р. у Хусті Всенародні Збори українців Закарпаття ухвалили „з'єдиненне... з Соборною Україною”. Але це легітимне рішення не мало практичного втілення, адже невдовзі чеські та румунські війська окупували територію Закарпаття на підставі окремих статей Версальської і Сен-Жерменської мирних угод між Антантою та Центральними державами, за якими західноукраїнські землі передали державам, які утворилися на території колишньої Австро-Угорської імперії [16].

Влітку 1919 р. успішний наступ військ Румунії і ЧСР змусив Червону армію відійти з території Словаччини. Поваливши Словацьку радянську республіку після 3 тижнів існування, ЧСР встановила свій контроль над Словаччиною і Підкарпатською Руссю. Після тимчасового уряду утворили повноважне Міністерство у справах Словаччини на чолі з В.Шробарем, яке ліквідували лише в 1927-1928 рр. Змінився і місцевий адміністративний поділ. Спроби німців, які компактно проживали в Судетах, вийти з ЧСР, придушили.

За Сан-Стефанським мирним договором з січня 1920 р. у Підкарпатській Русі впроваджувалась система громадянського управління, яку з 26 квітня 1920 р. представляв тимчасовий губернатор (глава автономії) і віце-губернатор (представник держави). Місцеву адміністрацію розмістили в м. Мукачеве, а в 1927-1928 рр. її змінили. У 1927 р. територію країни поділили на землі: Чехія, Моравсько-сілезька земля (об'єднані Моравія і Сілезія), Словаччина і Підкарпатська Русь. На чолі земель стояли земські (в Словаччині крайові) органи влади, а в політичних округах районні органи на чолі з районним гетьманом. Ці місцеві органи не підпорядковувались ні уряду, ні МВС. До виконавчих органів частково відносились і органи економічної та фінансової адміністрації. Держава не втручалась в їх діяльність, але вони існували в межах єдиних законних норм: торговельні палати, підприємницькі і ремісничі корпорації. Існувала монополія держави на виробництво і продаж окремих продуктів, управління залізницями.

Компетенції і структура судової влади були виписані в четвертій главі Конституції. У 1 ч. § 96 вказано, що суди всіх інстанцій відділені від управління. Суддям заборонялось членство в партіях. Хоч вони і призначались, але зберігали незалежність – лише за бажанням їх можна було перевести на інше місце, змістити з посади, відправити у

відставку. Суди поділялись за компетенцією на кримінальні і цивільні та могли скликатись особливі суди. Уніфікація судової системи відбулась лише в 1929 р.

Три гілки державної влади доповнювала армія і органи безпеки. Спочатку в ЧСР планували ввести систему подібну до народної міліції, але створили регулярну армію, ядром якої були легіони, що діяли в роки Першої світової війни за кордоном. За законом 1920 р., вводилась загальна військова повинність з дворічним строком служби, але термін поступово знижували в 1923 р. до 18 місяців, а з 1926 р. до 14. Військову повинність виконували всі чоловіки 20-50 рр., а при мобілізації 17-60 рр. Органи безпеки ЧСР мали декілька інститутів, які підпорядковувались МВС, політичному управлінню і органам самоуправління на місцях. Хоч політична система ЧСР у 1930-х рр. мала тенденцію до *поправління*, але вона була практично єдиною демократичною країною в регіоні ЦСЄ. У ЧСР існувало загальне, рівне і пряме виборче право для чоловіків і жінок без майнового цензу й інших обмежень. Представники армії й органів безпеки з 1927 р. не мали виборчого права – ці установи були аполітичні.

Парламентські вибори в ЧСР проходили в 1920, 1925, 1929, 1935 рр., вибори до муніципальних і міських представницьких органів – у 1919, 1923, 1927, 1931 і 1938 рр. та в 1928 і 1935 рр. до земських і районних органів [17, с.332-333]. Вибори проходили на основі пропорційного представництва, кожний виборець голосував за список кандидатів окремої політичної партії чи політичного об'єднання. Права відзиву депутатів і сенаторів не мала навіть партія, яка їх висувала, крім випадків виключення з партії за негідні дії. Тоді могли відкликати за рішенням Виборчого суду. Формально члени парламенту були незалежні від виборців і від партій. Кожний депутат користувався правом імунітету, якого міг позбутись лише за згодою відповідної палати. У першій Республіці статус і діяльність партій регламентував Закон про виборчий суд 1920 р. У 1933 р. з'явився спеціальний Закон про партії, але в ньому лише вказувались випадки, коли можна було призупинити діяльність політичної партії чи розпустити її, в 1934-1936 рр. до цього закону внесли деякі зміни, хоч правовий статус партій не визначили [18, с.153]. Однак партії відіграли велику роль у політичному житті суспільства і держави, адже вибори в органи влади відбувалось виключно за партійними списками. Розвинена соціальна структура суспільства і відповідна їй значна кількість політичних партій не дозволяли якійсь одній з них займати переважаюче положення. Специфікою ЧСП були коаліційні уряди, які формувались групою партій.

У першій половині 1920-х рр. особливим, неконституційним, органом, що приймав важливі рішення в державі була т.зв. *п'ятірка*, до якої входили лідери п'яти основних політичних партій (аграрія А.Швегли, соціал-демократа Р.Бехіне, національного соціаліста Й.Стршибрни, лідовця Я.Шрамека, національного демократа А.Рашіна, а згодом К.Крамаржа). Цей орган інструтував уряд. Згодом намагались створити подібні органи у вигляді *шестірки* чи *вісімки*, але вони вже не мали того значення. У ЧСР досить багато політичних партій брали участь у виборах. Найменше їх (18) балотувалось до НЗ у 1935 р. Найсильніша опозиція до правлячої коаліції була в ЧСР на початку і в кінці 1920-х (в часи *червоно-зеленої* і *громадянської* коаліцій), хоч докорінно впливати на рішення урядових коаліцій опозиційні партії не могли й тоді. Внутрішній розвиток партій вів до розширення апарату і посилення зв'язків з економічно важливими підприємцями. Зміцнювалась і внутрішня дисципліна, часто депутати змушені були голосувати за наказом голови парламентського клубу своєї партії.

Попри те, що політичні партії відігравали провідну роль у громадсько-політичному житті країни, на їх дії сильно впливали і надпартійні політичні центри, насамперед т.зв. Град. Це пропрезидентське і проурядове угруповання опиралось на моральний авторитет Т.Масарика, президентські повноваження, зафіксовані в Конституції ЧСР, ряд громадських організацій і спілок, серед яких: Чехословацьке об'єднання легіонерів,

керівництво спортивно-патріотичного об'єднання „Сокіл”, організації вчителів, численні культурні установи і спілки. У політичній практиці президент діяв через своїх прихильників у різних політичних партіях і уряді. Він втручався в конкретні справи лише у випадку загрози демократії в ЧСР. Внутрішня централізація політичних партій у 1930-х рр. вела до обмеження впливу Граду при збереженні впливу Т. Масарика, а згодом Е. Бенеша як президентів республіки. На виборах 1920 р. перемогла Чехословацька СДРП, а наступні вибори виграла аграрна партія. Партії мали чітку структуру, членський склад, спонсорів, а часто і мережу організацій, які їх підтримували (об'єднань, фізкультурних товариств, професійних спілок). У першій Республіці політичні партії, з одного боку, створювали структуру політичної системи, а, з іншого, – були частиною громадського життя, завдяки цьому відбувався зв'язок між державною владою і суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. История Центрально-Восточной Европы / Пер. с фр.: М. Ю. Некрасов, А. Ю. Карачинский, И. А. Эгипти. – СПб.: Евразия, 2009. – 1120 с.
2. Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815-1915. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern / J. Koralka. – Wien, München : Schriftenreihe des , österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 1991. – 324 p.
3. Garver Bruce M. The Young Czech party, 1874-1901, and the emergence of a multi-party system / Bruce M. Garver. – New Haven : Yale University Press , 1978. – 568 p.
4. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А. Х. Клеванский, В.В.Марьина, И.И.Поп. – М. : Наука, 1988. – 576 с.
5. Федорчак П. Чехословацька республіка на рубежі 20-х рр. ХХ ст.: передумови створення та політичний розвиток / П. Федорчак, Т. Федорчак // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ: Плай. – 2001. – № 5–6. – С. 260–264.
6. История южных и западных славян: Учеб. для вузов / Под ред. Г.Ф.Матвеева, З.С.Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ. – Т.2: Новейшее время. – 1998. – 272 с.
7. Уткин А. И. Первая Мировая война / А.И. Уткин. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
8. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) : Курс лекцій / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило; Ред. В. І. Яровий. – Київ : Либідь, 2001. – 628 с.
9. Хрестоматия по истории южных и западных славян. Новейшая история. / Отв. ред. Д.Б. Мельцер, Г.И. Чернявский. – Минск, 1991. – Т. 3. – 418 с.
10. Чехия и Словакия в ХХ веке. Очерки истории, 2-х кн. – М.: Наука, 2005. – Книга 1. – 453 с.
11. 11. Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik Československa 1918. – Praha, 1994. – 738 s.
12. Ústava Republiky Československé. – Praha, 1932. – 376 s.
13. Soukup L. Uplatňování svobody tisku v ČSR / L. Soukup // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. Sv. 1. – Praha, 1999. – S. 264-271.
14. České země v éře první republiky (1918-1938). Díl druhý. Československo a České země v krizi a v ohrožení(1930-1935) / Z. Kárník.– Praha, 2002.– 577s.
15. Федорчак П. Зовнішня політика Чехословацької Республіки між першою та Другою світовими війнами / П. Федорчак, Т. Федорчак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія; [за заг. Ред. проф. М.М.Алексієвця]. –Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3: – С. 343–347.
16. Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення ідеалу Соборної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/kazakhstan/ua/publication/content/24377.htm>
17. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha: Karolinum, 2000. – 355 s.
18. Právní postavení politických stran v první republice / P. Mates // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě : sborník mezinárodní conference. : Praha, 5-8.10.1998 /usporádal jaroslav Valenta... [et al.]. Sv. 1. – Praha : Historický ústav Akademie věd České republiky, 1999. – S. 152–156.

Наукове видання

В І С Н И К

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА**

№ 861

**Серія: „Питання політології”
Випуск 15**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Підписано до друку 15.10.09 Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум.-друк. арк. 23,1. Облік.-вид. арк. 26,9.

Наклад 100 прим. Ціна договірна.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Віддруковано ФОП „Петрова І.В.”

61144, Харків-144, вул. Гв.Широнінців, 79-в, к.137, т. 326-01-52

Свідоцтво про держреєстрацію ВОО № 948011 від 03.01.03